Українське народознавство

ББК 63.5 (4Укр)я73
У 45

Автори: М. С. Глушко, Т. О. Гонтар, Г. Й. Горинь, О. І. Гринів, А. Г. Данилюк, Р. Ф. Кирчів, Д. Н. Козак, К. М. Кутельмах, Н. Ю. Мельничук, О. Г. Никорак, В. П. Откович, С. П. Павлюк, Р. Б. Сілецький, М. Є. Станкевич, Г. Г. Стельмащук, Є. І. Сявавко, Р. П. Чмелик

Посібник проілюстровано фотографіями з фонду рукописів Інституту народознавства НАН України та Українського музею (м. Нью-Йорк, США)
У посібнику використано малюнки, виготовлені Е. Дацюк, Ю. Віктюком, В. Сиваком

У 45
Українське народознавство: Навч. посібник / За
У 45 ред. С. П. Павлюка, Г. Й. Горинь, Р. Ф. Кирчіва.— Львів: Фенікс 1994.— 608 с.
ISBN 5-87332-037-3.

Навчальний посібник — колективна праця, що містить відомості про формування й розвиток української нації, етнічну територію та етнографічне районування, багатовіковий досвід і традиції духовної та матеріальної культури українського народу.
Для учнів старших класів загальноосвітніх шкіл, ліцеїстів, гімназистів, абітурієнтів, викладачів та студентів гуманітарних спеціальностей вищих навчальних закладів.

У $\frac{0505000000-048}{94}$ Замовне ББК 63.5 (4Укр)я73

ISBN 5-87332-037-3.

© Горинь Г. Й., Кирчів Р. Ф., Павлюк С. П., 1994

У ЦЬОМУ СВІТІ МИ ЄДИНІ

Єдині, бо неповторні. Самобутні формою втілення етнічного світогляду, своєрідним комплексом і оригінальним типом національного світобачення. Ми, українці, виробили в складних умовах етнічного розчленування і багатовікового поневолення раціональну організацію середовища життєдіяльності й забезпечення духовних запитів людини, витворили особливу систему звичаїв, вірувань, світорозуміння, моральних, правових, етнічних і естетичних форм, які складалися упродовж історичного розвитку людської спільності на шляхах до формування української нації і національної культури.

Ми — державний народ. І від нас усіх залежить, якою буде наша місія у започаткуванні нових духовних цінностей світової цивілізації. Та без глибокого і систематичного пізнання народної духовної і матеріально-побутової культури неможливо формувати нові ціннісні орієнтації в умовах державної незалежності. Тому й приходить до Вас, шановні читачі, навчальний посібник «Українське народознавство», створений зусиллями багатьох досвідчених знавців традиційної культури українського народу.

Пропонований посібник засвідчує, який великий духовний і морально-етичний потенціал української культури, яка багатюща енерготворча субстанція національних базових цінностей, які величезні можливості криються тут для творення інституційних форм модернізації культури, механізмів реагування на духовні запити сучасної молоді.

Зміцнення Української держави немислиме без формування духовної незалежності суспільства, а духовна незалежність передбачає наявність нової системи комунікацій, механізмів оперативної трансляції нових культурних явищ і традицій власному суспільству і міжнародному культурному співтовариству.

Ми, українці, володіємо колосальним духовним і моральним потенціалом, який зосереджено в українській традиційній культурі. Наш громадянський обов'язок — задіяти цей потенціал у державотворенні, у формуванні національної самосвідомості громадян нової України.

Академік МИКОЛА ЖУЛИНСЬКИЙ

ПЕРЕДМОВА

Становлення народно-традиційної культури українців тривало довгі століття. Щоб витворитися у культурно-побутове, традиційно-виробниче, моральне, духовне явище, яке сприймається усім народом, стає його суттю, відбувався складний процес добору. Бо лиш те здобуває право на існування, що відповідає багатьом компонентам буття людського колективу, характеру людини.

Упродовж багатьох століть український народ безупинно творив своє, тільки йому властиве духовне середовище, наповнюючи його своєрідними обрядами, ритуалами. Фактично формувався внутрішній світ українців, осягався весь навколишній простір, закладалися світоглядні засади.

Відомий знавець традиційно-культурної спадщини українського народу Олекса Воропай вирізнив народні звичаї в унікальне явище, наділивши їх неповторною народознавчою силою. Він констатував: «Звичаї народу — це ті прикмети, по яких розпізнають народ не тільки в сучасному, а і в його

історичному минулому... Звичаї, а також мова — це ті найміцніші елементи, що об'єднують окремих людей в один народ, в одну націю. Звичаї, як і мова, виробилися протягом усього довгого життя і розвитку кожного народу».

Феноменально багата українська обрядовість активно впливала на життєдіяльність народу. Традиційна обрядовість виникла як органічний зв'язок духовного і матеріального у процесі буття. Вона набула ролі капіляра світоглядного і духовного живлення національного організму, крізьвікових контактів. Коли комуністичні зловмисники відчули неспроможність фізичної розправи над народами, вони винайшли найдошкульніший метод — знищити звичаї й традиції, чим сподівалися остаточно припинити народотворення. Але це їм не вдалося. Адже кожна особистість, кожна місцевість були і є носіями національно-культурних і духовних традицій. Народно-традиційна культура як сфера світського буття органічно об'єдналася з духовно-християнською. Саме синтез духовного і світського став стрижнем національної стійкості, основою українського характеру.

І все ж комуністична войовничість глибоко проникла у національне духовно-традиційне середовище, заражаючи його невіглаством, збайдужінням до своєї культурно-історичної спадщини, суттєво змінюючи людські цінності. З проголошенням незалежної Української держави стало можливим позбутися впливу московського тоталітаризму і цензури на духовний та культурний розвиток, творче життя народу. Люди повернулись до своїх животоків — одностайно, щиро, не вагаючись.

Однак суспільство виявилось не готовим запропонувати справжню, не спотворену радянським часом обрядово-звичаєву народну культуру. Шкільні, вузівські програми з народознавства потребували не тільки першоджерел, але і навчальних видань, які б розкривали суть предмету. Як наслідок з'явилась насамперед історіографічна література, що було доброю справою. Проте уже перші народознавчі посібники викликали тривогу невиваженістю думок, неточністю тлумачень провідних понять, необгрунтованістю і нечіткістю узагальнень і висновків.

Враховуючи потреби сучасного навчально-виховного процесу в нашій державі, вчені Інституту народознавства

НАН України пропонують учням старших класів, ліцеїстам, гімназистам свій варіант посібника з українського народознавства.

Посібник відрізняється від нещодавно випущених у світ і від давніх типових зразків як за змістом, так і за композицією. Суттєво змінено розташування матеріалу, що стосується духовної й матеріальної культур. Традиційні підходи передбачають першочергове розкриття явищ матеріального світу як первинних і лише після цього — сприйняття явищ духовної сфери. Цей шаблон був нав'язаний етнографії, хоча цілком ігнорував специфічні методологічні засади і предметні завдання цієї науки. Натомість логічно спочатку засвоїти усі аспекти духовної культури, організації співжиття людського колективу, які виникли у результаті його трудової діяльності. Це не що інше, як єдність духовного світу людини зі сферою її господарсько-виробничих занять. Такий методологічний принцип дає можливість простежити походження українського народу у безперервному розвитку. Пропонований навчальний посібник покликаний пояснити читачеві механізм появи і розвитку більшості явищ традиційно-культурної спадщини українського народу і репрезентувати народознавство як науку, предметно окресливши її суть і завдання.

Саме сьогодні громадянам України необхідно пізнати і зрозуміти велич нашої народно-традиційної культури, її одвічний гуманізм, добробут, всепрощення, доброзичливість, щиру гостинність, щоб врівноважити свої вчинки, спрямувати їх на утвердження української державності, забезпечення душевного затишку усім, хто живе на етнічній землі України. А тому слід розуміти особливості української душі, оскільки у тотожності філософії держави та національної вдачі заховані нуртуючі джерела державотворчої енергії. Народне мистецтво, фольклор подано у навчальному посібнику в контексті висвітлення етнографічних явищ. У такий спосіб стало можливим глибинно розкрити зміст народних промислів і ремесел, домашніх занять.

У навчальному посібнику наголошено на тому, що Україна формувалася як моноетнічна держава. На її території проживають представники інших народів, яких в усьому світі прийнято називати етнічною групою, або національ-

ною меншиною (оскільки вони мають свою етнічну територію за межами України). Це росіяни, поляки, угорці, євреї, румуни, греки, німці та представники інших народів. У Криму живе кримсько-татарський народ, але народу, який дехто називає «кримським», немає. Такій назві, що з'явилася протягом останніх років, завдячуємо політикам. Немає також історичного грунту політиканська вигадка про «русинів» у Закарпатті як окремий народ, відмінний від українського. Звернено принципову увагу на історичну ієрархію становлення української нації.

Автори посібника дотримуються думки про недоцільність уведення в науковий обіг і побутове спілкування такого поняття, як «народність», яке за своєю суттю не що інше, як лексична варіація терміна «народ» (аналогічно вживанню терміна «національність» — від «нація»).

Разом з тим автори навчального посібника свідомі того, що явища народно-традиційної культури висвітлено не з однаковою повнотою. Окремі варіанти локальної обрядовості упущені свідомо з тим, щоб уникнути всеохоплюючої енциклопедичності викладу, зосередившись лише на основних аспектах українського народознавства.

Окремі глави і параграфи цього посібника підготували: д-р іст. наук С. П. Павлюк (передмова, гл. 2, 7 § 1—7, 10, 11; § 6 написано за матеріалами Є. І. Болтарович); Д. Н. Козак (гл. 2); д-р філол. наук Р. Ф. Кирчів (гл. 1, 3, 19); д-р філос. наук О. І. Гринів (гл. 4—5); К. М. Кутельмах (гл. 6); Н. Ю. Мельничук (гл. 7 § 8); канд. іст. наук Г. Й. Горинь (гл. 9, 12 § 1—4); канд. пед. наук Є. І. Сявавко (гл. 7 § 9); Р. П. Чмелик (гл. 8); канд. іст. наук М. С. Глушко (гл. 12 § 5—8, гл. 14); канд. мистецтвознавства М. Є. Станкевич (гл. 13 § 1, 7—14); канд. іст. наук О. І. Никорак (гл. 13 § 2—6); канд. іст. наук Р. Б. Сілецький (гл. 15); А. Г. Данилюк (гл. 16); канд. іст. наук Г. Г. Стельмащук (гл. 17); канд. іст. наук Т. О. Гонтар (гл. 18); канд. мистецтвознавства В. П. Откович (гл. 20).

Глава 1

Предмет і завдання етнографії

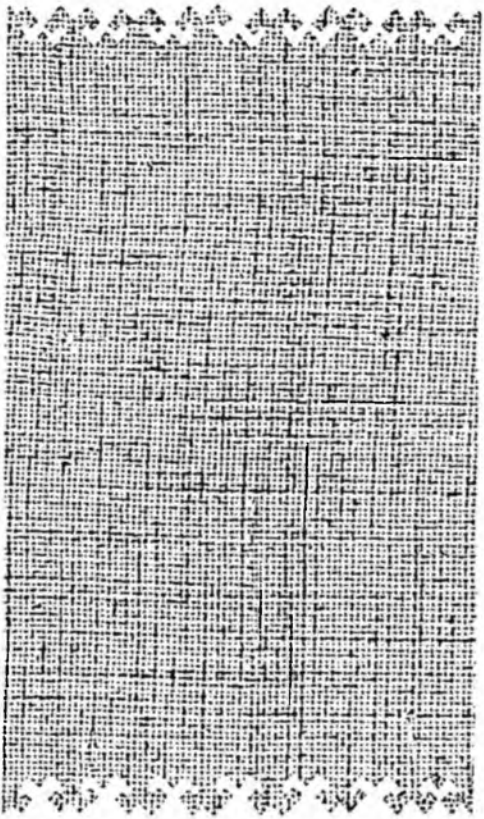

Щоби по-справжньому пізнати свій рідний народ та інші народи, необхідно вивчати їхню історію, мову, культуру. І не тільки культуру, що створена талановитими архітекторами, художниками, музикантами, акторами, письменниками, вченими, але й ту, що впродовж багатьох століть творилася і плекалася в народному середовищі, передавалася від покоління до покоління, безперервно розвивалася і водночас зберігала певні стійкі свої риси, які утверджувалися, поширювалися, себто ставали традиційними.

Ця традиційна культура тісно пов'язана з природними умовами, історичним буттям народу, способом його життя, діяльністю, характером, психологією. Вона виражена в різних формах: матеріальній (будівлях, знаряддях праці, ремеслах, саморобних засобах транспорту, одязі, їжі) і духовній (звичаях, обрядах, традиційних знаннях, мистецьких виробах, творах усної народної творчості тощо).

Вивченням цієї колективної народної культури займається спеціальна нау-

ка — *етнографія*. Назва ця походить від грецьких слів *ethnos* — народ і *grapho* — пишу, що означає *народоопис*. Етнографія справді приділяє багато уваги опису предметів і явищ народного побуту і культури. Це важливо і дуже потрібно для науки, особливо в наш час, коли з ужитку зникають різні види традиційної культури.

Але етнографія не тільки описує народи, а й вивчає їхнє походження, закономірності їх розвитку, спільні й особливі риси, тобто поєднує описовий і теоретичний підходи до матеріалу дослідження, застосовує різні методи його аналізу і осмислення. Тому для цієї науки запропонована і дещо точніша назва — *етнологія*, друга частина якої походить від грецького слова *logos* (поняття, вчення) і наголошує на її теоретичній сутності. Властиво ж обидві назви можна замінити українським словом *народознавство*.

Щоправда, слід застерегти: термін «народознавство» може вживатися і в ширшому значенні, якщо охоплює все те, що взагалі стосується знання про народ (його історію, мову, географію, розселення, антропологію, статистику тощо) і виходить за межі власне етнографії. Ми будемо тлумачити народознавство у вужчому значенні.

Отже, *етнографія — це одна з галузей історичної науки, що займається вивченням походження народів (етносів), процесу їх розвитку, особливостей традиційного побуту, матеріальної і духовної культури*. Об'єктом вивчення етнографічної науки є народи світу. Але для кожної національної етнографії основним і першочерговим повинно бути вивчення власного народу. Бо тільки на основі пізнання свого народу можна зрозуміти і належним чином збагнути сутність інших народів, побачити у порівнянні що їх різнить і споріднює.

Навчальний посібник має на меті подати основні відомості з етнографії українського народу, тобто розповісти про його походження, процес формування, розселення, характерні риси його побуту, галузі традиційної матеріальної і духовної культури, що визначають його як окремий самобутній етнос. Незважаючи на багатовікове поневолення і шматування української землі різними загарбниками, неймовірно тяжкі й жорстокі випробування, корінний народ усе-таки зберіг основні риси своєї етнічної неповторності, свою національну

свідомість і разом з більшістю представників інших народів, що проживають разом з ним, на вікопомному Всеукраїнському референдумі 1 грудня 1991 р. 92 відсотками поданих голосів перед усім світом виявив свою волю жити вільно, соборно в незалежній власній Українській державі.

Зрозуміла річ, що, приховуючи від українського народу правду про його історію, всіляко її перекручуючи і спотворюючи, переслідуючи його мову, культуру, чужинці чинили також всілякі перешкоди і щодо вивчення та належного пізнання його етнографії. У жодному з вищих навчальних закладів радянської України не було спеціалізації з етнографії, у шкільних програмах не знаходилося місця бодай для найелементарніших відомостей з українського народознавства, не було відповідних підручників, посібників, літератури для широкого загалу. А зусилля тих небагатьох етнографів, які працювали в Україні, нерідко штучно спрямовувалися на написання праць,
 що мали на меті знівелювання національної свідомості й гідності, утвердження соціалістичної дійсності, радянського способу життя, «нових» звичаїв і обрядів, «нової» сім'ї і т. ін. Однак українська етнографічна наука творилася й розвивалася навіть у надзвичайно складних і несприятливих умовах бездержавності, переслідувань, цькувань і репресій.

Етнографія як наука виникла наприкінці XVIII ст. Часом її становлення у різних країнах є перша половина XIX ст. Але накопичення матеріалу відбувалося значно раніше. Чимало відомостей про народне життя, побут, звичаї міститься у літописах періоду Київської Русі і Галицько-Волинського князівства, в українських літописах XVI—XVII ст., козацьких літописах XVII—XVIII ст., у подорожніх нотатках чужоземних дипломатів, купців, мандрівників, які в різний час перебували в Україні. Важлива етнографічна інформація зафіксована зокрема в описах з України австрійського дипломата Еріха Лясоти (XVI ст.), арабського мандрівника Павла Алеппського (XVII ст), в «Описі України» французького військового інженера Гійома Боплана (XVII ст.), у творах давніх українських і польських письменників та вчених, у різних грамотах, документах юридичного характеру тощо.

В останні десятиліття XVIII — на початку XIX ст. посилюється інтерес до вивчення нашої країни. Це був час ліквідації політичної автономії України, знищення Запорізької Січі (1775 р.) і гетьманщини на Лівобережжі, приєднання до Росії Правобережної України, утвердження царизмом централізаторської політики і феодально-кріпосницької системи, захоплення австрійською монархією після поділу Польщі 1772 р. західноукраїнських земель зі збереженням тут панування польських, угорських та румунських феодалів. Отож, зацікавлення Україною у той складний і драматичний для неї період, що походили з наукових осередків Петербурга, Москви, Відня, Будапешта, мали в основному на меті збирання інформації про маловідомі новопридбані провінції Російської та Австрійської імперій для кращого пізнання їх продуктивних сил та інших «туземних» реалій і ефективного освоєння їх у складі імперських структур. При цьому мало цікавилися історичною, етнокультурною своєрідністю українського народу, її нерідко не помічали, залишали поза увагою, чи беззастережно трактували українців з різних частин їх пошматованої землі як складову інших націй — росіян, поляків, угорців, румунів, а то й взагалі екзотичними «туземцями» тих чи інших провінцій.

Однак уже на той час помітне і певне (наскільки це було можливим) протистояння цим тенденціям. З'являються праці, в яких простежується розуміння етнічної специфіки українського народу, його історії та культури. Це, зокрема, «Описание свадебных украинских простонародных обрядов» (1777 р.) Григорія Калиновського — публікація, яку деякі дослідники вважають початком української етнографії; книжки Василя Рубана «Краткие географические, политические и исторические ведомости о Малой России» (1773 р.) і «Краткая летопись Малой России с 1506 по 1770 гг.» (1777 р.), Якова Марковича (Маркевича) «Записки о Малороссии, её жителях и произведениях» (1798 р.) та низка інших праць, серед яких «Історія Русів» (1822—1825 рр.) невідомого автора, що тривалий час поширювалася у рукописних списках.

Увага до вивчення традиційно-побутової культури народу дедалі посилювалася у зв'язку з наростанням антифеодальної боротьби, піднесенням хвилі буржуазних революцій

і національно-визвольних рухів у Європі, а також під впливом ідеології романтизму, який відіграв надзвичайно важливу роль у розгортанні народознавчих досліджень, пропагуванні народності та в широкому впровадженні народної культури в літературу і мистецтво.

Активізація збирання і дослідження пам'яток української народної культури, фольклору є одним з суттєвих чинників національно-культурного відродження в Україні, процесу творення нової літературної мови на народній основі, ознаменованого появою у 1798 р. перших трьох частин «Енеїди» Івана Котляревського. Майже одночасно в усіх регіонах України опрацьовується граматика української мови. При цьому «Грамматика малороссийского наречия» наддніпрянця Олександра Павловського (1818 р.) і філологічні праці (в тому числі граматика) галичанина Івана Могильницького (20-ті роки), а також «Граматика слов'яно-руська» закарпатця Михайла Лучкая (1830 р.) грунтуються на досвіді живого народного мовлення. В них аргументовано відстоюється погляд щодо самобутності української мови і, що особливо важливо, її спільності на всьому просторі розселення українського народу.

Саме у зв'язку з утвердженням поглядів на український народ як на окремий народ, мовну і етнокультурну спільноту в усіх частинах його пошматованої загарбницькими кордонами землі є підстава говорити про початки переходу від накопичення етнографічних відомостей і знань про Україну до формування української етнографії як окремої наукової дисципліни.

У 20—30-х роках XVIII ст. сформувалися три основні осередки науково-літературного руху в Україні, з якими великою мірою пов'язаний і розвиток української етнографії,— у Харкові, Києві та Львові. Їх визначна роль полягала в організації збиральницької народознавчої роботи в різних регіонах України, посиленні її системно-наукових початків і, головно, в утвердженні свідомої українознавчої цілеспрямованості цієї роботи.

У харківському гуртку «Любителів української народності» така цілеспрямованість особливо властива історико-етнографічним і фольклористичним працям Ізмаїла Срезневсь-

кого, дослідженням української мови і фольклору Амвросія Метлинського, збиральницькій роботі молодого Миколи Костомарова, студіям про Слобожанщину Вадима Пассека. У Києві інтерес до етнографічних досліджень виявляється у зв'язку з відкриттям університету (1834 р.) і діяльністю його першого ректора — Михайла Максимовича. Важливу роль відіграли також такі організації, як «Тимчасовий комітет для розшуку старожитностей у Києві» (1835 р.), «Музей старожитностей» при університеті (1837 р.), «Київська тимчасова комісія для розгляду давніх актів» (1843 р.). Українознавче спрямування досліджень київського осередку посилюється під впливом програми Кирило-Мефодіївського товариства і участі в ньому Миколи Костомарова, Пантелеймона Куліша та, передовсім, Тараса Шевченка, який прагнув показати світові героїчне минуле українського народу і його культуру.

Львівський українознавчий осередок, який утворився на початку 30-х років навколо діячів так званої «Руської трійці» (Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич, Яків Головацький), не тільки започаткував на західноукраїнських землях нову українську літературу на народній основі («Русалка Дністровая», 1837 р.), а й став ініціатором та організатором широкої народознавчої роботи в цьому регіоні. До збору і опису пам'яток народної матеріальної і духовної культури була залучена значна кількість інтелігенції на місцях (переважно духовенства), практикувалися і спеціальні народознавчі мандрівки за певною програмою. 17

Відсутність української періодики і труднощі з виданням українських книжок були причиною того, що переважна більшість українознавчих праць першої половини XIX ст. залишилася у рукописах або була опублікована російською, польською, чеською, німецькою мовами. На цьому тлі особливо помітними народознавчими публікаціями були книжки «Рускоє весіле» Йосипа Лозинського (1835 р.), збірки українських пісень, прислів'їв та приказок, описи народних звичаїв, обрядів, вірувань тощо.

У 50—60-х роках важлива роль в організації науково-етнографічної роботи в Україні належить заснованій у Києві 1852 р. «Комісії для опису губерній Київського

учбового округу», зокрема її етнографічному відділенню. Комісія підготувала грунт для створення в Києві 1873 р. Південно-західного відділу Російського географічного товариства. Його очолив Павло Чубинський — найвизначніший український етнограф XIX ст., автор слів національного гімну «Ще не вмерла Україна». У 1869—1870 рр. під його керівництвом були проведені експедиційні обстеження в Україні та суміжних з нею районах Білорусії й Молдови, на матеріалах яких постала фундаментальна семитомова праця «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край» (1872—1879 рр.).

Етнографічні дослідження на західноукраїнських землях пожвавлюються з появою української періодики (газети «Зоря Галицька», «Слово», «Буковинська зоря», журнали «Вечорниці», «Мета», «Ластівка», «Правда» та ін.), де систематично друкуються народознавчі матеріали.

У 60—70-х роках зміцнюються зв'язки і співробітництво в галузі народознавства між західноукраїнськими і наддніпрянськими вченими.

Як уже зазначалося, розвиткові української етнографії чинилися всілякі перепони. Займатися українським народознавством, як зазначав Іван Франко, було небезпечним заняттям. Зрозуміло чому. Адже знання про походження народу, його традиційно-побутову культуру, як і вивчення мови, громадянської історії, веде до пізнання глибин історичного буття народу, його культурної самобутності, себто до усвідомлення ним своєї національної своєрідності, свого «я». А це саме те, чого ніяк не хотіли визнавати, що всіляко намагалися відкинути поневолювачі українського народу.

Уже члени «Руської трійці» реально зіткнулися у народознавчій роботі з протидіями тогочасних австрійських, польських, угорських, румунських правителів західноукраїнського краю. Ще більш негативного ставлення зазнавала ця робота з боку заповзятих посіпак російського царизму, котрі уважно стежили за розвитком українознавчої думки, повсякчас обмежували її, не допускали жодних виходів за рамки офіційно допустимого. Саме через здобутки на теренах українознавства 1876 р. було заборонено діяльність

Південно-західного відділу Російського географічного товариства.

Великими перешкодами на шляху розвитку української етнографії були відомі ганебні акти царизму — валуєвський циркуляр 1863 р. з його зухвалим запереченням права на існування української мови («не было, нет и быть не может») та Емський імператорський указ 1876 р., якими заборонялося друкування книг українською мовою, українська преса, театральні вистави, санкціонувалося широке переслідування «українського руху» та інші реакційні заходи.

Однак українська народознавча робота не припинялася і, незважаючи на несприятливі умови та перешкоди, рухалася вперед завдяки патріотичній цілеспрямованості й подвижництву відданих цій справі діячів.

У 70—80-х роках з'являються цінні народознавчі розвідки Миколи Костомарова, Володимира Антоновича, Олександра Потебні, Петра Єфименка, Миколи Лисенка, Івана Нечуя-Левицького, Михайла Драгоманова, Павла Житецького, Миколи Сумцова, галичан Якова Головацького, Омеляна Партицького, Данила Лепкого, Івана Верхратського, закарпатців Анатолія Кралицького, Євгена Фенцика, буковинця Григорія Купчанка та ін.

Якісно новий етап розвитку українського народознавства пов'язаний з діяльністю Івана Франка та очолюваної ним і Михайлом Грушевським наукової інтелігенції. У 1873 р. зусиллями українських громадських діячів у Львові було засновано Літературне товариство ім. Т. Г. Шевченка, яке стало одним з осередків української науки. 1892 р. воно було реорганізоване в Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка (НТШ), що в тогочасних умовах фактично виконувало функції національної академії наук. Фундатором народознавчих досліджень стає етнографічна комісія Товариства, ядро якої складали видатні українські етнографи і фольклористи: Іван Франко, Федір Вовк, Володимир Гнатюк, Філарет Колесса, Осип Роздольський.

З ініціативи етнографічної комісії здійснювалися наукові експедиції, була налагоджена робота численних збирачів на місцях, систематично публікувалися дослідницькі матеріали з усієї України. Визначними віхами української

народознавчої науки стали, зокрема, серійні видання «Етнографічний збірник» (40 томів), «Матеріали до української етнології» (22 томи). Праці з української етнографії друкувалися також у «Записках Наукового товариства ім. Шевченка» (з 1892 р.). Численні дослідження з української етнографії з'являлися у російськомовному журналі «Киевская старина» (виходив з 1882 р.), львівських часописах «Зоря» (1880—1897 рр.), «Житє і слово» (1894—1897 рр.) та інших виданнях.

В останні десятиріччя XIX ст.— на початку XX ст. українська етнографія сягнула рівня кращих зразків європейської етнографічної науки (праці Миколи Сумцова, Івана Франка, Федора Вовка, Володимира Гнатюка, Дмитра Яворницького, Володимира Шухевича, Михайла Зубрицького, Зенона Кузелі). Помітний внесок у справу вивчення побуту і культури українського народу зробили й чужоземні дослідники: польські (Оскар Кольберг, Едуард Руліковський, Ізидор Коперніцький), російські (Орест Міллер, Олександр Пипін), австрійські (Леопольд Вайгель, Раймунд Кайндль), чеські (Франтішек Ржегорж, Людвік Куба) та ін.

Було створено передумови для подальшого розвитку українського народознавства, що намітився після революційного перевороту 1917 р. в Росії і розвалу Австро-Угорщини 1918 р. У період тогочасних визвольних змагань за побудову соборної української держави була створена Всеукраїнська Академія наук (1918 р.). У 20-х роках навіть в умовах більшовицького режиму розгорнулася плідна народознавча збиральницька і дослідницька робота. Її очолили етнографічна комісія Академії та краєзнавчі осередки в різних місцевостях України. З'явилися такі спеціальні видання, як «Етнографічний вісник», «Краєзнавство», «Побут», у результаті інтенсивних польових досліджень значно поповнилися збірки етнографічних матеріалів. Але цей період тривав недовго. Уже наприкінці 20-х років почалася «рішуча перебудова» методології етнографічної науки і переведення її на марксистську основу. Вона супроводжувалася «непримиренною» боротьбою проти «українського націоналізму», хвилями масових репресій, що звели нанівець усі позитивні здобутки і відкинули українську етнографічну науку далеко назад.

На західноукраїнських землях, де у 20—30-х роках панували окупаційні буржуазні режими Польщі (Східна Галичина і Волинь), Румунії (Північна Буковина) і Чехо-Словаччини (Закарпаття), помітно занепало Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка. Але у той час виникли регіональні краєзнавчі осередки (товариство і музей «Бойківщина» в м. Самборі на Львівщині, етнографічне товариство Підкарпатської Русі в Мукачевому на Закарпатті, музеї «Гуцульщина» в Коломиї, «Верховина» в Стрию, «Лемківщина» в Саноці та ін.), з діяльністю яких пов'язане значне пожвавлення народознавчої роботи на місцях. Самбірське товариство мало навіть неперіодичне видання — «Літопис Бойківщини» (у 1931—1939 рр. вийшло друком 11 книжок).

Після другої світової війни головними осередками етнографічної науки в Україні стали Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського АН України в м. Києві та Державний музей етнографії та художнього промислу АН України у м. Львові. Останній є найстарішою і найбільшою в Україні музейною установою етнографічного профілю. Науково-дослідна робота музею значно пожвавилася після створення на його базі у 1983 р. Львівського відділення Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії, яке 1991 р. стало окремим Інститутом народознавства НАН України. Значну роботу щодо збору і вивчення пам'яток народного побуту і культури здійснюють обласні та районні історико-краєзнавчі музеї, передусім створені за останні десятиліття музеї народної архітектури і побуту під відкритим небом (*скансени*) Києва, Переяслава-Хмельницького, Львова, Ужгорода, Чернівців.

Поряд з іншими українознавчими дисциплінами етнографія зазнала згубного впливу більшовицького тоталітаризму, догматизму, моральних і фізичних репресій, які до останнього часу методично нівечили її, полишали найздібніших та найактивніших сил, збочували на бездоріжжя ненаукових пошуків і розробок. Було закрито багато тем з української етнографії, зазнавали заборон і переслідувань кращі науковці та їх праці. Так і не змогла побачити світ підготовлена в 60-х роках історико-етнографічна монографія «Українці».

Та навіть у той складний час українські етнографи в міру своїх сил і можливостей зробили чимало корисного, потрібного. Внаслідок проведення систематичних наукових експедицій зібрано багату інформацію з історичної етнографії українського народу та його сучасного буття, численними цінними експонатами поповнено етнографічні музейні колекції, опубліковано наукові праці, присвячені дослідженню різних ділянок традиційного побуту і культури українського народу, питанням його етнічної історії, культурно-побутовим взаєминам з іншими народами, історико-етнографічній характеристиці різних регіонів України тощо. Імена і праці українських етнографів новітнього часу наведено у списках рекомендованої літератури до вивчення окремих тем цього посібника.

Найвизначнішим сучасним періодичним виданням етнографічного профілю є часопис «Народна творчість та етнографія», що виходить друком з 1957 р. Останнім часом цікаві матеріали, дослідження, наукові розвідки з української історії етнографії публікуються в різних журналах, збірниках, газетах.

У 1989 р. відновило свою наукову та видавничу діяльність Товариство ім. Т. Г. Шевченка у Львові з секцією етнографії та фольклористики у його складі.

Плідні дослідження в галузі української етнографії здійснюються і поза межами України, зокрема Музеєм української культури у Свиднику (Словаччина), цінні публікації з українського народознавства з'явилися у Польщі, Румунії, Югославії, в українознавчих осередках Канади, Сполучених Штатів Америки, Німеччини.

Отже, навіть цей побіжний огляд переконує, що етнографічне вивчення України має свою історію і чималий доробок. Саме все найкраще, достовірне з цього доробку — результат праці багатьох поколінь збирачів і дослідників традиційно-побутової культури нашого народу — покладено в основу цього навчального посібника. Засвоєння пропонованої інформації дозволить розширити знання про український народ, багатство, розмаїття і високу гуманістичну наповненість його традиційної культури, глибше усвідомити і збагнути те, що у винятково складних і несприятливих умовах свого історичного буття цей народ упродовж віків

зберігав самобутність і невичерпну творчу силу, був активним учасником і повноцінним суб'єктом розвитку загальнолюдської цивілізації. Без таких знань неможливе і відповідне самоусвідомлення приналежності до свого народу — те визначальне і неодмінно притаманне людині, що називається національною свідомістю і гідністю.

ЛІТЕРАТУРА

Горленко В. Ф. Становление украинской этнографии конца XVIII — первой половины XIX ст. К., 1988.

Кирчів Р. Ф. Етнографічно-фольклористична діяльність «Руської трійці». К., 1990.

Культура і побут населення України / За ред. В. І. Наулка. Вид. 2-е, перероб. і доп. К., 1993.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Що вивчає наука етнографія?
2. Для чого треба вивчати культуру і побут свого народу?
3. Назвіть етапи з історії української етнографії.
4. Чому поневолювачі чинили перешкоди у вивченні української етнографії?
5. Які основні осередки українського народознавства сформувалися у 20—30-ті роки XIX ст.?
6. Назвіть визначних українських народознавців.
7. Яких Ви знаєте іноземних вчених, що досліджували культуру і побут українців?

Походження українського народу

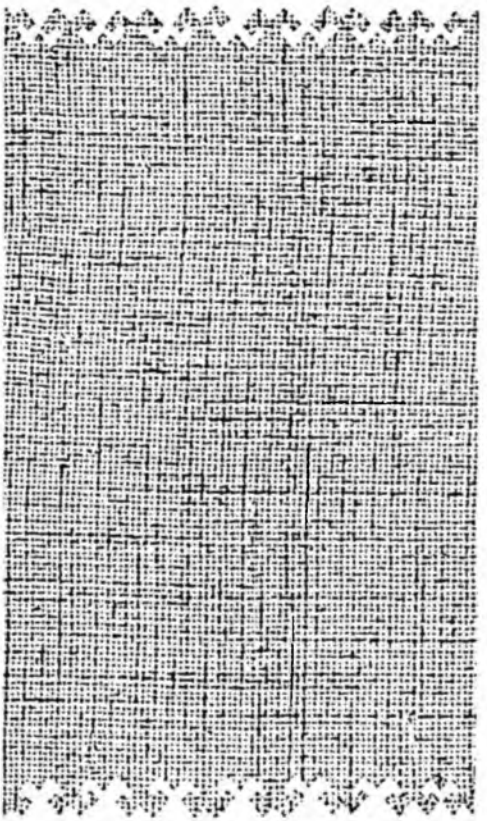

Історична наука остаточно ще не з'ясувала багато питань щодо походження українського народу. Адже щоб людському колективу сформуватися у таку історичну спільність, як народ, минають століття, протягом яких відшліфовується його самобутність. Насамперед потрібне тривале співіснування на разом освоєній території. Отже, повинна виконуватися спільна дія, спрямована на своє утвердження, у результаті якої створюються матеріально-господарські, культурні, духовні цінності й водночас формується психологічна усвідомленість необхідності спільного буття.

При цьому вагомим фактором соціальної єдності будь-якого людського колективу є *мова*. Можливість порозумітися між собою за допомогою мовлення найповніше формує соціально-психологічну згуртованість, довіру, особливо на ранній стадії, і врешті — це основа людського прогресу, коли у найдосконалішій формі можна передати будь-яку інформацію.

У процесі формування і становлення української нації, як і інших націй світу, мова відігравала мобілізуючу роль. Умови для фізичного життя можна було здобути на іншій території, можна пристосуватися до іншого ландшафту і оточуючої дійсності, але усе це здійснювалося у гурті, члени якого мали можливість спілкуватися між собою. Первісні людські колективи вели кочовий чи напівкочовий спосіб життя, долаючи великі відстані, пристосовуючись до різних кліматичних умов, використовуючи набуті, хай ще примітивні, навички добувати їжу, господарчо освоювали територію. У цих умовах мовлене один до одного зрозуміле, рідне слово згуртовувало людей.

Засобом мовлення творився первісний пласт народної духовності, який згодом виявився у піснях, обрядах, прислів'ях, примовках, заклинаннях, благаннях тощо. Усе духовне надбання було тісно пов'язане з господарською діяльністю, захистом свого місця поселення і виступало характерною ознакою існуючого способу життя.

Другим важливим чинником була *традиційна побутова культура*, специфічність якої виявлялася в особливостях зведення житла, пошиття одягу, приготування їжі, виготовлення знарядь праці, вирощування хліба, утримання худоби тощо. Враховуючи органічність, взаємопов'язаність духовної і матеріальної культур, формувалось своєрідне культурне середовище в історичному процесі становлення українського народу.

Здобуті духовні цінності викликали почуття відповідальності за їх збереження, прояв патріотизму, усвідомлення своєї самобутності. Набуті господарські навички, знаряддя праці, виготовлені у певному людському згромадженні, забезпечували можливість існувати; колективне виконання обрядово-ритуальних дій, ворожінь, заклинань створювало атмосферу непізнаваності цих явищ, а отже, певну смиренність і підкорюваність. А це, у свою чергу, ще більше об'єднувало людей. Практичні мотиви гуртової спільності переростали у самоусвідомлення своєї історичної долі як одного з компонентів у формуванні етнічної спільності — українського народу.

Згуртування людського колективу здійснювалося на стадії постійних переміщень, міграцій. Проте самоусвідомлення

себе як своєрідної людської спільноти відбувалося в умовах стаціонарного заселення певної території, де протягом століть формувалися культурні цінності. Таким чином, *спільна територія* стає ще одним фактором виникнення народу.

Отже, *народ як історично сформована спільність людей характеризується стабільними ознаками мови, культури, психічного складу, стійкими міжпоколінними зв'язками, а також усвідомленням свого спільного походження, визнанням самоназви етносу та історичної долі, у значній мірі пов'язаної із заселенням і освоєнням певної території.*

Як уже зазначалося, поняття «народ» за своїм змістом відповідає широковживаному в літературі поняттю «етнос». Тому коли йдеться про походження того чи іншого народу, використовуємо науковий термін «етногенез», що дослівно перекладається українською мовою як «походження народу» («*ethnos*» — народ і «*genesis*» — походження). Отже, *етногенез — це сукупність історичних, соціально-культурних явищ і процесів, які спричинилися до утворення етносу.*

Історичний процес формування українського народу має декілька етапів. Одним з них є кровноспоріднене об'єднання, яке прийнято називати словом *рід*. Саме на цій стадії виникає головний компонент складніших колективних утворень — спільна мова як засіб порозуміння між людьми. Спорідненість родів за мовою, господарською діяльністю, певними культурними елементами гуртує їх у більші за чисельністю об'єднання — у *племена*. Ця форма суспільної організації на шляху становлення народу є принципово важливою, оскільки у середовищі існування племен відбувається активне творення спорідненої культури, виробничих навичок, усвідомлюються дії щодо збереження себе і своїх набутків, духовна і психологічна близькість.

Вважається, що об'єднання людей у племена почалося майже одночасно з виникненням родів. Рід як соціальна одиниця в умовах кам'яного віку не був спроможний забезпечити свою безпеку і можливість існувати. Згуртованість родів полегшувала і покращувала їхній спосіб життя. Родова організація співжиття довший час залишалася основною ланкою племінного суспільного устрою. Однак сьогодні історична наука не має достатньо відомостей, щоб

точно окреслити територію зародження родів, які стали основою формування слов'янських племен.

Територію України впродовж кількох тисячоліть заселяли послідовно одні за одними різні племена. Витіснені з обжитих місць під дією різних обставин (для пошуку нових багатих на поживу місць, у результаті збройного нападу тощо), племена залишали після себе деякі наслідки своєї діяльності, здебільшого побуту, господарських занять: знаряддя праці, житло, вироби з кераміки тощо. За пізнаними пам'ятками матеріальної культури, їх сукупністю і характерними рисами визначають археологічну культуру. Племена давніх археологічних культур опосередковано причетні до генезису українського народу — як такі, що постійно підтримували життєдіяльність на наших теренах, і від яких успадковувались наступними племенами господарські та культурні досягнення. У таких випадках, коли у спадок наступним племенам-поселенцям залишаються культурні набутки господарської діяльності, побуту тощо, маємо підставу говорити про *культурогенез*. Культурогенез доповнює етногенез, коли йдеться про походження окремих явищ народної культури, властивих певному етносу.

Найвідомішою і добре вивченою культурою IV—III тис. до н. е. була трипільська культура. Її створили, на думку вчених, місцеві племена неолітичної доби та прийшлі з Балканського півострова. Трипільці, розселившись на більшій частині Правобережжя України, були першими і найдавнішими хліборобами на наших землях. Вони вирощували практично всі зернові й садово-городні культури, які й сьогодні культивуються в Україні. Було також повністю сформовано стадо свійських тварин.

Найяскравішими культурами ранньозалізного часу були скіфська та сарматська, а їх носії визначали характер етнокультурної історії великих територій. На теренах між Дністром, Західним Бугом та Дніпром виникають найдавніші племенні союзи та ранні держави. Наймогутніші з них — Скіфія, Кіммерія, античні держави Північного Причорномор'я. Населення України цієї доби чітко поділяється на дві групи: напівкочове, що заселяло Степ, та скотарсько-хліборобське — у лісостеповій та лісовій зонах. Тісні взаємозв'язки між скотарсько-хліборобськими осілими

та кочовими племенами, між різними культурними групами Лісостепу спричинилися до взаємовпливів, процесів злиття. Однак етнічна приналежність носіїв культур ранньозалізного часу поки що однозначно не вирішена.

Великий вплив на культурний розвиток племен України, починаючи з VII ст. до н. е., мали античні міста Північного Причорномор'я, зокрема Тір — у гирлі Дністра (сучасний Білгород-Дністровський), Ольвія — у гирлі Дніпра (тепер с. Покутіно), Пантікапей (сучасне м. Керч) та ін. Антична колонізація принесла на територію України основні досягнення грецької цивілізації у всіх сферах людської діяльності: економічній, соціальній, культурній. Завдяки стародавнім грекам до нас дійшли описи тогочасного природного середовища, звичаїв, побуту місцевих племен, з'явилися грошова та вагова системи. Письмо греків Північного Причорномор'я стало зразком для створення сучасних писемних систем світу.

30 Найбільший інтерес для нас становить I ст. н. е. — період, безпосередньо пов'язаний з історією східного слов'янства, багатовіковий розвиток якого спричинився до формування українського народу. На рубежі ери, як вважають дослідники, завершився період формування праслов'янських племен. У I ст. н. е. римські історики Пліній Старший, Таціт, Птоломей згадують слов'ян під іменем «венедів». З цього часу і починається відлік власне слов'янської історії, хоча її витоки губляться, як зазначалося вище, в культурах доби бронзи та ранньозалізного часу. Згідно з сучасною концепцією, запропонованою українськими вченими-славістами, процес формування слов'янського етносу до III—II ст. до н. е. відбувався, головним чином, у Повісленні, охоплюючи також територію Волині. З виникненням зарубинецької культури, засновниками якої були прийшлі праслов'янські, а можливо, праслов'янсько-балтські племена та місцеві жителі, центр слов'янського етногенезу перемістився у межиріччя Вісли і Дніпра.

Зарубинецька культура (II ст. до н. е. — I ст. н. е.) охоплювала східний регіон давньослов'янського масиву в басейнах середньої і верхньої течій Дніпра, Прип'яті, Південного Побужжя. Територія, зайнята зарубинецькими пам'ятками, за підрахунками вчених, становила близь-

ко 500 км². На той час сусідами слов'ян на півдні були сармати, на сході й півночі — балтські племена, на заході — германці.

Наприкінці I ст. н. е. більшість зарубинецьких племен Подніпров'я опинилася в зоні експансії сарматів, що призвело до розпаду даної етнокультурної слов'янської спільноти. Ця подія порушила економічну і політичну стабільність на території України. Основна маса зарубинців відійшла на північний схід у Верхнє Подністров'я та Подесення, витіснивши з цих земель балтів і частково асимілювавши їх.

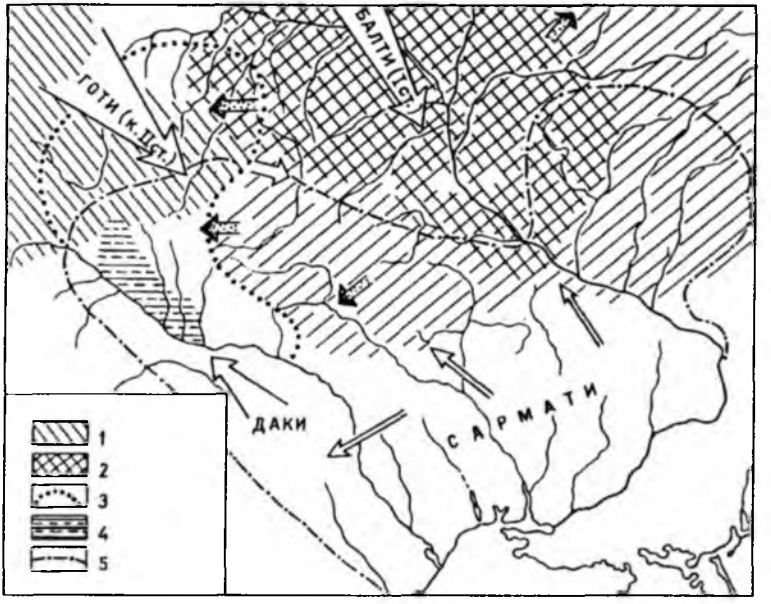

Археологічні культури на території України у першій половині I ст. н. е.: *1* — східний ареал пшеворської культури (германи); *2* — ареал зарубинецької та пізньозарубинецької культур (східні слов'яно-венеди); *3* — ареал зубрицької культури (західні слов'яно-венеди); *4* — територія липецької культури (дуліби); *5* — межі черняхівської культури

Центр слов'янського розвитку в I—II ст. н. е. переноситься в західні області сучасної України, які не постраждали від сарматської експансії. Тут викристалізовується так звана зубрицька культура. Носіїв цієї культури, відповідно до писемних джерел, слід ідентифікувати з давньослов'янськими племенами венедів. Східну частину венедського масиву становили групи населення Подніпров'я та Подесення. Отже, якщо венеди західного регіону в процесі свого культурного розвитку «поглинули» у той час якусь частину дакійського та германського етносу, то східні слов'яни увібрали в себе значний балтський та сарматський культурний компонент.

У II ст. н. е. етнокультурна та політична ситуація на теренах України знову стабілізується. Слов'янські племена, значно розширивши територію проживання, відроджують традиційні види ремесел, хліборобство, виникають потужні металургійні центри. З римських провінцій запозичуються більш ефективні знаряддя праці (залізний наральник, жорна, токарний верстат тощо) та методи землеобробітку. Археологічні джерела фіксують тісний і наростаючий культурний зв'язок між слов'янськими групами, що населяли Волинь, Подністров'я, Подніпров'я, поступову уніфікацію їх матеріальної та духовної культур. Це, очевидно, свідчить про економічну і політичну консолідацію слов'янських племен венедів між Дністром і Дніпром, формування на цій основі єдиної етносоціальної одиниці. Економічне піднесення слов'ян підтверджується знахідками величезної кількості римських монет, розширенням гончарного, скляного, товарних ремесел. Формується нова, яскрава і самобутня слов'янська культура.

Цей важливий в історичному розвитку слов'ян процес був різко перерваний вторгненням з північно-західних регіонів сучасної Польщі германських завойовників, ядро яких складали войовничі й добре організовані племена готів. У II ст. н. е. готи поневолили прилеглі до України землі Мазовії та Підляшшя, винищивши значну частину місцевого населення, і в останній чверті II ст. вирушили на Волинь. Жах, який, мабуть, випереджував рух германців, примусив волинських слов'ян полишити свої домівки. Вони перемістилися у Подністров'я, де поселилися серед спорідненого

населення, а також частково у Середнє Подніпров'я, де взяли участь у формуванні нової, так званої київської культури. Сліди германців губляться в районі Малого Полісся — болотистої місцевості, що відокремлює Волинь від Поділля. Ймовірно, численні слов'янські племена Подністров'я зуміли зупинити просування готів на південь. Ті змушені були повернути на схід, до Південного Побужжя, зайнявши його до кінця II ст.

Таким чином, готи ніби розрізали єдиний слов'янський масив на дві половини з центром у Подністров'ї, де з середини III ст. формується своєрідна слов'янська культура черняхівського типу, і Подесенні, в якому слов'яни створили київську культуру. Решта території перебувала до кінця III ст. під гнітом германців, які, підкоривши слов'янське та інше населення, узяли під свій контроль торгівлю з Римом, стали каталізатором формування черняхівської культури — однієї з найбільш яскравих у давній історії України.

У середовищі черняхівської культури мали місце значні процеси інтеграції різних етнокультурних груп. Про це свідчить різноманітність поховальних звичаїв, прийомів житлобудівництва, коріння яких сягають попередніх культур, у тому числі й слов'янських. Але ці процеси не завершилися створенням якоїсь нової етнокультурної спільності. Вони були зупинені розпадом черняхівської культури, причиною якого став розгром готів кочовими племенами гунів, об'єднаними зі слов'янами.

Початок формування слов'янських культур припадає на другу половину V ст. Тоді в історії Європи відбувалися важливі політичні та етнічні зрушення, пов'язані з остаточним розгромом готського об'єднання, розпадом західноримської імперії, активним виступом слов'ян проти Візантії. У слов'ян завершується розпад первіснообщинного ладу і починається розвиток соціально-класових відносин у їх початковій формі — військової демократії. Тоді складаються великі міжплемінні союзи слов'ян. Саме таким були антське та склавінське об'єднання. Як відомо, Михайло Грушевський, досліджуючи початки слов'янства, висловив думку, що антів треба розглядати як пращурів українського народу.

Один з перших союзів племен, що міг сформуватися ще в IV ст. у боротьбі з готами і проіснував до VII ст., називався *дулібським*. Літописець згадує його у зв'язку з нападом на них авар за часів імператора Іраклія (610—614 рр.): «...си же обри всоеваху на славенах і примучиша дулеби сущая словени и насилье творяху женам дулебським». Дуліби, а за ними *волиняни* і *бужани*, займали території Волині й Поділля.

Східнослов'янські племена напередодні утворення Київської держави

На території східної Волині мешкало плем'я *древлян*. Головним їх містом був Іскоростень. Його спалила княгиня Ольга, знищивши майже всіх мешканців за вбивство древлянами її чоловіка — князя Ігоря. На схід від древлян простягалися землі одного з найбільших східнослов'янських союзів — *полян*. Центром полян — «мужей мудрих и смишленних», як пише літописець, був Київ, який пізніше став столицею усієї Давньоруської держави.

Південну околицю східнослов'янських земель займали племена *уличів* і *тиверців*, що жили у Південному Побужжі та Подністров'ї. Чисельний племінний союз, що розпався під тиском аварів, становили *хорвати*, землі яких обіймали Прикарпаття.

На Лівобережжі Дніпра мешкали *сіверяни*. На північ від древлян, між Прип'яттю і Двиною, побутували *дреговичі* («дрегва» — болото), а в басейні Дніпра і Сожа — *родимичі* та *в'ятичі*, ще північніше — *кривичі*. Найпівнічнішою групою слов'янських племен були *ільменські слов'яни*, що жили над озером Ільмень.

Більшість перелічених племен стали основою, на якій на рубежі VIII—IX ст. у Середньому Подніпров'ї склалося державне утворення — «Руська земля». Воно перебувало на вищому рівні політичної організації порівняно зі союзами племен, об'єднавши їх в одне ціле. Бурхливе зростання міст, розвиток хліборобства, різноманітних ремесел, активна торгівля з Візантією, арабськими країнами та Європою, військові походи руських князів сприятливо впливали на формування давньоруського народу.

Київська Русь була однією з найбільших і наймогутніших держав середньовічної Європи. Займаючи величезну територію від Чорного моря до Льодовитого океану, від Карпат до Волги, Русь відігравала роль з'єднувальної ланки між західноєвропейським та східним світом. Давньоруський період в історії України був часом її розквіту та єдності, усвідомлення свого місця та значення у світовій історії. Численні міста стали осередками високорозвиненої матеріальної та духовної культур, зокрема літератури, монументальної архітектури, живопису. Підтримуючи тісні й різноманітні зв'язки з країнами Західної Європи, Закавказзя та Середньої Азії, Київська Русь не залишалася осторонь від

загальносвітового процесу розвитку. Прямим спадкоємцем культурних надбань Київської Русі став український народ, початок формування якого сягає періоду існування міцних слов'янських союзів племен.

Чимало дискусій точиться стосовно етнічної приналежності Київської Русі. Радянська історична наука, а ще до того російська офіційна, привчили нас думати, що Київська Русь була колискою трьох братніх східнослов'янських народів — українського, російського, білоруського. Це подавалося як аксіома. Апологетів концепції «колиски» не хвилювала складність процесу народотворення, певні закономірності у ньому. Замовчувались або спотворювались наукові версії відомих істориків XVIII — початку XX ст. щодо самостійного розвитку кожного із східнослов'янських народів, зокрема українського, про що свідчать записи літописців, археологічні, антропологічні, лінгвістичні та етнографічні матеріали.

36 Усе було спрямоване на несхитність політично вигідної для російських правителів псевдонаукової моделі походження, насамперед, російського народу як основного спадкоємця історії і культури давньоруського народу. Отже, було створено культ могутнього і майже вічного народу. Правителям Московської, а згодом Російської імперії необхідна була солідна політико-історична база своєї історичної зверхності. Монархічні ідеї обгрунтовували придворні історики російських царів Татіщев, Карамзин та інші, які трактували історію українського народу у контексті історії російського народу — «спадкоємця» усіх надбань Київської Русі.

Уже в той час з'явилися серйозні наукові докази, які по суті спростовували офіційні концепції дворянської історіографії. На початку XIX ст. український історик Опанас Шафонський у своїй праці «Чернігівського намісництва топографічний опис» чи не вперше сміливо заявляє про те, що малоросійський народ є найстаршим серед інших східнослов'янських народів.

Слушним було твердження іншого українського дослідника — Миколи Маркевича, викладене в його праці «Історія Малоросії»: малоруський народ походить від іншої групи племен, аніж великоросійський.

Чимало уваги присвятив питанню етногенезу Микола Костомаров. Праця «Дві руські народності» грунтовно розкриває весь спектр питань, пов'язаних з походженням українського і російського народів. Великого значення Костомаров надавав природному фактору, під впливом якого формується відповідний характер. Учений визнавав східнослов'янську етнокультурну спільність обидвох народів, але відмінність між ними відносив ще у докиївські часи. Український народ бере свій початок ще з VI ст. н. е., а з розпадом Київської Русі відбулось чітке розмежування українців і росіян, про що свідчать дані лінгвістики, фольклору, народної культури тощо. Костомаров надає великого значення особливостям душі як принциповій основі формування українського народу і нації.

Завершеного вигляду набула етногенетична концепція походження українського народу в історичних працях Михайла Грушевського. Вагомим у його методології є те, що вчений з'ясував насамперед закономірності становлення етносоціальних спільностей різних рівнів, у тому числі і народу. Він рішуче відкидає твердження деяких учених, що український народ, його історія починається з XIV—XVст. А до того часу, мовляв, існувала якась загальноруська народність.

Грушевський вважав, що кожен народ має свою історію. Українці ведуть свій початок від антського союзу племен; у добу Київської Русі стають українською народністю. «Київська держава, право, культура була утвором одної народності — українсько-руської, Володимиро-Московська — другої, великоруської», — дійшов висновку академік Грушевський.

Погоджуючись з тим, що «найголовніші діалектні групи у слов'ян ведуть свій початок, без сумніву, з праслов'янської епохи», дослідник запевняє нас, що давньоруські (зокрема південноруські) пам'ятки писані вже українською мовою. Отже, Грушевський ототожнював Київську Русь з українським етносом, не відкидаючи історичної причетності до неї російської і білоруської народностей як самостійних складових слов'янства.

Насправді, до творення народів не можна підходити суто механічно, базуючись лишень на декларативних

твердженнях. Виголошення того, що Київська Русь була колискою трьох східнослов'янських народів, не вирішує суті справи, не грунтується на певних історичних закономірностях і не відповідає логіці процесу народотворення. Кожен народ мусить мати не тільки культурні, а насамперед генетичні витоки, що є запорукою людської спільноти.

Утворення Давньоруської держави не привело до остаточного формування українського (руського) етносу. Родо-племінна самосвідомість і самоназва зберігалися ще тривалий час. Фактор існування держави тільки прискорив консолідаційний процес поміж племенами і переосмислення їх у ширшому етнокультурному масштабі — цілого народу. Київська держава склалася, більш ймовірно, не в результаті мирного об'єднання усіх східнослов'янських племен, а як наслідок силового приєднання до одного з них, як ініціатора такого об'єднання, — племені полян.

Разом з полянами-русами (росами) основу Руської держави становили близькі за походженням племена, які усвідомлювали себе причетними до створених уже господарських і культурних надбань, володіли спільною мовою і освоїли певну територію. Вони ж і склали основу руського (давньоруського) народу, самоназва якого прижилася не одразу. Етнонім (назва народу) «руський», «русич» охопив здебільшого ту частину Руської держави, яку заселяли споріднені племена полян, древлян, волинян, сіверян, дулібів, тиверців, хорватів (білих хорватів), уличів.

Утвердження самоназви держави і народу тривало довго, але вже у часи розквіту Київської Русі, що припало на XV — першу половину XII ст., племінні самоназви відійшли на другий план. Разом з тим північні східнослов'янські племена ільменських слов'ян, кривичів зберегли свою племінну назву, а згодом перейменувалися самоназвою свого нового племінного об'єднання — Новогородська земля на «новгородці», паралельно з етнонімом «русичі». Аналогічна ситуація простежується і у західних племен східнослов'янського масиву, які після розпаду Давньоруської держави активно формували білоруський етнос. Це свідчить про те, що ще у докиївські часи серед різних груп східнослов'янських племен виявлялися своєрідні етнокуль-

турні риси, які стали основою майбутніх народів — українців, росіян, білорусів.

Тільки-но центральна влада у Київській державі наприкінці XII ст. дещо ослабла, одразу ж з'явилися сепаратистські тенденції удільних князівств. Одночасно почалося групування князівств-племен за етногенетичною, етнокультурною ознакою. Навала татаро-монгольських полчищ прискорила цей процес.

Таким чином, можемо констатувати, що уже в Руській державі сформувались усі ознаки існування українського народу: самоназва як етнополітонім (назва держави) «Русь», етноніми «русич», «руський», культурна і психологічна спорідненість центральноруського етнокультурного масиву, достатньо органічно поєднані господарські зв'язки на уже віддавна освоєній території. Слід звернути увагу на сильні етнічні імпульси русичів-українців, що склалися ще на родо-племінній стадії і зміцніли у часи Київської Русі, не піддалися асиміляції у лихоліття української бездержавності. 39

Формуванню нації як специфічного стану згромадження людей притаманні відповідні стадії становлення: плем'я, народ, нація. В основу кожної з них покладено одні й ті ж компоненти: самоусвідомлення себе як певної спільноти, сприйняття своєї самоназви, загальна спільність культури, віровизнання, психологічна спорідненість, господарсько-виробничі зв'язки і обжита, освоєна територія (етнічна територія). Перехід від племені до нації можна образно порівняти з процесом формування людини: родо-племінна стадія — це дитячий вік, стадія становлення народу — юність, а стадія існування нації — зрілість.

Еволюція історичних форм спільності людей від племені до нації відбувалась у результаті поглиблення суті кожного з компонентів цього об'єднання. Згуртування споріднених племен у державу істотно змінює і психологічні настанови щодо самоусвідомлення і самоназви. З'являється така людська спільність, як народ, яка цілком вбирає в себе набуту усвідомленість рівня племені. Під час цього переходу значно змінюється усталений спосіб життя: розширюється територія проживання, людська спільнота зростає кількісно, формується зовсім нова мета існування тощо. Історична еволюція від народу до нації відбувається

шляхом удосконалення всіх сфер життя. Скажімо, розширюються завдання у політичній та соціальній сферах; відбувається процес етнопсихологічної і етнокультурної кристалізації, коли чітко усвідомлюється цінність свого, відмінного від чужого, сусіднього, виробляється оцінкова шкала власної спадщини, як духовної, так і матеріальної. Спостерігається посилення внутрішньої консолідації через усвідомлення своєї історичної територіальної господарської спільності.

Принципово вагомим фактором етногенезу є стабільне освоєння певної території. Як відомо, фактор ландшафту, клімату істотно впливає на характер людини, людської спільності взагалі. Якщо певний людський колектив спадково, з покоління у покоління, тривалий час (кілька століть, а може й тисячоліття) проживав у певних ландшафтно-кліматичних умовах, то формується відповідний, злагоджений з даним природним середовищем, характер людини.

Археологічні, антропологічні дані, лінгвістичні матеріали дають підставу стверджувати про переважання у заселенні України впродовж принаймі двох тисячоліть певної групи племен. Першими з них, назва яких відома з історичних джерел, були кімерійці (1500—1000 р. до н. е.). Отже, територія, споконвіку заселена певним етносом, називається *етнічною територією*. Загалом етнічна територія — це складне історико-культурне утворення.

Особливості мови, культури, самосвідомості, господарських зв'язків формують не тільки етнос, а й етнічну територію як географічний простір проживання і діяльності певного етносу. Власне територія як фізичний вимір знеособлена, однак з її освоєнням з'являються результати діяльності того чи іншого народу. Здебільшого це пам'ятки матеріальної культури, виробничої і побутової сфери, які відбивають особливості етнічної культури. Потрапивши у Францію, Італію, Іспанію чи Японію, за пам'ятками зодчества зовсім не важко визначити територію перебування. Одночасно і природні пам'ятки — водоспади, печери, озера, ріки тощо персоніфікуються з відповідним етносом. Етнічну українську територію пізнають, наприклад, за Дніпром, багатством українського чорнозему, своєрідним природним ландшафтом Полісся, Карпат тощо.

У процесі становлення української нації етнічна територія дещо міняла своє окреслення. Звісно, що у різні історичні епохи загальна площа і кордони зазнавали змін у напрямку відчуження цілих масивів від етнічного ядра. Достовірно відомо одне: теперішня територія Української держави ще з докиївсько-руських часів була оперативним простором колонізаційної дії племен, які склали історичну основу української нації.

Як відомо, консолідація народу відбувалась через мову. Схематично наближення діалектів до єдиної розмовної мови можна викласти так. Спочатку існували племінні мови-говірки, які з утворенням Київської держави почали формуватись у загальнонародну українську мову, яку називають давньоруською. Активне спілкування мешканців усіх регіонів етнічної території стало однією з умов вироблення і вдосконалення загальнонародної мовленєвої культури. Згодом на народній базі витворився нормативний літературний рівень української мови.

Самосвідомість передбачає появу назви чи самоназви людського згромадження як основного компонента у процесі становлення народу. У сприйнятті назви народу виявляється психологічна сумісність, родинна згуртованість, визнання єдиного пращура. Бо ж не може бути вищого судді, ніж сама людина. Вона почуває себе українцем, тобто у такий спосіб свідомо ідентифікує себе з усім, що створив цей народ упродовж усієї попередньої історії. Це не що інше, як глибинна внутрішня настанова усвідомленої поведінки. Будь-яка штучність, агресивність у напрямку зміни самосвідомості чи визнанні самоназви народу зазнає невдачі, не має майбутнього. Нам відоме намагання більшовицьких безбатченків створити певну спільність людей під назвою «радянський народ», штучно об'єднуючи сотні історично сформованих народів зі своєю самобутньою культурою, історією. Позбавлення людини змоги визнавати себе частиною усвідомленого і визнаного народу неминуче призводить до особистісного невдоволення і суспільного конфлікту, адже це стосується особистісної і національної гідності.

Цікава психологічна трансформація сталася з назвами «Україна», «українець». Повернувшись до родо-племінного

рівня, об'єднання людського колективу, усвідомлення самоназви було локалізоване межами родо-племінного буття. Емоційно загострено сприймалася не стільки назва племені, скільки приналежність до певного колективу, який здатний був вистояти і вижити у складних умовах. Тобто важливими були соціальні й господарські мотиви.

При консолідації і гуртуванні близькоспоріднених племен у державне об'єднання Русь, яке приймає самоназву одного з племен (полян-русів), виникло двоїсте почуття і, можливо, ностальгія за племінною самоназвою. Тому протягом певного періоду одночасно існували локальні родо-племінні назви (скажімо, древляни, поляни, волиняни тощо) і етнонім «русич», «руський».

Нам важко судити про глибину сприйняття загальнодержавної назви «Русь» і «русичі», «руські» як найменування народу. Але писемні матеріали того часу зосереджують увагу саме на цих назвах. Не виключено, що політичні успіхи
42 Володимира, продовжені Ярославом Мудрим, мали психологічну настанову на сприйняття етноніму «русич». Адже з розпадом Київської Русі етнонім «русич», «руський» закріплюється за населенням Подніпров'я, Полісся, Подністров'я, Прикарпаття і Закарпаття.

Північні східнослов'янські племена об'єднувалися у Володимиро-Суздальське, Московське князівства, Новгородську і Псковську землі та інші утворення, іменуючи себе здебільшого «суздальцями», «московитянами», «псковичами» тощо. На базі цих князівств виникло Велике князівство Московське, а його мешканці почали називати себе «москвитянами», «московитянами». Тільки у XVII ст. Московська держава набула офіційної назви — Російська держава, політично скомбінувавши свій зв'язок з Київською Руссю, підкоригувавши слово «Русь» на «Россию».

Відомий український дослідник Юрій Венелін (Гуца) доводив, що право називатися Руссю все-таки у першу чергу належить Україні.

Етнонім «руський», «русич», «русин» залишався за українським народом аж до XIX — початку XX ст., хоч паралельно, починаючи з XII ст., побутував інший етнонім — «українець». Особливо живучим був етнонім «русин» у Галичині, на Закарпатті, Північній Буковині, що зумовлено певними

політичними обставинами. Ні поляки, ні угорці, ні румуни, ні словаки не хотіли визнавати нас частиною уже сформованої української нації, а, зумисне дроблячи її, протиставляли одні регіони України іншим — навіть у назві. Така політика завойовників.

Москвофільський рух, що існував на Закарпатті і в Галичині у другій половині XIX — на початку XX ст., усіляко намагався підкреслити не українське, а російське або якесь інше походження мешканців цієї частини етнічної української території. Починаючи із XVII ст., Московія замість етнополітонімів «Русь» чи «Україна» намагалася утвердити зневажливу назву «Малоросія», «Мала Росія», коли після безславної Переяславської ради 1654 р. значна частина України була приєднана до Московської держави. Російський цар у 1662 р. створив Малоросійський приказ для управління підкореною Україною.

Однак термін «Мала Русь» в Україні з'явився ще в XIV ст. і стосувався галицько-волинських земель. Князь Юрій II в одній із своїх грамот, виданій 1335 р., проголосив, що він — «князь усієї Малої Русі», що мало означати політичну спадкоємність Великої Русі з центром у Києві, яка на той час уже розпалась.

Зневажлива назва «малорос», «малоросіянин» не була сприйнята українським народом. Шовіністична спроба утвердити її виявилась безуспішною. Не прижилася й ще одна епізодична назва частини українського народу Середнього Подніпров'я — «черкаси», запроваджувана Московською державою у XVI—XVII ст.

У Київському літописі під 1187 р. зафіксоване слово «Україна», яке згодом стало похідним для назви цілого народу — українського. Літописець навів цей термін з приводу смерті переяславського князя Володимира Глібовича, за яким плакали переяславці і «за ним же Україна багато потужила».

Нині існує чимало наукових версій етимології цього слова. Одна з них, яку заповзято пропагували і обстоювали в Росії, пояснює його зміст як «окраїнні», «україннні» землі російськодержавного пограниччя. Інакше кажучи — околиця Росії. Для спростування антинаукової нісенітниці достатньо нагадати, що Московське князівство

як держава сформувалось лишень у XV ст., а термін «оукраина» з'явився ще у XII ст. Одночасно й польський історик Гронд'ський у шовіністичному запалі визначає Україну як «окраїнні» землі Польщі.

Найвірогідніше наукове твердження полягає у морфологічній зміні слова «країна» у значенні «держава». Тоді легко прочитується літописна згадка та інші історичні тексти, де записано «оукраина», тобто «у країні», «у державі». Адже на час літописного запису Київська Русь була державою (країною).

З часом етнонім «українець», як і етнополітонім «Україна», охопив усю українську територію і був прийнятий її мешканцями як самоназва. Французький офіцер П'єр Шевальє зробив щодо цього такий запис: «Країна, де мешкають козаки, зветься Україною». Богдан Хмельницький у своїх відозвах неодноразово вживав назву «Україна». Проте загальнонародного визнання етнонім «українець» набув лише у XIX ст., що пояснюється надзвичайно складною історичною долею нашого народу.

Етнічна територія від Хмельниччини була поділена між декількома державами. І все ж сила національного самоусвідомлення була нездоланною. Український народ творив свою самобутню культуру, літературу, мистецтво, свій характер. Це виявилося сильнішим за жорстокість окупаційних режимів і намагання поневолювачів позбутися українського народу взагалі.

Паралельно зі спільноетнічною виникали нові етнолокальні назви, зумовлені тими чи іншими факторами. У деяких місцевостях одночасно могло функціонувати декілька регіональних назв, територіальне поширення яких здебільшого не співпадало. В основу виникнення деяких з них було покладено географічні, природно-ландшафтні, етнокультурні чинники. Одночасно могла з'явитися ще одна локальна назва як історичне окреслення даної території і соціально-політичних процесів. Локалізація назв цим не обмежувалась, бо етнокультурні особливості певного регіону спричинювали до виникнення етнографічної назви. З'являлися також і адміністративні назви місцевостей.

Таким чином, у деяких регіонах України одночасно могло існувати дві, три, а навіть і п'ять локальних назв. Наприк-

лад, населення Карпат сприймає і усвідомлює себе за такими локальними назвами, як горяни, чи верховинці; разом з тим існує ще один поділ — на прикарпатців і закарпатців (географічний фактор). Характерними для Карпат є етнографічні назви — гуцули, бойки і лемки (етнокультурний аспект). В історичному розумінні частину Карпат сприймаємо під назвою Галичина (Східна Галичина), а південні схили — як Закарпаття.

На Поліссі місцеве населення усвідомлює дві назви — українець і поліщук, спільноетнічну і локальну, що співпадає з географічною назвою цього краю — Полісся (як українське етнокультурне явище і одночасно певна географічна територія).

Надзвичайно складні історичні умови становлення і розвитку українського народу зумовили різні незвичні локальні процеси, які нам необхідно пізнати, щоб глибше усвідомити свою історію і культуру.

Розглянувши всі компоненти, властиві для формування нації, у їх історичному, етнокультурному розвитку, можна зробити висновок про різні темпи їх становлення і вдосконалення. Активно формувалися етнокультурні, етнопсихологічні риси, мова нації, етнічне самоусвідомлення. Розчленування етнічної території між багатьма державами не дало можливості консолідувати господарсько-виробничі зв'язки. Однак, незважаючи на нерівномірність розвитку основних компонентів утворення народу і регіонів, можна умовно визначити етапи переростання родо-племінного рівня у стан функціонування історичної форми людської спільності — народу, який відбувся у часи Київської Русі. Процес переходу від стадії народу як, здебільшого, етнокультурного, етносоціального явища до стану нації як етнополітичного організму затягнувся на тривалий час, тому існують певні труднощі щодо точного визначення періоду української історії, коли формувалася українська нація. І все ж тим періодом може бути XVI—XVII ст. У той час Україна мала свою, хоч коротку, але державність. Уся етнічна територія, український етнос до певної міри був залучений до усвідомленої боротьби за незалежність Української козацької держави. Саме у цьому змаганні стався як емоційний, так і політичний стрес,

що спонукав до поглиблення етнічного українського самоусвідомлення. Іншими словами, проявилися два суттєві чинники, характерні для сучасної нації: національна свідомість і національна ідея.

XVI—XVII ст. в історії України позначені як період численних національно-визвольних повстань, глибинних і масштабних нуртувань культури, освіти, малярства, літератури, філософії тощо. Український етнос був охоплений високістю духу Відродження, який у Західній Європі уже відживав, мобілізувавши європейські народи до гуманістичного національного буття. Факт Відродження на етнічній території України свідчить про активний процес творення саме нації. Ренесанс — це виразник буття нації, завершеності усіх її компонентів і найважливішого з них — свідомості, мислення категорією нації, державотворчі дії.

Суспільно-політичні події XVII ст. в Україні, зокрема
46 військово-визвольні змагання і просвітницько-культурні рухи, пробудили український народ до національно-державного життя. Майже 500 років потрібно було для того, щоб не тільки відновити свої сили після страхітливої монголо-татарської навали, але й набути нові національно-культурні цінності, а також осягнути почуття єдності. Визвольна війна українського народу 1648—1654 рр. під проводом Богдана Хмельницького стала віхою в нашій історії.

На всій етнічній території України населення спричинилося до національного життя, сколихнулась етносвідомість, відбулося етнічне самоутвердження. Окреслились також межі етнічної території. Усі, хто себе визнавав причетним з роду до цієї землі, узяв участь в українсько-польській війні або заявив про її підтримку. Відчувши свою силу і згуртованість, український народ й надалі невпинно прямуватиме до своєї держави. І це незважаючи на катастрофічні наслідки «визвольної війни», у результаті якої український народ на довгі століття опинився у колоніальній залежності від Росії, Польщі (Закарпаття уже було окуповане Угорщиною, а Буковиною володіла Оттоманська імперія).

Жорстокі умови окупаційного режиму не зупинили процесу національного ста́новлення. Талановитому і далекогляд-

ному політику Івану Мазепі пощастило не допустити цілковитого підпорядкування України ні Росією, ні Польщею. Більше того, були зроблені вдалі спроби зміцнити національне господарське життя шляхом формування знаті, української буржуазії, нагромадження капіталу — спонукаючи до розгортання фабричного промислового виробництва, великого фермерського господарства тощо.

Значний поступ відбувся в галузі науки, освіти, письменства, мистецтва. Було створено Києво-Могилянську академію, яка відіграла неоціненну роль у вихованні національної інтелектуальної еліти як рушія розвитку нації. Розпочалося вивчення своєї історії та пізнання інших народів, дослідження генетичних витоків українців; було започатковане писемне фіксування народно-традиційної культури, фольклору; тривало літописання; утверджувалась філософська думка; з'явились нові літературні і мистецькі твори.

Новий перерозподіл етнічних земель України окупаційними державами — Росією, Прусією, Австро-Угорщиною, який 47
стався з розподілом Польщі у кінці XVIII ст., не зміг зденаціоналізувати нашу перспективу. Навпаки, український народ самоусвідомив себе як одне ціле на усій історичній території. Унормування української літературної мови завдяки геніальній творчості Івана Котляревського і Тараса Шевченка, відмову від незрозумілої народу церковно-слов'янської слід розглядати як невпинність процесу національного творення.

Одночасно відбувалася проба державотворчих сил. Спалахнуло національно-визвольне повстання проти польської окупації, відоме в історії як Гайдамаччина, участь українського населення у визвольних змаганнях поляків проти Росії, стихійні заворушення і непокора. Національна воля набирала все більшого розмаху. Однак ще слабкою виявилась національна еліта, українська буржуазія ще не була численною і згуртованою.

Державницькі прагнення були зреалізовані на початку XX ст. Проголошення Української Народної Республіки засвідчило існування української нації не тільки як етнокультурної маси, але й як етнополітичного явища. Разом з тим відсутність національної програми державного будівництва дозволило більшовицькій Росії у 20-х роках

XX ст. підкорити Україну і довгих сімдесят років знищувати національні історичні набутки. Нація чинила опір, демонструючи волю, самосвідомість, державницькі прагнення. І лише ціною титанічних зусиль кращих своїх синів 24 серпня 1991 р. Україна була проголошена суверенною державою. Це найсуттєвіший компонент, якого довгі століття бракувало українській нації для повнокровного і вільного життя.

ЛІТЕРАТУРА

Баран В. Д., Козак Д. Н., Терпиловський Р. В. Походження слов'ян. К., 1991.

Грушевський М. Історія України-Руси. К., 1991.

Дністрянський М. С. Кордони України. Львів, 1992.

Заставний Ф. Д. Українські етнічні землі. Львів, 1993.

Петров В. П. Етногенез слов'ян. К., 1972.

Смолій В. Н., Гуржій О. І. Як і коли почала формуватися українська нація? К., 1991.

Чмихов М. О., Кравченко Н. М., Черняков І. Т. Археологія та стародавня історія України. К., 1992.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Назвіть племена з періоду додержавного утворення, які стали основою українського народу.
2. На базі яких племен утворився білоруський і російський народи?
3. Поясніть процес створення держави Русі-України: як мирного об'єднання східнослов'янських племен чи у результаті завойовницького приєднання північних і західних племен до полянського союзу племен?
4. Перелічіть історичні форми становлення української нації і визначте їх головні компоненти.
5. Згадайте наукові версії походження етноніму «українець» і етнополітоніму «Україна». А як ще називали українців?

Глава 3

Етнічна територія України

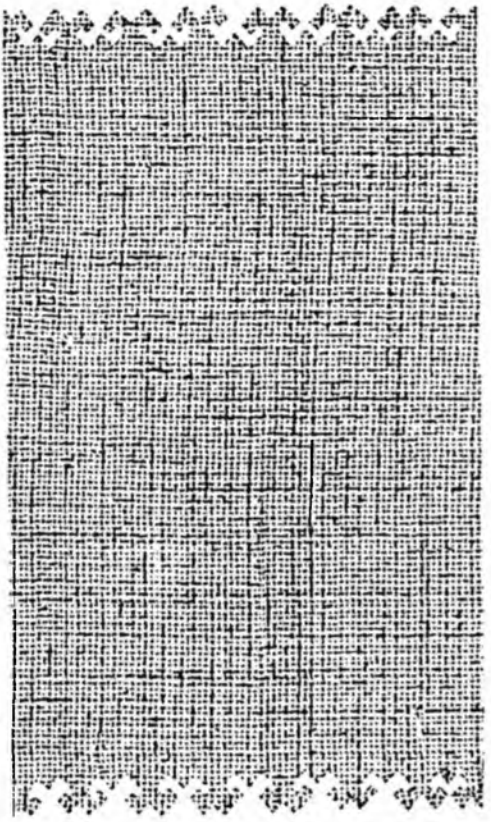

Однією з головних ознак народу (етносу), нації як певної стійкої спільності людей є територія, на якій проживає ядро, основний масив цього народу і разом з якою він творить цілісний біогеографічний і етносоціальний організм. Отже, поняття *етнічна*, або *національна, територія* означає землю, яку з найдавніших часів заселяє той чи інший народ, яку цей народ освоював, захищав, був і є її корінним жителем та господарем.

Етнічна територія — категорія більш стійка, ніж державна територія. Державні кордони нерідко пересуваються, встановлюються з порушенням етнографічних меж розселення народів. Особливо складною є доля народів, які втрачали державність і територія яких, залежно від певних політичних обставин, підлягала членуванню чи зазнавала утисків чужоземних завойовників. Але й за таких умов етнічна територія залишалася стійким утворенням, базисом цілісності народу і його державницьких потенцій.

Українська етнічна територія має вельми складну історію. Вона займає південну частину східної Європи. Чорне і Азовське моря творять природний південний кордон української етнічної території: від північного передгір'я Кавказу на сході до устя Дунаю на заході. На південному заході Україна межує з Румунією, Молдовою і Угорщиною, на заході — зі Словакією і Польщею, на півночі — з Білоруссю та Росією.

Між країнами східної Європи українська етнічна територія творить досить виразно визначену географічну одиницю: вона простягається між 43° і 53° північної широти та 21° і 45° східної довготи. Характерним є її окраїнне, межове розташування у Європі, на переході до Азії, на пограниччі лісів і степів, на північних окраїнах середземноморського басейну, на перехресті давніх комунікаційно-торгових шляхів зі сходу (з початком у Китаї) на захід і з півночі на південь.

Переважаюча рівнинність, легка прохідність і багата річкова система об'єднує основну територію розселення українського народу в одне ціле. При цьому природа України відзначається розмаїттям ландшафтів (гірських, лісових, лісо-степових, степових), багатством родючих грунтів, лагідним континентальним кліматом, пишною красою і привабливістю.

Та ці безперечні переваги української землі, її вигідне географічне розташування були не тільки джерелом добра для її жителів, але й великою мірою спричинювали трагічні події в історії українського народу. Згаданими магістральними шляхами йшли не тільки купецькі каравани з багатими товарами, а й завойовники. Особливу небезпеку становили набіги кочових народів, що прямували з Азії в Європу. Україна змушена була часто приймати на себе перші удари, героїчно боронити рідну землю.

Природна відкритість і незахищеність етнічних кордонів України робили її територію об'єктом зазіхань і близьких сусідів, особливо в часи знесилення народу-оборонця боротьбою з кочовиками та внутрішніми чварами.

Головним масивом поселень народу, осередком формування його етнічної території були в давнину північно-західна і західна частина теперішніх українських земель — смуга лісів і лісостепу, що охоплювала Київщину, Чернігівщину,

Волинь, Полісся, Прикарпаття і Карпати. Захищені віковічними пущами, болотами і горами, ці зе́млі давали притулок тим, хто полишив свої домівки під натиском ординців. Тут творилися певні стабільні форми побуту і культури.

Український народ упродовж століть намагався просунутись у смугу степів, зайняти їх і дійти до Чорного моря, щоб опертися на тривкий природний кордон і мати зв'язок зі світом, передусім з тим вогнищем цивілізації, яким за княжої доби була Візантія. Але від моря його постійно відмежовували навали кочових народів, які прямували на захід (мадяри, печеніги, узи, половці, монголо-татари). У період Київсько-Руської держави наші предки лише на недовгий час оволоділи Причорномор'ям.

Залежно від результатів битв і змагань українського народу з азіатськими кочовиками і загарбницької експансії сусідів його етнічна територія то збільшувалася, то зменшувалася.

Особливо негативний вплив мала монгольська навала XIII ст., яка спричинилася до занепаду Київської Русі, а згодом і Галицько-Волинської держави.

Втрата давньоукраїнської державності й поневолення українських земель чужинцями істотно позначалися на процесі формування української етнічної території. Внаслідок цього не тільки припинилося її розширення на заході й півночі, але й почалося витіснення українського населення з етнічних пограничь та захоплення кращих українських земель. Однак межі основної території розселення українського народу загалом зберігалися. Навіть українське Закарпаття, яке ще з кінця XI ст. перебувало під пануванням Угорщини упродовж майже дев'яти століть, донесло до нашого часу свою етнографічно-українську сутність.

І, більше того, в умовах поневолення України Великим князівством Литовським, Польщею, Московщиною не припинялося розселення українського народу, розширення його етнічного ландшафту на південь і схід. Зменшення набігів кочовиків у XVI ст. послужило поштовхом до української колонізації. Особливо вона посилилася за часів козаччини. Тоді сильні й мужні люди, що могли протистояти татаро-турецьким нападам, продовжували заселяти дикі необжиті степи.

Тривалі козацькі війни з татарами і турками та переможний поступ Росії у другій половині XVIII ст. до Чорного моря звільнили північне Причорномор'я від татаро-турецької експансії. Це створило нові можливості щодо колонізації цього терену, в результаті якої наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. український народ знову дістався узбережжя Чорного моря.

У той же час колонізація Причорномор'я і східних провінцій України здійснювалася не лише українцями. Це було зумовлено нестачею достатньої кількості українського населення для освоєння степових просторів, а також відповідною політикою царського уряду в Причорномор'ї, куди активно залучались поселенці з Росії, а також колоністи з-поза її меж.

Українська колонізація була спрямована і на північне Підкавказзя. Наприкінці XVIII ст. у басейні ріки Кубань поселилася велика кількість українських козаків. Після скасування кріпацтва в Росії 1861 р. колонізація півдня України і Підкавказзя ще більше активізувалася. Переважаючу більшість поселенців у цих регіонах становили українці. Так, навіть за даними офіційної радянської статистики, з початку 30-х років у західній частині Підкавказзя (Кубанщина і Чорноморщина) українці складали майже 64 % усього населення (у селах — 68,5 %), а росіяни — 28,2 %, на Донеччині — відповідно 76,8 і 20,6 %, на Слобожанщині — 64,2 і 35,4 %. У південній причорноморській степовій смузі кількість українського населення становила 66 %, а на 34 % національних меншин тут припадало 14,3 % росіян, 7,1 % євреїв, 4,4 % молдаван, 3,7 % німців, 1,3 % греків, 1,6 % болгар.

Сучасні державні кордони України загалом оперті на суцільні українські етнічні території. Але поза ними залишаються не тільки численні острови давніх корінних українських поселень, а й півострови материкової етнічної української території: в околицях Сучави і провінції Марамуреш у Румунії; продовження українського Закарпаття (Пряшівщина) у Словаччині; лемківський півострів у Польщі, корінне українське населення якої після другої світової війни було насильно депортоване, а також східна частина Холмщини і Підляшшя, де віддавна

тривала польська асиміляція аборигенного населення; південна частина Берестейщини і Пінщини в Білорусі; західна смуга Курської і Воронезької областей Росії, де українці проживали компактними поселеннями і, згідно з даними Всезагального перепису населення Російської імперії 1897 р., становили в середньому 70—75 % усіх жителів цього регіону. Слід також зауважити, що північна і східна етнічні межі України досить невиразні, оскільки колонізація цих регіонів проводилася одночасно українським і російським населенням з перевагою у відповідних місцевостях тих чи інших.

З теперішньої державної території України лише Кримський півострів не є корінною складовою її етнічного ландшафту. Його аборигенним населенням з XIII—XIV ст. були татари. Але як суміжна з Україною земля Крим у XIX—XX ст., особливо його північна степова частина, інтенсивно заселявся українцями. Навіть за дуже при-
54 близними даними радянської статистики, з 1926 р. у Криму проживало 72 405 українців, себто 10,8 % усього населення. Відчутно зріс приплив українців у Крим після другої світової війни, зокрема після офіційного приєднання його в 1954 р. до України.

Розміщення населення на етнічній території України нерівномірне. Найгустіше заселена її середня смуга, що розташована між українсько-польським та російським кордонами. Її умовну північну межу можна провести по лінії Луцьк — Рівне — Житомир — Київ — Ніжин — Глухів, а на півдні вона сягає степової України. Середня густота населення тут становить 90 осіб на 1 км². Це терен Лісостепу — найродючіших грунтів у Європі, що здавен освоювали для рільництва. Тому, хоча ця смуга займає менше третини української етнічної території, на ній скупчилося більше половини всього населення. Північна зона України має середню густоту населення 44 особи на 1 км², а в заболочених місцевостях Полісся вона ще менша — 10—25 осіб. У південній степовій Україні цей показник становить 50 осіб на 1 км².

Україна належить до густо заселених країн Європи. Ще донедавна природний приріст населення сягав тут най-

вищого європейського рівня. Так, за даними 1927 р., в Україні на 1000 жителів припадало 40,3 народжень, 17,8 смертей; природний приріст становив 22,5 особи. Але в наступні роки природний приріст населення України весь час знижувався і останнім часом сягнув від'ємної позначки. У 1990 р. коєфіцієнт смертності в Україні перевищив народжуваність на 0,7 %. Це найнижчий показник народжуваності в усьому світі. Особливо різко падає природний приріст населення у сільських місцевостях України.

До середини нашого століття в Україні переважало сільське населення. Частка жителів міст на початку 30-х років становила лише 21 %. Але в наступні десятиріччя внаслідок інтенсивної індустріалізації і міграції людей із сіл співвідношення сільського і міського населення різко змінилося: кількість першого зменшувалася, а другого стрімко зростала. За останнім переписом 1989 р., у селах України проживає 16,8 млн. осіб, а в містах і промислових осередках — 35,3 млн осіб, себто відповідно 32 і 68 %.

У минулому за рахунок природного приросту населення освоювалися малозаселені регіони України. Значна частина населення виїжджала за межі своєї етнічної території. Те, що тисячі українців полишали рідну землю і шукали кращої долі в чужих краях, зумовлювалося національними утисками і антиукраїнською дискримінаційною політикою поневолювачів. У райони Сибіру і Далекого Сходу з 1871 р. до 1896 р. переселилося лише з українського Лівобережжя 725,6 тис. осіб. У наступні роки кількість переселенців зростала. Із західних земель українці цілими сім'ями емігрували до країн американського континенту. За кілька десятиліть кінця XIX — початку XX ст. тільки до США з цього регіону України прибуло понад 700 тис. осіб.

У часи тоталітаризму до відносно добровільного виїзду українців з економічних мотивів додаються масове репресивне їх виселення у східні, північні й середньоазіатські регіони комуністичної імперії, а також численна політична еміграція в країни заходу. За, очевидно, дуже заниженими даними останнього перепису населення 1989 р., поза Україною у межах колишнього Радянського Союзу проживало 6,8 млн українців, а в інших країнах Європи, північної і південної Америки, Азії, Австралії — понад 4 млн.

§ 1. Етнографічне районування України

У зв'язку з процесом історичного формування народу і його етнічної території, залежно від природних умов, характеру і способу господарських занять населення, в різних регіонах розселення народу формуються певні особливості побуту і традиційної культури. Спільність і однотипність таких локальних особливостей є основою для визначення *історико-етнографічних районів* розселення народу і його *етнографічних груп*.

Внутрішнє етнографічне районування і культурно-побутові особливості населення таких районів є властивими для кожного народу. Так, у німців вирізняються нижньосаксонці, шваби, баварці; у французів — бретонці, нормандці, провансальці; в італійців — флорентійці, сіцілійці, генуезці; у поляків — мазури, підгаляни, краков'яки, кашуби та ін.

56 Численні етографічні групи характерні для російського народу. Їх ділять на три великі підрозділи: північно-, середньо- і південноросійські.

Походження етнографічних груп народу різне. Нерідко вони — нащадки колишніх племен, що злилися в єдиний етнос, зберігши певні особливості побуту і традиційної матеріальної та духовної культури, мови тощо. Локальні особливості побуту, господарського і культурного устрою окремих частин народу складалися залежно від природно-географічних умов, культурно-побутових зв'язків з іншими народами, переселень, міграційних процесів тощо.

У процесі розвитку поступово втрачалися регіональні етнографічні особливості народу. Тому етнографічна група не є стійкою формою спільності, її члени навіть не завжди усвідомлюють себе чимось своєрідним. Такі спільноти визначаються здебільшого шляхом етнографічних досліджень на основі регіональних особливостей традиційно-побутової культури.

У зв'язку з цим поняття «етнографічна група», що означає складову частину народу, не можна ототожнювати з поняттям «етнічна група», що означає частку якогось іншого народу, яка проживає на не своїй етнічній території, себто *національну меншину*. Так, в Україні етнічними групами

є росіяни, євреї, поляки, чехи, угорці та ін., а етнографічними — гуцули, бойки, лемки, поліщуки тощо.

Питання історико-етнографічного районування України розроблене на сьогодні лише в дуже загальних рисах — головно через недостатнє етнографічне вивчення багатьох її регіонів і місцевостей. На основі наявних етнографічних матеріалів і даних інших українознавчих дисциплін, зокрема мовознавства (діалектології), історії, фольклористики, географії, запропоновано визначення передусім трьох просторово обширних регіонів України: Центрально-східного (точніше, Південно-східного), Північного (поліського) і Західного (Південно-західного), які, в свою чергу, поділяються на певні етнографічні райони і підрайони. Це районування поки що може бути запропоноване лише як певна робоча схема, яка потребує удосконалення і уточнення.

Центрально-східний (Південно-східний) регіон охоплює велику територію Центральної і Південно-східної України. У його складі вирізняються три райони: Середнє Подніпров'я, Слобідська Україна, або Слобожанщина, і Південна степова Україна.

До Середнього Подніпров'я належить більша частина Київської, Черкаська, південна частина Чернігівської та Полтавської, південно-східна частина Житомирської, південно-західна частина Сумської, східна частина Вінницької, північна частина Кіровоградської, північно-західна частина Дніпропетровської областей. Це один з найдавніше і найгустіше заселених районів України, осереддя найбільш інтенсивного формування давньоруського-української народності й української нації.

Традиційна культура населення цього району зберегла багато архаїчних рис, що своїми витоками сягають культури предків корінних жителів цього краю — полян — найбільш розвиненого (згідно з літописною характеристикою) східнослов'янського племені. Особливо це стосується традиційних для даного регіону основних галузей господарства — хліборобства і скотарства. До XIX — початку XX ст. тут збереглися давні традиції планування і будівництва житла та господарських споруд, зокрема характерний тип обмазаної та побіленої хати;

в одязі — багато вишита уставкова жіноча сорочка, плахта, запаска, тканий пояс, свитка та ін. Цей район відзначається помітним розмаїттям місцевих варіантів традиційної культури. Вирізняються, зокрема, Правобережжя і Лівобережжя. Деякі дослідники виділяють локальні етнографічні групи полтавців і переяславців.

Слобожанщина (Слобідщина) охоплює східну частину України — теперішні Харківську область, південно-східні райони Сумщини, північно-східні — Дніпропетровщини, східні — Полтавщини, північні — Донецької і Луганської областей. До нього етнографічно дотичні суміжні західні райони Білгородської та Воронезької областей Росії.

Назва цього історико-етнографічного району виникла в період його інтенсивного заселення (XVII — XVIII ст.). Вихідці з Лівобережної і Правобережної України та з Росії, а також численні втікачі від утисків феодально-кріпосного
58 ладу користувалися тут якийсь час різними пільгами («свободами»), поселялися «на слободах», засновували поселення — «слободи».

З часів монголо-татарської навали ця територія зазнавала постійних нападів кримських і ногайських татар. З другої половини XVI ст. вона заселялася переважно козаками і селянами з інших районів України. У XVII ст. тут виникли як військові опорні пункти міста Харків, Охтирка, Суми, Чугуїв, з місцевого населення і українських переселенців було створено козацькі слобідські полки. Оскільки основна хвиля заселення йшла з заходу, зокрема зі суміжної Полтавщини та інших районів середнього Подніпров'я, для народної культури Слобожанщини, а саме будівництва, одягу, фольклору, було властивим поєднання рис козацько-степової України з багатьма побутово-культурними привнесеннями з різних місць переселення. Позначився і вплив заселення Слобідської України російськими «служивими людьми», а згодом і переселення російських селян. Значно посилився приплив російського населення на Слобожанщину в період обмеження, а в 1765 р. і ліквідації царським урядом козацького самоврядування, закріпачення українських селян і козаків, а також у зв'язку з іншими антиукраїнськими проявами імперської політики царизму.

Слобожанщина з етнографічного боку є своєрідною перехідною зоною між Середнім Подніпров'ям, особливо Лівобережним, і південним (причорноморським) історико-етнографічним районом України. Це степова частина України, яка в давнину була тереном проживання кочовиків, територія теперішніх Запорізької, Херсонської, Миколаївської, Одеської, південних районів Дніпропетровської, Кіровоградської, Донецької, Луганської областей.

З середньовіччя ця територія відома як «Дике поле» — так вона названа і на карті України Гійома Боплана (середина XVII ст.). Головною опорою процесу української колонізації «Дикого поля» з XV—XVI ст. було козацтво. В умовах безперервної боротьби з татаро-турецькими завойовниками не припинялося просування українців у південні степи. Численні втікачі від феодально-панщинного гніту і переселенці-«уходники», які шукали волі й кращої долі, вперто обороняли свої степові займанщини і розширяли опановану територію. Запорізькі землі сягали гирла Дніпра і простягалися обабіч його пониззя, від річки Кальміус на сході до Південного Бугу на заході. Українське козацтво великою мірою допомогло Росії здобути доступ до Чорного моря. Але це спрацювало і проти інтересів українського народу. Здійснюючи свою імперську політику, царизм усілякими засобами намагався обмежити українське заселення Причорномор'я, особливо після скасування Гетьманщини і ліквідації Запорізької Січі.

З огляду цих історичних обставин, природних умов і напливу поселенців склався і своєрідний етнографічний характер Півдня України. У господарській діяльності визначальними були типові риси степового хліборобства і відгінного скотарства. Певні особливості мали степове народне будівництво, різні ремесла і промисли. Істотно позначилися етнокультурні зв'язки і взаємовпливи українського населення з поселенцями інших національностей, зокрема росіян, білорусів, болгар, сербів, греків, молдован та ін. Вони виявлялись у поєднанні різнонаціональних елементів в одязі, будівництві житла тощо. Інтенсивний розвиток на Півдні України землеробського капіталізму, фабрично-заводського виробництва, зростання робітничого класу також великою

мірою впливали на місцеву традиційно-побутову культуру, передусім спричинюючи витіснення її національних складових міськими елементами.

Загалом у другій половині XIX — на початку XX ст. південно-український етнографічний масив відзначався реаліями традиційно-побутової культури порівняно пізнього часу. Локалізація її певних місцевих особливостей дає підставу виділити тут п'ять підрайонів: південно-східний (приазовський), нижньо-подніпровський, нижньо-побузький, а також Буджак і Таврію.

Традиційно-побутова культура Півдня України ще більшою мірою, ніж на Слобожанщині, позначена зловісним тавром імперської русифікаторської експансії царизму та її новітніх, ще агресивніших послідовників післяреволюційного часу.

Українське Полісся — етнографічний регіон, що зі сходу на захід простягається через увесь північний край України і разом з суміжним білоруським, брянським у Росії та люблінським у Польщі Поліссям творить одну зі своєрідних географічних та історико-етнографічних територій слов'янського світу.

Назва «Полісся» — похідна від слова ліс і означає лісисту місцевість, біля лісу. Небезпідставно звернуто увагу на близькі за звучанням слова в литовській і латинській мовах: *«Pala», «Pelesa», «Pelysa»*, що означають характерний для Полісся болотяний ландшафт, багнистий ліс. З цієї причини побутує думка про балтсько-слов'янську спільність кореня слова «Полісся». Ця назва зустрічається вже в працях давньогрецького історика Геродота, значиться вона в Галицько-Волинському літописі під 1274 р., а також в інших середньовічних і пізніших джерелах.

Українське Полісся на півночі межує з Білоруссю і займає північні райони Волинської, Рівненської, Житомирської, Київської, Чернігівської та Сумської областей. У західній частині до нього історично і згідно з лінгвістично-етнографічними даними належать південна смуга Брестської області (тепер входить до складу Білорусі) і східна частина Підляшшя (Польща). Південна етнографічна межа українського Полісся визначається приблизно від Західного Бугу і далі на схід, північніше міст Володимир-Волинський,

Луцьк, Рівне, Новоград-Волинський, Житомир, Київ, а на Лівобережжі — Ніжин, по ріці Сейм до сучасного кордону України з Росією.

Залежно від розташування щодо Дніпра українське Полісся поділяється на Правобережне і Лівобережне, а також відповідно на Західне і Східне. Західне називають ще Прип'ятським, а Східне — Наддеснянським. Побутує і визначення окремих частин Полісся стосовно сучасного адміністративного районування: Волинське, Рівненське, Житомирське, Київське, Чернігівське.

Загальновизнаною в науці характерною прикметою етнографії цього регіону є значна збереженість у побуті й культурі його населення архаїчних явищ і рис. Вони виявляють етногенетичне східнослов'янське коріння українських поліщуків, а також їх етнокультурну спільність з усім українським народом.

Народні культурні традиції у різних частинах території українського Полісся відзначаються місцевою своєрідністю, що походить, мабуть, з часу розселення тут давніх племен (волинян, древлян, дреговичів та ін.), приналежності після давньоруського періоду до різних державно-політичних утворень (Великого князівства Литовського, Польщі, Росії), а також зумовлені певною природною ізольованістю краю. Освоєння ділянок землі між болотами, піщаними дюнами, у заплавах рік, на лісових зрубах, характер грунтів вирізняють поліське хліборобство, його знаряддя, агротехніку. Залежно від місцевих кліматичних умов склався відповідний сільськогосподарський календар. Особливостями позначені тваринницьке господарство, організація відгінного випасання худоби, заготівля сіна на болотах та ін.

Поширеними видами занять поліщуків були мисливство і рибальство з використанням своєрідних ловецьких способів і знарядь. Багатий досвід і специфічне знаряддя накопичено у поліському бджільництві .

Ще в недалекому минулому основними для Полісся були водні шляхи сполучення і транспортні засоби (плоти, пароми, різні типи човнів). У будівництві добре збереглися архаїчні риси планування житла і садиби; широко відома неповторна поліська глинобитна піч. Чимало давніх мотивів знаходимо і сьогодні у традиційному поліському вбранні

(тунікоподібні жіночі сорочки, плетене з деревної кори і шкіри взуття, саморобні прикраси тощо).

На громадському побуті жителів Полісся більше, ніж в інших регіонах України, позначився і зберігся вплив общинних відносин і устрою: розподіл громадою земельних угідь, організація спільного використання пасовищ, лісів, лук, рибних виловів, трудова взаємодопомога (толока). У сімейному житті домінуючими були засади патріархального устрою — підпорядкування всіх членів сім'ї батькові.

Реліктовими елементами слов'янської обрядовості насичені поліські звичаї і обряди: проводи зими і зустрічі весни, русальні, купальські, колядні, весільні, пов'язані з народженням чи смертю людини. Регіональна специфіка простежується у різних народних знаннях поліщуків щодо самолікування, прогнозування погоди за місцевими прикметами, у словесному і музичному фольклорі, прикладному декоративному мистецтві, зокрема в ткацтві, неповторній поліській вишивці та ін.

Західний (Південно-західний) регіон включає декілька природно-географічних зон: волинсько-подільську, прикарпатську, карпатсько-гірську і закарпатську. Цей край був здавна заселений і мав упродовж віків відносно стабільний склад корінних жителів.

Складною була історична доля регіону. З раннього середньовіччя його захоплювали і шматували чужоземні поневолювачі. Цим зумовлена і етнографічна різноманітність краю. У його складі можна виділити кілька історико-етнографічних районів і підрайонів, що відзначаються виразними локальними особливостями культурно-побутових традицій.

Волинь — це територія басейну верхів'я правих приток Прип'яті й середнього поріччя Західного Бугу, що охоплює південні райони теперішніх Волинської та Рівненської, південно-західні — Житомирської, північну смугу Хмельницької, Тернопільської та Львівської областей. До етнографічної Волині на заході дотичне лівобережне Побужжя — Східна Холмщина.

Етнографічна Волинь в основному територіально збігається з давньоруською історичною областю «Волинська земля»

без її північної зони — Західного Полісся. У давнину Волинь заселяли праукраїнські племена дулібів, бужан, волинян. У X—XI ст. на цій території виникли міста Луцьк, Червень, Белз, Володимир (Волинський), Кременець та ін. Волинь була одним з осередків процесу творення державності Київської Русі, Володимиро-Волинського і Галицько-Волинського князівств, тереном активної боротьби українського народу з чужоземними поневолювачами.

Віддавна провідною галуззю господарства волинян було хліборобство, значна кількість міст стимулювала розвиток різних ремесел і промислів (ткацтво, гончарство, обробка заліза та ін.). У народному будівництві, одязі простежуються перехідні риси від поліського до подільського типу: дерев'яні зрубні хати під солом'яним дахом (на Поліссі — здебільшого очеретяні й дощані покрівлі, а в суміжній з Поділлям зоні — стіни будівель з глиносолом'яних вальків), такі компоненти вбрання, як довгі й рясні опанчі, сіряки, кожухи.

Своєрідним регіональним колоритом відзначаються волинські народні звичаї і обряди, багата фольклорна традиція, мистецькі вироби з дерева, вишивка з переважаючими рослинними орнаментами червоного або тільки білого кольору. Давня назва жителів цього краю — «волиняни» — найменування однієї з локальних груп українського народу.

Поділля — історико-етнографічний район, що займає головно басейн межиріччя Південного Бугу і лівобережного Середнього Подністров'я. Це більша частина Вінницької, Хмельницької, Тернопільська та суміжна з нею на півдні частина Чернівецької областей. В етнографічній літературі Поділля ділять на Східне і Західне.

Назва «Поділля» зустрічається в писемних джерелах XIV ст., ще раніше (початок XIII ст.) фіксується вживання стосовно цього краю назв «Пониззя», чи «Русь долішня». Відповідно давнє побутування похідного найменування жителів Поділля — «подоляни», «поділяни».

Поділля здавна заселяли східнослов'янські племена тиверців і уличів. Після занепаду княжо-руської державності в другій половині XIV ст. Поділля захопила Литва. Згодом спочатку Західне, а після Люблінської унії (1569 р.) і Східне Поділля

опинилося під владою шляхетської Польщі. Різні частини південно-подністровського Поділля неодноразово поневолювали турецько-османські загарбники. Після першого (1772 р.) і другого (1793 р.) поділів Польщі Західне Поділля відійшло до Австрії, а Східне разом з Правобережною Україною було приєднане до Російської імперії.

Етнографічне Поділля — один з найсвоєрідніших і найколоритніших районів України. «Красо України, Подолля», — писала Леся Українка про цей край, маючи на увазі не тільки чарівність його природи, але й багатство і неповторність народної культури: вписані в рівнинно-хвилястий рельєф мальовничі білохаті села, сповнені вікової мудрості й поезії своєрідні звичаї і обряди, мелодійну пісню, самобутнє народне мистецтво.

Характерними для цього краю були будівлі з використанням глиносолом'яних вальків. Своєрідності подільській хаті надавали білизна мазаних стін з пластичною обробкою і підсинюванням заглиблених площин, виступаюча присьба, підведена червоною глиною, оздоблення інтер'єру хати рушниками та іншими декоративними елементами.

Традиційне вбрання подолян вирізняється багатим оздобленням вишивкою і мережкою. Далеко за межами України відомі подільські жіночі сорочки з густо вишитими рукавами, ткацькі вироби, килими з рослинним і геометричним орнаментом, кераміка та ін.

Своєрідні риси традиційно-побутової культури українців Поділля формувалися під певним впливом багатовікового спілкування з представниками інших народів, що в різний час поселялися тут, зокрема поляками, чехами, молдаванами. Сукупність виразних локальних особливостей традиційної матеріальної і духовної культури корінного населення Поділля дає підставу вважати подолян однією з локальних груп українського народу.

Покуття — давня назва одного з історико-географічних районів України. Зустрічається вже в джерелах XVI ст. як визначення адміністративно-територіальної одиниці. На карті України Гійома Боплана з 1650 р. цю територію позначено як «частину України, яку народ називає Покуттям». Найбільш вірогідне походження назви — від слова «кут». Так іменувалися землі в кутах, утворюваних крутими

згинами рік (у даному разі Дністра, Прута і Черемоша з їх притоками).

Це територія південно-східної частини теперішньої Івано-Франківської області. З півночі її межа проходить по Дністру, на північному заході вона доходить до річок Бистриця і Бистриця Солотвинська, на південному заході межує з етнографічною Гуцульщиною, на південному сході — з Буковиною.

У минулому покутська земля належала до Київсько-Руської держави, Галицько-Волинського князівства, зазнавала особливо частих зазіхань з боку завойовників. Її жителі брали активну участь у боротьбі проти іноземних поневолювачів. Наприкінці XV ст. з Покуттям пов'язане велике народне повстання під проводом Мухи. У промові на раді старшин у Чигирині 1657 р. Богдан Хмельницький зазначав, що йому пощастило визволити від шляхетського ярма Волинь, Покуття, Поділля та Полісся.

Порівняно невеликий покутський край виразно вирізняється як своєрідний локальний етнографічний район України. Його етнокультурні особливості виявляються в традиційному будівництві, якому притаманні як риси перехідності між Поділлям і гірським карпатським ареалом, так і власні самобутні прикмети; в народному одязі з особливо багатим розмаїттям головних жіночих уборів; у орнаменті й колориті вишивки; у словесному і музичному фольклорі, звичаях, обрядах, танцях та інших проявах народної культури. 65

За багатьма ознаками галицько-покутський етнографічний ареал продовжується на південному сході та суміжній частині Буковини. Ця спільність виражена і в народній мові — покутсько-буковинському говорі.

Опілля — назва, якою в географічній літературі позначається територія північно-західної частини Подільської височини в межах Львівської, Івано-Франківської і центрального західного виступу Тернопільської областей. З етнографічного боку вивчена дуже слабо, хоча її розташування між Волинню, Поділлям та Прикарпаттям становить значний науково-пізнавальний інтерес.

Археологічні пам'ятки засвідчують давню заселеність цього краю. У ранньослов'янський період тут проживали племена дулібів, бужан, у південній смузі — білих хорватів. Густо

заселеною була ця земля у княжу добу. Стабільний контингент корінного населення зберігався тут і в наступні періоди феодально-польського і австрійського поневолення. Простий народ стійко оберігав і захищав свою етнокультурну самобутність, мову, релігію, звичаї і обряди. Навіть на підставі наявних матеріалів і відомостей щодо народного будівництва, мистецтва, фольклору, традиційних промислів окремих місцевостей цього краю (наприклад, Перемишлянщини, Рогатинщини, Бережанщини, Миколаївського лівобережного Подністров'я та ін.) можна судити про Опілля як певний етнографічний район.

У південно-західній частині етнографічне Опілля переходить у наддністрянське Прикарпаття, а на заході — у перемишсько-яворівське Надсяння, які за характером народної культури є своєрідними етнографічними підрайонами. Наприклад, Яворівщина й досі відзначається неповторністю народних промислів, вишивки, виробів з дерева, різьби, фольклору, звичаїв (обхід на Великдень дворів з подібним до колядування обрядовим співом — «риндзівками»).

Яскравою етнографічною своєрідністю відзначається карпатська зона західноукраїнського регіону. Вона поділяється на три історико-етнографічні райони, які відповідно до розселення на їх території етнографічних груп українців — гуцулів, бойків і лемків названі Гуцульщиною, Бойківщиною і Лемківщиною.

Гуцульщина — це край, який чи не найбільш повно з усіх етнографічних районів України відображений у літературі й мистецтві. Він обіймає східну частину Українських Карпат: теперішні Верховинський, Косівський (без північної смуги), південну частину Надвірнянського та Богородчанського районів Івано-Франківської області, суміжні Путильський, Сторожинецький і південну частину Вижницького районів Чернівецької та Рахівський — Закарпатської областей.

Заселення Гуцульщини і взагалі українських Карпат здавна відбувалося шляхом поступового просування в гори долинами рік. Основним колонізаційним елементом було українське населення, хоча цілком вірогідне кочування та поселення тут решток давніх тюркських і східнороманських племен.

Головну роль у господарському укладі гуцулів відігравало скотарство, особливо відгінне, з перевагою вівчарства. На цій основі розвинулася культура полонинського господарства зі своїми типами будівель, способами переробки молокопродуктів, організацією побуту тощо. Тваринницьким спрямуванням господарства великою мірою зумовлений особливий характер поселень гуцулів — здебільшого розпорошене розміщення садиб («оседків») і не лише в долинах, а й на схилах і верхів'ях гір — ближче до випасів і запасів кормів. Овече хутро, шкіра, домоткане сукно були основним матеріалом для виготовлення одягу гуцулів, який (особливо святковий і обрядовий) відзначався багатою орнаментикою, прикрашанням вишивкою, аплікацією, тисненням на шкірі, виробами з металу і кості.

Здавна гуцули займалися різними промислами і ремеслами: лісорубством, ткацтвом, обробленням вовни, шкіри, виробами з дерева, лози, коріння тощо. Витвори гуцульського народного мистецтва (вишивки, вироби з дерева, писанки, тканння, кераміка, художній метал) здобули славу в усьому світі.

У традиційному побуті гуцулів, звичаях, обрядах, народних знаннях, віруваннях збереглося багато старовини, простежуються витоки духовного життя різних епох, поєднання язичницьких і християнськх елементів, фантастичних уявлень з практичним досвідом. Неповторною своєрідністю відзначаються гуцульський словесний і музичний фольклор, танець.

Бойківщина — суміжний з Гуцульщиною на заході етнографічний район, що займає центральну частину Українських Карпат. Це територія південно-західної частини Рожнятівського і Долинського районів Івано-Франківської області, Сколівського, Турківського, південної смуги Стрийського, Дрогобицького, Самбірського і більшої частини Старосамбірського районів Львівської області, Міжгірського, Воловецького, північної смуги Великоберезнянського районів Закарпатської області. У верхів'ях Сяну і Стривігору частина етнографічної Бойківщини належить Польщі, а південно-західна — Словаччині.

Бойківські села розташовані в долинах рік і мають переважно скупчений характер. Багато поселень давнього

походження згадуються в Галицько-Волинському літописі та в інших середньовічних джерелах. Основна традиційна галузь господарства — хліборобство, в процесі розвитку якого освоювалися не тільки долини рік, а й гірські схили. В умовах малородючих грунтів і кліматичних режимів різних висотних зон склалася своя агротехніка і асортимент вирощуваних культур. У тваринництві переважала велика рогата худоба, особливо воли — основна тяглова сила верховинців.

Розвинутими були на Бойківщині ремесла і промисли: ткацтво, кушнірство, гончарство, теслярство, бондарство. Місцеві майстри будували характерні бойківські хати, зводили справжні шедеври дерев'яного зодчества — диво-церкви, виробляли з дерева майже всі сільськогосподарські знаряддя, транспортні засоби, посуд тощо.

Традиційний бойківський одяг до нашого часу зберіг давню простоту форм і крою, самобутню колористику, способи

оздоблення і орнаментики. Неповторними є традиційні обряди, звичаї, вірування, пісні, легенди, перекази, народні знання бойківського краю, вишивка, різьблення по дереву, писанкарство. Вони донесли до нас відгомін далекої давнини, цінні надбання духовної культури наших предків. Збережені на Бойківщині твори народного малярства XVI—XVIII ст. належать до унікальних пам'яток української загальнонаціональної художньої культури.

Лемківщина — найвіддаленіший на південний захід край української етнічної території, обіймає західну частину Карпат по обох схилах так званих Низьких Бескидів. Карпатський вододільний хребет ділить Лемківщину на південну (закарпатську) і північну (прикарпатську). Східною межею вважають річки Уж і ліву притоку Сяну — Солинку, західною — Попрад з Дунайцем. Уся північна Лемківщина належить тепер до Польщі, а південно-східна (Пряшівщина) — до Словаччини, і лише східна смуга закарпатської частини цього етнографічного району — до України.

Давніми предками лемків, як і бойків, вважається слов'янське плем'я білих хорватів, котре проживало в Карпатах і Прикарпатті. У княжі часи Лемківщина належала до Київської Русі, Галицько-Волинського і Галицького князівств (північна частина). Багато століть цей край загарбу-

вали і шматували іноземні поневолювачі. Та найтрагічніше сталося вже в новітню добу, коли після другої світової війни внаслідок злочинної змови між урядами Польщі і Радянського Союзу корінні жителі північної Лемківщини були насильно переселені з прадідної землі у північно-західні воєводства Польщі та в Радянську Україну.

Основною запорукою збереження лемків як частини українського етносу була їх народна мова, традиційна культура і релігія.

Головним у господарській діяльності лемків було хліборобство, з ремесел і промислів — оброблення дерева, каменю, вовни, ткацтво, гончарство, бондарство. Для поселень лемків властива скупченість у долинах рік. Типовим помешканням вважалась довга хата, яка під одним дахом об'єднувала всі основні житлові й господарські приміщення. Народне вбрання виготовлялося здебільшого з матеріалів домашнього виробу, відзначалося простотою і виразними локальними особливостями різних компонентів.

Своєрідні риси притаманні традиціям сімейного і громадського побуту лемків, їх звичаям, обрядам, багатому фольклору, декоративному мистецтву. Значною мірою особливості традиційно-побутової культури лемків були зумовлені близьким їх сусідством і спілкуванням з поляками і словаками.

Закарпаття і Буковина — це назви історико-географічного й адміністративно-територіального рівнів. Як відомо, значна частина Закарпаття, зокрема гірська, є продовженням території трьох етнографічних груп українських горян: гуцулів, бойків і лемків. Так само на Буковині з етнографічного погляду спостерігаємо продовження в суміжних територіальних частинах подільського, покутського і гуцульського ареалів.

Для Закарпаття й Буковини характерне досить густе вкраплення між українським населенням острівців поселень етнічних груп сусідніх та інших народів: угорців, румунів, словаків, чехів, молдаван, німців, циган. Ця обставина помітно позначилася на традиційно-побутовій культурі корінних мешканців. У народному будівництві, господарських заняттях, одязі, ремеслах і промислах, їжі, звичаях, фольклорі, народній мові відчувається

нашарування і поєднання різних культурно-побутових взаємовпливів. Тому українське Закарпаття і Буковина не є якимись етнографічно однорідними районами, а виступають як окраїнні ареали української етнічної території, де локалізуються і взаємодіють різні етнографічні й етнічні культурно-побутові традиції. Цим і визначається їх етнографічна специфіка.

Така загалом приблизна схема етнографічного районування України за матеріалами XIX — перших десятиліть XX ст., коли локальні особливості традиційно-побутової культури районів і етнографічних груп проглядалися ще виразно. Доречно зауважити, що межі етнографічних районів нестійкі, змінні в часі, оскільки відбувається постійний процес втрачання місцевих локально-територіальних рис традиційно-побутової культури.

Розвиток капіталістичних відносин спричинив у цій сфері істотні зміни: поширювалися фабрично-заводські вироби, елементи міського одягу, саморобні знаряддя праці замінювалися промисловими, розширювалися позарегіональні зв'язки тощо. Але особливо великі зрушення відбулися внаслідок так званої перебудови життя на «соціалістичний лад», яка супроводжувалася знищенням традиційних устоїв господарювання, масовими переміщеннями і перемішуванням населення, переслідуваннями і викоріненням народних звичаїв та обрядів, масовою русифікацією і т. ін. І все ж не зважаючи ні на що серед місцевого населення різних регіонів України збереглися і побутують, відроджуються і оновлюються чимало явищ традиційної культури і народного мистецтва. Кращі їхні здобутки долають регіональні межі і набирають загальнонаціонального поширення.

Відзначаючись певними особливостями побуту і традиційної культури, корінне населення різних етнографічних районів України завжди усвідомлювало себе складовою єдиного українського народу. Ця свідомість здавна грунтувалася на спільності етногенетичного походження, мови, історичної долі, культурних традицій, економічних зв'язків різних частин України, утверджувалася у процесі боротьби з поневолювачами. Останні не раз намагалися відокремити певні частини України, трактувати етнографічні групи ізольовано, розрізнено, як етнічні, себто відмінні від українців, спільнос-

ті. Наслідування давнього загарбницького принципу «поділяй і владарюй», штучне роз'єднання українського народу на основі тенденційного перебільшення регіональних етнографічних особливостей і нехтування спільними для всього українського народу етновизначальними ознаками не припиняється і в наш час.

§ 2. Етнічний склад населення й сучасні етнічні процеси в Україні

На українській етнічній території поряд з корінним народом цієї землі — українцями здавна проживали представники інших народів. Їх поселення спричинювалося географічним положенням України, історичними умовами буття, політичними, економічними чинниками, участю у процесі колонізації та освоєння певних частин української території тощо. Залежно від дії цих факторів в Україні формувався і в різні періоди змінювався (не раз дуже істотно) склад інонаціонального населення та його співвідношення з корінними жителями. Особливо великий вплив на цей процес мала багатовікова експансіоністська політика чужоземних поневолювачів, для яких фактор заселення і освоєння захопленої української землі відігравав важливу роль.

В Україні налічується понад 52 млн населення. З них 37,4 млн — українці й близько 15 млн — представники інших народів. Найбільшу частину інонаціонального населення України становлять росіяни (11 млн 340 тис., себто 21,9 %). Інші національні групи в Україні репрезентовані таким чином: білорусів — 439,9 тис. (0,8 %), євреїв — 486 тис. (0,9 %), болгар — 232,8 тис. (0,4 %), поляків — 218,9 тис. (близько 0,4 %), молдаван — 324,9 тис. (0,6 %), угорців — 163,3 тис. (0,3 %), румунів — 134,7 тис. (0,25 %), греків — 98,6 тис. (0,18 %), поволзьких та кримських татар — 86,8 тис. (0,17 %), вірменів — 60 тис. (0,12 %), німців — 37,9 тис. (0,07 %), гагаузів — 32 тис. (0,06 %). Не згаданих представників інших національностей, що проживають в Україні, разом близько 800 тис. чоловік (1,5 %). Ще порівняно недавно ці дані виглядали інакше. За офіційною статистикою початку 30-х років нашого століття, відсоток населення інших національностей в Україні становив 24,2 %, а перепис 1989 р. зафіксував уже 27,3 %.

Особливо стрімко зросла за останні 60 років частка російського населення (більш як у два рази). Така динаміка зміни етнічного складу населення України і співвідношення його корінної та інонаціональної частин — реальний результат «найсправедливішої» у світі ленінсько-сталінської національної політики.

В Україні ця політика була спрямована передусім проти її корінного населення. Засобами імперської централізовано-економічної системи і всієї потуги партійно-бюрократичної, ідеологічної і державно-репресивної машини український народ був підданий перманентному винищенню, себто справжньому етноциду. Йдеться і про послідовне руйнування соціально-економічної та культурно-традиційної основи українства — українського села, і про організацію голодоморів, масових розстрілів, виселень, переселень, заслань та інших заходів, що коштували українському народові десятків мільйонів людських життів та знівечених доль, і про
72 налагоджену на державному рівні індустрію системної русифікації українців з інтенсивним скороченням їх національного шкільництва, приглушенням і затуманенням історичної пам'яті, пригніченням національної свідомості та гідності, і про брутальне вилучення з державного обігу та звуження сфери вжитку української мови та багато інших чинників цього страхітливого механізму.

Наслідки не забарилися. Уже в 30-ті роки темпи природного приросту населення України значно знизилися; до того ж помітно зменшилася частка українців у цьому прирості. І сьогодні дійшло до того, що українці, які ще якихось півсотні років тому належали до народів з найвищим природним приростом населення, мають найнижчий у світі показник — з переважанням коефіцієнта смертності над народжуваністю. В умовах тоталітаризму знекровлено, здеформовано національну свідомість, мораль, перервано міжпоколінну успадковуваність традицій, грубо згвалтовано релігійні почуття, зміщено інші духовні ціннісні орієнтири. Чималих втрат від цієї політики зазнали й національні меншини в Україні, очевидно, крім російської. Унаслідок фактичного ігнорування їх прав на підтримання і розвиток своєї національної ідентичності, через відсутність шкіл з рідною мовою навчання, національних культурно-освітніх

закладів, дискримінацію й переслідування, виселення і переселення значна кількість представників цих меншин або полишила Україну, або асимілювалася — здебільшого русифікувалася.

Українці рівномірно населяють майже всю територію України, за винятком Республіки Крим та деяких південних і східних промислових районів. Майже в усіх областях України українців у сільській місцевості понад 90 %. Тільки в Криму українці становлять четверту частину сільського населення. Відсоток українців у містах значно менший — у середньому близько 67 %. Населення інших національностей розміщено нерівномірно: значна частина проживає в містах, промислових центрах, на прикордонних землях і в південноукраїнських областях, де з часу їх колонізації приплив іноетнічного населення особливо великий.

З XVI—XVII ст. на східних окраїнах України, на Слобожанщині, а з кінця XVIII ст. — на Півдні України, у Бессарабії виникали *російські поселення*, які утворювали цілі острівці. Крім природного приросту, приплив російського населення в Україну постійно збільшувався внаслідок міграцій, поміщицьких і урядових переселень з російських губерній, осідання в Україні значної частини військовослужбовців, великого відсотка росіян у числі робітників промислових підприємств, державних службовців різних рівнів і рангів. У колишній царській Росії, як і в радянський час, залучення та спеціальне «вживлення» росіян до органів державно-адміністративного апарату в Україні було важливою складовою великодержавної політики. Заохочувані пільгами і привілеями, з Росії в Україну в значній кількості переселялися спеціалісти різних галузей господарства. За роки тоталітаризму чисельність російського населення в Україні зросла втричі.

Поселення поляків на українській землі веде свій початок з часу загарбання Польщею Галицько-Волинського князівства в XIV ст. На захоплених магнатами і багатою шляхтою масивах землі поселялися селяни і дрібна шляхта з Польщі, а в містах — польські ремісники. Особливо значна кількість поляків проживала на Правобережній Україні та в Галичині. Інтенсивна польська колонізація східної Галичини і Волині тривала і в період окупації цих земель у 20—30-х роках

XX ст. Кількість поляків в Україні значно скоротилася після другої світової війни у зв'язку з міждержавними угодами про репатріацію поляків з Радянського Союзу і українців — з Польщі. Тоді до Польщі переселилося з України близько мільйона поляків.

Найбільш значна кількість *білорусів* віддавна була розселена в пограничній з Білоруссю смузі України. Білоруси брали також участь у колонізації Слобожанщини і Південної України. Перепис населення 1989 р. свідчить, що лише 35,4 % білорусів в Україні назвали рідною свою національну мову.

До кількісно найбільших національних меншин в Україні належать *євреї*. Вони поселялися в Україні ще з часів Київської Русі, займалися здебільшого торгівлею та різними ремеслами і становили значний відсоток міського населення — понад 60 %. Вони володіли також і чималими земельними маєтками, особливо в східній Галичині. У роки другої світової війни єврейське населення України дуже зменшилося через масове його винищення фашистськими окупантами, а в наступні десятиліття — внаслідок еміграції до Ізраїлю та інших країн. Тепер євреї розселені переважно в містах України, більшість з них вважає рідною мовою російську.

Виникнення *болгарських поселень* в Україні пов'язане з колонізацією Півдня України наприкінці XVIII — у перших десятиліттях XIX ст. і втечею болгар з рідної землі від турецько-османського поневолення. Нині більшість болгар живе у західних районах Одеської і приазовських Запорізької областей, а значна частина — у містах України.

Здавна на українських землях, зокрема у їх південно-західних районах, поселялися *молдовани* («волохи»). Рятуючись від турецьких загарбників і феодального гноблення своїх правителів-господарів, вони масово переселялися в «козацький край», засновували тут власні окремі поселення чи підселялися до українських.

Сучасні *греки* у південній Україні ведуть свій родовід ще з грецьких поселень у VI ст. до н. е. Упродовж наступних віків формування грецької етнічної групи на території України зумовлювалося різними чинниками політичного й економічного характеру. Важливу роль ще з княжих часів

відігравала спільність греко-візантійського віросповідання. У деяких містах Центральної України (Київ, Ніжин) теж існували окремі грецькі громади. Нині більшість греків в Україні асимільована, вважає рідною мовою російську. До найдавніших іноетнічних поселенців в Україні належать також *вірмени*. Поневолення Вірменії у X—XI ст. арабами і турками-сельджуками зумовило хвилі втікачів з цієї країни не тільки в Крим, а й на західноукраїнські землі. Тут виникли компактні вірменські поселення, а в ряді міст (Львові, Кам'янці-Подільському, Луцьку, Могилеві-Подільському) утворилися вірменські громади. У новіший час вірменські колонії в Україні втратили свою цілісність, розпалися, здебільшого асимілювалися.

Уряди Росії і Австрії значною мірою стимулювали переселення в Україну вихідців з різних західноєвропейських країн, зокрема *німців*. Вони звільнялися від податків, військової служби, користувалися правом самоврядування та іншими пільгами. Так, у другій половині XVIII ст. виникли колонії німців на Чернігівщині, а в першій половині XIX ст. — у ряді місцевостей Півдня України, Поділля, Волині. З XVIII ст. німецькі поселення з'являються в Галичині, Буковині й Закарпатті. Наприкінці 20-х років нашого століття в Україні проживало більше півмільйона німців. У часи другої світової війни переважну більшість їх переселили у східні райони Радянського Союзу, а значна частина виїхала до Німеччини.

У другій половині XIX ст. на Волині, зокрема в Рівненському, Дубненському, Луцькому і Купичевському повітах, виникли *чеські поселення*. Згодом компактні оселі чеських колоністів з'явилися також у Криму, Приазов'ї і на Поділлі. У пограниччі зі Словаччиною, Угорщиною, Румунією на суміжних українських землях поселялися компактними колоніями і розпорошено представники корінних мешканців цих країн. Вони і сьогодні становлять тут значний відсоток населення.

В Україні (здебільшого в південних районах) проживають *поволзькі* і *кримські татари, караїми* (колонії їх відомі ще з XIV—XV ст. і в ряді центрально- і західноукраїнських міст — Галичі, Києві, Львові, Луцьку), *гагаузи*, а також представники інших народів, передусім колишнього

Радянського Союзу, в національній політиці якого надавалося особливого значення розмиванню етнічної цілісності народів, їх перемішуванню.

Отже, Україна, як і більшість сучасних європейських країн,— держава з *багатонаціональним складом населення.* Властиво, не багатонаціональна держава, до якої входять різні народи, нації зі своєю етнічною територією, як, скажімо, Росія, Югославія, Індія, Індонезія, а держава, на території корінної нації якої у різний час поселилися і проживають групи інших народів, етнічна територія і національне ядро яких здебільшого знаходиться поза межами України. Цю різницю понять (яку, до речі, не завжди розуміють) слід мати на увазі, бо вони володіють різною предметною сутністю. Лише кримські татари входять сьогодні до складу України зі своєю етнографічною територією.

Прийнята Верховною Радою України 16 липня 1990 р.

Декларація про державний суверенітет України і проголошення 24 серпня 1991 р. Акту про незалежність Української держави з наступним його всенародним підтвердженням на референдумі 1 грудня 1991 р. заклали основу вільного розвитку не тільки українського народу, а й усіх національних меншин, що проживають на території України.

У Декларації проголошено, що держава забезпечує національно-культурне відродження українського народу, його історичної свідомості й національних традицій, функціонування української мови як державної в усіх сферах суспільного життя, а також гарантує право вільного національно-культурного розвитку громадянам України інших національностей.

В умовах гострої економічної кризи, підступних і ворожих дій проти молодої Української держави учорашніх комуністичних правителів та їх слуг, багато з яких залишилося при владі і діє по-старому, все ж інтенсивно реалізуються визначальні принципи національної політики нової України. Виникають різні громадські культурно-просвітницькі товариства, які розгортають роботу щодо формування національної свідомості широких народних мас, відновлення історичної пам'яті, відродження кращих культурно-побуто-

вих традицій. Чимало зроблено за порівняно невеликий час для реформування шкільної освіти в Україні з тим, щоб вона краще служила потребам національно-культурного розвитку українців та інших національних груп населення України. Помітно пожвавилося освітнє і культурне життя національних меншин.

Утворення самостійної Української держави позитивно вплинуло на моральний стан і активізацію національно-культурного руху українців поза межами України. Передусім це стосується українців, розпорошених на території колишнього Радянського Союзу, які внаслідок цілеспрямованої політики більшовицького режиму були приречені на асиміляцію. Тепер вони створюють свої суспільно-культурні організації, налагоджують зв'язки з відповідними громадськими і державними структурами в Україні. Активно діють, наприклад, товариство української культури «Славутич» у Москві, таке ж товариство «Кобза» в Уфі, український культурний центр в Алма-Аті, українські громади в Литві, на Далекому Сході та в багатьох інших регіонах.

Дух національного відродження і державотворення є сьогодні найголовнішим чинником єднання українців як на своїй рідній землі, так і поза нею сущих.

ЛІТЕРАТУРА

Бойківщина: Іст.-етногр. дослідження / За ред. Ю. Г. Гошка. К., 1983.

Гуцульщина: Іст.-етногр. дослідження / За ред. Ю. Г. Гошка. К., 1987.

Етнографія Києва і Київщини: Традиції і сучасність. К., 1986.

Культура і побут населення України / За ред. В. І. Наулка. Вид. 2-е, перероб. і доп. К., 1993.

Общественный, семейный быт и духовная культура населения Полесья. Минск, 1987.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Що таке етнічна територія народу?
2. Позначте на карті межі української етнічної території, схарактеризуйте її основні фізико-географічні риси.
3. У чому полягає різниця між поняттями «етнографічна група» і «етнічна група»?

4. На основі чого визначається етнографічне районування етнічної території?
5. Позначте на карті схематичні межі етнографічних районів України.
6. Що Ви знаєте про проживання в Україні груп населення інших народів — національних меншин?

Світоглядні уявлення та вірування

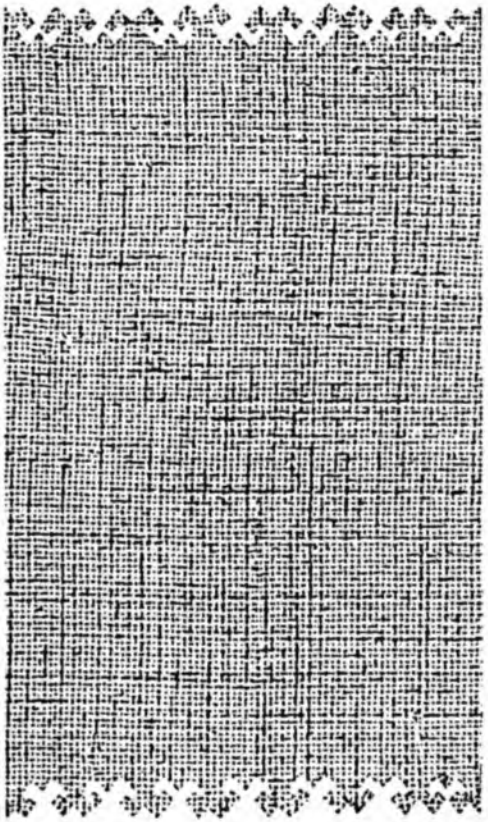

Кожна людина визначає своє ставлення до себе, до інших людей, до світу. Вона замислюється над своїми вчинками, намагається усвідомити їх на основі власного досвіду. Водночас людина успадковує багату «пам'ять віків» попередніх поколінь, їх традиції, віруванння. Так стихійно формується *світогляд* людини, який охоплює знання, переконання, прагнення, сподівання.

Втілюючи загальне бачення і розуміння місця людини в світі, світогляд впливає на її життєві позиції та вчинки. Отже, світогляд не обмежується пізнанням. Крім пізнання і дій, він передбачає як самооцінку людини, так і оцінку її довкілля. З огляду на це можна вирізнити такі три складові світогляду: пізнавальну, вартісну і поводжувальну.

Поряд з *індивідуальним світоглядом людини* існує *світогляд великих чи малих груп людей* (націй, соціальних верств, етнографічних груп, родини тощо), який у процесі історичного розвитку зазнає певних, нерідко знач-

них, змін. Таким чином, світогляд населення різних регіонів України попри все спільне, що властиве нашому народові, відзначається певною специфікою. Так само він не однаковий для різних історичних періодів. Наприклад, світогляд наших предків дохристиянських часів не тотожний світоглядові козацької доби чи сьогодення, хоча не можна заперечувати їх спадковості. Тому цю філософську категорію слід трактувати з позицій конкретно-історичних, соціальних і регіональних особливостей.

§ 1. Людина. Доля. Душа

У життєво-практичному світогляді важливе місце посідають уявлення та вірування.

Уявлення — це образ якогось предмета чи явища, який міг сприйматися раніше і відтворився в пам'яті або створений уявою. Воно стосується не лише минулого й теперішнього, а й майбутнього. У народному світогляді переважають уявлення як плід власне уяви, що стосується таких ситуацій, 81
яких людина повністю ніколи не реалізовувала в дійсності. Отже, йдеться про перетворювальне, а також спотворене відображення реальних предметів і явищ.

Релігійні уявлення людей називаються *віруваннями*. Вони сприймаються за істинні без перевірки, на віру. Віра становить основу релігійного світогляду. Релігійні люди переконані в існуванні надприродних сил та в їх визначальній ролі у світі.

Світогляд українського народу завжди мав яскраво виражене релігійне спрямування, що підтверджували як вітчизняні, так і чужоземні вчені. Швейцарський етнограф і письменник Ганс Цбінден, який побував 1932 р. на храмовому святі у гуцульському селі Криворівня, писав: «Із пізнання цих найпростіших (як і найбагатших) розгалужень культури має значення те, до чого ми з тяжким трудом наново доходимо, що тільки на живій основі релігійного життя, яке єднає усіх членів у різноформну одиницю, можливе найбагатше виявлення своєрідного життя зрілої індивідуальності, повний розвиток правдивої влади».

Вірування необхідно відрізняти від *повір'їв* — своєрідних народних уявлень про залежність людини та її долі від явищ навколишнього світу. Народні повір'я широко

відображені в усній народній творчості, зокрема в переказах, легендах тощо.

Світогляд українського народу має властивість переносити на світобудову якості людини. Ще у 30-х роках XX ст. Ганс Цбінден записав переказ про Землю, який побутував серед людей старшого покоління на Гуцульщині. За цим переказом, наша планета нагадує велетенський людський організм, різні частини якого асоціюються з певним містом або регіоном: голова — з цісарським містом Віднем, пуповина — з папським містом Римом, груди й робочі руки — з багатими рівнинами Покуття, Поділля та Наддніпрянської України, а черево — «шляхетчиною», тобто Польщею.

Як глибоко релігійний народ українці вірили у потойбічне життя, де людина знаходить утіху. Проте погляди на душу не залишались сталими. У дохристиянські часи наші предки не мали єдиного уявлення про душу. Припускалось існування кількох душ в однієї людини.

Після прийняття християнства уявлення про душу зазнало докорінних змін. Якщо за переконанням язичників світ мерців був безликим, то за християнськими віруваннями душа зберігає свої індивідуальні особливості навіть у загробному житті. Однак за гріхи вона може набирати іншого вигляду.

У народних віруваннях нема чіткого погляду на те, звідки походить душа, де вона перебуває, як покидає тіло. Душі померлих сприймались як реальні істоти: вони розмовляють, п'ють, їдять. Праведним душам у потойбічному світі ведеться добре. Душі грішників караються: вони голодують або змушені їсти золу.

Вірування у загробне життя було всеохоплюючим, але інколи прості люди не уявляли собі життя у потойбічному світі. Наприкінці минулого століття селяни Київщини часто відповідали на такі запитання словами: «А Бог його знає: ніхто з того світу не вертався». Навіть побожні люди вважали, що для того, аби потрапити в рай, треба заробити своїми добрими ділами, а не тільки відправлянням релігійних обрядів.

Побутувало й інше трактування душі. Наприклад, ще на початку нашого століття на Слобожанщині душа ототож-

нювалась з Долею, щодо якої існували різні погляди: Доля — душа предків; Доля — ангел; Доля — душа людини, або її двійник.

Доля як душа предків — не що інше як збережений старовинний культ предків, охоронців родинного вогнища. Люди вважали, що Доля вмирає разом з людиною. Хоч такий погляд переважав, були й інші повір'я, за якими Доля померлого живе в його могилі або спочиває на ній. Щоб викликати її, треба перескочити через могилу, хоча не виключена можливість появи замість щасливої Долі лихої, тобто Недолі.

У деяких випадках Долі померлих ототожнювались з живими людьми. Побутувала думка, що померлі навідують живих родичів. Це стосується, насамперед, померлих матерів, які «доглядають» осиротілих дітей. Улюблений час для таких відвідин — ніч.

Уважалось, що померлі родичі присутні й на своїх поминках. Вони можуть приходити напередодні великих свят, тому їм треба залишати після вечері їжу. Інколи Долі померлих можуть з'являтися у вигляді злих чи примхливих істот, що нагадують домовиків. Якщо вони не знаходять своїх улюблених страв, якими хочуть поласувати, то можуть навіть побити живих людей. Щоби позбутись такої Долі, її необхідно спіймати або відслужити на могилі «заклятий» молебень.

Релігійність українців виявляється в тому, що за їхніми віруваннями Доля дається Богом. Проте не заперечується, що батько й мати також обдаровують своїх дітей Долею. Згадаймо пісні про матір, яка не могла дати синові ні щастя, ні Долі.

Люди дотримувались різних поглядів щодо місця перебування Долі. Одні вважали, що Долі не можна ні продати, ні обміняти, бо вона завжди знайде людину, якій належить. Від неї не сховаєшся і не втечеш. Інші, навпаки, вірили, що більшість людей має знайти свою Долю. Вона уявлялась духом, який здатний набувати різних образів людини або тварини. Доля завжди полишає дітей, яких прокляли батько чи мати.

Доля вимагає пошани від людей. Вони повинні займатись саме тією справою, якій служить Доля кожної людини.

Цікаве трактування Долі-ангела. Ще в материнському лоні ангел-охоронець навчає дитину всього того, що вона має знати в майбутньому земному житті. При народженні дитини цей ангел б'є пальцем по її верхній губі, тому вона забуває те, чого навчилась до народження. Отже, в земному житті людині доводиться все пригадувати.

Нарешті Доля сприймається як душа людини, або її двійник. Така доля попереджає свого власника про нещастя, яке на нього чатує. Тоді людина сумує, нудиться, відчуває втрату фізичних сил. Доля може плакати, кликати людину туди, де повинно сповнитись призначене їй.

За повір'ями, Доля, як і Недоля, з'являється людині протягом року. Проте лише в певні дні (Різдво, Щедрий вечір, Великдень) можна побачити її у вигляді двійника. Якщо на Різдво людина вийде у двір з ложкою, якою обідала, то побачить свою Долю. Остання з'явиться на вулиці і покличе людину по імені. Так само можна побачити свою Долю й на Щедрий вечір. На Великдень Доля являється людині, яка вийшла на ворота з освяченою крашанкою, після того, коли перейдуть усі люди з церкви. Ряд народних повір'їв пов'язано з померлими, їх мандрівками по світу. Причини цього можуть бути різні. В одних випадках — за життя ця людина не обходила ніколи навколо церкви з процесією, в інших — її не відпоминали. Жінка приходить, бо їй не вклали до рук свічку під час смерті. Найчастіше такою причиною є журба за полишеною родиною, насамперед осиротілими дітьми, намагання полегшити їхнє життя. Буває, померлий хоче помститися живому — мерці, як відомо, здатні робити живим збитки і навіть вчиняти злочини.

У певні дні року (на Всіх Святих, на Поклони, в задушні дні тощо) мерці сходяться на богослуження. На Страсті померлий священик не тільки править Службу Божу, а й сповідає і причащає мерців.

Позбутись надокучливих мерців можна різними способами. Наприклад, на мерця кидають подушку, ловлять його свяченим поясом, намагаються чимось здивувати. Та найпевніший спосіб припинити відвідини — вбити на могилі мерця осиковий кіл, бо осика вважалась нечистим, заклятим деревом.

Серед небіжчиків виділяються покутники, потопельники і повісельники.

Покутники не мають на тому світі спокою за гріхи в земному житті. Час їхньої сповіді не означений, але залежить від міри їх скоєного. Вони ходять доти, доки самі не спокутують свого гріха або доки хтось з рідних чи знайомих не загладить їхньої провини. Потопельники і повісельники мають право сім років ходити по світу і лякати людей. Вони з'являються в людській подобі. Повісельники перевтілюються, можуть женитися і запрошувати на своє весілля живих людей.

У традиційних повір'ях простежується негативне ставлення до втручання померлих у життя людей. На Бойківщині вживалися різні ритуальні засоби, аби запобігти такому небажаному втручанню. Приміром, у руки покійника клали гроші, а в домовину — його улюблені речі, виносили домовину з хати так, щоб небіжчик лежав ногами наперед, за домовиною до кладовища сипали по дорозі мак. Різні замовляння також оберігали від покійників.

Ще в нашому столітті в різних районах України були поширені вірування про осіб з надприродною силою і надприродними властивостями. Йшлося про чарівників і відьом, які знались з нечистою силою, та знахарів, що могли зняти вроки та вилікувати худобу. Вони володіли такими таємницями природи, які були невідомі «звичайним» людям.

На початку нашого століття гуцули вірили в те, що колись існували такі сторожі релігійних традицій, як віщуни, ясновидці, мудреці або примівники, що жили в горах. Як духовні виховники народу, що відзначаються глибокою побожністю, вони утверджували в ньому дух миру і любові, захищали людей від лихих сил, які походять від деяких поганських богів, а також від мавок та русалок, що блукали по лісах і зачаровували людських дітей, та від лихих людей. Такі віщуни, провидці, мудреці або примівники добре знали таємну науку про чудодійні сили, що дрімають у землі, камінні, воді, деревах тощо.

У деяких селах Бойківщини «незвичайною» силою наділялись «хмарники», «тучники», яких задобрювали грішми або сільськогосподарськими продуктами. Горяни були впевнені,

що такі люди здатні відвернути град, бурю, інші стихійні лиха. Надзвичайними якостями обдаровувалися також «ворожильники», майстри-будівельники, мельники. За бойківськими повір'ями, «ворожильники» відгадували долю людини, майстри-будівельники мали здатність побудувати щасливу хату, а мельники лише за допомогою «нечистої сили» могли приборкати стихію води.

За традиційними повір'ями, великої шкоди людям завдавали упирі. Їх вважали за людей з двома душами. Якщо за життя вони приносять людям лихо, то після смерті упирі ще небезпечніші. Тоді одна їхня душа покидає тіло, а з другою вони виходять із могили. Різні нещастя (пошесті, повені, посухи тощо) — справа рук упирів. У деяких місцевостях України упирям приписувався вампіризм (висмоктування крові з людей під час їхнього сну).

Як і інші народи, українці надавали великого значення

сновидінням. За народними повір'ями, Сон — це добрий і не страшний кудлатий чоловік з чотирма очима. Його помічницею є Дрімота. Вони мають дивовижну силу.

Сни тлумачились на двох рівнях — побутовому і знахарському. Про перший рівень йдеться тоді, коли сон тлумачить той, хто сам його бачив. Пояснення снів залежало від тижневого календаря сновидів. Народ вірив у різні магічні дії та заговори на погані сни. Другий рівень грунтувався на певних знаннях і спостереженнях та залежав від місячного календаря.

Різні варіанти тлумачення снів уже в нашому столітті були зібрані в селі Гудзівка Звенигородського району на Черкащині. Вони були покладені в основу короткого українського сонника. За цим сонником, бачити бабу у сні означає радість у родині, батька — щастя, бандуриста — веселі дні, вареники — гості, зілля — довге життя, а бурю — погані новини або сварку, вербу — нещастя у коханні, освітлене вікно — смуток, затяжний дощ — неприємності, жовте листя — слабість і т. ін. Дещо в цьому соннику збігається з подібними поясненнями в інших народів. Йдеться, зокрема, про зв'язок змін у природі зі снами про покійників. Вважалось також, що сон про ходіння по снігу означає похорон.

§ 2. Демонологія

Під *демонологією* розуміються уявлення українців про злих духів (демонів), що дійшли з давніх часів. Демонічні істоти слід відрізняти від «непростих». Наприклад, гуцули відносили до останніх знахарів, примівників, градівників, віщунів та інших, вважали їх земним втіленням уявних незвичайних властивостей — як фізичних, так і духовних. Демони — це фантастичні істоти.

Найпопулярнішим демонічним персонажем у нашого народу був чорт. За народними віруваннями, чорт вже був перед створенням світу, коли панував хаос. Бог побачив його в піні та взяв зі собою, але незабаром чорт збунтувався проти Бога. Його назва пішла від давньої назви волхва. Під впливом християнської релігії волхви, які начебто володіли язичницькими таємницями, почали трактуватись у новому світлі.

У народних уявленнях чорти наділяються рисами побутового характеру, спільними для багатьох регіонів України. Відомий етнограф Володимир Гнатюк так описував образ чорта в народних уявленнях: «Чорта уявляють чорним чоловіком з гачкуватим носом, із двома рогами і з кігтями на руках, ліктях, колінах і ногах. Чорт має собачу морду, загнений хвіст, а роги ховає під круглим капелюхом із широкими крисами. Вбраний в коротеньку куртку і вузькі панталони». Інколи народ «одягає» чорта у «німецький» одяг.

Люди вірили, що чорти належать до певних рангів. Гуцули вважали, що найголовніший чорт називається «арідником» і йому підпорядковані чорти нижчого рангу: «дідьки», «біси», «юдники», «щезники». На Полтавщині наприкінці минулого століття чортів називали іменами: «сатанаїл», «сатанюк», «ідол», «демон», «нечистий», «куций», «лукавий» та ін. Такі різні назви зумовлені ще й тим, що в Україні вимовляти ім'я чорта вважалось непристойним, тому українські селяни, перш ніж виголосити це слово, просили пробачення.

Чорти, за народними повір'ями, могли перевтілюватись у різних тварин (цапа, коня, собаку тощо), з'являтись в образі парубків і свататись до дівчат. На Лубенщині

чортам приписували винахід горілки і тютюну, а також розведення бур'янів. Вважалось, що чорти, як і люди, народжуються, одружуються, але ніколи не вмирають. На них перетворюються нехрещені померлі діти. Дуже часто чорти викрадають людських дітей і підкидають своїх.

Багаті чорти можуть допомогти розбагатіти людям. Для цього людина повинна віддати чортові душу, підтвердивши свою згоду запискою, написаною кров'ю з мізинця.

Від чорта пішли всі нечисті духи на землі (водяники, болотяники, лісовики, польовики та ін.). Усім слов'янським народам відомий образ блуда. Оригінальністю відзначається знаний лише в західній частині Гуцульщини чугайстер («чугайстрин», «чугайстрик») — лісова людина. Він вищий ростом від смерек і з'являється в білому одязі. До людей ставиться доброзичливо, але харчується м'ясом нявок («лісовиць»), яке пече на вогні. Образ чугайстра змалював Михайло Коцюбинський у повісті «Тіні забутих предків».

Про домовика у народі поширювались різні повір'я. Так, у центральній частині України він буцімто з'являвся лише у Страсний четвер на горищі. Жителі Харківщини вважали, що домовика можна побачити під Новий рік, на Різдво чи Великдень, а також в інші дні. Трактування цього образу далеко не однозначне, навіть протилежне: в одних випадках він допомагає господареві в роботі, в інших — нічим не відрізняється від диявола.

За гуцульською версією, кожен багач має хатнього чорта і користується його послугами. До речі, ці погляди були поширені наприкінці минулого століття і на Бойківщині. Якщо вірити їм, то тільки заможні господарі мали поміч від дідька («хованця», «вихованка»), який допомагав їм у різній роботі, доглядав дітей і худобу.

У східних областях України побутували й інші трактування домовика («домівника»), або домового дідька. Він приходив як сажотрус і міг скоїти чимало лиха (мордувати коней, лякати дітей, душити господаря тощо).

Серед інших представників «нечистої сили» дуже часто згадуються вовкулаки, русалки, мавки, лісниці тощо.

Безумовно, у процесі свого розвитку український народ не міг не переосмислювати різних демонічних істот. Проте залишки давніх уявлень дійшли і до наших днів.

§ 3. Довколишній світ

У первісних віруваннях живі істоти — тварини, птахи, рослини — нагадували людей; вони жили, відчували, сприймали світ. Наші предки вірили, що напередодні Нового року воли розмовляють людською мовою. Чайка вважалась перевтіленою жінкою-удовицею, яка після смерті чоловіка літає й кигикає над його могилою. І навпаки, зозуля — це жінка, яка вбила свого чоловіка і тому приречена блукати й поневірятись. За іншими повір'ями, на чайку й зозулю перетворено дівчат, які наважились лякати Спасителя за його земного життя.

Люди вірили, що всі перетворення відбуваються за волею Бога. Проте припускається, що таку силу мають і чорти, а також чарівники, відьми та ін.

Люди по-різному тлумачили походження тварин. Уважалось, що кінь — це перевтілений диявол, ведмідь — лісова людина, яка колись не впустила до хати на ночівлю ченців. За повір'ями, зайця і козу створив чорт, а вовки самі їдять чортів. За добру істоту визнавався кіт, якого створив Бог як друга людини. Деякі тварини наділялись чародійними властивостями. До таких належали ящірки, оскільки їхні яєчка допомагають дівчатам і жінкам причаровувати чоловіків.

Цікаві вірування нашого народу пов'язані з конем, поява якого сягає часів початку хліборобства вигнаних з раю Адама і Єви. Посланий ангел перетворив на коня диявола, що заважав Адамові працювати в полі. Кінь не може наїстися за провину, оскільки під час народження Ісуса Христа їв сіно з його ясел. Так ще в минулому столітті вважали на Харківщині, Поділлі й Волині.

На відміну від коня, воли створені Богом, який благословив їх за те, що вони зігрівали своїм диханням народжену Божу дитину в яслах. Волів не дозволяється бити коромислом. Лагідно й шанобливо ставились у давнину до корови. На Слобожанщині з коровою навіть христосились на Великдень, підкурювали, давали їй свячене тощо. Побутувала думка, що корова відчуває «лихе око». Її можна зурочити, але люди здавна знали засоби як цьому протидіяти.

Уважалось, що вівці створені Богом, який благословив їх для їжі людям за те, що вони зігрівали народженого Спасителя. У той же час до кози і цапа виробилось протилежне ставлення. Мешканці Поділля і Харківщини вірили, що це диявольські сотворіння: коза — невдала спроба створити, за прикладом Бога, корову, а цап — відтворення дияволом власного образу й подоби.

Різні повір'я народились у нашого народу про диких звірів. Як не дивно, вовк — ворог диявола. На Полтавщині розповідали, що вовків, собак, лисиць, диких кіз, кабанів, зайців та інших звірів виліпив чорт з глини. Коли Бог прийшов подивитись на роботу чорта, той вигукнув: «Гужа!». Проте вовки і собаки не послухали — за повелінням Бога вони накинулись на чорта. З того часу вовки їдять чортів.

Вовками опікується святий Юрій, який призначає їм у поживу не лише тварин, а й людей. В Олександрійському повіті ще в минулому столітті вовків називали «Юріївими собаками». Подібні повір'я про вовків існують також серед естонців та албанців.

Існували різні погляди на походження ведмедя. Як уже зазначалось, люди вірили, що ведмідь — це перетворена лісова людина, яка не хотіла впустити до хати ченців. Так колись розповідали на Київщині. У Житомирському повіті твердили, що ведмідь виник з людини-чаклуна. На Харківщині вважали, що ведмеді — це перетворені чоловік і жінка, які були надмірно жадібними.

Певне місце в уявленнях українського народу посідають заложні тварини, які перебувають у розпорядженні нечистої сили або навіть стають її посланцями, охороняють різні скарби. Це коні, вовки, ведмеді, леви, козенята, квочки та ін. Подібні уявлення виникли, мабуть, тому, що гроші нерідко ховали в шкури тварин. Інколи на скарби клали забитих тварин, що навмисне забивались для зароку. Над заклятим скарбом замордовували тварину, переважно барана, бо така ж смерть мала чекати й того, хто наважиться поцупити скарб.

Скарби могли з'являтись на місці, де їх заховано, у вигляді тварини або її голови. За деякими повір'ями, тварини-скарби могли приходити самі до того, кому вони суджені.

Чимало повір'їв пов'язувалось з птахами та їх походженням. Причому вони різнилися навіть у межах одного району. Наприклад, у слободі Біло-Куракиній Старобільського повіту на Луганщині курку шанували як Божу птицю, а вже в слободі Мікільській того ж повіту її вважали за прокляту Богом. Проте курка благословенна вже за те, що несе яйця й вони освячуються з паскою. Щоби курка неслась, треба її погодувати на Новий рік і Водохреща кутею та ще на друге свято окропити свяченою водою.

З птахами пов'язувалися й різноманітні прикмети. Так, сороки, ворони, синиці, горобці, пугачі, лелеки приносять людям новини. Коли скрекоче сорока, стукає у шибку синиця — будуть гості. І навпаки, якщо б'ється в шибку горобець або закряче ворон чи закричить над хатою пугач, треба чекати мерця. Навіть спів соловейка пізньої пори року люди сприймали за велике нещастя. Натомість півень шанувався як охоронець господарства від нечистої сили. Про релігійний характер світогляду українського народу свідчать повір'я щодо походження різних птахів. Одні з них вважаються Божими (лелека, дятел, іноді зозуля), інші — зловісними або проклятими (крук, сова, пугач).

Аналогічне ставлення й до рослинного світу. Так, походження лісу пов'язується з Божим прокляттям змія після гріхопадіння прабатьків. На Поділлі вірили, що проклятий змій пішов під землю: де він лазив, там виростав ліс. У Старобільському повіті вважали, що фруктові дерева створені Богом, а шипшина — лукавим. У сухій вербі та очереті, за повір'ями, сидять чорти. Дивне ставлення виробилося до каштана: якщо дерево досягає зросту людини, що його посадила, то вона, мовляв, умирає.

Благословенні дерева — липа й сосна. Липа відвертає прокляття, які жінки посилають чоловікам; а сосну шанують тому, що її деревина є не придатною для вироблення цвяхів, якими прибивали Спасителя до хреста.

На такі ж групи, як і дерева, можна поділити квіти, трави і злаки. Усе те, що корисне людині, насадив Бог, а все шкідливе — від лукавого. Цілий ряд рослин наділявся цілющими властивостями, що тепер підтверджується наукою.

Вогонь і вода були для наших предків святими. Плювати у вогонь чи воду, як і вживати лайливі слова, вважалось за тяжкий гріх.

Вода з деяких джерел була цілющою. У Галичині такі джерела називались «криничками». В усіх місцевостях України біля води здійснювались різні обряди, насамперед, на свято Купали. На Йордан на берегах річок і озер відправлялись богослужіння з освяченням води. Така вода зберігалась у кожній хаті, а в деяких місцевостях (приміром, на Харківщині) її ніколи не давали сторонньому. Крім йорданської, цілющої сили, за народними віруваннями, набирала також святвечірня і стрітенська вода. Свяченою водою скроплювали хату, господарські будівлі, двір, аби вигнати з них «нечисту силу».

Окрім свяченої води, цілющі властивості мали також «непочата вода» і вода «Єлена». «Непочата вода» зачерпується щоранку до сходу сонця першою з ріки, колодязя або криниці чи навіть із трьох криниць. Щоби така вода не втратила своїх властивостей, той, хто її ніс, не мав права розмовляти зі зустрічними людьми. У деяких місцевостях на Харківщині та Поділлі люди вірували, що така вода рятує від хвороби і використовували її для купання недужих дітей.

Аби набрати води «Єлена», треба йти по неї натщесерце, а повертатись так, як і з «непочатою водою». У Літинському повіті на Поділлі люди примовляли: «Водо Єлено! Очищаєш луги й береги, очисть мене від усього злого, болісті й слабості». Така вода мала допомагати від пристріту, курячої сліпоти, «підвію вихра» та інших хвороб.

Різні уявлення поширювались про джерела, ріки, озера, ставки та моря. На Холмщині вважали, що всі вони беруть початок з морів, а в Луцькому повіті вірили, що ріки починаються з криниць. Цікаве повір'я було в Грубешівському повіті на Волині. Там ріки порівнювались з жилами людини, а також казали, що вночі перед Водохрещами у цілому світі вода на якийсь час стає вином. На Поділлі вірили, що море має у дні отвори, через які йде дощ у підземному світі. У деяких місцевостях Поділля і Лівобережжя

України твердили, що ставки та озера утворюються на місці, де скоєно тяжкий злочин.

Як уже згадувалось, вогонь вважався святим, але мстивим. Павло Чубинський записав від людей такі слова: «Ми шануємо вогонь як Бога. Він — наш дорогий гість. Він як розгнівається й візьме, то другому вже того не дасть». У народі не існувало єдиного погляду щодо походження вогню. Так, мешканці Житомирського повіту ставились до вогню як до ангела і казали, що він походить від каміння. На Поділлі в одних місцевостях винахід вогню приписували чортові, в інших — староєврейському царю Соломонові. За деякими повір'ями, виникнення вогню пов'язували зі земним життям Христа (Луцький повіт).

Вогонь посідав важливе місце у віруваннях гуцулів, прикладом чого є ватра. Її запалювали біля хати напередодні всіх великих свят. Вогонь використовувався у різних обрядах як охоронний засіб від чарів. Він вважався талісманом, опікуном дому. Неодмінним ритуалом у різних заходах був «живий вогонь», що добувався тертям шматків дерева.

У деяких селах Галичини вогонь і досі запалюється біля церкви у суботу перед Великоднем і горить упродовж усіх свят.

Від вогнів треба відрізняти вогники, які з'являються на кладовищах і болотах. Пояснюють їх по-різному. Наприклад, в Ушицькому повіті блукаючі вогники на цвинтарях одні приписували чортам та упирям, інші — ангелам, які запалюють їх на могилах праведників. На Поділлі казали, що такі вогники спалахують на могилах дуже великих грішників. Вогники на болотах, вважали жителі різних регіонів України, запалюються дияволом і вказують на місце його проживання. Проте найпоширенішим серед нашого народу було повір'я, що ці вогники спалахують на місці закопаних скарбів.

Наші предки не могли не цікавитись Землею, на якій вони жили. Про неї говорили різне. Її уявляли круглою, як корж, що плаває на воді. Гуцули вірили, що Земля створена Богом з грунту, який винесений з морських глибин, стоїть на воді, оточена нею з усіх боків. У деяких повітах на Лівобережжі

України та Волині Землю порівнювали з жовтком яйця, навколо якого — вода (білок). Тому Земля ніколи не сходиться з небом. На краю Землі розташована Америка, де живуть такі багаті люди, що покривають дахи будинків сріблом і золотом.

Площиною вважали Землю у переважній більшості районів України, хоча в різних місцевостях були певні відмінності в уявленнях.

Оригінальні погляди побутували в минулому столітті на Холмщині. Тут Землю уявляли півкулею, на краю якої живуть люди, що харчуються лише рибою, назбираною на березі моря.

За деякими повір'ями (Холмщина, Київщина), у середині Землі знаходиться пекло, де у вічному вогні — аж до Страшного Суду — мордуються грішники. У Грубешівському повіті вважали, що в надрах Землі існує інший світ, мешканці якого мають нас за богів.

94 У різних регіонах України були поширені погляди щодо рахманів — особливого християнського народу, який не знав відліку часу, а тому не орієнтувався, коли треба святкувати Великдень. З віруванням у країну рахманів було пов'язане святкування гуцулами «Рахманського Великодня», який відзначався через місяць після найбільшого християнського свята. На Великдень гуцули кидали у хвилі потоків і рік писанки, на яких зображено хрести, церковні бані, образи Кальварійської гори тощо. Ці гуцульські посланці мали потішати добрих святих істот — рахманів, посередників між небом і Землею. Приклавши вухо до землі, гуцули слухали рахманські дзвони. У цей день рахмани начебто благословляли ниви, хати і худобу селян. На «Рахманський Великдень» заборонялося працювати — щоби земля не спливла кров'ю.

Гуцули мали свої уявлення щодо розташування пекла й раю. Брама до пекла знаходиться далеко на Сході, в краю сироїдів. На противагу їй інша брама до раю — далеко за морем, коло Риму, від якого небесні сходи ведуть на гору Сіон, до небесного міста Єрусалиму. На найвищих горах, між небом і землею, лежить Рахманська земля, країна досконалості. За іншими повір'ями рахмани, живуть під землею. Так стверджують, зокрема, на Волині та Поділлі.

Повсюдним в Україні є вірування у множинність небес. Ми бачимо не небо, а лише оболоки. Їх налічується сім, і лише за ними знаходиться справжнє небо. Воно червоного кольору і вже цим відрізняється від синіх оболоків. За іншими повір'ями, ангели й святі населяють видиму частину неба, яке закриває невидиму частину — імперське небо, де є Бог. Бувають ночі, коли імперське небо «відкривається» і його можуть побачити щасливі люди. Імперське небо таке яскраве, як Сонце.

Сонце — цар неба, око або обличчя Бога. Здавна воно сприймалося як вогняна куля, велике коло або колесо. Повсюдно, лише за деякими поодинокими винятками, наші предки в минулому столітті вважали, що Земля стоїть непорушно, а Сонце рухається і ввечері йде відпочивати, сховавшись за Землю.

Місяць, за повір'ями, нагадує людину, яка народжується, росте і вмирає. Так розпорядився Бог, бо на місяцевій поверхні зображено вбивство Каїном Авеля. Місяць має безпосередній вплив на долю людей, на тварини і рослини. Аби улестити Місяця, у Вінницькому повіті радили молитись молодикові. Місяць наділявся цілющими властивостями: зібрані при молодику лікарські рослини і коріння мали чудодійні сили.

Зірки також трактувались людьми по-різному. Так, на Волині їх називали дітьми Сонця, в Літинському повіті сприймали як свічі, запалені Богом після народження людини, в Грубешівському повіті на них дивились, як на ангелів, на Холмщині у них вбачали душі померлих безгрішних людей, а в Ушицькому повіті (подекуди — і в Житомирському) — навпаки, грішні душі, які спокутують свої гріхи. Українські назви сузір'їв мають суто земне походження (Віз, Квочка, Чепіга, Косарі, Пасіка і т. ін.). Усі народні повір'я передають, що Чумацький Шлях — це дорога. На Волині, Лівобережжі України, на Поділлі та Холмщині вважали, що він показує, як дістатися з Москви до Єрусалиму, до якого тече ріка Дунай.

Отже, навіть побіжний аналіз світоглядних уявлень і вірувань українців у різні часи та в різних регіонах підтверджує,

що осереддя світогляду нашого народу становить людина, її душа, доля, життя. Через таку призму сприймається і довколишній світ.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Викладu* давньослов'янських легенд, або міфологія / Уклад. А. Ф. Головацький. К., 1991.
2. *Нечуй-Левицький І.* Світогляд українського народу: Ескіз української міфології. К., 1992.
3. *Подорожі* в Українські Карпати / Збірник. Львів, 1993.
4. *Українські* народні казки. К., 1992.
5. *Українські* народні пісні та думи. К., 1992.
6. *Українські* народні прислів'я та приказки. К., 1992.
7. *Українці*: народні вірування, повір'я, демонологія. К., 1991.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Що таке уявлення?
2. Чим відрізняються повір'я від вірувань?
3. Запишіть від знайомих людей повір'я своєї місцевості.
4. Які погляди нашого народу на Долю?
5. Проаналізуйте на основі народних пісень трактування Долі.
6. Що таке демонологія?
7. Чим відрізняються демони від «непростих»?
8. Прочитайте повість М. Гоголя «Вій» і схарактеризуйте різні способи захисту від «нечистої сили».
9. Які повір'я пов'язують з тваринами, птахами, рослинами?
10. Як уявляли наші предки Землю та небесні тіла?

Глава 5

Релігія в житті українського народу

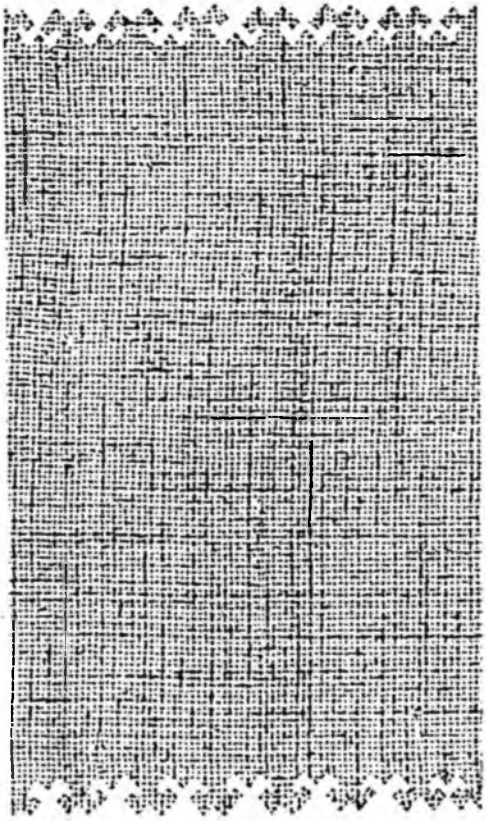

Розуміння ролі релігії в житті українців вимагає конкретно-історичного підходу. На цій підставі історію релігійного життя нашого народу доцільно поділити на чотири періоди: передхристиянський, християнський, державного атеїзму; сучасний. Кожен з них має свої особливості, хоча грані між ними іноді чітко не простежуються.

Передхристиянський період характеризується пануванням серед нашого народу язичницьких (поганських) вірувань. Водночас треба застерегти, що християнство в українських землях почало розповсюджуватись ще задовго до його перетворення на державну релігію Київської Русі. Та з прийняттям християнства язичницькі вірування не могли зникнути зразу і без сліду. Довший час зберігались різні обряди, які після певного переосмислення були сприйняті новою церквою.

Якщо християнізація наших предків започаткувала їх бурхливий духовний розвиток, то наприкінці 20-х років XX ст. в історії України виявилась протилежна тенденція. Вона пов'язана

з державним насаджуванням войовничого атеїзму, що фактично розглядався як своєрідна псевдорелігія. Наслідки такої політики тоталітарного режиму бачимо сьогодні, вже після проголошення незалежної Української держави. Морально деградовані верстви населення стали гальмом прогресивних суспільних перетворень. Разом з тим мільйони людей знову повертаються до тих народно-релігійних традицій, що були перервані кілька десятиліть тому. Йдеться про національно-духовне відродження, в яке органічно вплітається релігійне відродження.

§ 1. Передхристиянські вірування наших предків

До прийняття християнства наші предки були поганами (язичниками). Одні з них у різних формах обожнювали природу та її явища, а серед інших панував культ предків. Кожне плем'я шанувало своїх богів, а також мало якісь власні культи.

Про релігійні вірування в українських землях маємо підстави стверджувати, починаючи з другої чверті IV тис. до н. е., коли тут жили ранньотрипільські племена. В їхніх різних поселеннях знайдено багато скульптурних зображень *Великої Матері* всього сущого, що вважалася богинею родючості. Трипільські хлібороби мали релігійні обряди, які виконувались під час зимово-весняних свят. З цими обрядами пов'язані також глиняні чоловічі фігурки. Ідеї збереження сім'ї та продовження роду підпорядковувався обряд культових поховань людей у житлах, як правило, під долівкою. З культом родючості пов'язані релігійно-магічні поховання в межах житла черепів різних свійських тварин. Характерною рисою вірувань середньотрипільських племен можна вважати розвиток чаклунства, що засвідчує безпосереднє ритуально-магічне призначення кераміки. Для пізньотрипільських племен властива диференціація культу родючості. У скотарських племен цього періоду виявлені курганні та безкурганні могильники. Під курганами ховали племінних вождів та родових старійшин. Такі кургани мали досить складну конструкцію. У поховальні камери клали розписаний керамічний посуд, прикраси з кістки, срібла та міді, зброю, а також зображення сюжетів з життя скотарів тощо.

На відміну від вождів і старійшин рядових трипільців ховали у безкурганних могильниках, у невеликих ямах разом з бідним поховальним інвентарем. Такі поховання перекривались кам'яними плитами.

Поганські культи наших предків можна поділити на певні періоди. Спочатку формою релігії був *анімізм*, цебто вірування в добрих (берегинь) і злих (упирів) духів. Згодом почали поклонятися *Роду* і *Рожениці* як богам родючості і добрим духам предків, що втілювали творчі сили природи. Відтак виникла ціла ієрархія божеств у масштабах племен і ширше, що підтверджується писемними матеріалами та археологічними джерелами.

Слов'яни мали *священні гаї* і поклонялись старим ясенам, дубам, липам, ліщині та іншим деревам. Під деревами наші предки здійснювали різні жертвоприношення. Вони поклонялись дупластим деревам, обвішуючи їх обрусами. У священних гаях стояли поганські ідоли.

Панувало багатобожжя, яке однак не заперечувало існування головного божества. Нерідко ним визнавали бога *Перуна*. Проте ще сто п'ятдесят років тому відомий український історик Микола Костомаров стверджував, що від цього божества відрізнялась єдина верховна істота — *Бог*, яка в інших слов'янських народів називалася також *Щопайвищим Богом*, *Прабогом*, *Богом богів*, *Богом Вседержителем* і т. п. Як вірили наші предки, Бог, що є творцем, випромінює свій життєвий дух на всі явища. Від нього походить світло, якому також поклонялись предки. Перун теж мав світоносне начало. Адже у багатьох мовах це слово вживається для означення вогню. Від скіфів воно перейшло у дещо зміненому вигляді до греків. Мабуть, трактування Перуна виходило за межі громовика і розповсюджувалось на світло взагалі. Перуна знали не лише руси, а й наші західні сусіди — поляки. Символами Перуна були кінь, громовий та сонячний знаки, дубове листя на височині тощо. Він визнавався богом війни і як «господар» дощу був безпосередньо пов'язаний з плодючістю.

Український фольклор зберіг своєрідного «двійника» Перуна в образі *Вія*, якого змалював Микола Гоголь у відомій повісті.

Богом світла вважався також *Сварог*, що був начебто батьком *Дажбога*, або *Сварожича*. Йдеться про те, що, як уже зазначалось, кожне плем'я мало своїх богів, а одне й те ж божество могло мати різні назви. Сварожич був, за переконанням наших предків, посередником поміж небом і землею, втіленням найвищої мудрості. Він міг визнаватись божеством війни, покровителем гостинності й промислів. Наші предки вірили у щорічне народження сонця, що пов'язувалось з поворотом на літо. Така подія святкувалась від 23 травня до 24 червня як свято *Лада*, що вважався синонімом згоди, гармонії, краси і кохання. На думку дослідників, Лад міг визнаватись також божеством весни, символом весняного сонця тощо. Інколи Лад ще називався *Живом*, чи *Живим*.

Водночас Лад і Жив виступали і як жіночі істоти. Микола Костомаров пише, що слов'яни визнавали єдиного Бога Вседержителя, Творця і Батька творіння, котрий своєю премудрою всетворною любов'ю — Ладою створив першооснову буття. Таке буття поєднувало в собі протилежності чоловічої та жіночої статі: перша виявилась у світлові, духові, а друга — у матерії, водяній плинності. Тільки животворна сила світла могла запліднити пасивний стан води, пробудити її, народити й оживити річний світ. Поєднання обох статей гармонійно творило все видиме й невидиме. Наші предки визнавали потойбічний світ, бо вірили, що смерть не здатна перервати людського існування. Проте розповсюдження обряду спалення мерців не могло ототожнюватись лише з воскресінням людського тіла, а стосувалось людської душі, що могла переходити в дерева й птахи, інколи набувати прижиттєвого вигляду. Звичай закликати померлих під час воскресіння природи має символічне значення, бо засвідчує віру в одухотворення світу.

Проте для наших предків був чужий фаталізм, який, напевне, перейшов до них разом з християнством від інших народів. Адже українське слово «доля» не тотожне польському *«Los»*, що запозичене з німецької мови, ні російському «судьба». У нас воно означає, насамперед, стан людини, зумовлений її свободою, хоч можуть бути й інші пояснення в різних регіонах України.

Намагаючись зміцнити державу, великий князь Володимир Святославович вирішив упорядкувати релігійні вірування її жителів, зробивши Київ релігійним центром. Він створив пантеон божеств у центральній частині київського дитинця. Дерев'яну статую Перуна прикрашала срібна голова й золоті вуса. Крім нього, до пантеону належали Дажбог, Хорос, Стрибог, Симаргл і Мокош.

Дажбог і *Хорос* уособлювали Сонце, але перший був слов'янського походження, а другий, мабуть, іранського і міг бути розповсюджений серед сіверян. *Симаргл* вважався богом Землі, підземного царства. Слов'янський бог *Стрибог*, який згадується і в «Слові о полку Ігоревім», був богом вітрів. *Мокош* — це жіноче божество родючості й домашнього господарства, напевне, перейшло від фінських племен.

Цікаво, що в пантеон не увійшли деякі боги, що за своїм значенням вважались однопорядковими релігійно-міфологічними персонажами з Перуном. До таких належали, зокрема, *Велес (Волос)* і *Род*. Відсутність у пантеоні Велеса (Волоса) пояснюється тим, що він був антиподом, супротивником Перуна. Перун — це грізний бог війни, який стояв на захисті держави, а Велес — покровитель і захисник «нижчого світу», герой-змієборець, покровитель багатства і худоби, родючості, володар світу мертвих, лікар і покровитель мистецтва. Не вписувався в сферу войовничого Перуна і Род. Його функції поширювалися на хліб, сир і мед, тобто символічну, обрядову їжу, що семантично пов'язана з родючістю і використовується під час свят та обрядів ще й сьогодні.

Ці боги в фольклорі не згадуються зовсім; деякі з них були перенесені з чужих країв і не могли сприйнятись нашими предками.

За своєю природою поганство — жорстоке. З ним пов'язані різні жертвоприношення, у тому числі й людські. Йдеться, зокрема, про ритуальні вбивства людей похилого віку. Але жертва, навіть жорстока, мала свій сенс, який випливає з глибокої поваги та віри в майже божественну силу вбивства старшої людини.

На питання про те, чи мали наші предки жреців, напевне, не може бути однозначної відповіді. Деякі жрецькі функції

могли виконувати найстарші в роді особи. Від них вони перейшли до князів, бо це слово в германців означало старійшину роду. Нарешті, нашим предкам були відомі як професійні жреці *волхви*.

До нас дійшли різні зображення поганських божеств. Особливо важливим був *Святовит*, якого бачимо на так званому Збруцькому ідолі. Археологи знайшли також *капища*, тобто місця виконання релігійних обрядів. Великий передхристиянський храм наших предків знайдений під час розкопок городища біля села Стільське на Львівщині.

Прийняття християнства супроводжувалось боротьбою проти поганства (руйнування ідолів і капищ, вирубування священних гаїв, знищення волхвів тощо). Незважаючи на це, сліди давніх родових культів не зникли до нашого часу. Це стосується насамперед образів так званої нижчої міфології. Йдеться, зокрема, про культ *берегинь*. Вони набули родинного або, в ширшому розумінні,— громадського характеру. Це засвідчують такі культові постаті, як діди, баби, праматері, роженици, предки та ін. Очолює виконання пов'язаних з ними обрядів переважно батько родини.

Прикладом переоцінки старих культових постатей може бути *Коляда*. Ще в давніх джерелах називався так один з богів, але згодом, як видно з етнографічних досліджень, Коляда почав ототожнюватись зі сніпком збіжжя, що вносять у хату на Свят-вечір, хоча його сприйняття має дещо ширше значення. У першій третині минулого століття Микола Гоголь в поясненнях до оповідання «Ніч перед Різдвом» писав, що колись в Україні вшановували бoввана Коляду.

До культових постатей передхристиянського часу належить також *Купало*. Український етнограф Олекса Воропай зазначає, що в старих писаних джерелах Купало характеризується як поганський бог земних плодів, якому приносили в жертву хліб як головний плід рідної землі. Як про бога земних плодів про Купала згадують ще в XVII ст. Передхристиянські свята наших предків поділялись на три частини, зумовлені трьома діями хліборобського циклу, що мали на меті посіяти, зібрати і приготувати.

До першої частини належать уже згадані торжества на честь Лади як свята весни, воскресіння чи повернення Сонця. Це свято також називалось проліттям. З ним асоціювалась смерть, чи потоплення, зими і початок панування весни, або очищення. Його залишки виявляються в звичаях обливання у так званий «обливаний понеділок». До заклинань, чи призивань, весни належать відомі серед нашого народу гаївки, що мали різне змістове наповнення (релігійне, хліборобське, родинне, поховальне).

У літній частині свят релігійні і хліборобські аспекти переплітаються, що засвідчують звичаї обходити поля з іконами та хоругвами. Вінцем творіння вважалось поєднання Сонця з водою, що збігалось зі святом Купала. Наші предки вірили, що тоді Сонце тричі на день зупиняється, і вся природа радіє. Закінчувалась ця частина святом обжинок.

Нарешті, третя частина свят справлялась узимку. Тоді
104 на честь Сонця, яке народжувалось, святкували Коляду. Це свято мало важливе хліборобське значення. Цікаві в цьому періоді Щедрий вечір, звичай засівання зерном на Новий рік тощо.

Хліборобські звичаї нашого народу бачимо в поясненні деяких позаземних явищ. Наприклад, у сузір'ї Оріона хлібороби знаходили плуга, котрий, ще за стародавнім скіфським повір'ям, упав з неба. Веселка — це сяйливе коромисло, яким цариця небесна (раніше Лада, Жива, а пізніше Мати істинного світла) зачерпує із всесвітнього джерела животворну воду та зрошує поля.

Збереженню передхристиянських культових постатей і звичаїв сприяло те, що для українського народу праця ніколи не мала лише утилітарного значення. В свою чергу гра, що пов'язувалась з певними святковими днями, завжди набувала практично-утилітарного характеру. Таким чином вони з'єднувались та існували нероздільно серед народу, хоч і зазнавали переосмислення.

У процесі прийняття християнства поділ буття на сакральну і світську сфери набуває нових форм, бо сфера духовного життя і сфера матеріальних взаємин поляризуються. Світське протиставляється сакральному, що освячувалось традицією і вважалось позачасовою нормою. Така норма

мала право на існування в моральній сфері, але не в світській, не в матеріальному бутті. Язичницькому «вертикальному» поділові сакрального світу при відносній єдності духовного й тілесного християнство протиставило повний «горизонтальний» поділ духовного й тілесного начал.

§ 2. Християнізація духовного життя українського народу

Історія християнства в українських землях розпочалась ще задовго до хрещення наших предків Володимиром Великим. Напевне, тому в Києві християнство не зустрічало ніякого опору. Поганство вже відмирало природним шляхом. Підтримка князівською владою християнства як релігії вищого типу змусила поганство відступити.

Які ж були передумови для такого духовного перевороту в житті наших предків? Не викликає сумніву, що християнство на наших землях виникло ще в I ст. н. е. Поширена згодом легенда про апостола Андрія Первозванного, мабуть, не з'явилася на порожньому місці. Згідно з цією легендою святий Андрій, який прийшов на Київські гори, поставив на них хреста і пророкував виникнення там великого міста з багатьма церквами-храмами. Цією легендою обгрунтовувалась ідея про рівноправність Києва і Візантії як двох християнських міст, Київської Русі й Візантійської імперії як двох християнських держав.

Якщо подорож святого Андрія Первозванного на наші землі вважається легендою, то діяльність на південно-українських землях святого Климента папи грунтується на вагомих доказах. За наказом римського імператора святий Климент був засланий до Херсонесу, де зумів навернути в християнство тисячі поган і збудував на південноукраїнських землях 75 церков. Противники нової віри викинули його в море. Мощі святого знайшли брати Кирило і Мефодій і частину їх завезли до Риму. Згодом князь Володимир Великий перевіз решту мощей до Києва і помістив їх у найкращому Богородичному храмі. Образ святого Климента вибивався на монетах давньоукраїнської держави.

Як відомо з найновіших історичних досліджень, перше хрещення наші предки прийняли ще за часів кагана (імператора) Аскольда 860 р. Тоді охрестилась насамперед

княжа дружина. До речі, в угоді з Візантією 944 р. руси виступають як дуалістичний, двовірний народ. У цьому документі згадуються як християни, так і нехрещені. Цікаво, що за сімдесят років до того Візантія трактувала Русь як християнську державу. Очевидно, прихід у 882 р. до Києва невірних варягів загальмував процес християнізації наших предків. Таким чином, 988 р. утвердження християнства на землях України досягло свого апогею.

Проте християнству чинили спротив на тих землях, де згодом утворилась Московська держава. Населення північних земель Київської Русі, тобто майбутні московити, не хотіло приймати християнства і виступало проти нього навіть зі зброєю в руках. Лише в XV ст. були навернені в християнство мешканці Мценська (300 верст від Москви), для чого були використані значні військові сили. Поганство існувало у Московській державі й пізніше. Ще в XVI—XVII ст. московити молились у церквах лише до тих
106 ікон, які самі приносили з дому, а перед іншими навіть не знімали шапок.

Християнізацію Московії гальмувала масова неписьменність і релігійна індиферентність народу. Подекуди ще в XVI—XVII ст. прості люди не знали жодної молитви. Віра зводилась переважно до виконання обрядів, тобто була поверховою. Серед тамтешнього духовенства панували грубість, пияцтво і неосвіченість. Навіть такий ненависник України, як Петро Перший, змушений був запрошувати в духовні заклади «черкаських» (українських) вчителів, які навчали там українською мовою і ставились зверхньо до місцевих учнів. Московське село було християнізовано лише у XV—XVI ст. і навіть у XVII ст.

Пояснюючи причини такої «кволої» християнізації півночі, Іван Огієнко писав, що там мешкало багато різних неслов'янських племен, які продовжували міцно стояти на своїй поганській вірі й не приймали християнства. Безумовно, таке становище впливало й на вірування тамтешніх слов'янських племен.

З прийняттям християнства передхристиянський світогляд наших предків не зник. Безумовно, з поглибленням християнізації усіх сфер життя його вплив постійно звужувався. Таким чином, у давньому народному світогляді взаємодіяли

два світогляди — церковний і народно-двовірський. Якщо перший грунтувався на християнських засадах, то другий видозмінювався, еволюціонував у напрямі до першого.

Двовірство пов'язане з поширенням на українських землях апокрифічної літератури, що надходила з Візантії, Болгарії та Сербії. Церковно-релігійні перекази приносили з чужих країв також паломники. Наші предки нерідко ототожнювали Святе Письмо, що розповсюджувалось серед них, з різними апокрифічними творами, історичними переказами та повчальними тлумаченнями. Апокрифічні твори були своєрідним мостом від поганства до християнства. Так християнський світогляд зливався з передхристиянськими уявленнями та віруваннями.

Світогляд українського народу формувався на грунті давньоязичницьких уявлень і вірувань, християнських переказів та апокрифічних сказань. Вони втілювались у формі легенд, колядок і щедрівок, народних звичаях і обрядах, традиційних нормах моралі. У цьому світогляді поєднувався власний досвід народу, а запозичення від інших народів набували нових народних рис, втрачали чужі властивості.

Двовірство залишилось не лише в українців, а й в інших народів, набувши статусу національних вірувань і звичаїв. Шляхи до цього могли бути різними. По-перше, старі релігійні поняття наповнювались новим змістом, як цього вимагало християнство (Бог, Господь, молитва, рай, пекло, гріх, свято, храм тощо). Дохристиянські божества часто «переводились» у нову демонічну ієрархію (біси, дияволи і т. п.) або їхні якості переносились на християнських святих (наприклад, на Іллю, Юрія, Власія та ін.). По-друге, християнські свята хронологічно збіглися з дохристиянськими, що надавало їм нового забарвлення. Приміром, у Святий вечір господарі боронилися від злої сили магічними діями і «заліззям» (лемешем від плуга, істиком без держака, сокирою), яке клали під святковий стіл, а свято Трійці в народі називалося Зеленими святами, і люди квітчали свої хати й поля зеленими вітами клену, липи, ясеня, осоки та інших дерев. По-третє, переосмислювались стародавні обряди. Ще й зараз у деяких місцевостях до труни небіжчика кладуть мідні гроші — аби було чим

заплатити за переїзд річки до раю. Від старих вірувань з певним переосмисленням дійшла до нас свічка, яка застосовується в різних обрядах. По-четверте, при виконанні деяких обрядів зберігається пошана до Сходу, звідки начебто починається життя (наприклад, орієнтація церковних вівтарів, обернення під час молитви, похорони мерців обличчям на Схід тощо).

Щодо двовірства українського народу, то воно стосується, насамперед, обрядовості, бо культи поганських богів категорично відкидались одразу. Обряди ж наповнювались новим змістом і підпорядковувались вимогам нової віри, що зберігало їхній традиційний національний характер та глибинний зв'язок з минулим. Християнським змістом наповнювались колядки, щедрівки, веснянки, купальські, жниварські та інші пісні.

Двовірство яскраво виявилось у похоронній обрядовості. До цього часу в нашого народу існують посидження при мерцях до похорону. Але такий язичницький звичай поєднується з читанням молитов, псалтиря та іншими християнськими традиціями. З магічним чи містичним світоглядом первісної людини пов'язані плачі та голосіння, хоч вони втратили своє попереднє, передхристиянське, значення, коли родичі намагались вирвати покійного з рук злих сил і повернути його до життя.

Треба зважати, що наші предки прийняли християнство пізніше, ніж інші народи Європи. Не можна ігнорувати кількатисячолітньої історії, впродовж якої формувався народний світогляд, що проявився насамперед у дохристиянських віруваннях. Проте пізніші нашарування залишили свій слід у ставленні до передхристиянського світогляду. З двовірством не могла примиритись частина духовенства, зокрема відомий полеміст Іван Вишенський.

Релігійний світогляд українського народу не міг не зазнати впливів, що зумовлювались геополітичною «межовістю» України. Україна підтримувала духовні зв'язки як зі сходом, так і з заходом, а після завоювання Візантії турками і до кінця XVIII ст. на її землях переважали західні впливи. Звідси перетворення України на арену змагань між православ'ям і католицизмом і проникнення на її землі протестантизму, що не могло позначитись на світогляді нашого

народу і місці релігії в його духовному житті. Щоправда, міжконфесійна боротьба не знищила того архаїчного світогляду, який ще від передхристиянської доби зберігся до нашого часу, особливо серед етнографічних груп українського населення Карпат.

За часів тоталітарного режиму, коли атеїзм був частиною державної ідеології, світогляд українського народу зазнав значних деформацій. Намагаючись викорінити релігійність українського народу, компартійна влада вдавалась до двох основних методів — терору і пропаганди. За допомогою терору серед населення насаджувалось почуття страху, а молоде покоління виховувалось у дусі безбожництва. Такий вплив міг бути нейтралізований родинним вихованням, яке протидіяло атеїзмові на державному рівні.

На релігійності українського народу не могла не позначитися політика, спрямована на ліквідацію селянства як основної соціальної верстви нації й перетворення селян у найманих сільськогосподарських робітників, знелюднення українського села в часи тоталітаризму. Колективізація села спричинилась до жорстоких переслідувань та обмеження діяльності церков, що упродовж століть були втіленням національного руху, стійкості та самовідданості. Церкви перетворювались на атеїстичні осередки, кінотеатри, клуби, зерносховища, склади, майстерні тощо.

Прихильники атеїстичної політики силкувались трактувати її як таку, що начебто відповідала антиклерикальним ставленням самого селянства до офіційного духовенства. Інші намагалися видати релігійні вірування за стародавні напівпоганські забобони, які не мають нічого спільного з християнською вірою. Та дійсність була далеко не такою, як її трактувала офіційна пропаганда. Селяни чинили опір закриттю церков і ставали на захист своїх храмів, свого способу життя та своєї віри. Адже впродовж століть життя селян було невіддільне від церкви. Йдеться не тільки про органічну єдність народних і церковних обрядів, а й про те, що різні обряди стали невід'ємною складовою способу життя нашого народу (різноманітні свячення, традиційні обходи полів тощо).

Про релігійність нашого народу писали чужоземці. Швейцарський мандрівник Ганс Цбінден, який відвідав улітку

1932 р. Гуцульщину, писав, що тут нема тієї власновільної, індивідуальної розгнузданості, яка панує в Західній Європі, хоч є більше оригінальності, більше сильних особистостей, які грунтуються на живій основі релігійного життя.

На противагу християнській релігії любові до ближнього тоталітарний режим накидував псевдорелігію комуністичного колективізму. Людям нав'язувалась віра в побудову на землі суспільства соціальної справедливості, тобто комунізму, що начебто допоможе здійснити найдивовижніші мрії про ідеальний лад. У ньому не буде ні багатих, ні бідних, а життєдайні джерела поллються повним потоком для задоволення всіх потреб.

Ця псевдорелігія грунтувалась на ненависті, що приховувалась під поняттям класової боротьби. Завданнями класової боротьби виправдовувалось не тільки братовбивство (згадаймо роман Юрія Яновського «Вершники»), а й батьковбивство, співучасник якого — Павлик Морозов визнавався як мученицький ідеал борця за справедливість.

Подібно до будь-якої релігії псевдорелігія комуністичного колективізму не могла не мати своїх «священних писань», своєї «трійці» (Маркс—Енгельс—Ленін) та «пророків», що називались «вірними ленінцями». Більшовицька релігія мала певні переваги перед іншими релігіями, бо її «пророки» майже щодня з'являлись перед народом на екранах телевізорів. Правда, інколи за рішенням партійних з'їздів чи пленумів вони визнавались «єретиками» і піддавались своєрідній компартійній анафемі. Через деякий час їх могли виправдати й визнати мучениками за «чистоту» більшовицької теорії, що фактично була псевдорелігією. Крім того, у більшовицькі «святці» заносились деякі князі, царі, полководці добільшовицького періоду (Олександр Невський, Дмитрій Донськой, Іван Грозний, Петро Перший, Суворов, Кутузов та ін.), діяльність яких імпонувала прихильникам створення світової комуністичної імперії.

Псевдорелігія комуністичного колективізму мала свою «священну» гробницю (мавзолей), свої ритуали (обрання почесної президії урочистих зборів, покладання вінків до пам'ятників тощо), свою інквізицію, систему покарання

«єретиків» і покаяння «грішників». Ця віра панувала впродовж десятиліть, і вона не могла зникнути без сліду після падіння тоталітарного більшовицького режиму. Разом з тим процес національного та духовного відродження в Україні значно ускладнювався тим, що українцям-християнам були нав'язані міжконфесійні суперечності. Вороги молодої держави насамперед протиставили греко-католиків православним християнам, спекулюючи на деяких епізодах історії української церкви.

Як відомо, наші предки прийняли християнство з Візантії ще до поділу християнської церкви на православну і католицьку. Після втрати Україною незалежності серед вищих соціальних верств посилилась тенденція переходу на латинський обряд у зв'язку з нерівноправним становищем православних християн і католиків у Речі Посполитій. Аби врятувати від занепаду рідну церкву, частина українського духовенства вирішила піти на унію з католицькою церквою при збереженні традиційної обрядовості. Брестська унія (1596 р.) запобігла латинізації українського народу і сприяла збереженню його самобутності, що підтвердив майже півтисячолітній період.

У той же час Московська держава докладала зусиль для того, щоби підкорити собі український народ. Цар відмовився від зобов'язань поважати самостійність України як держави за Переяславською угодою 1654 р. У 1686 р. Українська православна церква була підпорядкована московському патріархові, що посилило духовне гноблення нашого народу, бо московська церква проводила політику русифікації України.

Після більшовицького перевороту і загарбання України радянською Росією була ліквідована Українська автокефальна православна церква, а відтак і Українська греко-католицька церква на західноукраїнських землях. Московський патріарх, який вдруге підпорядкував собі українську церкву, здійснював політику, що була вигідна атеїстичній державній владі.

Не лише католики були протиставлені православним, але й власне православні України розмежовувались на три конфесії. Така роз'єднаність негативно позначилася на національно-духовному відродженні українського народу.

§ 3. Етнічні архетипи в релігійному житті українців

Колективний досвід кожного народу в первісних формах, або *етнічні архетипи,* переходить до майбутніх поколінь, залишаючись на рівні несвідомого і виявляючись у індивідуальній свідомості. Для того, аби їх сприйняла індивідуальна свідомість, етнічні архетипи повинні бути вербалізовані, тобто висловлені.

Як виникли архетипи? Швейцарський вчений К. Юнг пояснює, що первісна людина прагнула асимілювати весь зовнішній чуттєвий досвід подіями свого духовного життя. Їй недостатньо було бачити схід чи захід сонця; ці події одночасно мали стати психічною подією, тобто сонце у своєму перетворенні повинно уособлювати для людини долю божества або героя, який, по суті, не живе ніде, окрім як у душі людини. Таким чином, міфологізовані процеси природи (літо, зима, фази місяця, період дощів тощо) є символічним виразом внутрішньої і несвідомої драми душі, яка переноситься на події природи і може бути усвідомлена людиною. Архетипи органічно пов'язані з релігією.

Етнічні архетипи українців впливають на думку, почуття, символіку, релігійні уявлення. Безумовно, вони можуть зазнавати певних змін, адже уявлення поганина і християнина відрізняються. Архетипи українців виявлялися навіть тоді, коли вони користувалися іншою розмовною мовою. Яскравим прикладом цього є письменник Микола Гоголь, який у своїх російськомовних творах залишався українцем, особливо в релігійних почуттях.

На думку дослідників, серед архетипів українського народу перше місце посідає *архетип доброї матері.* Він виявився вже в часи трипільської культури. Раніше згадувалась трипільська богиня родючості — Велика Матір усього сущого. Вона пов'язана з хліборобським характером життя наших пращурів, що підтверджують домішки до глини борошна і зерен злаків у виліплених фігурках з магічним значенням.

Одним з різновидів вербалізації архетипу доброї матері є матір-природа (добра земля), що переноситься на рідну землю взагалі (неньку-Україну). Про релігійний характер

архетипу доброї рідної землі яскраво свідчать думи, де поряд вживаються слова «край веселий» і «мир хрещений» («мир християнський»). У думі про втечу трьох братів з Азова «земля турецька» ототожнюється з «вірою бусурменською». У колядках українці просять Бога глянути на їхню землю, на Україну. Щедрівки теж нерідко прославляють хліборобську працю на рідній землі. Архетип доброї землі як матері широко розповсюджений в українській художній літературі (твори Тараса Шевченка, Михайла Коцюбинського, Василя Стефаника, Степана Васильченка, Ольги Кобилянської та ін.).

Згаданий архетип у колядках і щедрівках часто втілюється в образі української господині. Олекса Воропай з цього приводу пише, що господиня в колядках і щедрівках — це уособлення тихого і мирного родинного життя; вона гарна, спокійна і найкраща в світі жінка, живе серед достатку й розкошів, дає всьому лад і сама виконує деякі роботи: пряде золоті нитки, шиє для чоловіка сорочку, вишиває золоті ризи, біль білить, будить челядь і виряджає її до роботи. Безумовно, йдеться про роботу в полі, на добрій рідній землі.

Незважаючи на любов до землі, яка властива українцям, наші предки не знали богині, як у греків Гея. Отже, земля не стала якоюсь персоніфікованою богинею. Але земля завжди вважалась святою, найвірнішим свідком: при найвищій клятві українці їли землю або цілували її, бо земля не дарує тому, хто не дотримує клятви. Крім того, землю називають праведною і Божою. Все, що вона дає, треба шанувати як дар Божий. Свято землі триває від Введення до Благовіщення; тоді Бог благословляє її, тому землі треба дати спокій. Поратись на ній можна лише тоді, коли вона пробудиться на Благовіщення.

У народній уяві земля невіддільна від води. Широко відоме в народі побажання: «Будь багатий як земля, а здоровий як вода». Про значення освяченої води складено чимало прислів'їв; її найбільше боїться «нечиста сила».

Апогеєм вербалізації архетипу доброї матері є Божа Мати, Богородиця, що особливо шанується серед українців. У колядках народ прославляє Божого Сина, що «народився з Діви Марії, Непорочної Лелії, на спасення нам».

В органічному зв'язку життя українців з Божою Матір'ю переконує колядка, в якій обожнюється хліборобська праця. Народ вірить, що матиме врожай, бо згідно з колядкою сам Бог ходить за плугом, апостоли помагають орати, а Мати Божа носить їсти плугатарям. Цікаво, що серед пісень, які нагадують наші колядки і щедрівки і були записані серед росіян сто років тому, нема жодної, в якій згадувався би Бог, Христос, Богородиця і святі.

Архетип української доброї матері, Матері-Батьківщини виявляється і в національній символіці, насамперед кольорах національного прапора. Поєднання жовтого і синього кольорів є логічним для наших предків, позаяк ці кольори символізували основні стихії, яким поклонялись вони на рідній землі (воду і сонце, небо і ниву з золотою пшеницею). Ці кольори знаходимо на багатьох символах українських земель.

Архетип українців, який вербалізується у символах доброї матері, матері-землі, матері-природи, не властивий росіянам. По-перше, їм не притаманна прив'язаність до рідної землі, що підтверджується схильністю до кочівництва навіть у нашому столітті. Для росіян батьківщина там, де краще жити, тому вважається, що приблизно 25 млн етнічних росіян живуть поза межами Російської Федерації, а етнічні землі Росії визначити дуже складно. По-друге, відсутність почуття святості рідної землі призводить до того, що все піддається хулі. Нарешті, по-третє, апогеєм зневаги є ставлення росіян до Богородиці вже в наш час, що підтверджує докорінну протилежність релігійного світогляду українців і росіян.

З архетипом доброї матері в його вербальних різновидах асоціюються два образи — блудного сина та Юди. Блудний син не може витримати розлуки з рідним краєм і після великих поневірянь повертається до батьківської домівки. На перший погляд, такий образ міг виникнути і поза євангельською притчею про блудного сина, бо він має глибоке коріння в історичній долі нашого народу. Проте уважне вивчення дозволяє проникнути в саму суть цього образу. Як уже згадувалось, для українця, приміром, турецька земля — не просто чужа сторона, а ще й «бусурменська віра», а рідний край — завжди християнський край.

Аналогічно слід сприймати й образ Юди. На українському грунті він трактується як Марко Проклятий. На цьому часто спекулювали наші поневолювачі. Вони намагались переконати народ, що найбільшими його ворогами є ті, хто виступав за свободу України, бо вони начебто хотіли запродати рідну землю чужоземним загарбникам. Згадаймо офіційне ставлення в дореволюційній і пореволюційній Росії до гетьмана Івана Мазепи, який зображався не інакше, як зрадник, і з волі царя щороку проклинався в православних церквах.

У наші часи тоталітарна влада силкувалась викликати ненависть до борців за волю України, нав'язуючи стереотип найманця чужоземних держав, хоч насправді сама накидала різними способами ідею яничарства, що практично є одним з різновидів образу Юди. Насамперед, створювались умови для витіснення героїчного способу життя і нав'язування так званого «життя мінімального», коли все зводиться майже до задоволення мінімальних біологічних потреб. Такий спосіб життя виник в Україні давно. Його настанови бачимо в таких українських пареміях: «За терпіння дасть Бог спасіння»; «Треба бідувати до гробової дошки»; «Яке Бог уродив, таке жну» тощо. Фактично йдеться про надмірні сподівання без власних дій, що вже само по собі суперечить вимогам до віруючої людини. Водночас формувався світогляд, відірваний від рідного коріння. На виховання яничарів-інтернаціоналістів спрямовувалась і атеїстична практика, що фактично утверджувала безвідповідальність за зраду рідного народу.

У духовному житті українського народу важливу роль відіграє *архетип трійці*, відомий ще з дохристиянських часів. Серед археологічних пам'яток на Полтавщині та Київщині знайдено предмети зі зображенням тризуба, які належать до VI—VIII ст. Він міг символізувати три стихії (повітря, воду й землю), сокола в польоті або вершечок булави як знак влади. Та він може символізувати, на думку дослідників, трійцю життєвих енергій (Мудрість, Знання й Любов), трьох рівноправних сил, що виходять з одного джерела — Абсолюту. Цей знак виявлений на цеглі Десятинної церкви, на плитах Успенської церкви у Володимирі-Волинському, на

варязькому мечі, на гербі французької королеви, доньки Ярослава Мудрого — Анни та ін.

Як відомо, слово «тризубець» вживалось в українській мові щодо назви тризубих вил. Власне символ, що визнаний за герб нашої держави, ще й досі в деяких українських землях називається «трійцею», що точніше і повніше виражає глибинний зміст цього знаку: Суть тризуба («трійці») наш народ передав словами: «Бог трійцю любить». Йдеться ще про передхристиянську трійцю як знак триєдності світобудови і символ триєдиної сили Бога наших предків. Знак тризуба лежить в основі найархаїчніших культів наших предків: Великої Родоначальниці, Праматері, Життєдайного Вогнища, вогненосного Змія тощо.

Тричленні символи існують на нашій землі ще від часів трипільців. Ними користувались антські зверхники, а відтак київські князі. Юрій Долгорукий ще використовував знак, у якому поєднувався тризуб і хрест, а його московські нащадки цим знаком вже не користувались. Це ще один аргумент на користь того, що тризуб належить українцям, а москвинам він був чужий.

З прийняттям християнства сприйняття тризуба зазнає змін, широко утверджується його антропоморфне трактування як Святої Трійці. У цьому також виявляється двовірство наших предків.

Архетип трійці знаходимо в думах і народних піснях. Дуже часто він зустрічається в колядках і щедрівках. Аби віддати поклін Ісусові, до вертепу приходять три царі і приносять три дари (ладан, миро, золото). У колядках з яскраво вираженим національним колоритом згадуються три свята, які приходять у гості (Різдво, Василія, Водохреща). Нерідко в колядках оспівуються три образи (красного сонця, ясного місяця і дрібних зірок), до яких прирівнюється пан господар, його дружина і дрібні дітки. В одній з найкращих колядок згадуються три душі, яким судилось навіки «у пеклі горіти, у смолах кипіти», бо одна душа «зневажала батька та матір», друга душа «не прийняла бідного в хату», а третя душа «йшла фальшивим свідком свідчити».

Трійця як етнічний архетип українця оригінально зображалась на побутовому рівні віруючими православної церкви. Побутовість українського православ'я виособлю-

вала свою трійцю (Ісуса Христа, Богоматір та святого Миколая). Такий підхід відповідав світоглядові українського народу як народу хліборобського, що прагнув компенсації за земні негаразди, возвеличував роль жінки в родинному житті і жадав здобути покровительство Божих сил. Водночас наш народ не міг сприйняти насаджуваного московською церковною ієрархією прирівнювання Ісуса Христа і Божої Матері до земних царя і цариці, що вже само по собі було святотатством, адже нехтування звичаєвими приписами в царському дворі було звичайним явищем.

Ідея трійці як архетипа українського народу проходить через церковні та народні обряди. Вона виявляється у різних побажаннях; у колядках тричі співається «славіте».

Почесне місце серед етнічних архетипів посідає *архетип доброго дідуся*. Він згадується у народних легендах, переказах, казках. Такий дідусь милосердний, мудрий, справедливий. Найдосконалішою вербалізацією цього архетипу можна вважати *святого Миколая*, який особливо шанується українським народом. Цим не могли знехтувати навіть атеїстичні верховоди, які намагались замінити образ святого Миколая на Діда Мороза. Незважаючи на такі спроби, святий Миколай ніколи не полишав українських християнських родин. В українських родинах діти здавна з нетерпінням чекали його зимового свята, бо вірили, що він неодмінно принесе подарунки тим, хто чемно поводиться.

За народними переказами, святий Миколай боронить людей від стихійного лиха, рятує на водах, опікується звіриною. У легенді, яка записана на Харківщині, розповідається, що він кайдани розбиває, козаків з неволі визволяє. Святий Миколай весь час перебуває не на небі, а на землі. На іконах його зображено білобородим дідусем з добрими очима. Святий Миколай згадується і в колядках. Саме образ святого Миколая зазнав значної фольклорної міфологізації, успадкувавши передхристиянські персоніфікації доброчинних сил.

Якщо святий Миколай обдаровував дітей і опікувався людьми, то *святий Юрій* боровся проти зла. Фактично він уособлював етнічний архетип козака-героя, відомого з дум, історичних пісень і легенд. У християнському іконописі святий Юрій зображався лицарем на білому коні зі списом

у руці, який вбиває дракона і врятовує принесену йому в жертву дівчину. В одній з легенд, записаних на західноукраїнських землях, цей сюжет символізувався: вважалось, що святий Юрій — це знамення Христа Спасителя, невинна дівчина — образ святої церкви, а дракон — образ сатани, злої сили.

Хоча святий Юрій трактувався як воїн, він вважався також покровителем хліборобства і скотарства. Стародавні народні вірування асоціюють день святого Юрія з початком весни. Народ каже: «Юрій з хати всіх на поле вижене»; «Святий Юрій по полю ходить — хліб-жито родить»; «На Юрія роса — не треба коням вівса»; «Коли на Юрія дощ і грім, буде радість людям усім» тощо.

Своєрідним антиподом Юрію в українському народно-релігійному світогляді є *архетип Ірода*. У колядках його називають безумним, жорстоким, бо навіть не жаліє

рідного сина. В наш час цей образ переосмислюється. Ірод сприймається як узагальнений образ сучасного диктатора, винуватця Великого Голодомору та іншого лиха на українській землі.

З давніх-давен у нашого народу залишився *архетип Перуна*. Він їздить по небу на вогненій колісниці вогнистими крилатими кіньми і разить вогняними стрілами демонів та злих людей. Звідси відоме на західноукраїнських землях прокляття: «Аби тебе Перун побив!». Хоча культ Перуна не належить до християнства, він не зник повністю, його властивості перенесені на найпопулярнішого громовика — *святого Іллю;* водночас постали різні громові свята.

Релігійний характер світогляду українського народу яскраво виявився в моралі, життєвих настановах: «Без Бога — ні до порога»; «Кому Бог поможе, той все переможе»; «Хто за віру умирає, той собі царство заробляє»; «Невірний гірш жида або турка»; «Біг судить не так, як люди»; «Чоловік мислить, а Бог рядить»,— ось лише деякі прислів'я на підтвердження цієї думки.

У нашого народу завше цінувались працьовитість, скромність, дбайливість, доброзичливість тощо. Про роль праці йдеться в багатьох народних казках, піснях, переміях. Люди кажуть: «Хто сіє, той віє; хто не сіє, той скніє»; «Хто товче,

той хліб пече»; «Не взявшись за сокиру, хати не зробиш» тощо. Такі позитивні якості протистоять негативним. В українських прислів'ях засуджуються люди злі, сердиті, нахабні, лихі, хитрі, скупі, ненажерні, вперті, вередливі, злодійкуваті, дурні тощо, тобто все те, що в християнській моралі належить до семи головних гріхів. Цей перелік негативних рис людей відповідає тому, який подає святий апостол Павло в першому посланні до коринтян.

Отже, коли йдеться про роль релігії у житті українського народу, то безумовно мається на увазі християнство, яке відповідає суті української людини. Передхристиянські вірування практично готували грунт для християнізації нашого народу. Виходячи з цього, не може бути жодної мови про повернення до передхристиянських вірувань, намагання штучно створити будь-яку релігійну систему, видаючи її за національну релігію.

ЛІТЕРАТУРА

Брайчевский М. Ю. Утверждение христианства на Руси. К., 1989.
Воропай О. Звичаї нашого народу: Етногр. нарис: У 2 т. К., 1991.
Давня українська література: Хрестоматія. К., 1991.
Костомаров М. Слов'янська міфологія // Хроніка 2000. Наш край. 1992. Вип. 1. С. 34—51; Вип. 2. С. 35—49; 1993. Вип. 1—2 (3—4). С. 42—62.
Попович М. В. Мировоззрение древних славян. К., 1985.
Юнг К. Архетипи колективного несвідомого // Читанка з історії філософії: У 6 кн. К., 1993. Кн. 6. С. 167—179.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Які періоди можна вирізнити в історії релігійного життя нашого народу?
2. Чому на зміну поганським (язичницьким) віруванням прийшло християнство?
3. Чи було християнство розповсюджене на наших землях до 988 року?
4. У чому суть двовірства нашого народу?
5. Чим було зумовлене прийняття Брестської унії 1596 р.?
6. Яка роль релігії в українському національно-державному відродженні?

7. Чи можете Ви обгрунтувати положення про войовничий атеїзм як псевдорелігію?

8. Як виникли архетипи колективного несвідомого? Який їхній зв'язок з релігійними віруваннями?

9. Як пов'язана релігія з моральним оздоровленням нашого народу?

10. Запишіть з розповіді рідних або знайомих людей про злочин войовничих атеїстів у Вашому селі (місті) за часів тоталітаризму.

Звичаї та обряди

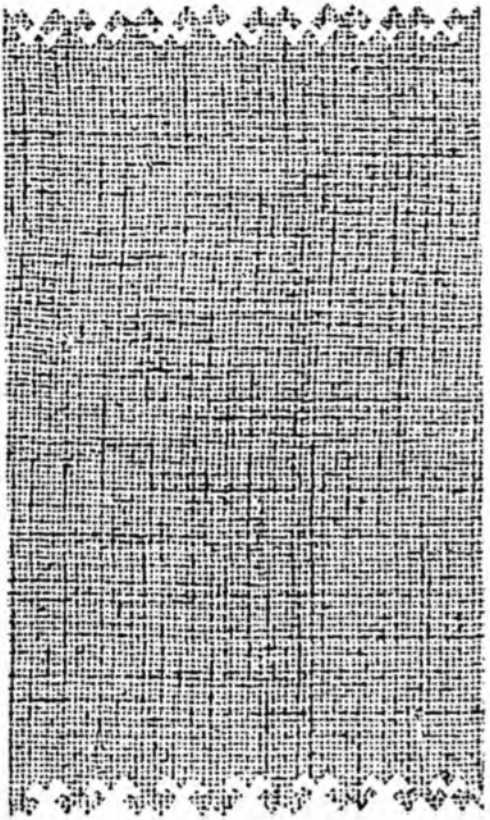

Однією з найдавніших форм духовної культури народу є звичаї та обряди. *Звичаї — це повсякденні усталені правила поведінки, що склалися історично, на основі людських стосунків, у результаті багаторазового здійснення одних і тих же дій та усвідомлення їх суспільної значущості.* Вони, як неписані закони, народжуються разом з народом і передаються з покоління у покоління, тобто стають традиційними.

Обряди — це символічні дійства, приурочені до відзначення найбільш важливих подій у житті людських гуртів, родин, окремих осіб. Наприклад, віншування хлопців на Різдво, посівання на Новий рік, колядування, клечання хати на Зелені свята тощо.

Звичаї і обряди мають національний, чи етнічний, характер. Геродот стверджував: якби усім народам в світі надали можливість вибирати найкращі з усіх звичаїв та обрядів, то кожен народ вибрав би свої власні. Скажімо, звичай вітатися при зустрічі існує у кожного народу. Але робить це

кожен по-своєму: українці скидають шапки і подають один одному руки, якщо вони знайомі; китайці вклоняються до землі; лапландці труться носами.

Між звичаями і обрядами існує певна різниця. Звичаїв дотримуються щоденно, обряди ж виконуються напередодні чи безпосередньо у дні свят.

Сукупність обрядів, якими супроводжують відзначення святкового дня чи релігійної відправи, становить *ритуал*. Це зовнішнє оформлення якоїсь урочистості, свята. А система усталених обрядів, якими супроводжується громадсько-побутове чи релігійне життя, є *обрядовістю* даного народу.

Українці належать до тих націй в Європі, чия обрядовість є однією з найдавніших і найбагатших. Найкраще виражене багатство української обрядовості в обрядовому фольклорі — піснях, побажаннях, віншуваннях, примовляннях, якими супроводжується те чи інше обрядове дійство. Останні становлять словесну, або вербальну, частину обрядів.

В обрядовості українців розрізняють два види — *родинну* (чи сімейну) і *календарно-побутову*. Перший вид обрядів тісно пов'язаний з громадським осмисленням важливості події в житті окремої родини чи людини. Сімейні обряди супроводжують громадське відзначення уродин, повноліття, весілля та похорону. Другого виду обрядів дотримувалися під час урочистого святкування початку чи закінчення певних сезонів, природних циклів — зими, весни, літа, осені. У давнину обидва види становили єдину обрядову систему. І весілля, і свята повноліття, чи посвячення підлітків у стан дорослості (так звані ініціації), здійснювались у певні календарні періоди. Виняток становили лише обряди, якими супроводжувалось народження чи похорон. За давньою українською традицією весілля відбувались або взимку, або восени, тобто теж були приурочені до народного календаря.

§ 1. Календарно-побутова обрядовість: етапи формування

Складний і тривалий шлях розвитку пройшли українські *календарно-побутові звичаї та обряди*. Таку назву вони отримали через зв'язок з календарними циклами (зимою, весною, літом, осінню), від яких безпосередньо залежав побут наших предків. Часом їх ще називають аграрними,

тобто пов'язаними з певними видами господарських робіт (сівбою, плеканням посівів, збиранням врожаю). Але це вірно лише до певної міри, оскільки значна частина тих звичаїв та обрядів виникла задовго до того, коли наші предки пізнали хліборобство.

Знання природних циклів і орієнтація в часі формувалися ще на тій стадії, коли давнє населення на території України вело привласнювальну форму господарювання, тобто існувало виключно за рахунок мисливства і збиральництва. Залежно від пори року воно переміщалося з місця на місце, тобто дотримувалося напівкочового способу життя, щоб забезпечити себе достатньою кількістю їжі.

Нині майже нічого невідомо про звичаї людей кам'яного віку (палеоліту, мезоліту). Але це не означає, що жодної обрядовості в них не було. Побут тих народів, чий спосіб життя до недавнього часу відповідав первісній стадії, яку давним-давно пройшли наші предки, засвідчує, що звичаї
124 і обряди, приурочені до початку чи закінчення певного природного сезону, були і в них. У цьому переконує ближче знайомство з обрядовими циклами.

Минали тисячоліття, поки давні люди приручили звірів, навчилися вирощувати хліб. Перехід від привласнювальної до відтворювальної форми господарювання спричинив зміну способу життя. Полювання на звірів змінюється на тваринництво. Збиральництво поступово переростає у хліборобство; замість мандрівного способу життя настає відносна осілість, тривале проживання на певній території. Але первісні форми життя не зникають безслідно, а доповнюють новий господарський устрій. Ця закономірність властива і обрядовості, в якій давні обрядові дійства постійно доповнюються новими.

Паралельно зі зміною способу життя наші предки набували все нових і нових знань. На їх базі формувався певний світогляд як система поглядів на утворення світу, розуміння в ньому місця людини, її взаємин з іншими людьми та навколишньою природою. Давні люди досить добре усвідомлювали значення природних явищ для свого існування. Ще в дописемний період вони намагалися якимось чином фіксувати свої знання про природу, здобуті у процесі пристосування до неї. Поступово формувалося розуміння впливу різних небесних явищ на суто земні справи людей. Це

послужило відправною точкою для виникнення сучасної астрономії. З її зародженням формується система обліку великих проміжків часу, яка базується на періодичності видимого руху небесних тіл (Місяця, Сонця чи окремих планет).

Найдавнішим у багатьох народів був місячний календар. І це цілком природно, адже рух Місяця дуже легко спостерігати навіть неозброєним оком. Люди зауважили, що повернення Місяця в небесному просторі в одну і ту ж точку відносно Сонця відбувається приблизно через 30 діб; це добре простежується за місячними фазами — різними формами видимої частини Місяця.

Відлік часу за Сонцем послужив основою сонячних календарів. Певний час обидві ці системи співіснували. На території України вже у IV тис. до н. е. користувалися місячно-сонячним календарем, за яким вираховували періоди настання весняних і літніх свят. Така практика дійшла до наших днів. Якщо свята Різдва і Купала, які ділять річне коло на дві рівні частини, визначають за сонячним календарем, то Великодень і Зелені свята — за місячним. Різні за формою елементи обліку часу пізніше отримали теперішню назву — «календар», яка походить від латинського слова *«calendarium»*, дослівно — «боргова книжка». «Календами» латиняни називали перші дні місяця, коли боржники повинні були сплачувати своїм кредиторам певні відсотки. Хоча термін «календар» запозичений, але власне системи обліку часу були відомі нашим предкам ще задовго до його виникнення. З пізніших часів дійшли до нас декілька календарів, які називають аграрними. На них звичайними зарубками позначали будні; косими хрестами, фігурками коней чи вершників — святкові дні; косими і хвилястими лініями — періоди дощів; стилізованими знаками рала, серпа — періоди польових робіт. Одним з таких календарів був керамічний глечик, знайдений у 1899 р. під час розкопок поблизу с. Ромашки на Київщині. Майже через 70 років археологи віднайшли ще два подібні календарі — глечик у с. Малаєшти (Молдова) та чашу в с. Лепесівка на Волині. Усі три знахідки належать до II—IV ст. н. е.

Але такими календарями користувалися далеко не всі. Астрономічні підрахунки настання того чи іншого сезону

здійснювались елітарною частиною населення. До прийняття християнства на території України це були жерці, служителі язичницьких храмів,— так звані «волхви», «відуни», тобто особи, які володіли певними знаннями, але тримали їх у таємниці. Вони й вираховували періоди настання певних сезонів, визначали пов'язані з ними календарні свята — терміни вшанування язичницьких божеств, *яким поклонялися наші предки.*

Для більшості населення ближчим був календар, в основу якого покладено вегетаційний період, тобто період активного життя рослинного світу. У наших умовах вегетаційний рік триває від останніх весняних приморозків до перших осінніх. З ним була пов'язана трудова діяльність переважної більшості людей, оскільки знання початку чи кінця хліборобських робіт мало практичне значення.

Разом з іншими системами обліку часу вегетаційним роком почали послуговуватися наші предки тоді, коли їх основним

заняттям стало хліборобство. Ознаки такого обліку збереглися і до наших днів. Недаремно синонімом до слова «рік» і нині вважаємо термін «літо». За фенологічними ознаками сформувалася більшість сучасних назв місяців: березень, квітень, травень, червень тощо.

На обидві системи обліку часу — елітарну і народну, що взаємодіяли і взаємодоповнювали одна одну, істотно вплинула християнізація наших предків-язичників. З прийняттям християнства на Русі складається новий календар, упроваджуються нові святкові дати. Частково вони співпадали зі старими язичницькими святами, частково витісняли їх. Відходили в небуття колишні служителі язичницьких храмів і культів, проти яких, у першу чергу, була спрямована боротьба християнської церкви. Забувалися назви божеств, на честь яких влаштовували свята наші предки. Та залишалася народна обрядова основа, яка впродовж наступних століть взаємодіяла з християнською обрядовістю. Так складався сучасний народний календар з християнськими датами і обрядами, доповненими прадавніми обрядовими елементами. Таке поєднання називають двоєвір'ям, але у світоглядній системі це вищий ступінь людського розвитку. Поєднання різновидових обрядових компонентів увійшло у плоть і кров українців. Ось чому ми

сьогодні не уявляємо собі зими без Різдва Христового, перерядження і куті, весни — без Великодня і писанок, літа — без Зелених свят і клечання чи без купальських обрядів. Уособленням осені для нас залишаються святкування пам'яті Маккавеїв, Успення Богородиці, Спаса, поєднані з обжинковими обрядами.

Кожна пора мала свою важливу дату — кульмінаційну точку, до якої були приурочені народні звичаї та обряди річного календарного кола. Основні їх фрагменти до певної міри збереглися у календарних циклах зими, весни, літа й осені.

§ 2. Обрядовість зимового циклу

Як відомо, основою народного календаря, на відміну від астрономічного, чи елітарного, був вегетаційний рік. Отже, серед сучасних церковних дат неважко віднайти точку відліку зимового циклу. Нею є день *Введення в храм Пресвятої Богородиці*, тобто 4 грудня. З цього дня у хліборобському розумінні починає спочивати земля, яку не можна копати лопатою аж до Благовіщення (7 квітня).

По всій Україні від Введення починали розучувати колядки, виготовляти «вбрання» для колядників і переряджених. Майже повсюдно вірили в полаз: хто вранці першим завітає до хати, той буде полазником; від нього залежатиме щастя, здоров'я чи лихо. Достаток віщував молодий відвідувач, та ще й коли був з грошима; нещастя — старий, немічний, особливо стара баба або той, що приходив щось позичати. Щоб уберегти себе від таких випадкових відвідувачів, господарі подекуди старалися раненько ввести до хати свого «полазника»: вола, телицю, вівцю — своєрідне втілення селянського добробуту.

До Введення дівчата та молодиці повинні були закінчити тіпати чи терти льон і коноплі. Хто не впорається вчасно з цією роботою, накличе влітку бурю на поля, а на себе — зневагу людей. До того ж існувало повір'я, що в цей день надзвичайно активною є різна «нечиста сила», особливо відьми, які можуть чаклунськими діями відібрати молоко у корів. Ось чому майже по всій Україні люди вдавалися до різноманітних оберегів: обсипали подвір'я і стайні маком-самосівом (видюком), обкурювали зіллям

худобу, мастили вим'я маслом, часником, а на дверях стаєнь дьогтем рисували хрестики. Худобу в цей день щедро годували. У центральних районах України, на Поділлі спеціально варили з борошна густу киселицю і давали коровам — щоб густою була сметана.

Давніми у цьому святі є і весільні мотиви. Найкраще виражені вони дівочими ворожіннями на щасливе заміжжя. Так, молоді гуцулки зранку на Введення юрмилися біля входу до церкви, аби серед перших увійти до храму слідом за священиком. Котрій щастило, та подумки примовляла собі: «Як ні тепер уводиш дівков (до церкви), так від нині за рік абис ні уводив вінченов (одруженою)». В інших районах України дівчата «на віддані» потай від сторонніх очей «святили» воду, щоб привернути до себе парубків. Для цього там, де сходяться три потоки, набирали у глечик чи миску води, розкладали поблизу вогнище і над полум'ям, примовляючи щось, переливали воду з посудини в посудину.

Введення в народі ще називали «Видінням». Це зумовлено народним віруванням, згідно з якими Бог у цей день відпускає душі померлих подивитися на своє тіло. Це християнізоване тлумачення. Поняття «дух», «душа» виникло набагато раніше, про що маємо цікаві свідчення в обрядовому фольклорі. З ними пов'язане усвідомлення «вирію» — місця, куди відходять душі після смерті. Як і живі, за законами дихотомії (парного протиставлення), поділялися на «своїх» і «чужих», так і після смерті душі (духи) поділялися на «своїх» і «чужих», «добрих» і «недобрих». Звідси й двоїстість в обрядових дійствах: з одного боку, вшановуємо покійних предків, з іншого — вживаємо найрізноманітніших оберегів від «нечистої сили».

Дехто вважає такі дійства чаклунством, забобонами, магією. Але це лише часткове і далеко не точне їх тлумачення. Вивчаючи звичаї та обряди свого народу, слід пам'ятати, що чаклунством чи магією займалися одиниці, а звичаї та обряди народу складалися на давній світоглядній основі. З днем пам'яті *великомучениці Катерини* (7 грудня) пов'язувалися звичаї «кликати Долю», ворожити на щасливе заміжжя. Робили це переважно дівчата. Вони сходилися до однієї з хат чи до хати, де зимовими вечорами влаштовувались вечорниці. Там варили пшоняну кашу. Коли

сутеніло, загортали горщик з кашею у рушник і виходили до воріт «кликати Долю». Кожна дівчина по черзі гримала макогоном об ворота і гукала: «Доле, ходи до нас вечеряти». Потім прислухалися, чи не чути десь у селі якихось голосів, чи «одізвалася Доля». У Галичині дівчата під час вечері потай зі жменею каші вибігали надвір, кидали кашу на дах і кликали свого судженого кашу їсти.

Багато ворожінь на щасливе заміжжя долучалося і до дня пам'яті апостола *Андрія Первозванного* (13 грудня). Серед них — відомі «посівання»: набравши у жменю насіння конопель, дівчата вибігали на подвір'я і, розсіваючи їх, примовляли:

Я, святий Андрію,
Конопельки сію.
Дай же, Боже, знати,
З ким весілля грати...

Робили це переважно увечері: напередодні Андрія. Крім того, дівчата рахували кілки у парканах, плотах, відливали фігурки з воску, пекли і їли на ніч солоного коржа, щоб їм наснився суджений. Коли ж сходилися до гурту, то ворожили на коржиках чи балабушках. Приносили зі собою борошно, з якого кожна виробляла свого коржика чи балабушка, ще й позначала, щоб з-поміж усіх вирізнявся. Спечені коржики розкладали на лавці, впускали до хати голодного кота чи собаку. Чиє печиво з'їсть кіт чи пес першим, та дівчина першою з гурту заміж піде. Чий коржик надкусить і залишить, цю дівчину спіткає нещастя. Увечері влаштовували вечорниці, на які сходилися і парубки. Тоді починалися різноманітні розваги, з яких найпоширенішою була «калита». Так називали круглий, змащений медом і посипаний маком корж, що на шнурку підвішували до стелі.

З-поміж гурту обирали жартівника за «писаря», який мав розсмішити кожного, хто, підстрибуючи на кочерзі, намагався відкусити шматок підвішеного коржа. Інший парубок був за «вартового»: він то підтягував, то опускав на шнурку «калиту». Тому, хто під час гри розсміявся, але не вкусив коржа, «писар» мастив лице сажею. Якщо вже всі парубки

спробували свого «щастя», а корж ще залишався, його ділили на частини і роздавали усім присутнім.

Різними обрядовими дійствами відзначали в народі церковні свята *пророка Наума* (14 грудня), *мученицi Варвари* (17 грудня), *преподобного Сави* (18 грудня), *Миколи Чудотворця* (19 грудня), *святої Анни* (22 грудня).

Але те, що у Введенні чи наступних святах зимового циклу виражено лиш у зародку, найповніше розкривається в обрядових дійствах, пов'язаних з Різдвяними святами. Недаремно в Україні їх відзначали надзвичайно урочисто.

До *Різдва* готувалися заздалегідь — ще від дня Спиридона (25 грудня). Мили і прибирали в хатах, упорядковували в хлівах, білили, прали, заготовляли дрова і корм для худоби. Адже всі господарські роботи мали закінчитись до настання святвечірнього дня. Навіть сільський реманент (коси, граблі, вили, плуги і т. ін.) складали в стодолах так, аби створилося враження, що й він відпочиває.

130 Уранці 6 січня господар або господиня (залежно від місцевості) розкладали в печі вогонь дровами, які відкладали по одному поліну щоденно, починаючи від дня Спиридона. На Гуцульщині ще донедавна зберігався звичай запалювати «живу ватру» (тертям), на якій варили святвечірні страви. Залежно від місцевих традицій і достатку родини кожна господиня намагалася приготувати від 7 до 14 страв. З-поміж них по всій Україні обов'язковими були узвар і кутя. Родинній трапезі, на яку мали зійтися всі члени родини, передував обхід. Господар з новоспеченим хлібом, медом і маком, а син (чи хтось інший) із запаленою свічкою тричі за сонцем обходили хату і весь двір. Не обминали і стайні, де худобу обсипали диким маком, обкурювали зіллям — щоб відьми до неї не приступили. А в поріг стайні ще й затинали сокиру. Скрізь в Україні в цей вечір вшановували худобу: її годували до вечері святвечірніми стравами. На Гуцульщині, Волині та інших місцевостях для цього заводили до хати, як на Введення за полазника, теля чи вівцю, яких пригощали. Поширеним було повір'я, що худоба у цей вечір розмовляє між собою: може поскаржитись Богові на свого господаря.

Після обходу урочисто заносили до хати необмолочений пшеничний чи житній сніп, що спеціально зберігали від часу

обжинків. Його ставили на найпочесніше у хаті місце — під образами. Ялинка, прикрашена іграшками, увійшла в наш побут значно пізніше. Спочатку її ставили в містах, а лише згодом — по селах. Та прикрашений васильками і калиною різдвяний сніп нам рідніший: він — не лише символ достатку, а уособлення пам'яті про наших предків. Недаремно в народі цей святковий сніп називали «дідом», «дідухом», «колядою», «колядником».

Сніп був бажаним «гостем родини». Чи не від імені цього святкового снопа господар, переступаючи поріг дому, звертався до присутніх: «Віншую Вас із щастям, здоров'ям, з цим Святим вечором, щоб ви у щасті й здоров'ї провели ці свята і наступних діждали від нині за рік, доки нам Пан Біг визначив вік».

Слідом за ним вносили до хати в'язку соломи («діда») і сіна («бабу»). Господар розкидав солому по хаті, а діти «мекали», «бекали», «квакали», пританцьовуючи по ній. Наслідування звуків свійських тварин та домашньої птиці мало забезпечити щедрий приплід худоби у прийдешньому році.

Потім господиня готувала стіл до вечері: насипала жменю пшона, клала по кутках зубці часнику, грудки цукру, стелила сіном («бабою»), застеляла святковим обрусом. Лиш тоді ставила на стіл святковий хліб («калач», «карачун», «Василя»). Поруч з калачем засвічували свічку. Тим часом господар набирав у миску по ложці кожної страви і йшов надвір. Тричі кликав він до вечері то вовка, то мороза, то горобців, то злих вітрів, то чорні бурі. А потім «радив» їм не показуватися до його господи і на поле протягом цілого року. Помолившись і згадавши усіх покійних родичів, сідали до столу.

Своєрідним сигналом до вечері була поява на небі першої зірки, яка сповіщала людям про велике чудо — народження Божого дитяти. Під час родинної трапези всі мусили зберігати урочистий спокій: не галасувати, не човгати під столом ногами, щоб не дратувати невидимі душі присутніх на вечері покійних предків. Для них спеціально набирали в миску по ложці кожної страви і ставили її на підвіконня. Важливу роль під час урочистої вечері відігравала свічка, яка в цю ніч горіла на святковому столі. Подекуди на Свят-вечір

запалювали свічки і на могилах своїх родичів. Ця традиція прийшла до нас разом з християнством. Хоч у давнину робили ще інакше — спалювали на подвір'ї в'язку соломи. У Карпатах ритуальний вогонь аж донедавна запалювали перед обходом двору. Дотримувались цього звичаю і в інших районах України, хоча протягом віків його ритуальне значення частково втратилося. Все ж у культі вогню відображено турботу живих про своїх покійних предків. Чим більшою і щирішою була ця турбота, тим швидше родина могла сподіватися кращого врожаю пшениці, більшого приплоду худоби, щасливого заміжжя молодих, надіятися на міцне здоров'я всіх членів родини.

Цей одвічний мотив родинного благополуччя тісно пов'язувався з обрядом колядування. Як відомо, діти і дорослі окремо колядували. Якщо діти починали обходити хати з колядою вже від Свят-вечора, то старші колядники — тільки з наступного дня. Парубочі ватаги колядників ходили з великою «звіздою», дівочі — з ліхтарем, що нагадував місяць. Гурти колядників супроводили переряджені: «коза», «дід», «баба», «циган» та ін. Підлітки ходили з вертепом; окремо, особливо в західних регіонах України, ходили з колядою й статечні господарі — збирати на церкву. Отже, у різних місцевостях це дійство відбувалося по-різному.

Мали свої особливості колядки, які вирізнялися за походженням. Умовно їх можна поділити на дві групи — *народні* й *церковні*. Для першої групи найбільш характерні хліборобські мотиви. В них оспівується дбайливий і розумний хазяїн, у якого незліченні череди корів чи отари овець. У нього сам Господь сидить при вечері. Святі допомагають засівати добірним зерном його щедру ниву. А його жінка — найкраща, дуже роботяща, дає лад усьому господарству. Такими колядками величали господаря та його дружину. В колядках для парубків переважали мисливські та військові мотиви. Про золоті перстні, старостів, дівочу красу і вірність, щасливе кохання колядували дівчатам. Це розмаїття мотивів колядок, адресування їх персонально кожному членові родини вирізняє саме український обряд колядування.

До числа найдавніших належать українські колядки, в яких побутували казково-фантастичні мотиви.

У колядках, що виконувалися під час Різдвяних свят безпосередньо у церквах, переважали біблійно-релігійні мотиви з оспівуванням народження Божого дитяти, страждання і мук Богородиці тощо. У Карпатах першу групу називали *старосвітськими колядками*, другу — *христосанками*.

Колядники в Україні завжди сприймалися як «гості здалеку», що приходили до хат з хащів, темряви, добиралися через ріки по хистких містках. Вони несли радісну звістку про всяке благополуччя тим, кого відвідували. Їх прихід сприймався за типом послідовних парних протиставлень «звідси — сюди»: з темряви — до світла, з холоду — до тепла. Деколи в колядках йшлося про переправу через річку (вода у світоглядній традиції українців, як і в багатьох інших народів, розділяє «цей» та «інший» світи, є пограниччям життя і смерті); переряженими стають після покриття обличчя сажею або одягання маски, що у багатьох народів є знаком перебування у «країні мертвих». Отже, і колядники — пришельці з «іншого» світу, світу померлих. Колядники і переряджені — живе втілення давно померлих предків, авторитет яких був незаперечним. Вони визначали норми родинних стосунків, навчали вирощувати злаки, випікати хліб і т. ін. Свій прижиттєвий досвід вони зберігали й після смерті, отже, залишали за собою право впливати на всі сфери земного життя.

На підставі родинних зв'язків, що існують між живими і мертвими, тобто тими, що «відійшли», складалися відповідні форми стосунків. Одна з них — уявне або символічне запрошування покійних предків на родинну трапезу та їх своєрідне «частування» під час урочистої вечері на Свят-вечір. Друга форма — сприйняття колядників як живого втілення покійних предків та щедре їх обдаровування. Третя форма — ритуальне годування худоби-полазника як предків у подобі тварини. В українській обрядовій традиції худобу замість першого відвідувача дому вводили не лише на Введення, перший день Різдва, а й на Новий рік чи Василія (14 січня). Завівши до хати вівцю, теля чи лоша, господар начебто від їхнього імені вітався з усіма домашніми, на що ті відповідали побажанням достатку і всіляких гараздів. Але основне полягало у щедрій ритуальній годівлі

чотириногого відвідувача стравами від святкової трапези. Усе це — різні ступені одного і того ж явища, яке сьогодні ми називаємо «культом предків». Власне з ним пов'язані всі обрядові дійства, ворожіння, обереги, яскраво відображені у зимовому обрядовому циклі.

Сприйняття предків у подобі тварин є найбільш давнім. Воно відповідає періодові, коли люди полювали на різних звірів, яких з часом сприймали як своїх родичів, предків, міфічних засновників роду. Важливу роль у цьому відігравало вирядження під звіря. Спершу — як засіб маскування — воно було необхідною передумовою вдалого полювання, отже, й забезпечення їжею. Згодом з повсякденного побуту мисливців цей ритуал перейшов у святковий, став атрибутом певних урочистостей.

Вечір під *Новий рік* (13 січня) називали «другою колядою», або «Щедрим вечором», або «щедрухою». Очевидно, «Щедрим» його вважали через те, що до вечері під Новий рік

подавали більше м'ясних страв, яких не вживали на Свят-вечір. У багатьох місцевостях у цей вечір молодь ходила «маланкувати» (день у церковному календарі був присвячений *преподобній Меланії*). Один з парубків перебирався на Меланку. У групі переряджених були «князь», «княгиня», «дід», «баба», «коза», «циган» та інші персонажі. Під вікнами щедрувальники вітали господарів з Новим роком, бажали їм усіляких гараздів. Якщо їх пускали до хати, гості розігрували жартівливі сценки. За ці вітання щедрувальників щедро обдаровували.

Уранці на Новий рік (день, присвячений *Василію Великому*) ходили по хатах «посівальники». Хлопці-підлітки, зайшовши до хати, посівали зерном і приказували:

Сію, сію, посіваю,
З Новим роком всіх вітаю!

У Карпатах того вечора жінки загадували на вугликах, яким буде врожай. На маглівницю накладали вуглики, кожен з яких означав картоплю, жито, овес тощо. Якщо вуглик спопелів, то це — па врожай, якщо згас, не згорівши до тла,— на недорід. Подібно визначали і тривалість життя кожного з членів родини. Подекуди в Україні на Новий рік господарі

обв'язували дерева в саду сіном, що було на столі на Свят-вечір,— «щоб нечисть не заводилася». Дуже поширеним був звичай спалювати в цей день на городі, в саду чи на воротях сміття, що виносили з хати.

Важливим був і вечір під Водохреща. У східних районах його називали «голодною кутею», в Галичині — «другим Свят-вечором», «Щедрим вечором». З появою вечірньої зорі, як і на Свят-вечір, сідали до родинної трапези. На вечерю подавались такі ж пісні страви, як і на «першу коляду». Знову чільне місце у вечері посідали традиційна кутя і узвар. У деяких місцевостях набирали, як і на Різдво, в миску по ложці усіх страв і ставили на підвіконні — для душ померлих. Перш ніж сісти до вечері, хату обкурювали ладаном і зіллям, скроплювали всі її закутки свяченою водою, заїдаючи при цьому ритуальним печивом — паляницею чи пирогом. На стінах усіх приміщень вивішували паперові хрестики або рисували їх крейдою чи тістом, замішаним на освяченій у церкві воді. Після такого обходу господи щільно зачиняли двері й, помолившись, сідали до столу. Вечеря відбувалася так, як і на Свят-вечір. Але, на відміну від першої, з цією вечерею пов'язаний звичай «проганяти кутю». Коли сім'я вставала з-за святкового столу, хтось з домашніх вибігав надвір. Палицею чи макогоном він гримав у причілок чи стіну, вигукуючи:

Геть, кутя, з покуття,
А ти, узвар, іди на базар.

Так «проганяли кутю» здебільшого у східних районах України. У Галичині, зокрема на Гуцульщині, сідаючи до вечері, колись стріляли з пістолів. Цим ніби сповіщали про початок святвечірньої трапези та одночасно, за повір'ям, пострілами відлякували вовків.

Після вечері, як і в різдвяні дні, ходили по хатах щедрувальники.

Ніч під Водохреща була сповнена всяких чудес. Худоба, згідно з народним повір'ям, розмовляє між собою. Але той, хто підслухав би цю розмову, мусив би померти. Чарівною стає і вода в криницях чи потоках. Ось чому колись старші члени родини не спали в ту ніч. Як тільки проспівали

опівночі півні, вони бігли до потоку чи річки набрати цілющої води. За народним повір'ям, той, хто буде першим і замість води набере вина, відразу після смерті потрапить на небо. Набрану опівночі воду зберігали за образами на випадок поранення або тяжкої недуги.

З водою пов'язані обряди, приурочені до дня *Богоявлення, Йордану,* або *Водохрещ* (19 січня), як називали цей день в народі. Після ранкового урочистого богослужіння в церкві процесія вирушала до річки чи водоймища. Місце водосвяття прикрашали ялинками. Тут попередньо прорубували ополонки, ставили з криги хрест. Під час відправи дехто вмивався водою. Парубки і дівчата намагалися обризкати одне одного. На Гуцульщині часто це робили ті, які незабаром мали побратися. Як тільки священик занурював хрест в ополонку, присутні поспішали зачерпнути у дзбанок свяченої води. Хто швидше з цією водою добіжить додому, той буде щасливим. При цьому також стріляли — «розстрілювали коляду», або, як казали гуцули, «проганяли вовків».

Якщо порівняти звичаєво-обрядові дійства Свят-вечора з водохресними, то можна дійти висновку: на Свят-вечір, як на початок найважливіших зимових свят, влаштовували урочисту вечерю. Взяти участь у ній кликали покійних предків, яких зогрівали ритуальним вогнем і годували ритуальними стравами, насамперед кутею і узваром. На Водохрещ, чи Йордан, цих «непростих гостей» виряджали до місця їх сталого перебування — за воду, яка з давніх-давен служила своєрідним пограниччям між живими і тими, що відійшли. Щоб ніхто з «покликаних» не залишився в хаті, вживали і таких оберегів, як шум, стрілянина.

У зимовому циклі простежується двочастинна структура давньої обрядовості: зустріч — проводи. Зустріччю предків починалися найважливіші зимові свята (Свят-вечір), а закінчувались проводами (Водохрещ). Недаремно всі вечори поміж цими двома датами вважалися в народі і святими, і страшними.

Умовно завершував зимовий цикл святкових дат, за сучасним церковним календарем, день *Петра Вериги.* З ним народне повір'я пов'язувало прикмети, за якими визначали настання весни, передбачали, яке буде літо: «На Петра Вериги труться криги»,— кажуть у народі.

Отже, з-поміж усіх церковних дат, які припадали на зимову пору, найважливіше значення мав період від Свят-вечора до Водохрещ. У ньому було найбільше обрядових дійств, якими намагалися забезпечити здоров'я, щастя і достаток. Переважна більшість із них була спрямована на вшанування покійних предків.

§ 3. Обрядовість весняного циклу

Весняний цикл календарних обрядів українців дещо здеформований християнським календарем. Починається він від дня Євдокії і триває аж до Вознесіння.

Своєрідним перехідним містком від зимового до весняного обрядового циклу є день *Стрітення* (15 лютого). До цього дня зберігалися в церквах різдвяні ялинки. Подекуди в Україні на Стрітення ще ходили ввечері переряджені з колядою. Вранці того дня з закосиченими свічками поспішали до церкви, щоб їх освятити. Потім тими свічками підкурювали хворих людей, худобу. Влітку ці свічки засвічували перед образами під час грози — на її відвернення. Ось чому їх називали ще й «громничними». Удома, повернувшись з церкви, на хвилинку запалювали громничну свічку — «щоб весняна повінь не зашкодила посівам і щоб мороз дерева не побив». У цей день святили у церквах і воду, яку приносили додому і пильно берегли. Нею натирали хворі місця. Обов'язково «стрітенську» воду вживали від «пристріту» — хвороби, спричиненої «поганим» оком. Цією водою кропили худобу, вулики. Нею виряджали у далеку дорогу. В обрядових дійствах, ворожіннях, народних прикметах, приурочених до Стрітення, вже виразніше простежуються близькі селянинові весняні турботи. Увечері на Стрітення виставляли надвір миски зі збіжжям. Котре з виставленого насіння буде більше вкрите вранці росою, те краще й сіяти: дасть більший врожай.

Ще відчутніші весняні мотиви у день *Віднайдення голови Івана Хрестителя, Обретіння* (9 березня). За народними повір'ями, з цього дня перелітні птахи починають «повертати голови додому». Недаремно казали: «Діти — від хліба, птахи — до гнізда, а селяни — до плуга». Оскільки першими прилітали жайворонки, часом і до дня Обретіння, за їх польотом визначали врожай: якщо в цей день

жайворонки летіли високо над землею — на врожай, низько — на недорід.

Але за народним календарем весна починалася від дня *преподобної мучениці Євдокії* (14 березня), або *Явдохи*. Цей день шанували в народі: не прали, не працювали кіньми і волами. На нього припадало багато прикмет про майбутній достаток: теплий сонячний день віщував урожай на пшеницю, льон і коноплі, похмурий — на гречку і просо. Справжні весняні мотиви, найповніше виражені в обрядах, приурочених до Благовіщення, Великодня, Юрія, звучали від дня *Сорока святих мучеників* (22 березня). У східних районах України у цей день молодь «розпочинала вулицю» — своєрідне весняне дозвілля, яке тривало до *Семена* (14 вересня). За традицією, з цього дня зачинали співати веснянки. У західних районах, де вплив церкви був значно сильнішим, веснянки виконували від Благовіщення, але найчастіше вони долучалися безпосередньо до молодіжних розваг на Великдень. Але чи не найважливішим обрядовим дійством цього дня була урочиста зустріч птахів, які повертали з вирію. У цей день пекли до сорока коржиків — «жайворонків». Їх роздавали не лише дітям («щоб птиця велася»), а й усім членам родини. На Бойківщині ці коржики («коцики») кидали ще й бузькам у гнізда, якщо вони гніздились на подвір'ї.

Чому так в Україні віддавна вшановують птахів, які повертають додому із вирію? Згадаймо: не лише птахи відлітають у вирій. Вирій, за народними уявленнями,— це і «той», «інший» світ, куди «відлітають» душі покійних предків. Ці давні вірування властиві не лише українцям, а й багатьом іншим народам. Може, через те такою пошаною й користуються у нас перелітні птахи, особливо ластівки і лелеки. Недарма важким гріхом вважалося в народі зруйнувати їх гнізда. Відгомін цих вірувань зберігся у чудовій українській казці «Кривенька качечка», у сучасній пісні про журавлів на слова Расула Гамзатова, але найповніше — в українських похоронних плачах і голосіннях.

У такій урочистій зустрічі птахів найважливішим у давнину, очевидно, був мотив ушанування предків. А вже згодом на нього нашарувалися інші — те, що ми називаємо «проводами зими», «зустріччю весни» чи «закликанням весни». У цьому можемо переконатись на прикладі обрядових

дійств у весняному циклі, які не мають точно визначеної за сучасним календарем дати. Це, передусім, стосується неділі, яку називали *М'ясопусною*. Вона залежала від того, скільки тижнів м'ясниць — пори зимових весіль — випадало того чи іншого року. Після неї наступав тиждень, за яким починався *Великий піст*, що тривав сім тижнів — аж до Великодня. На перший день цього тижня майже скрізь в Україні влаштовували «ніжкові», або «гижкові», заговіни (запусти), обов'язковою стравою яких мусив бути холодець із свинячих ніг.

З наступного дня починався *сирний тиждень*, або *Масляна*. Кожен день цього тижня був заповнений різноманітними звичаями, які нині вже дещо призабулися. Вранці першого дня Масляни заміжні жінки збиралися або в чиїйсь хаті, або в корчмі. Одна з них виймала поліно і клала на стіл, інші жінки сповивали поліно, як ляльку. Це означало — народився «Колодій». Після доброго частування, залишивши «Колодія» в шинку, жінки ходили від хати до хати, де були неодружені парубки чи дівчата, і прив'язували їм або їхнім батькам «колодки». Це могла бути цурпалка, кольорова стрічка, хустина — своєрідне покарання за те, що не одружилися протягом недавніх м'ясниць. Ту відзнаку ніхто не смів з себе зняти, поки не дасть викупу — почастує горілкою в останній день масляни або подарує писанку на Великдень. Дівчата також ходили чіпляти парубкам «колодку» — кольорову стрічку чи хустину на рукав. Парубки давали викуп грішми, які використовували для влаштування гостини на запусти («пущанє») в останню неділю перед Великим постом. Наступного дня жінки «Колодія» хрестили — знову обходили хати з неодруженою молоддю, щоб була хто не відчепив «колодки».

У середу, справляючи з жартами і сміхом «Колодієві похрестини», гуртом обходили хати, де гостилися варениками з сиром і горілкою. У четвер — день «Колодієвої смерті» — жінки збиралися в гурти, забавлялись і частувались — щоб «телята водились» і «масло не гіркло». У п'ятницю жінки влаштовували «Колодієві похорони», а в суботу — «оплакували Колодія», хоча і в ці дні, як і в попередні, тривали веселі сільські гостини, головною стравою яких були вареники з сиром та сметаною.

Недаремно казали: *«Масляна, Масляна, яка ти мала: якби ж тебе — сім неділь, а посту — одна!»*.

У західних областях України таку гостину влаштовували лише в останню неділю перед Великим постом і називали *Сиропусною*. Ці гостини знали на Бойківщині, Гуцульщині, Холмщині, Поліссі. Робили їх здебільшого сусіди і родичі до спілки. Основна їжа запустів — вареники, сир, масло і яйця. Супроводжувалися вони танцями, оскільки вже з наступного дня — аж до Великодня — танцювати було гріхом. Особливо любили потанцювати заміжні жінки. Танцюючи, вони намагалися якнайвище підскакувати — аби льон та коноплі росли високими. На Гуцульщині кожен парубок прагнув узяти до танцю усіх присутніх дівчат, бо в нагороду від кожної отримував писанку на Великдень. До наступного дня був приурочений звичай «полокати зуби»: чоловіки після вільних днів Масляни і запустів у перший день посту вживали горілку — «полокали рот» від скоромних страв.

140 Потім сім тижнів тривав Великий піст. У церковній інтерпретації він мав завжди велике значення як період спокути, покаяння в гріхах чи негідних людських вчинках. В українців він сприймався як один з найважливіших засобів духовного очищення і підготовки до величного свята всіх християн — Воскресіння Ісуса.

Кожен з цих семи тижнів мав свою назву і свої звичаї. Так, гуцули перший тиждень Великого посту називали *Федоровицею*, або *Федоровим тижнем*. Упродовж нього категорично заборонялося прясти чи виконувати інші традиційні жіночі роботи. При порушенні цього звичаю людині загрожувала небезпека, навіть смерть. Перший день Федорового тижня в Україні називали *Жилавим понеділком*, або *Чистим*, оскільки цього дня жодних страв не готували. Їли лише тертий хрін з буряковим квасом та житні коржі — «жиляники». У деяких місцевостях старші намагались взагалі утримуватися від будь-якої їжі, окрім пісних страв на вечерю. За гуцульським повір'ям тільки ті матимуть достаток у господарстві, хто, пропостивши цілий день, найшвидше приготує вечерю у Федоровицю.

Перша субота Великого посту присвячувалася *церковному поминанню покійних*. На Слобожанщині господині, збираючись до церкви, брали з собою «мисочки» — хліб,

коливо (кутю) і мед, замовляли велику панахиду за померлими. В західних областях України священику в цей день давали «пом'яники» — листки із зазначеними іменами покійних родичів, яких споминали під час спеціальних відправ протягом Великого посту.

Першу неділю Великого посту називали *Збірною*. Від цього дня молодь починала «збиратися на вулиці». Перша така збірка супроводжувалась цікавим звичаєм: дівчата варили кашу з маком в шкаралупі з яйця, закопували її на місце, де відбувалось весняне дозвілля,— аби «недоля пропала», аби «вулиця крутилася».

Четвертий тиждень Великого посту називали *хрестопоклінним*. Цікавий звичай закріпився за середою цього тижня. Її називали *середопістям*, або *хрестцями*. За народним повір'ям, уночі з середи на четвер «переломлювався» піст на дві половини. Почути хрускіт від цього могли тільки праведні люди. У цей день пекли з пшеничного борошна хлібці у формі хрестиків. Частину ритуального печива з'їдали в той же день, частину — заривали в зерно, призначене для весняної сівби. Під час сівби брали «хрестці» у поле: частину з'їдали, частину закопували — «щоб нива краще родила».

П'ятий тиждень Великого посту називали *похвалыним*. Якщо він припадав після Благовіщення, то, за народним повір'ям протягом цього тижня добре засівати ниву — все ростиме «на похвалу».

Шостий тиждень — *вербний, шутковий, квітний*. Протягом цього тижня уникали сіяти льон, коноплі, городину, бо все «буде ликовате, як верба». У неділю, яку називали *«Вербною», «Квітною», «Бечковою», «Шутковою»*, в церквах святили вербові гілки — «шутку», «вербу», «бечку». Повернувшись зі свяченими гілками додому, вдаряли ними усіх, примовляючи:

Не я б'ю — верба б'є,
За тиждень Великдень.

Освячені гілки зберігали за образами до наступної Вербної неділі, а подекуди — і по декілька років. Їх ніколи не викидали, а спалювали в печі, коли пекли великодні паски.

Ними виганяли вперше на пасовисько худобу, вживали як лікувальний засіб чи для відвернення грози.

Сьомий тиждень, яким закінчувався Великий піст, називали в народі *чистим, білим, страстним або живним*. Так само називали і четвер на цьому тижні, з яким пов'язано найбільше звичаїв, характерних для весняної обрядовості українців. Чистий четвер був своєрідним прологом до Великодніх свят, які разом з Благовіщенням є кульмінацією весняного святкового циклу.

До цього дня усі основні підготовчі до свята роботи мали бути закінченими — у хаті побілено, прибрано, помито. Вважалося, що до цього дня слід засіяти ниву яровими — збіжжя і городина буде врожайною і без бур'янів. Але висівати льон, особливо в четвер, не годилося — щоб хтось із родини не помер. Взагалі у цей четвер уникали важких робіт по господарству. Ці заборони пов'язувалися з тим, що в багатьох місцевостях Чистий четвер називали ще й «навським Великоднем», тобто «Великоднем мертвих». За

стародавніми українськими повір'ями, у цей день Господь відпускає мерців з «того світу». В народі збереглося чимало оповідей про те, як опівночі душі покійників разом з померлим священиком правлять у церкві своє богослужіння. Чи не для них в кожній хаті колись готували так звану «прощальну вечерю»?

Великого значення надавали і *страсним свічкам*, які під час відправи *Страстей* у церкві тримали протягом цього богослужіння. Із запаленими свічками намагалися повернутися додому, де ними випалювали хрести на сволоках — «щоб лихе хату обминало». Потім сідали до так званої «прощальної» вечері. Все це нагадувало обрядові дійства зимового циклу, до яких безпосередньо дотичні мотиви вшанування покійних предків та ідея добробуту родини.

Відомо, що запалена свічка за християнських часів замінила давнє ритуальне вогнище. Рудименти цього ми частково спостерігали в зимовому обрядовому циклі. Збереглися вони і у весняних обрядах, пов'язаних з Живним четвергом. Ще до схід сонця, прибираючи подвір'я, люди згрібали на купу різне сміття і відходи — «щоб очистити землю від усякої зимової нечисті». Ритуальний вогонь під час спалювання

сміття нагадував багаття, яке зі суботи горіло біля церкви аж до самого Благовісту — великодньої ранкової відправи. Чи горіли такі багаття у суботню передвеликодню ніч безпосередньо у дворах — невідомо. Їх замінили свічки. Але про суботні трапези є скупі відомості. Якщо подекуди в Чистий четвер улаштовували родинну «прощальну вечерю» (після неї дехто постив аж до великоднього розговіння), то на Поліссі побутувала *родительська субота.* Цікаво, що на вечерю готували переважно ті страви, які найбільше полюбляли «діди» (покійні предки).

Найбільш повно обрядово-звичаєві дійства весняного циклу збереглися у гуцулів. У середу або четвер перед Великоднем, а місцями і у Великодню суботу, влаштовувалось обрядове дійство «гріти діда». Ще й сьогодні пам'ятають на Гуцульщині, як у ці дні діти ходили від хати до хати і під вікнами кликали: «Грійте діда! Грійте діда! Дайте хліба! Аби вам овечки, аби вам ягнички, аби вам телички». На це хтось із хати відповідав: «Гріємо, гріємо, даємо!..». Дітей обдаровували «кукуцами» — малими пшеничними чи житніми хлібцями, спеціально спеченими для цієї нагоди. Дякуючи за гостину, кукуцарі бажали господарям: «Дай, Боже, душам померлих царство небесне, а вам, газдинонько, аби си овечки мирно покотили, тай аби си ягнички мирно починили». За «простибіг» (за померлі душі) кукуци давали й тому, хто першим у ці дні заходив до хати. При цьому обдаровані висловлювали такі ж побажання, як і кукуцарі. У цьому втілювалося гуцульське повір'я про зв'язок першого відвідувача у Страсний четвер з добробутом і щастям сім'ї, яке, однак, властиве не лише гуцулам; воно є загальноукраїнським.

Важливим елементом, який супроводжував дійство «гріти діда», був ритуальний вогонь. Ватру клали на городах, а в деяких місцевостях — і коло церкви. Через неї тричі перестрибували. З цим вогнем пов'язували майбутній урожай та здоров'я членів родини. Звідси випливає і функціональне призначення «гріти діда», яке цілком співпадає з функціями обрядовості зимового циклу: взаємне піклування живих про покійних предків і навпаки. У цьому гуцульському дійстві найкраще зберігся звичай палити ритуальні вогні на подвір'ї. Одночасно палала великодня ватра біля церков. Біля неї цілу ніч пересиджували найстарші в селі

чоловіки. Щоб було чим палити, кожен гуцульський двір мусив дати декілька дровин, які підводою звозили на місце великодньої ватри. Отже, можемо твердити, що в давнину вона мала общинно-родове призначення.

Крім вогню, важливого значення у Чистий четвер надавалося й воді. Готуючись до свята, за звичаєм, купали дітей, вмивалися самі. Щоб бути привабливими, дівчата в Карпатах вибирали місце, де сходяться три потоки, і до схід сонця, поки ворон своїх дітей не купав, ішли туди вмиватися. Вмивалися у цей день і хворі, насамперед ті, що мали висипку на тілі. Воду після купання виливали на перехресті доріг — «щоб хвороба заблудила», бо перехрестя завжди сприймалось як «нечисте» місце.

Різними дійствами супроводжували у ці дні приготування великодніх страв, в тому числі випікання пасок, виготовлення писанок і крашанок — неодмінних атрибутів Великодня.

Як на Різдво кутя, так на Великдень яйце було основним ритуальним продуктом. Ним розговлялися на Великдень, у Провідну неділю чи до Вознесіння. Писанками і крашанками обмінювалися при зустрічі. Вони ж були основним об'єктом великодніх ігор та розваг. З-поміж усіх українських земель найвищого мистецтва писанкарство досягло на Гуцульщині.

На *Великдень* раненько, з укладеними ще в суботу до кошиків припасами, поспішали до церкви. Після «благовісту» відбувалося урочисте посвячення пасок. Відтак усі ледь не бігли додому. Гуцули, наприклад, заходили і до стайні, де заклинали худобу, щоб вона так швидко і щедро давала молоко, як швидко господар повернувся додому з усім свяченим.

У передвеликодню ніч майже не спали, заборонялося спати і після урочистого сніданку. Вважалося, що хто засне у перший день Великодня, той проспить своє щастя, або хотітиме спати під час косовиці, або йому пшениця виляже в полі. Згадаймо, хто спалював на Свят-вечір надворі солому, тому краще мала вродити яра пшениця. А якщо спатиме на Великдень, то пшениця, навпаки, виляже. Між цими обидвома наслідками дотримання звичаю є прямий зв'язок: вшанування чи невшанування покійних предків.

У першому випадку живих чекала нагорода — добрий урожай пшениці, у другому — навпаки, покарання.

Найпоширенішими забавами у великодні дні були дівочі хороводи у супроводі весняних обрядових пісень. У різних місцевостях їх називали по-різному: в східних районах — *веснянками*, в Галичині — *гаївками, ягілками, гагілками*. Давніше починали їх співати від так званої *Збірної неділі*, чи *Благовіщення*. Виконання їх припадало на період Великого посту, коли заборонялося влаштовувати громадські ігрища. Тому й веснянкові танки, хороводи «пристосовувалися» до святкових великодніх днів. Переважна більшість веснянок і гаївок нагадували драматизовану гру, своєрідний театралізований хоровий діалог.

Найбільш поширеними у веснянках вважалися весільні мотиви. Головний їх зміст — залицяння, сватання, щасливе чи нещасливе одруження, протиставлення милого нелюбові тощо. Донедавна в Західній Бойківщині участь у веснянкових хороводах брали і старші жінки. Зберігся давній термін, яким позначали це обрядове дійство: «кликати вородай». Зміст його упродовж віків загубився. Але в тих місцевостях, де і старші жінки на сільському майдані «кликали вородай», вважалося, що чим більше членів сільської громади це робили на Великдень, тим більшого врожаю того року можна сподіватися.

Деякі дослідники українських звичаїв та обрядів трактували це дійство як акт магічного заклинання врожаю. Але, мабуть, це не так. Якщо взимку основним місцем зустрічі з покійними предками була святкова хата, то навесні чи влітку обрядове дійство переносилося на сільський майдан, де разом з живими веселилися з нагоди весняного розквіту природи і «гості здалеку». Погостювавши за великоднім столом, побавившись на сільському майдані, вони, як вірили наші предки, сприяли кращому ростові збіжжя, городини в полі, приплодові худоби і ін. Згадаймо, що душі покійних предків верталися на свята, у Живний четвер. Заборону багатьох видів робіт, наприклад, сівби льону і конопель у цей день, слід розглядати як акт вшанування «непростих гостей». Слід згадати і цілий ряд поминальних мотивів, які мають місце у Великодні свята. Майже повсюдними в Україні були «гробки». Залежно від місцевих традицій, у якийсь

з великодніх днів організованою процесією після церковного богослужіння люди зі священиком на чолі йшли на цвинтар. Сім'ями розміщувались навколо могил своїх кревних. Після парастасу, панахиди на могилах справляли своєрідні трапези, розговлялися спільно зі своїми покійними родичами. Колись майже по всій Україні на цвинтарях відбувалися такі спільні обіди, в яких брало участь і місцеве духовенство. Тут же залишали частини свячених страв чи великоднє яйце — для пташок. Наділяли крашанками і паскою калік та жебраків. У різних місцевостях поминання покійних влаштовували у *Провідний понеділок* (на Поділлі) та у *Провідний вівторок*. Практично весь цей тиждень був сповнений поминальних молитов. За важливістю, звичайно, на першому місці була *Провідна неділя*, або *«Проводи»*. Вже сама її назва мала б означати, що народ проводжав Великодні свята.

У цей день, як і на Великдень, сідали до святкового столу, на якому обов'язковими були посвячені на Великдень страви, зокрема яйця і паска. Але цим ще не завершувався весняний обрядовий цикл.

Прямий зв'язок з Великоднем у народному календарі мали ще два важливі дні — *Преполовеніє*, або *Рахманський Великдень*, і *Вознесіння*, або *Знесіння*, чи *Ушестя*. Обидва ці дні, як і Великдень, мають рухомі дати. Преполовеніє завжди припадає на середу. Як і «Хрестці» під час Великого посту, воно розділяє на дві рівні частини період від Великодня до Трійці, чи Зелених свят.

Згідно з повір'ям, шкаралупу зі свячених яєць можна було викидати лишень на третій великодній день і не будь-куди, а в річку чи потік. На Преполовеніє шкаралупа мала доплисти до місця, де живуть якісь блаженні люди — рахмани. В дорозі шкаралупа ставала цілим яйцем. Рахмани ділилися ним і розговлялися на свій Великдень.

Звичаї, приурочені до цього дня, найповніше збереглися в гуцулів. Цієї середи вони постили. Хоч і не йшли до церкви, але вдома нічого не робили, хіба що біля худоби. Коли сходила вечірня зоря, сідали до вечері. Ритуальною стравою ставало яйце. Батько кликав усіх до столу: «Ходіть, діти, будем си всі сим яйцем ділити нині». Одне-однісіньке варене яйце він ділив на частинки: на одну частинку більше, ніж було членів сім'ї. Кожен отримував по частинці яйця, а найменший

у хаті — й ту зайву частинку. Після цього шкаралупу від яйця всією сім'єю виносили з хати і викидали у найближчий потічок. Отже, і тут вода виступає як рубіж між живими і «блаженними рахманами». Якщо вогонь свідчить про урочисту зустріч з покійними предками, то вода — про проводи до їх сталого місця перебування. Таким чином, маємо ще одну дату, до якої приурочено поминальні мотиви весняного обрядового кола.

Знайомство з весняними звичаями та обрядами було б неповним, якщо не згадати про ще два важливі весняні свята, які завжди мають точно визначену дату. Перше з них — *Благовіщення Пресвятої Богородиці* (7 квітня). З цим дуже важливим церковним святом пов'язано чимало різноманітних звичаїв та обрядів. Згідно з народними повір'ями, на Благовіщення прокидається земля, яка до цього часу відпочивала. Після Божого благословення пробуджується природа. Ось чому до Благовіщення на городах не веснували. «По Благовіщенню не ворож, а хліб у землю полож, то Бог уродить»,— казали в народі. Вранці повсюдно в церквах відбувалися великі богослужіння, під час яких святили проскури. Їх використовували як ліки хворим, закопували у землю, щоб град не нищив посівів. Розтерту на порошок проскурку пасічники додавали до весняного підкорму бджолам, щоб добре роїлися. У Карпатах існувало повір'я, що на Благовіщення, як і на Введення, відьми мають більшу здатність зашкодити худобі — «відібрати молоко». Щоб заздалегідь знешкодити підступні дії чередільниць, худобу обкурювали зіллям, мастили хрестики на чолі, хребті, вим'ї. Вдосвіта на Благовіщення худобу добре годували отавою, яка стояла на святвечірньому столі.

У центральних і східних районах України після церковного богослужіння дівчата біля церкви починали весняні хороводи. Недарма дослідники народного побуту з минулого століття писали: «...на саме Благовіщення дівчат цілком охоплює якесь поетичне натхнення, навіяне пробудженням весни...». Турботою про сімейний достаток, врожай нив, приплід худоби і здоров'я членів родини сповнений *день святого Юрія* (6 травня), якого вважали покровителем хліборобства і скотарства. За народним календарем, від Благовіщення до

Юрія — найкращий період для весняних робіт. Вважалося, що в того господаря, котрий до Юрія не підготує грядок під капусту, хтось з родини помре. З-поміж усіх святих саме Юрію народні повір'я доручають «відкривати» небо, випускати росу, тепло, закосичувати квітами землю. Про це часто співається і в колядках, і у веснянках. Важливими компонентами юріївської обрядовості були ритуальні вогні й трапези. Правда, їхня збереженість у різних місцевостях України була не однаковою. У Карпатах важливу роль відігравали вогні.

На Юрія намагалися добре годувати худобу. Вранці дійним коровам давали дрібно посічені квіти, посипані сіллю, яка була на святвечірньому столі; давали лизати сіль, закопану на Благовіщення в мурашник. Якщо худоба до Юрія вже виходила на пашу, то на Юрія її виганяли на найкраще пасовище. В окремих місцях у цей день плели віночки із зілля і закладали коровам на роги. Замаювання худоби на Юрія пов'язане з повір'ям, начебто закосичену вінками худобу не чіпає потім жоден хижий звір. До дня Юрія в Карпатах виготовляли з перших удоїв овечий сир (будз), який разом з юріївськими калачиками посвячували в церкві, а потім роздавали бідним, «щоб вівці добре доїлися». У низинних районах на день Юрія перевагу надавали традиційним обходам полів та влаштуванням трапез «на житах». Під час трапез співали, пританцьовували, часом качались по ниві. Всі ці дійства виконувались начебто для того, щоб забезпечити врожайність полів, зберегти посіви від граду, бурі і т. ін. Качання на житніх посівах по юріївській росі пов'язували також із забезпеченням здоров'я.

Завершувався весняний обрядовий цикл важливим церковним святом — *Вознесінням*. Воно припадає на сороковий день після Христового Воскресіння, щорічно у четвер. У народі за ним закріпилися різні назви. На Поліссі та в деяких східних регіонах його називали *Ушестям*, в Карпатах — *Знесінням*. На Полтавщині спеціально до цього дня пекли паски і фарбували крашанки, як перед Великоднем. Гуцули цього дня натще їли засушену свячену паску, розмочену в молоці. Крихти з великоднього столу разом зі свяченою сіллю згодовували худобі. У східних районах України на Ушестя пекли обрядове печиво — «драбинки».

З ним дівчата на відданні влаштовували дівочу гостину. Набравши сметани, яєць, вони йшли у чиєсь жито. Розстеляли хустину, розставляли «драбинки», вмощувалися навколо них і співали пісень — здебільшого з весільними мотивами. У поліщуків Ушестя пов'язане з проводами весни. Це був останній день, коли молодь виконувала веснянки. Пізніше цих пісень вже не співали. Ще один цікавий і, очевидно, давній звичай зберігся у поліщуків. Згідно з ним існувала заборона мити ввечері посуд, особливо ложки від Великодня до Ушестя. Як відомо, мити ложки заборонялось після святвечірньої трапези. Адже ними вночі мали користуватися предки. На Поліссі ця заборона протяглася в часі на весь сорокаденний період. Звідси можна зробити висновок, що свято Вознесіння служило ще однією датою «проводів» і завершення весняного обрядового кола. Зимовий цикл мав чіткіше виражену двочастинну святкову структуру. Основні обрядові дійства «зустрічі» припадали на Свят-вечір, «проводів» — на Водохреща. У весняному циклі ці межі розмиті. У цьому й полягає основна відмінність між звичаями та обрядами згаданих циклів.

Очевидно, весняний період, сповнений повсякденними хліборобськими турботами, легше надавався до християнізації. Спричинився до цього і узаконений церквою Великий піст, який наче перетяв навпіл давнє святкове коло наших пращурів. Зате й приніс нам те, що маємо сьогодні. На сім тижнів стримавши гульбощі широкої, очевидно, прадавньої, Масляни, він ще рельєфніше окреслив нам радість Христового Воскресіння, а з ним — весняного пробудження природи і очищення наших душ. І в цьому поєднанні ще дорожчими і ближчими для нас мають стати весняні свята — жива історія нашого народу.

§4. Літні звичаї та обряди

Літній цикл, як і весняний, вщент заповнений хліборобськими турботами, насамперед доглядом за посівами, не мав чітко окреслених меж. За народними прикметами, його початок визначали останніми днями травня. Першою такою датою був *день Івана Богослова,* який припадав на 21 травня. За народним календарем, це був рубіж для весняної сівби ярих. Недаремно з цього приводу казали: «Хто не посіяв до

Івана Богослова, той не вартий доброго слова». За іншими прикметами, початок літа пов'язували з періодом, коли на дубах з'являлося листя. Якщо до *дня Теодора* (29 травня) дуби добре зазеленіли, то й літо мало бути врожайним.

З-поміж урочистостей літнього обрядового циклу важливими були *Зелені свята*. Вони не мають точно визначеної дати, а випадають через сім тижнів після Великодня. У церковних календарях вони обмежені двома днями — неділею і наступним понеділком. Спочатку йшла *Свята неділя*, або *Зіслання Святого Духа*. Ще називали її *П'ятидесятницею* — п'ятдесятий день після Великодня. Після неї — понеділок, присвячений *Пресвятій Трійці*. Але в народі рамки цього свята дещо ширші. Вони охоплюють період між сьомим і восьмим четвергами після Великодня. Власне сьомий тиждень називали *Зеленим*, *Клечальним*, або *Русальним*. Звідси і четвер на цьому тижні мав таку ж назву. Росіяни називали його *Семиком* — сьомим четвергом по Великодні. За восьмим тижнем та його четвертим днем закріпилася назва *Троїцький*.

Період від Зеленого до Троїцького четверга називали в народі Зеленими святами. До всіх його днів приурочено багато різноманітних обрядових дійств, які мають дуже давнє походження. Нагадує про це і назва сьомого тижня — *Русалії*. Вона фігурує вже у нашому Початковому літописі, який характеризує їх як розгульні ігри з піснями, танцями, перерядженням. Так, під 1067 р. читаємо, що диявол відхиляє від Бога людей, які на Русалії влаштовують собі різні ігрища з піснями і танцями, а церкви в цей час порожні стоять.

Зважаючи на те, що в той же час подібне свято під назвою День рож, або Розалія, відзначали й римляни та їх сусіди, деякі дослідники вважали, начебто українці запозичили це свято від них. Але це далеко не так. Усі компоненти й мотиви обрядовості Зелених свят цілком співпадають з обрядовістю українців як зимового, так і весняного циклів. Ще й тепер в них проглядає прадавня світоглядна основа обрядовості наших предків. Отже, про ніяке запозичення не може бути мови. Запозичити від латинян чи балканських сусідів могли його назву — «Русалія», хоча і це не доведено остаточно. Але суть самого свята залишалася праслов'янською.

До утвердження християнства на території України Русалії, очевидно, мали чітко визначену дату. Літописні матеріали XI — XIII ст. свідчать, що *Русальна неділя* співпадала зі Святою неділею церковного календаря. Та поступове утвердження останнього дещо розмило давні рамки цього тривалого язичницького свята. Вже на кінець XIX — початок XX ст. відзначення Русалій, чи так званого *«русалчиного Великодня»*, у різних місцевостях України могло відбуватися в різні дні — від Зеленого чи наступного Троїцького четверга аж до понеділка напередодні *Івана Купала* (7 липня). І в цьому обрядовому дійстві також чітко проступають поминальні мотиви.

За народними повір'ями, у Зелений четвер «прокидаються» мерці. Вони «гостюють» аж до Троїцького четверга. На час їхнього перебування накладалася заборона на цілий ряд робіт. Скажімо, на Гуцульщині в Зелений четвер усі, хто працював у бутинах, на лісосплаві чи рубанні лісу, залишали роботу й поверталися на Зелені свята додому, оскільки наступного дня — «пам'ятної» п'ятниці — вже не можна ні шити, ні прясти, ні рубати, «аби не запорошити порохами померлі душі».

Поминанню покійних предків призначався й наступний день — Зелена субота, яку в різних місцевостях України називали по-різному: то *дідовою*, чи *дідівною*, то *задушною*, чи *семухою*. Того дня у церквах відбувалися відправи. Посвятивши у церкві калачі, сир, молоко, гуцули обдаровували ними одні одних або роздавали бідним, називаючи при цьому, за чию душу віддають. Поліщуки брали з собою ще й мед. Місцями на Поділлі, де не влаштовували «родительської суботи», поминання предків на цвинтарі переносили на Святу неділю. Тоді напередодні готували для цього такі ж страви, як і на Великдень.

Звичай поминати покійних на Зелені свята одночасно пов'язаний з віруваннями в русалок. Русалки в українській народній уяві — дівчата або молоді жінки, переважно — утопленици. До цієї категорії духів належать і мертвонароджені діти чи ті, які померли до хрещення. За народними повір'ями, їхні душі сім літ блукають манівцями, а в Зелені свята випрошують під вікнами, щоб їх бодай після смерті охрестили. Називають їх ще мавками (Волинь) або

нявками (Гуцульщина). Очевидно, цей термін походить від праслов'янського кореня «нав», тобто «покійник», «мерлець». Народна фантазія наділила русалок незвичайною чарівною красою. Найчастіше місцем їхнього перебування вважалася річка чи ставок. У місячні ночі вони виходять на берег, розчісують довгі коси, гойдаються на деревах чи водять свої хороводи. Зустріч з ними, як уважають у народі, не віщувала нічого доброго. Русалки могли втопити чи залоскотати до смерті будь-кого, хто б їм зустрівся, зокрема жінок, у яких діти померли до хрещення.

Русалок і боялися, і чекали. Вони ж виходили з води на поля, коли починали квітувати жита, тобто в період Русалій. Згідно з народними повір'ями, від них залежала доля врожаю. Чим більше вони розважалися в житах, тим врожайнішою ставала нива. Де русалки на луках водили свої хороводи, там густішою виростала трава. Таке ж двоїсте ставлення постійно спостерігаємо у народній традиції і до

покійних предків: «своїх» старалися вшанувати, «чужих» — відлякувати. Саме тому в обрядових дійствах Зелених свят відбито мотиви вшанування чи відлякування русалок, тобто їх «зустріч» і «проводи».

«Зустріч русалок» починалася в Зелений четвер. На Чернігівщині та в інших районах Полісся жінки вивішували в цей день на деревах полотно, на вікна викладали свіжоспечений хліб. Водночас господині поливали молоком стежки, якими ходила їхня худоба на пасовище, а по межах своїх посівів клали по шматку хліба — «щоб жито родило». Ніхто у цей день не працював у полі. А дівчата у лісі справляли ще й «русалчин Великдень».

У Троїцький четвер, або, як його називали на Поліссі, *кривий день*, чи *сухий четвер,* відбувалися «проводи русалок». Як уже зазначалося, в різних місцевостях це могло бути і в інші дні. А головна суть «проводів» — позбутися тих «непростих» гостей, які приходили на Зелені свята. В одних місцевостях русалкою була гарна дівчина з довгим волоссям, в інших — обходились без перерядженої. Усі учасниці «проводів» (переважно дівчата і молодиці) вбирали на голови вінки і йшли з піснями в поле, до річки чи на кладовище. Дійшовши до призначеного місця, скидали з себе вінки і розбігалися. Якщо ж в обряді брала участь

переряджена, то для неї вінок з хмелю, папороті або житнього колосся виплітали так, щоб не видно було обличчя або й одягу. Особливість закривати обличчя й очі, щоб «русалка» нічого не бачила,— характерний мотив невидимості (сліпоти), властивість персонажів «потойбічного» світу.

У деяких випадках «русалка» після вигнання качалася в житі чи по траві, а за нею слідом — і всі учасниці обряду, який завершувався розриванням русалчиного вінка і ритуальними вогнями. Найчастіше це робили парубки після «проводів». Поки дівчата і молодиці «виводили русалку», хлопці розкладали багаття. До цього вогню сходилися всі учасниці дійства, перестрибували через вогонь, скидали в нього свої вінки і розбігались від «русалки», яка намагалась їх наздогнати. «Проводи русалок» найповніше збереглись на Поліссі, але були, очевидно, відомі й в інших місцевостях, наприклад, у Карпатах.

Таким чином, можна стверджувати про зв'язок русалок з культом предків. Як покійні предки, запрошені до святвечірньої трапези, могли напророкувати достаток, так і русалки сприяли родючості нив. І ті, й інші були «гостями здалеку». І тих, й інших урочисто приймали, годували і звеселяли піснями. Отже, спробуємо припустити: Зелені свята мають дуже давню історію. Про це свідчить і таке обрядове дійство по всій Україні, як клечання (замаювання) хат і господарських будівель гілками зелені. Закосичували також образи, вікна навхрест. Долівки встеляли пахучим зіллям. Це відбивалось у народній назві свят — Зелені. Робили це переважно в суботу, до чи після заходу сонця. Замаювали одночасно і грядки на городах. Колись клечання тримали на городах до осені, а в хатах — і до Різдва. Потім його використовували, як і святвечірню отаву, для відвернення грози. Засохлі гілки не годилося викидати будь-куди. Їх найчастіше спалювали.

Привертає до себе увагу і той факт, що звичай клечати житло є не лише українським. Його знали й інші індоєвропейські народи. Звідси випливає, що початки цього обрядового дійства сягають тисячоліть, коли живе гіллясте дерево служило основою (стовпом) для житла наших пращурів.

З часом змінювалася конструкція житла, верхівку дерева зрізали. Але пам'ять про зелену верхівку над житлом збереглася. Чи не тому, споруджуючи будинок, над зведеними стропилами українці й нині встановлюють прикрашену ялинку («квітку», «віху»). Подібне «гільце», «деревце» присутнє і в українському весіллі як символ новонародженої сім'ї і нового житла.

Давнім і найбільш емоційним літнім торжеством є *купальське свято,* або *Івана Купала.* У давнину купальські розваги займали у часі тривалий період. Про це свідчать купальські пісні, яких співали з перших днів Петрівки аж до святкування *дня апостолів Петра і Павла* (12 липня). Але кульмінаційна точка цього святкування припадала на період літнього сонцестояння.

За період християнізації наших предків прадавнє купальське торжество поєдналося зі святом *Івана Хрестителя.* Натомість ритуальна частина і час її виконання дійшли до нас
154 здеформованими. Перші описи цього торжества датовані XVI—XVII ст., хоча перші згадки про Купала на декілька століть старші. Вже Густинський літопис (анонімна пам'ятка XVII ст.) наголошує на тому, що купальське торжество відзначали напередодні жнив. Якщо попередні свята були опосередкованими етапами підготовки до жнив, то купальська обрядовість є її заключним етапом.

Укладач даної пам'ятки вже у християнському тлумаченні подає опис цього свята. Він стверджує, що це «нерозумні» пам'ять чинять якомусь Купалу в надвечір'я Різдва Івана Предтечі. Звідси й дізнаємося, що цього вечора збираються дівчата і парубки, плетуть собі вінки з зілля і підперізуються зеленими вітками, запалюють вогонь і, взявшись за руки, ведуть навколо нього хороводи, співають пісень, у яких часто згадують Купала. Потім через вогонь перестрибують. Літописець, подаючи свій опис, вже не розумів суті купальського торжества. Незрозумілим залишився для нього і термін «Купала», якого він називає бісом, тобто язичницьким божеством у християнському тлумаченні. Але для цього він, очевидно, не мав достатніх підстав, бо серед пантеону язичницьких богів часів князя Володимира про нього немає жодної згадки. Однак сам опис досить повно передає ритуал купальського торжества, яке з незначними змінами зберег-

лося до нашого часу, особливо на Волині й Поліссі. Тут у період підготовки до святкування дівчата збирали польові квіти і пахучі трави, плели декілька вінків. Хлопці дбали про купальське деревце, солому і дрова для вогнища.

Леся Українка так описала це дійство: «Звечора хлопці крадуть де-небудь солом'яника, старого,— власне крадуть, бо просити не годиться. Солом'яника того звуть «козубом». Того козуба хлопці тягнуть по селу, біжучи якнайшвидше і співаючи, а назустріч їм виходять люди і роблять перейму: тобто складають на вулиці тріски, поліна, старі кошики і т. ін. — все то знадоби до купальського вогнища. Все теє хлопці збирають і пакують у козуб. Таких перейм буває кілька, і хлопці ледве можуть зібрати це паливо...». Крім того, люди, що приходять на місце святкування, теж повинні принести з собою дрова для вогнища, що свідчить про древнє общинно-родове значення купальської ватри, як і вогнів зимового та весняного циклів.

Як тільки хлопці встановлювали купальське деревце, дівчата прикрашали його квітами та кольоровими стрічками. Його називали «купайлицею», «купайлом», «гільцем», «вільцем». Відомі також назви «марена», «марина».

Основна урочистість починалась з ушанування деревця, на якому запалювали берестяні чи воскові свічки. У цей момент дівчата водили навколо «купайлиці» хоровод. Поки дівчата урочисто співали купальських пісень, парубки розпалювали багаття, яке підтримували протягом усієї купальської ночі. Потім влаштовували біля вогню громадську вечерю.

Опісля починалося жартівливе змагання дівчат з парубками: хлопці намагаються вхопити купальське деревце, дівчата боронять його. Тоді деревце розривають на частини, ламають, вищипують гілочки. Кожен, хто вхопив гілку купальського деревця, якнайшвидше біг з нею додому. Гілки розкидали по грядках, щоб городина краще росла, а дівчата ховали під подушки, щоб суджений наснився.

Коли молодь поверталась з домівок на місце урочистостей, те, що залишилось від деревця чи опудала, спалювали або топили в річці. Кидаючи деревце у воду, намагалися якнайшвидше втекти від річки, щоб «чорт не вхопив, бо саме тоді він вилазить з води». Потім перестрибували через вогонь — поодинці чи парами.

Фіналом свята було ворожіння на вінках. Там, де був ставок або річка, дівчата пускали на воду по два вінки. Один вінок загадували на себе, другий — на хлопця. Якщо вінки сходились докупи, то дівчині судилося бути у парі зі своїм нареченим.

Ще два пласти вирізняються в купальському ритуалі. Це ритуальні вогні і громадська вечеря. До речі, на Купала, крім молоді, влаштовували гостину і поважні члени сільських громад. Очевидно, в купальському святі висловлювалася подяка своїм покійним предкам за їхню турботу про ріст злаків і трав, приплід худоби, а також прохання захистити вирощене від різних стихій — злив, бурі, граду.

Під час купальського торжества вдавались також до різноманітних оберегів. Наприклад, до наших днів дійшов звичай «затикати хату» на Купала. Щоб «зла сила» не шкодила господарству, треба було розвішати на стінах стебла чорнобилю, лопуха. Місцями під стріху клали

кропиву. Зеленими гілками ліщини чи верби обтикали грядки чи ниву, щоб буря їх обминула.

Звичайно, далеко не всі давні купальські дійства дійшли до наших днів. Загубилася елітарна основа обрядів, які здійснювали до прийняття християнства служителі язичницьких культів — жерці. Саме вони надавали колись цьому святові солярного характеру, тобто зв'язку з періодом літнього сонцестояння чи поворотом Сонця на зиму. Від тих часів збереглися лише деякі вірування: мовляв, Сонце в купальські дні також купається; бодай на мить занурюється в річку, а після цього світить ще яскравіше. До певної міри збереглися рештки давнього ритуалу освячення купальського вогню. Саме з тих часів започатковано традицію добувати «живий вогонь» за допомогою тертя.

Натомість краще збереглася народна основа купальських обрядів: звичай запалювати купальські вогні, влаштовувати дівочі ворожіння, збирати цілющі трави. Найбільш стійкими на всій території України були народні вірування в цілющу силу купальського зілля. Тому під час купальських торжеств скрізь було поширено збирання різноманітних лікарських рослин. Одночасно до цих раціональних чинників долучалися й фантастичні. Зокрема, повсюдно існували повір'я про чудодійні зела, які розцвітають тільки єдиний раз на рік —

у ніч на Івана Купала. Найбільш чародійну силу приписували в народі цвіту папороті. Кому поталанить зірвати цю квітку, тому найбільше щастити-ме в житті: він розумітиме мову тварин і рослин, перед ним розкриватимуться зачаровані скарби. Але це під силу тільки одчайдухові, оскільки цю квітку стереже «нечиста сила». Щоправда, це вже пізнє, тобто християнізоване тлумачення. Очевидно, у давнину набути тих «неземних знань» міг тільки той, хто мав зв'язок з покійними предками. Згодом це забулося, а чарівна квітка папороті стала своєрідним посередником між живими і таємничою «нечистою силою».

Заключними акордами літнього обрядового циклу були звичаї, приурочені до церковних святих *Петра і Павла* (12 липня), *Прокопія* (21 липня), *Кирила* (28 липня) та ін. Серед них важливим у народній і церковній інтерпретації було свято апостолів Петра і Павла. До цього дня колись майже по всій Україні починали зажинати жито — справляти «зажинки». Часом до Петра вже пекли перший хліб з нового врожаю. У більшості випадків з цим днем пов'язували закінчення літньої пори. Недаремно в народі казали: «Як по Петрі, то й по теплі».

У *день великомученика Прокопія* (21 липня) уникали важких робіт, особливо у полі. У Карпатах вважали: того, хто в цей день працюватиме, може вбити грім. Таким же «громовим днем» був і *день святого Кирила,* або *князя Володимира* (28 липня).

Закінчувався літній цикл *днем пророка Ілії,* в народі — Іллі, який, згідно з повір'ями, відав громами і блискавками. Хоча в народі день 2 серпня вважали присвятком, усе ж намагалися не працювати, особливо у полі, щоб не накликати на себе біди. Незважаючи на те, що грім має «своє право» до Чесного Хреста, але після Іллі вже заборонялося купатися в річках і ставках, бо «святий Ілля літо кінчає». У народних повір'ях пророк Ілля в процесі християнізації замінив колись грізне божество язичників — Перуна. У цих рештках обрядових дійств, розпорошених по так званих «громових святах», годі дійти первісної суті давніх офіційних святкувань наших предків. І лише в Зелених святах і купальському торжестві збережено ядро прадавньої обрядовості літнього циклу.

§ 5. Осінні звичаї та обряди

Головними моментами осіннього циклу були звичаї, приурочені до завершення збору врожаю чи повернення худоби з літніх пасовищ — полонин (у Карпатах). У них, як і в попередніх циклах, фрагментарно відображена головна селянська турбота — забезпечення родючості полів, плодючості худоби, продовження людського роду. А це і є основною ідеєю осіннього обрядового циклу. Його рамки в сучасній інтерпретації охоплюють період від перших серпневих днів (день пророка Іллі) до *дня святого Пилипа* (27 листопада), після якого настає зимовий піст — *Пилипівка,* що триває аж до Різдва. Вже перший день серпня, присвячений *преподобній Макрині* (в народі — Мокрині), визначає погоду на прийдешню осінь. З цього приводу люди казали: «Свята Мокрина осінь приносить». Якщо у цей день падав дощ, то вважали, що
158 уся осінь буде дощовою.

Одним з важливих осінніх свят день пам'яті мучеників Маккавеїв — у народі його називали *Маковія, Першого Спаса, Спаса на воді* (14 серпня). Ще напередодні, у *день праведного Євдокима,* жінки й діти йшли до лісу, на луки збирати квіти і трави. Перев'язували їх житнім чи пшеничним вінком, встромляли головки маку і воскову свічку. Цей своєрідний букет перев'язували кольоровими нитками чи стрічками. Вранці наступного дня з тими «маковейчиками» йшли до церкви. Крім посвячення «маковійчиків», у багатьох місцевостях відбувалося освячення криниць. Від Маковія починався піст — *Спасівка,* який тривав до *Успіння Пресвятої Богородиці* (28 серпня).

Другим важливим святом був *день Преображення Господнього.* Його називали *Спасом* (19 серпня). У цей день святили яблука та груші, які заборонялось їсти, поки вони не будуть освячені. Виходячи з церкви, люди обмінювалися посвяченими осінніми дарами. Ними цього дня обдаровували також бідних. Гуцули, крім фруктів, приносили зі собою до церкви воду в глечиках і калачики, якими наділяли жебраків, обмінювалися між собою «за померлі душі». Кожен обдарований повинен був з'їсти бодай шматочок свяченого яблука, закусити калачиком і запити свяченою водою. На

Слобожанщині для цього пекли пироги з яблуками і мастили їх медом. Подібні яблучаники відомі й бойкам. Одночасно скрізь по церквах відбувалися панахиди на честь покійних родичів.

28 серпня відзначали Успіння Пресвятої Богородиці. У центральних районах України цей день називали *Першою Пречистою*, волиняни — *Сплешним*, галичани — *Першою Маткою*. Як і на Спаса, приносили до церкви святити різне зілля, в тому числі обжинкові вінки жита, пшениці, але найчастіше — льону і конопель. Зілля зберігали протягом року, клали до труни чи обкурювали хати під час грози. Вінки брали зі собою у поле, як ішли вперше засівати ниву. Зерно витереблювали у полі руками і змішували з посівним насінням, а солому клали у формі хреста на загоні, присипаючи середину землею. Цього дня закінчувався спасівський піст і розпочиналась пора весіль. Недаремно в народі казали: «Як прийде Перша Пречиста, принесе сватів нечиста».

Обрядові дійства цих свят — своєрідні окрушини дохристиянських торжеств, які припадали на пору збирання меду, фруктів, збіжжя. Свідчать про це й відповідні народні назви Спасів: перший — медовий, другий — яблучаний, третій — хлібний. До них приурочені в народі обжинкові звичаї та обряди — своєрідний апофеоз річного календарного кола. Жниварська обрядовість розпочиналася *зажинками* — обрядами, що супроводжували початок жнивної пори. Припадали вони вже на час святкування дня апостолів Петра і Павла. Очевидно, у давнину зажинки теж були важливим народним святом. До цієї події хлібороби чисто зодягалися, дівчата причепурювалися квітами. У «легкий» день (а таким у народі вважали вівторок або четвер) з хлібом — «зажиначем» ішли зажинати достигле збіжжя. Першого снопа, званого «воєводою», «зажинком», урочисто приносили додому і ставили у світлиці, де він стояв аж до кінця жнив. Хазяїн частував женців або сусідів безпосередньо в полі або вже потім, удома. Під кінець XIX ст. зажинковий ритуал зазнав певного спрощення. У Карпатах, коли ішли перший раз жати ниву, то брали зі собою хліб. У полі, скрутивши жменю колосся, клали на хліб, а господар звертався: «Господи, помагай!» Перехрестившись, зачинали жнива.

Завершальним актом були *обжинки*. Вони сприймались більш урочисто: жниці в'язали останнього снопа і плели з колосків обжинкові вінки. Їх прикрашали квітами та стрічками. Вродлива й працьовита дівчина несла такий сніп і вінок до села у супроводі всіх женців. Ця жниварська процесія обходила сільські двори, вітаючи господарів із закінченням жнив. Як супровід — лунали обжинкові пісні. Сусіди групами збирали «складчину». Подекуди святковою вечерею частували женців господарі зжатої ниви, подекуди — батьки «царівни», «княгині», «молодої» — дівчини, яка несла з поля вінок. Як бачимо, і тут присутні весільні мотиви.

Але найцікавішим і, очевидно, найдавнішим в обжинкових дійствах був звичай «завивати бороду», що гарно оспіваний в обжинкових піснях. Дожинаючи ниву, женці залишали на полі до десятка незжатих стеблин з колосками. Їх заламували на схід сонця, перев'язували у кількох місцях «червоною стрічкою». Місцями цю «бороду», або «обжинок», прикрашали квітами. Щоб стебла не падали, їх підпирали палицею. Навколо «бороди» прополювали траву, клали під стебла клаптик полотна — білу хустину, а на неї — окрайчик хліба і сіль. У деяких місцевостях навколо «бороди» женці частувалися. У народі пояснювали, що «бороду» на ниві залишали «для перепілки», «на оборіг», «щоб горобці мали що їсти і миші мали де сидіти» і т. ін.

Як бачимо, зміст цього обрядового акту забувся. Невідомо, як відбувалися обжинки до прийняття християнства, бо якихось згадок про це немає. Існують лише найрізноманітніші гіпотези. Мабуть, варто шукати оту народну основу за аналогією з діями щодо останнього снопа. Власне останній сніп і нажинали з недожатого клаптика ниви, де й залишали на «бороду». Його теж урочисто несли з поля додому, де він необмолочений стояв до Різдвяних свят. А на Свят-вечір, як ми вже знаємо, його вносили до хати і, як поважному гостеві, виділяли найпочесніше місце у світлиці. До речі, білоруси також в'язали останнього снопа, якого називали «бородатим». Якщо ж у домі протягом року був покійник, то останній сніп туди урочисто не несли; залишали у полі пташкам і мишам — на помин душі.

Більш виразне свідчення знаходимо у мордовських жниварських обрядах. Мордва сприйняла християнство значно пізніше, аніж наші предки, а тому й краще зберегла свою прадавню обрядову основу. Мордвини не знали ні останнього снопа, ні «бороди». Але якщо до жнив у родині був покійник, то для нього залишали цілу смужку незжатого збіжжя. Через декілька днів старші жінки з онуками виходили на місце жнив, називали покійника на ім'я, урочисто повідомляючи йому, що то для нього залишена недожата нива. Погостившись принесеними зі собою печивом і брагою, повертали додому. А вже після них виходили на поле усі родичі померлого. Вони дожинали залишену йому ниву. А потім влаштовували на стерні своєрідну трапезу, під час якої згадували добрим словом небіжчика.

Так чинили саратовські мордвини. У самарських мордвинів дещо інший обжинковий ритуал. Тут родичі не тільки приносили зі собою напої та наїдки, а й на місці дожинків розпалювали вогнище. Потім кожен присутній зжинав по декілька жмень збіжжя, кладучи колоссям у бік недожатої ділянки. Вижате залишали на місці, не зв'язуючи у снопи. Дожавши, ставали всі у ряд, вклонялися тричі до землі й казали: «Діду, бажаємо, щоб Бог дав тобі на тому світі вічний спокій, а нам — добре здоров'я». Потім тут же влаштовували трапезу, скакали, звеселяючись, біля вогню. Рештки від трапези — кістки і шкаралупу від яєць — обов'язково кидали у вогнище. Так щорічно поминали на жнивах покійника, допоки не помер хтось старший у роді.

Звичайно, в українському обжинковому обряді всього цього немає. Зате збереглася назва останнього снопа — «дід», «дідух». Очевидно, така назва походить від того, що він призначався для діда — покійного предка. Оскільки покійні предки на Свят-вечір відвідують живих, то й їхній сніп мусить бути на видному місці. Він служить своєрідним свідченням поваги і шани живих до своїх покійних предків. Отже, обжинковий сніп — це сніп для покійних предків. Те ж саме значення має і обжинкова «борода», яку залишали у полі. Жниварська обрядовість, хоч і безпосередньо вплетена в господарське життя, має таку ж двочастинну структуру, як

і в інших святкових циклах,— «зустріч» і «проводи». Перше узгоджується з зажинками, друге — з обжинками. В них повторюються ті ж поминальні, весільні чи інші мотиви, які властиві річному обрядовому колу. Вони не мали чітко визначеної дати, бо залежали від часу дозрівання злаків. Але були приурочені до церковних дат — святкування Маковія, Спаса, Успіння Пресвятої Богородиці.

Важливим був *день преподобного Симеона Стовпника,* або *Семена,* на який припадає початок церковного року (14 вересня). У народі цей день вважали присвятком. Але до нього були приурочені давні звичаї ремісників, присвячені вшануванню вогню, при якому працювали впродовж довгих осінніх вечорів. У центральних районах України влаштовували «Свічкине весілля», що тривало цілий тиждень. Вранці на Семена до хати сходились сусіди, родичі. Заквітчували свічку, засвічували її і ставили урочисто на стіл. Після цього починалася гостина. На Поліссі у кожній хаті урочисто запалювали «посвіт», «лучник», «каганець». Він мав горіти до Великодня. При ньому кожен майстер намагався «засидіти вечір» — розпочати якусь роботу. В день Семена закінчувалася молодіжна «вулиця», починалися вечорниці.

На «Михайлове чудо» — *день чуда архангела Михаїла* (19 вересня) святкувань не влаштовували, але намагались усе-таки уникати важких робіт чи в полі, чи вдома. Не можна було орати, сіяти, обмолочувати снопи, складати сіно, вирубувати капусту і т. ін. Гуцули вірили, що цього дня не треба ні з ким сваритися, а тим паче — проклинати, бо прокльони тут же можуть справдитися.

Великим святом був *день Різдва Пресвятої Богородиці* (21 вересня). У народі його називали *Другою пречистою,* чи *Другою Маткою».* До нього колись пекли калачі, готували різні страви, влаштовували гостини, про які згадувалось і в давніх пам'ятках наших предків. Дівчата цього дня до сходу сонця молилися до Богородиці з проханням подати їм добрих і багатих женихів.

У *день Воздвижения Честного Хреста* (27 вересня) повсюдно дотримувалися посту. На Бойківщині того дня варили пісну картопляну юшку — «сапорок» і пекли пироги з яблук — «ябчаники». Згідно з народними повір'ями, у цей день земля «здвигається» до зими. Коли задзвонять

церковні дзвони, в певних місцях земля «роздвигається», і плазуни (гадюки, змії, ящірки) в ті отвори ховаються на зиму — до Благовіщення. На землі залишаються лиш ті, які «прогрішили» за літо — вкусили когось. Тому цього дня категорично заборонялося йти до лісу чи в поле.

З *Покровою Пречистої Богородиці* (14 жовтня) найтісніше поєднані весільні мотиви. З цього дня починалася пора осінніх весіль. На Покрову дівчата на відданні молили Богородицю швидше послати їм щасливу пару.

Поминальні мотиви характерні для *дня пам'яті апостола і євангеліста Луки* (31 жовтня). Вони чітко виражені у відзначенні суботи, яка передувала цьому дню. На Слобожанщині колись у таку суботу спеціально влаштовували поминання покійних предків. До неї готувалися, як до важливого свята. До церков, де відбувалися панахиди, несли хліб, яйця, мед, бублики. Після відправи влаштовували вдома урочисті гостини, на які запрошували родичів, сусідів, знайомих.

Цього дня щедро обдаровували жебраків, немічних, калік. У день Луки уникали важких робіт. Поліщуки, наприклад, не пряли. У них побутувала примівка: «Не пряди на Луки, бо покрутить руки». У Карпатах не працювали в лісі, бо зрубане на Луки дерево точить черв'як. Не можна було волами перевозити зрубану деревину, щоб віл «не підбився», а потім не проклинав свого господаря, що примушував його працювати на Луки. У тих заборонах бодай фрагментарно виражено мотив поминання предків.

Ці поминання приурочувались до субот, які передують *дню великомученика Дмитрія Солунського* (8 листопада) та *Собору архангела Михаїла* (21 листопада). Святкування починалося відправами в церкві, а завершувалося святковою трапезою вдома. Місцями після закінчення панахиди влаштовували спільні обіди біля церков. Згодом у церкві їли по черзі коливо (кутю), а обіди влаштовували вдома. Для цього готували переважно страви, які любили «діди», тобто традиційні для даної місцевості святкові страви.

За обідом з кожної страви по ложці відкладали в окрему посудину і ставили на ніч на вікно. Тут же виставляли глечик з водою, вивішували рушник — щоб душі померлих могли помитись і пообідати. Гуцули в «дідову» Дмитрівську

суботу справляли своєрідні осінні «гробки». Цього дня навіть найбідніші гуцули виносили на гроби своїх родичів святкові страви, а багатші влаштовували там цілі гостини. На гроби клали хліб з запаленими свічками. Після відправи гостилися, обмінювалися стравами «за простибіг», обдаровували хлібами бідних і жебраків — «за померлі душі». Подібно відзначали і михайлову «родительську суботу», відому в східних районах України, на Поліссі. На Холмщині до урочистого поминання покійних спеціально випікали круглий пшеничний пиріг, приправлений, як і коливо чи кутя, медом. До і після обіду всі присутні молилися «за померлі душі». Частину першої чарки виливали під стіл. Під час обіду заборонялося човгати ногами під столом, щоб не вдарити когось з «невидимих гостей», які, згідно з народним повір'ям, навідували своїх кревних.

Завершувалося осіннє обрядове коло передріздвяним постом, званим *Пилипівкою*. На *день смерті апостола Пилипа* (27 листопада) влаштовували заговіни, або, як казали в Галичині, «запусти». Ходили в гості до родичів, кумів, сусідів. Наступного дня ті, що спільно влаштовували «пилипівські заговіни», приходили, як і в перший день Великого посту, «полоскати зуби». А в східних районах України, як і під час Масляни, побутував колись звичай «в'язати колодку». Її в'язали батькові за те, що сина не оженив, а матері — що доньку заміж не видала впродовж осінньої пори. В осінньому циклі, який завершував річне календарно-обрядове коло, знову повторюються всі мотиви, властиві для інших циклів. Так формувалося безперервне циклічне обрядове коло святкових дат з різними атрибутами і символами, але одними і тими ж мотивами.

Отже, календарно-побутова обрядовість — одна з найдавніших форм духовної культури українців. Основу її становила праця як засіб боротьби наших пращурів за своє існування і одночасно пізнання природних явищ, тобто формування первісних знань та адекватного їм світогляду. Обрядовість має тривалу історію, яку умовно можна розділити на відповідні етапи. Перший — від найдавніших часів аж до початків землеробства. За тривалістю він обіймає ледь не сотні тисячоліть. Власне від нього в українських обрядах збереглися такі рештки обрядових дійств, як

перерядження на звірів, а з ним — і вірування про спорідненість людей і звірів, про можливість їх взаємного перевтілення. Ця первісна форма релігійних вірувань відома як *тотемізм* — від «о'тотем», що на мові племен оджибве означає «його рід». Багато народів світу, які здавна займалися мисливством, своїми родоначальниками, тобто засновниками родів, уважали різних звірів. Як своєрідний код пам'яті можна сприймати існування таких прізвищ, як Заєць, Ворона, Лисиця, Вовк. Безпосереднім відголоском тотемістичних вірувань українців слід важати ряд народних повір'їв, згідно з якими звірі колись говорили. Згодом ця здатність збереглася в одомашненої худоби у певні святкові дні.

Другий етап обрядового розвитку охоплює період від зачатків хліборобства до прийняття нашими пращурами християнства. Це був час утвердження відтворювальної форми господарювання. Остання спричинила зміну способу життя, розширила світогляд, сприяла народженню зачатків астрономії, математики, інших знань, а з ними — *анімістичних вірувань*, тобто загального одухотворення природи. У цей же період із загальної маси вирізнилася еліта, яка володіла утаємниченими від інших первісними знаннями. Вона впорядковувала системи відліку часу, складала календарі, підпорядковувала первісні свята астрономічним датам. На грунті взаємодії елітарної та народної форм культури склалося язичництво з цілим пантеоном божеств та відповідними святами і обрядами.

Та все ж внутрішню основу останніх і надалі становили норми життя і побуту людей періоду родового ладу, засновані на уявленнях про рід та взаємозв'язок між живими і мертвими. Другий етап — анімістичний — змінив лише форми цього зв'язку. В народних уявленнях предків звірів змінили реальні колись люди. Навіть після смерті вони не поривали стосунків зі своїми нащадками. Хоч їхні душі були «десь далеко», у певні періоди покійні приходили на поміч живим нащадкам: сприяли родючості полів, плодючості худоби, забезпеченню здоров'я членів родини. Робили вони це на підставі кровних родинних зв'язків. Але на цьому ж грунті нащадки мусили виявляти турботу про кревних, і «відійшли»: запрошувати в гості, годувати, зігрівати, вшановувати.

Ця народна основа збереглася в українських звичаях та обрядах навіть упродовж третього періоду обрядової еволюції, який розпочався з утвердженням християнства. Впровадження християнських святкових дат, зміна світоглядних засад не знищили цього явища, яке називаємо «культом предків. Воно відоме багатьом народам. Первісні його форми і сьогодні можна спостерігати на прикладі життя тих народів, чий розвиток затримався на стадії кам'яного віку. Деякі племена Нової Гвінеї у своїх житлах зберігають мумії родичів. Чим більше їх у хижині, тим багатшою вважається сім'я. А старші, щоб навчити своїх дітей цьому пошанівку, щовечора «годують» черепи предків юшкою з саго.

До нас це явище дійшло у символічній формі — в обрядових трапезах чи вшануванні пам'яті померлих. З ними пов'язана основна ідея будь-якого обрядового циклу українців.

166 Таким чином, культ предків на українському грунті був тим золотим ланцюгом, який об'єднував цілі покоління, творив стовбур нашого родоводу. Забуваючи про це, стаємо безбатченками, людьми без роду-племені.

Одночасно календарно-побутова обрядовість акумулювала у собі цінні морально-етичні погляди та естетичні смаки українців. У ній відтворено народне ставлення до явищ природи і навколишньої дійсності, благородний потяг до толерантних взаємин, одвічне прагнення спокою, злагоди, добра.

ЛІТЕРАТУРА

Грушевський М. Історія української літератури: У 4-х т. Київ—Львів, 1923. Т. 1.

Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. Львів, 1925.

Жниварські пісні / Упор. та вступ. ст. О. Ю. Чебанюк. К., 1988.

Золотослов: Поетичний космос Давньої Русі / Упор., передмова та перекл. М. Москаленка. К., 1988.

Катрій Ю. А. Пізнай свій обряд! Нью-Йорк — Рим, 1982.

Колядки та щедрівки: Зимова обрядова поезія трудового року. К., 1965.

Колядки і щедрівки / Упор., вступ. ст. і прим. М. С. Глушка. К., 1991.

Купальські пісні / Упор. О. Чебанюк. К., 1989.

Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу. К., 1992.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Що таке звичай, обряд? Яка між ними різниця?
2. Які основні види обрядовості українців Вам відомі?
3. Які свята та обряди характерні для зимового циклу?
4. Як відбувається у Вашій місцевості святвечірня трапеза та підготовка до неї?
5. Які головні свята весняного циклу? Якими обрядами вони супроводжуються?
6. Як у Вашій місцевості виготовляють писанки, які мотиви в них переважають (геометричні, рослинні тощо)? Які повір'я про писанки побутують?
7. Які свята та обряди літнього циклу Вам відомі?
8. Підготуйте невеличку розповідь на тему «Зелені свята у нашому селі (місті)».
9. Які основні мотиви осінніх свят та обрядів?
10. Підготуйте коротенький опис обжинків у Вашій місцевості.
11. Які обрядові дійства повторюються у святкових ритуалах усіх циклів?
12. Яка основна ідея свят та обрядів усіх циклів?

Народні знання

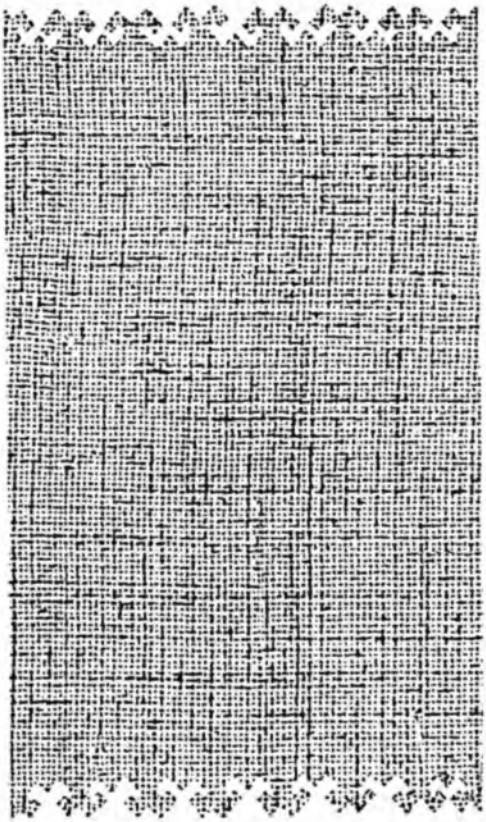

Дивовижною сферою народно-традиційної культури є знання, набуті у процесі тривалого спостереження за явищами природи, виробничого і життєвого досвіду. Перебуваючи в оточенні непізнаної природи, люди, однак, осягали закономірність і взаємозумовленість багатьох явищ. Раціональні знання переплітались зі системою вірувань і уявлень. Усе це разом формувало своєрідне середовище, де організовувалось буття людини.

І все ж існувало розуміння, які дії обов'язково принесуть користь, без яких не можливий успіх у праці, які ритуали, обряди мають тільки певну захисну силу. Тобто усвідомлювались набуті з практичного досвіду знання і оберігальні процедури у формі вірувань і уявлень. Тому селянин, наприклад, не вдавався до глибоких роздумів стосовно того, що спричиниться до доброго врожаю: обрядові й магічні дії чи глибоко проораний і в міру удобрений грунт. Він дотримувався як усталених обрядових традицій, так і технологічних операцій при вирощуванні хліба.

Проте сьогодні, з позицій наукових знань про ті чи інші явища природи, можемо оцінити рівень опосередкованого розуміння і застосування їх у життєвій практиці наших предків. Для людини природа була злагодженою в усіх проявах. Розміщення чи яскравість небесних світил віщували певну поведінку живих істот на землі, а також погодні умови.

Групуючи народні знання, можна простежити відповідне бачення дійсності у сфері космогонії й астрономії, метеорології, математики, інженерії, метрології, ботаніки, зоології, медицини, ветеринарії, грунтознавства тощо.

§ 1. Народний календар

Становлення народного календаря відбувалось протягом тривалого часу. Вирощуючи культурні злаки, випасаючи худобу тощо, селянин фіксував усі атмосферні зміни з огляду позитивних чи негативних впливів на результати його праці. Оскільки головним заняттям населення ще з правіку було хліборобство, народний календар українців з повним правом можна назвати *хліборобським*, або *аграрним календарем*.

Споконвічна хліборобська праця витворила свій світ уявлень, своє самобутнє розуміння явищ навколишньої дійсності. Плекання зернових злаків вимагало різноманітних знань про атмосферні опади, клімат, стан грунту, ботаніку рослин тощо. Тож було важливо усю суму енциклопедичної народної мудрості звести до певної системи, яка б мала практичну користь. Власне це завдання й виконував аграрний календар, який формувався селянином поступово, в міру емпіричного осягнення ним навколишнього середовища, пізнання предмету праці. Він і став неписаним кодексом рільника.

Народний календар до певної міри відтворив світоглядні уявлення хліборобів дохристиянської доби, коли регламентація тих чи інших сільськогосподарських робіт зумовлювалася тодішніми віруваннями, пристосовувалася до певних календарних подій. Однак не слід уважати агротехнічний процес жорстко канонізованим, оскільки хліборобські знання, зафіксовані в різних жанрах усної народної творчості, свідчать про досить глибоке розуміння технологій вирощування культурних рослин і доцільне використання набутих практичних знань.

Поряд з народним побутував *світський календар*, основною одиницею якого був рік, поділений на 12 місяців, а з запровадженням християнства — і *церковний календар*. Проте для хлібороба основним залишався аграрний, який згодом з'єднався з церковним календарем.

Головним для селян був поділ року на чотири пори — зиму, весну («ярь»), літо, осінь. Менші відрізки часу визначали за проведеними сільськогосподарськими роботами: наприклад, «як орали», «як сіяли», «як жали», «сінокоси», «як худобу відганяли» тощо. Таке означення пори року стосувалось саме певної місцевості, оскільки, скажімо, час оранки, сівби чи жнив був інший у Карпатах, ніж у Подніпров'ї, на Поділлі чи у степовій частині України. Однак співвідношення часу з церковними святами було притаманним для всієї території України: «по Великодню декілька тижнів», «по Різдві», «на Спаса», «на Івана», «Іллі день», «на Купала» тощо.

Водночас звикали й до світського календаря. Рік («літо», «гід») мав 12 місяців, кожен з них — свою власну назву, прив'язану до тих чи інших робіт, найчастіше до хліборобських. Українці перший місяць року назвали січнем. Цієї пори підсікали («сікли») дерева для пасік, на яких потім вирощували хліб, попередньо пропаливши ділянки у березні — напаливши попелу («березоль»). На Гуцульщині другий місяць року — лютий — називали «казибрід», «казидорога», що пояснюється відповідним заняттям — тваринництвом. У деяких регіонах України лютий звався січнем, а січень був «просинцем» (запрошували зиму зі снігом).

Якщо поділ місяця на чотири тижні, а тижня — на сім діб був загальноприйнятим в Україні, то доба у народі мала свої виміри і означення. Серед них основними були: «рано», «в обід», чи «в полудне» (12 година), «увечері» (коли смеркається), «опівночі» (12 година ночі), а також «удосвіта», «на зорях» (перед ранком) тощо.

Основою сільськогосподарських робіт у полі для українського хлібороба залишалися віками набуті знання про ріст рослин та їх догляд. Часто селяни примовляли: «Хто по календарю сіє, той нічого не віє». Йшлося про те, що слід поглядати і на небо — яка погода, скільки тепла і вологи; і на землю — чи прогрілася, чи підсохла; і зважати на напрям вітру, щоб передбачити зміну погоди. В аграрному календарі

акцентувалась увага на визначенні тривалими спостереженнями кліматичних факторів, сприятливих для вдалого початку посіву тих чи інших культур.

Хліборобська весна починалася здебільшого наприкінці березня, коли ледь просохлі пагорби засівали вівсом та ячменем. Трохи пізніше, на початку квітня, на більшості території України сіяли горох, у Карпатах — ще й біб, і лише після того, м'яко виоравши землю, засівали яровою пшеницею або житом.

Болотяні перезволожені поліські грунти можна було засівати лише з кінця квітня — на початку травня. Саме тому квітень з травнем були ключем до багатих жнив і ситої зими. Вважалось, що зі середини квітня наступає «рух», «рухмань», коли земля повністю прогрівається і готова до засіву. «Прийде рух — пійде з землі дух»,— казали досвідчені хлібороби. Отже, вчасно закладене в грунт насіння було запорукою жнивних успіхів.

Аграрний календар регламентував строки посіву. Технічні культури — льон і коноплі — дозволялось висівати лише у другій половині травня (зі значною корекцією для кліматичних поясів), тоді ж приступали до обробітку грунту під гречку, сівба якої нерідко закінчувалась на Івана Купала (на Поліссі): «Прийшов Купала, так треба, щоб гречка в землю упала». За народним календарем передбачались строки збору врожаю різних культур, обробіток грунту, посів озимини тощо. Таким чином, аграрний календар відтворював здобуті впродовж віків народні знання про природні явища, був уособленням справжньої емпіричної народної мудрості.

§ 2. Космогонія і астрономія

Знання і уявлення хлібороба про світобудову і розташування небесних світил покладено в основу як астрономічного, так і народного календарів, а також припущень щодо організації Всесвіту. Згідно з давніми уявленнями, світ складався із Землі, яка начебто трималась у морі-океані на трьох китах, Сонця, Місяця і, що найважливіше,— семисферного Неба, де у відповідному порядку розташовані усі світила. «Сьоме небо» служило місцем перебування богів. Тому і вираз «сьоме небо» набув у народній творчості значення чогось недосяжного, казкового і загадкового.

Відповідно до місця розташування на небосхилі Сонця люди поділили рік на пори року, а водночас визначили назви сторін світу — Південь, Північ, Схід, Захід. Саме з рухом Сонця пов'язаний поділ доби на певні часові проміжки.

Однак найбільш пізнаним у народі небесним світилом, пов'язаним із селянським побутом, був Місяць, якому приписувалась дивна сила, зокрема вплив на всі рослини і усе живе. Багато залежало від фаз Місяця; декотрі з яких були слабшими для рослин, але активнішими для живої природи і навпаки. Звичайно вирізняють чотири фази Місяця, проте на етнографічному Поділлі Місяць ділили на три фази: молодик, підповня і старик; на Волині — на п'ять: молодик, або нив, перша квартира, підповня, повня, остання квартира; на Бойківщині фази Місяця поділялися на квартири: перша — на весну, друга — на літо, третя — на осінь, четверта — на зиму.

Відповідно до кожної фази усталилося виконання тих чи інших польових робіт, за ними ж визначали активний розвиток рослин і навіть тварин. Сільськогосподарські роботи намагалися проводити при повні Місяця — сіяти озимі та ярі культури, садити картоплю, починати оранку тощо.

Завдяки ретельним спостереженням людина збагнула серед безлічі зірок певне розташування окремих з них. Пильне око помітило, що сім зірок побіжно окреслюють добре відомі у побуті віз із дишлом. Згодом було зауважено ще одну подібну небесну фігуру, але більшу за розміром. Так у народі стали відомими сузір'я Малий Віз і Великий Віз (Мала і Велика Ведмедиця), а також сузір'я Волосожар (Плеяди), Хрест (Лебідь) та ін. Дороговказом для чумаків у їх тривалих, часто драматичних подорожах служив Молочний Шлях, який у народі назвали Чумацьким Шляхом.

Вирізняли на небі й окремі планети (зорі). З планетою Венера, яку пестливо називали Зірниця, Вечірня зіронька, Вранішня зоря тощо, пов'язано чимало прикмет. За нею орієнтувались про пору ночі: опівночі сходила Зірниця, а надранок мерехтіла яскравим світлом Вранішня зоря. Помічена була ще одна планета — Марс, яку впізнавали за жовтуватим відтінком світила.

Серед інших небесних тіл були відомі людям комети і метеорити, з якими часто пов'язували негаразди в господарстві, в сім'ї, навіть майбутню війну.

Отже, у сфері народної космології та астрономії фрагментарні емпіричні знання українців щонайчастіше були переплетені з віруваннями, уявленнями. Раціональна їх частина втілювалась у прикметах.

§ 3. Метеорологія

Щоб забезпечити своє існування, людина змушена була пізнати на емпіричному рівні закономірний зв'язок явищ навколишньої дійсності. Насамперед набуті знання підпорядковувались основним заняттям, зокрема тим, які особливо залежали від природно-кліматичних умов. Таким господарським заняттям для мешканців етнічної території України було хліборобство.

Хліборобська праця вимагала від селянина знань, як безпосередніх — про предмет занять, так і опосередкованих — про природні явища, що певним чином могли впливати на її результати. З'ясування справжніх причин впливу зовнішніх явищ на врожай, пізнання їхнього зв'язку з особливостями вирощування тих чи інших культур — це складний багатовіковий процес, безперервний хід якого не могли зупинити жодні містичні заборони.

Сонце, Зорі, Вітер, Дощ — не лише містичні образи; реалії, що супроводжували селянина у повсякденній праці. Вивчаючи їх справжню силу, він матеріалізував колишні ідилічні уявлення, які перетворювалися на знання.

Своє бачення окремих природних закономірностей людина центрувала у прикметах, які легко засвоювались і відшліфовувались у процесі праці — ставали більш точними, достовірними. Не вміючи пояснити природні закони, їх взаємозумовленість, але спостерігаючи, що певні явища неодмінно спричинюють майже завжди адекватні наслідки, люди набували позитивних практичних знань.

Так, зокрема, вироблялася наука, відома нині як *метеорологія*. Людина спостерігала за поведінкою птахів, комах, тварин, ростом рослин, розташуванням і станом небесних світил і з часом могла досить точно передбачити зміну температури, атмосферні опади. Йдеться про передбачення на

різні часові проміжки — від доби до тижня, місяця, навіть року. Подальші ж перспективи хлібороби осягали через кількісні опади снігу, морози, іній, початки брунькування тих чи інших дерев, приліт птахів тощо.

Якщо, скажімо, сніг лягав на промерзлий грунт, вкритий крижаною кіркою, віками здобутий досвід хлібороба безпомилково підказував, що посіви спаряться і загинуть без доступу повітря, а насіння бур'янів збережеться. У цьому випадку для боротьби зі стихією селянин застосовував простий, але ефективний засіб — виганяв на поле худобу, яка, проламуючи крижаний панцир, рятувала посіви. Ідеальними умовами вважались такі, коли багато снігу випадало на непромерзлу землю. Якщо під вагою снігу вгиналися гілки дерев,— бути доброму врожаю. Довго нема снігу — на неврожай. «Зима без снігу — стіл без хліба»,— застерігали хлібороби. Раділи, коли багато снігу випадало саме у другій половині січня (на голодну кутю) — сніг своїм теплом
176 захищав від морозів-тріскунів тендітні живі паростки у землі. Якщо з'являлося багато інею на деревах на початку року, це втішало селянина. Сухий промерзлий ніздрюватий сніг добре пропускав повітря та різні мікроелементи, що добре впливали на мікросередовище насіння. Високе голубе небо, мерехтливі чисті зорі у січні, коли на землі не було багато снігу, змушували переживати за долю майбутнього врожаю. Майже повсюдно в Україні швидке танення снігу сприймалось як добра прикмета: «Вода зразу велика — хліб уродить добрий»; «Тане сніг швидко — зародить хліб рясно, розтає поволі — вродить не дуже». Однак у Карпатах повільне танення снігу добре насичувало гірський глинистий грунт, не вимиваючи з нього поживні речовини.

Було дещо раціональне і в таких передбаченнях, які, на перший погляд, видавалися містичними, наївними: «Перший великий грім — на врожай»; «Грім на голе дерево — на неврожай»; «Якщо загримить від заходу, то буде літо врожайне». Грім завжди вважали доброю ознакою: він наближав тепло; надто ранній грім міг «просигналізувати» про завчасне проростання посівів. З острахом спостерігав селянин за ранковими сухими блискавками, або так званим сухим туманом, коли злакові рослини вибивалися в цвіт. Це явище, як вважав хлібороб, спричинялося до змарнування зерна.

Відомо, що найбільш чутливо на зміну погоди реагують тварини і птахи. Як тільки прилітали журавлі, жайворонки, ластівки, селянин ладнав плуга, готував насіння — наставало тепло. Крик деркачів віщував добрий урожай всіх культур. «Коли солов'ї співають у голому лісі — не буде врожаю»; «Зозуля закує на голому дереві — на неврожай». Поведінка птахів органічно пов'язана з річним календарем; вони активізуються саме тоді, коли має установитися тепло.

А от як ставився селянин до різних видів комах: «Не буде комарів — не буде вівса»; «Багато хрущів — буде врожай проса»; «Якщо ранньою весною буде багато великих мух, то уроде пшениця».

Після проростання лугових трав, брунькування дерев мерщій висівали овес. Звичайно, в різних місцевостях України за календарем це відбувалося в різний час (залежно від кліматичного поясу). Але повсюдно адекватно реагували на появу тієї чи іншої рослини. Ярову пшеницю добре було сіяти, коли розпускається дуб, а ячмінь — коли у квіт береться калина. Поява подорожника — добра прикмета щодо врожаю тих культур, які на той час висівали.

Таким чином, прикмети за природно-кліматичними явищами, поведінкою птахів, комах, за появою рослинності — лише незначна частка стихійно-матеріалістичних передбачень хлібороба, який упродовж віків намагався осягнути зв'язок загадкових для нього законів і явищ природи.

§4. Грунтознавство

Земля для хлібороба завжди була живою матерією, наділеною конкретним відчуттям: землю не можна було паплюжити ні дією, ні словом. Образ Матері-Землі, Землі-годувальниці віками оспіваний на етнічній території України. Уява хлібороба витворила божества, які, на його думку, опікувалися плодючістю землі, не давали їй вичерпатися; у низках складених міфів, легенд проповідувалися моральні та етичні норми ставлення до неї.

Багатовікова практика вирощування культурних злаків збагачувала українського хлібороба досвідом; він усе глибше проникав у фізичну суть дивовижного феномена. Зміна культур, підживлення ділянки, парові клини — це ланки поступового опанування засадами агрономії.

Обробляючи землю, хлібороб передусім звертав увагу на її родючість, емпірично правильно визначаючи ті чинники, які покладено в основу грунтоутворюючого процесу. Одразу впадав у вічі колір грунту: «На чорній землі більше хліба»; «Чорна земля родить білий хліб»,— полюбляли примовляти рільники. На основі практичного досвіду народ створив свою класифікацію грунтів у межах певних природно-ландшафтних зон.

Вирізнявся степовий чорнозем, який, у свою чергу, за відтінками поділявся ще на підвиди. Чорноземи на горбах, схилах чи в долинах на Поліссі іменували: «горовий», «покатистий», «долинистий»; той, що прилягав до болотяних місць,— «припадливий», чи «солонцюватий». Розчищену від лісу ділянку з грунтом чорного кольору теж відносили до розряду чорноземних («лісовий чорнозем»). І взагалі на Поліссі, як, можливо, ніде на території України, люди нагромадили багаті традиційні знання про грунти. Лишень
178 пісковий тип грунту має у місцевих хліборобів сім підвидів, кожен — зі своєю фізичною структурою, гумусною потужністю, агрономічними властивостями. Піскувату «щиру землю» поліщук обробляв лише у разі крайньої потреби. Про таку землю казали, що її не варто засівати («це не земля, а пустиня», і гній не помагає, бо крізь сипкий пісок провалюється, наче через «диряву телігу»). Не затримується у цьому грунті волога, він завжди сухий. «На щирій землі живцю ніколи не буває... Коли утром дощик, серед біла дня дощик, увечір дощик, так тілько тогда живець буде»,— вважали місцеві хлібороби.

Більше надії на врожай було від землі, розчищеної від «бору» (сосни) — «борової землі». Однак недовго ця земля годувала хлібом: рослини дуже швидко вибирали з неї поживу, і вона переходила у розряд «щирого піску». Значно потужніший шар родючого грунту був на «чорнолісних» площах, заростих дубами, липами, в'язами. Хлібороби знали, що дуб росте на міцних грунтах, тому переважно намагались освоювати чорнолісну землю, а вже потім «дубровну», тобто ту, де росте береза. Існували ще землі «дубровно-бурові», чи «дубровно-чорнолісні».

Розуміння стану поля, його родючості формувалося поволі, через маленькі відкриття: висипали на грядку попіл з печі —

забуяло життя рослин, спалили деревину і посіяли в попіл — колоситься збіжжя, на розорених пасовиськах угинається жито... Нині може видатися, що свідоме удобрення ріллі сягає глибокої давнини. Та ще у період Київської Русі хлібороби лише спорадично підживлювали грунт, хоч уже володіли певними знаннями щодо родючості землі.

Якість грунту визначалась його насиченістю тими чи іншими живими організмами (черв'яками, комахами, кротами, ховрахами тощо). Черв'яки пророблялн численну кількість ходів у грунті, збільшуючи тим самим його пористість; у результаті своєї життєдіяльності насичували його органічними рештками. Тому землі, де помітно багато черв'яків, залюбки освоювались селянами; тут висівали вибагливі культури, садили городину.

У народі вважались родючими і ті землі, які «дує киртина». Бо справді, кріт, прориваючи нори, добре перемішував грунт, впливав на його мікроклімат.

Чималу роль у народному традиційному рільництві відігравали знання основних шарів грунту: родючого і підзолистого. Недарма хлібороби вважали: якщо хочеш знати землю, слід дивитися «не на землю, а під землю... на підгрунтя». Виорюючи верхній родючий шар, остерігались зачіпати материкову породу, яку часто називали «адамовою землею», або «мертвицею».

В арсеналі селянина для збереження сили землі були й інші ефективні засоби: відпускали ділянку на відпочинок під чорний пар, протягом року її підживлювали і кілька разів переорювали. Або висівали однорічні чи багаторічні трави, переважно люпин, і в середині літа, коли той набирав найбільшу масу, розростався,— приорювали люпин як зелене добриво. Тому й казали: «На старину гній возять, на новині хліб сіють».

§ 5. Етноботаніка і зоологія

Хліборобська практика українського селянина розширювала горизонти пізнання реального світу, його проявів. Глибші, реалістичні знання про природні явища упевнювали його в перспективі буття. Пізнаючи грунти, їх родючість за певними виявленими властивостями, кліматичні впливи на ріст рослин тощо, допитливий селянський розум осягав природу існування рослин взагалі й культурних зокрема.

Найпевніше і, очевидно, найскоріше селяни опановували зв'язок грунту і рослин, погоди і рослин, емпірично вивчаючи при цьому їх будову і спосіб життя. Їх цікавило, чим живиться рослина, як вона тримається в грунті.

Різні злакові — зимові та ярові сорти — хлібороби культивували на етнічній території України ще задовго до утворення Київської держави. Це свідчить про давні пізнання в галузі ботаніки. Пізніше селяни збагнули, як впливав клімат на грунти, з'ясували залежність росту рослин від тих чи інших особливостей грунту. Сіяли, як правило, густо (хоча знали скільки висівати насіння того чи іншого злаку на одиницю площі): «Сій густо, то не буде пусто»; «Посій рідко, то вродить дідько»; «Сходи покажуться зеленими, високими, широколистими — буде врожай»; до неврожаю — «коли листя схилене до землі, а цвіт темно-зеленого кольору». Дбайливий обробіток грунту, білякореневе спушування просапних культур у період росту свідчить про стихійно-емпіричні знання способу живлення.

180

Селяни остерігались засівати ріллю яким-небудь насінням. Предковічна практика доводила: добірне насіння — хороший врожай. Намагались добирати зерно на насіння з ниви, яка гарно вродила, проводити часту зміну насіннєвого фонду, уникали змішування «старої ріллі з новою» тощо.

Добре орієнтувались хлібороби у фазах росту рослин. Спостереження за їх розвитком було не лише пізнавальним, а й практичним моментом, адже ботанічні й природно-кліматичні знання дозволяли обрати такий час для посіву, щоб проростання, а згодом і цвітіння (найважливіші фази) співпадали зі сприятливими для рослин погодними умовами. Для сходів, які з'являлися через 5—8 днів, потрібна була тепла погода, а на час цвітіння — похмура, навіть мжичка.

Хлібороб знав: відповідно до певної місцевості та кліматичних умов озиме жито сходить через 7—8 днів, яра пшениця — через 6—7, просо — на 15-й день, ячмінь, жито — через 7—8 днів і т. ін. А взагалі розвиток рослин вкладався в такі часові межі: зерно два тижні росте, два викидається; два тижні наливається і два тижні стигне, що відповідає фактичному стану вегетації культурних злакових рослин, але з певною корекцією щодо їх сорту та екологічних умов.

Селянин мусив добре орієнтуватися у дозріванні врожаю, аби не зібрати незріле зерно або не жнивувати, коли воно вже висипається. Здебільшого послуговувалися такою ознакою, як його твердість. Надкушували зернину: якщо вона вже стужавіла — брали до рук серпа. Ячмінь, щоправда, скошували раніше, бо з практики знали, що він може дозрівати на стерні.

Хлібороб повинен був знатися й на ступені стиглості зерна, спираючись на віковічні народні знання щодо росту і дозрівання рослин, щоб не вижати ниву, зерно якої ще не визріло.

До вміння вирощувати культурні злаки людина пройшла складний шлях пізнання: які плоди їстивні, а які — отруйні. Наприклад, з-поміж великої кількості грибів було обрано ті, які можна було використати як продукт харчування (білий гриб, або боровик, лисички, підберезники, маслюки, підпеньки тощо). Остерігалися натрапити на бліду поганку, мухомори, різні отруйні псевдогриби.

Вивчали і властивості диких ягід. Улюбленими були чорниці (чорничні ягоди), ожина, малина, брусниця тощо. Стала відомою людям їх лікувальна сила, зокрема чорниць та суниць. Емпіричні знання в галузі ботаніки ягід давали можливість їх консервувати, виготовляти соки, компоти, варення.

Розумілися наші предки на рослинах, зіллях, використовуючи їх в одних випадках як напої, в інших — як ліки, а часто — в обрядах і ворожіннях. Потрібно було розумітися на розвитку рослин, щоб зібрати їх саме тоді, коли вони найбільш корисні: у час цвітіння, повного дозрівання чи тільки на початку росту. При цьому орієнтувалися, яка саме частина рослини має ті чи інші властивості: в одних збирали тільки квіти і насіння (кмин), в інших — коріння і плоди (шипшина, глід), а ще в інших — стебло з листям (м'ята, любисток, суничник, материнка, чебрець тощо).

Численні бур'яни здавна засмічували посіви. Отже, хлібороби мусили знайти ефективні засоби для боротьби з ними: прополювання, просапування, очищення насіння перед сівбою, часта зміна поля і сівозміна.

Кохалися українці у розведенні квітів, прикрашали ними свої оселі. Як своєрідний оберіг доглядали мальви.

Не можна уявити буття людини відірвано від лісу та його скарбів. В усіх господарських, побутових заняттях селяни послуговувалися деревиною. Насамперед, дерево було близьке людям, оскільки з нього зводили житло, виготовляли практично весь інструмент, майже весь посуд, хатні меблі, використовували у народних промислах і мистецтві, зрештою опалювали будинки. Таке широке застосування деревини вимагало знання її фізіологічних властивостей: твердості, еластичності, щільності, пружності, теплостійкості тощо, а також характерних особливостей різних деревних порід. Мешканці України віддавна використовували для різних потреб такі породи, як дуб, бук, смерека, сосна, береза; здебільшого у народних промислах послуговувалися липою, явором, кленом, тополею. Інколи опалювали хати осикою («трепетою») або вербою.

Відомо було, на яких грунтах і в яких грунтово-кліматичних умовах може рости те чи інше дерево. Зовсім невибагливою
182 була верба, яка полюбляла вологі місця, через що й побутувала прикмета: «Де верба — там і вода». Практично з кожним деревом було пов'язано якесь вірування або уявлення.

Багато уваги надавали українці плеканню саду. Коли йдеться про українське село, відразу в уяві постає вишневий садок біля чепурної хати. Українці вміли і любили вирощувати фруктові дерева — різні сорти яблунь, груш, слив, вишень, абрикосів, а також кущові ягоди — порічки, смородину, а також калину. Були відомі різноманітні способи щеплення дерев, що давало можливість здійснювати селекцію кращих сортів фруктових плодів.

Не можна уявити собі господарки українця без худоби. Селяни мали добрі навички щодо плекання породистих порід корів, коней, овець тощо. Під час полювання на диких звірів пізнавалися їхні звички та фізіологія.

Своєрідною народною академією в Україні стало бджільництво. Пасічники досконало дослідили фізіологічні особливості бджіл, створили їм зручні умови існування у вуликах.

§ 6. Медицина і ветеринарія

Народна медицина виникла, очевидно, ще в доісторичні часи. Уже первісна людина, керуючись інстинктом самозбереження, змушена була надавати собі лікарську допомогу при різного

роду травмах та захворюваннях. І, цілком природно, засоби для цього шукала в навколишній природі, насамперед у світі рослин.

Деякі рослини увійшли до арсеналу лікарських на основі спостережень за тваринами, які при нездужанні споживали ту чи іншу рослину. Обробка сировини збагачувала знаннями про нові лікувальні властивості засобів рослинного й тваринного походження. При оброблені шкір, наприклад, дізнавалися про в'яжучі властивості дубової та вербової кори. Первісна емпірична народна медицина розвивалась під впливом практики, спостережень над природою, збагачувалась та передавалась із покоління в покоління. З накопиченням цього досвіду утворилася певна група людей, для яких лікування стало фахом, основним заняттям і засобом існування. Такий «професійний» прошарок виникає у період Київської Русі; він представлений давньоруськими «волхвами», «відунами», у практиці яких широко використовувались лікарські рослини, мінерали, тваринні організми.

Паралельно з раціональними методами лікування, що накопичувались у процесі багатовікового досвіду, побутували магічні способи зцілення недуги. Людина не розумілася на законах природи, була безпорадною перед її стихією. Тому вона населяла світ природи уявними істотами, духами. У давні часи хвороби персоніфікувалися, тобто сприймалися як живі істоти, що, в свою чергу, породжувало магічні способи лікування.

З усіх раціональних методів найбільш поширеним було лікування засобами рослинного походження. Види рослинних ліків і технологія їх виготовлення були досить різноманітними. З лікувальною метою використовували квіти, траву і сік свіжих рослин, рослинні відвари, водні та спиртові настої, порошки (з висушеної рослини або кореня), мазі, компреси. Серед рослин, які застосовувалися в народній медицині, побутували валер'яна («одолян»), звіробій, материнка, м'ята, ромашка, горицвіт, арніка тощо.

Широко відомими у народній фітотерапії були лісові ягоди: чорниці («афени»), брусниця («гогори»), малина, суниці. Повсюдно в Україні збирали плоди, листя, кору, цвіт усіляких кущів та дерев: липи, калини, шипшини, глоду, сосни, вільхи, дуба, берези та ін. Ягоди калини віддавна вважались

перевіреним засобом від остуди, різкої зміни артеріального тиску тощо. Надзвичайно різноманітними було застосування сосни, смереки, зокрема бруньок, хвої і живиці. Живицю використовували при лікуванні захворювань печінки.

Для лікування ран готували відвари з кори дуба, верби, прикладали до них ясенове або букове листя, чи листя подорожника. При болях голови на чоло клали листя буряка, свіжої капусти чи кружельцями сиру картоплю. Терту картоплю вживали у вигляді компресів при наривах та опіках.

Різноманітним був арсенал лікувальних засобів тваринного походження. Масло, особливо овече, споживали з гарячим молоком або горілкою при остуді, використовували для натирання; свинячий, ведмежий, собачий, гусячий, лисячий і, передусім, борсучий жири допомагали при кашлі, захворюванні бронхів. У народному лікуванні застосовували кров, жовч, серце, шкіру тварин.

Значно рідше послуговувалися ліками мінерального по-
 ходження (земля, пісок, сіль, нафта) та металами (мідь, ртуть, залізо, золото). Пісок і сіль вважались добрими фізіотерапевтичними засобами; їх прикладали у вигляді гарячих компресів.

З лікувальною метою використовували і продукти згоряння (попіл, сажу) як засоби, що сприяють зсіданню крові.

У народній медицині раціональні засоби, визнані сучасною наукою як доцільні й ефективні, поєднувались з магічними діями. Найпоширенішим магічним впливом користувалася словесна магія. Замовляннями («примівками») лікували епілепсію, ревматизм, шлункові захворювання, нариви («рожу»), знімали «вроки» тощо. Словесна магія, як правило, застосовувалась паралельно з іншими видами очисної магії, зокрема з уживанням води (омивання, купання, кроплення свяченою водою), вогню (підкурювання), різних механічних дій з метою «залякати хворобу» тощо.

Досить різноманітними були знання в галузі народної ветеринарії. При лікуванні худоби поєднували раціональні способи з магічними. Поширеними були рослинні й тваринні ліки. Так, при розладах травлення у домашніх тварин рекомендували відвар дубової кори, кмин, чир вівсяний, горілку. Коли худобу здувало, її напували відваром льону, молоком, горілкою, а в особливо тяжких випадках пробивали

бік («голоднявку»). Хворих на «мотилицю» овець напували розсолом з капусти, протягом трьох днів давали конопляну полову, а також сіль і червоний перець.

Отже, народна медицина українців — це складний комплекс, у якому поєднувались позитивні емпіричні знання із засобами лікувальної магії.

§ 7. Метрологія і математика

Умовне і своєрідне окреслення мір часу, довжини, обсягу тощо виникло в процесі трудової діяльності людини. Впродовж тривалого часу ці виміри унормовувалися і набирали певного шаблону, відомого і визнаного у конкретному людському середовищі. Та чи інша величина поширювалася під час обмінних торгових операцій. Набуті віками навички виміру поля, довжини, маси, часу закріплювались у повсякденному житті, хоча паралельно засвоювались загальноприйняті стандартизовані міри.

Народні виміри часу. Людина у своєму житті насамперед помічає плин часу. Отже, відповідно формувалася і певна часова орієнтація. Вона передусім полягала в означенні виміру тривалості дня, доби, поділу їх на часові відрізки, які вмотивовувались традиційним побутом, господарською діяльністю. Саме в такому часовому вимірі людина вбачала суть буття: «Що сьогодні?». І її існування поділялося не на тижні, місяці, роки, десятиліття, а на дні — основний відлік часу, що стосувався повсякденної діяльності.

Доба поділялася на чотири частини: ранок, день, вечір, ніч, а день, як активна часова частина доби,— відповідно на ранок, обід («полудне») і вечір. Поза тим був ще й інший відлік: за першими півнями, другими, третіми, що відповідало передранковій порі. Часто користувались поняттями «до полудня», «по полудню годину чи другу», «перед заходом Сонця», «опівночі» тощо.

Визначення тривалості дня відбувалось через виробничі процедури. Зокрема, день міг прирівнюватися до півгектара поля, тобто по кількості часу, затраченого на оранку цієї площі («день орати», або «день косити»), тощо. Побутувало багато традиційних способів дізнатися про пору дня. Найчастіше орієнтувалися за тінню людини, якогось предмету

(будинку, дерева), розташуванням Сонця на небосхилі стосовно горизонту тощо.

Більші відтинки часу окреслювались деякими процесами, що відбувались у природі: цвітінням характерної для даної місцевості рослинності або прильотом птахів. Була поширеною календарна прив'язка часу: «на Коляду», «до Коляди», «у піст», «у Великий піст», а також до сімейно-побутових дій: «до хрестин», «після весілля» тощо.

Отже, більш точна регламентація часових вимірів здійснювалась у побуті, а також у процесі господарської діяльності. Другий рівень, умовний, стосувався відтворення пам'ятних подій родинного чи громадського життя, а також історичного минулого.

Міри довжини. Своєрідною виявилася народна система лінійних мір, якою користувались в Україні з давніх-давен. Їх походження має антропометричний характер. Усі давні лінійні міри пов'язані з природним рухом (розведенням пальців, розмахом рук), з окремими частинами людського тіла (ліктем, п'ядею, пальцями, ступнею і навіть голосом) чи фізичною силою — «на відстань голосу», «на відстань кинутого каменя» тощо. Тому у різних народів вони були не однаковими, тісно пов'язувалися з традиційними особливостями («локоть давньоримський», «локоть мадярський»).

Основними мірами довжини ще з часів Київської Русі були «локоть», «п'ядь», «ступня», «сажень» і навіть «крок». «Локоть» — відстань між ліктьовим суглобом і кінцем стиснутого кулака («п'ястуха») людини середнього зросту — становив 45—50 см. «Литовський локоть» дорівнював 61,6 см і був поширений на Поліссі. Меншими за величиною були такі міри, як «стопа» і «п'ядь». У Карпатах паралельно зі «стопою» вживався термін німецького походження «шух» (приблизно 30 см), який ділився на 12 «перстів», чи «пальців» (величина великого пальця). «Перст» у лісорубстві ототожнювався з «цалем», «цолом» (2,5 см).

В українців, як і в багатьох інших слов'янських народів, «п'ядь» розділялася на дві величини — «мала п'ядь» і «велика п'ядь». «Мала п'ядь», або ще «хрома п'ядь»,— це відстань між розставленими великим і вказівним пальцями (19 см), а «велика п'ядь» — між великим пальцем і мізинцем (21—23 см).

Наведені вище міри застосовувались переважно у ткацтві, почасти у різних народних промислах, а також у будівництві; «сажень» стосувався міри землі. Витягнуті в обидва боки руки становили «сажень» («сяг») — приблизно 177—186 см. «Коса сажень» дорівнювала 2,5 м і визначалась відстанню від підошви лівої ноги до кінців пальців витягнутої вгору правої руки. Відстань на землі ще міряли «кроком», що дорівнював 75 см.

Існували міри за видом занять — рибальські («одне весло», «два весла»), боднарські («обчиркач»), будівельницькі тощо.

Міри поля. У хліборобській практиці потрібно було якось вимірювати поле. Народні міри, що з'явилися у процесі тих чи інших польових робіт, мали досить умовний характер, були надто приблизними. Найбільш поширеною була міра «день орати», чи «день землі», або «на один плуг», тобто величина поля, зорана впродовж дня.

Оскільки продуктивність оранки залежала від типу грунту, досконалості знарядь оранки і тяглової сили, то і величини були неоднакові. У Карпатах міра «день орати» становила один морг (0,57 га) землі, а на переважній більшості етнічної території наближалась до одного гектара. На Поліссі побутувала міра «соха», тобто приблизно 0,40 га. Меншою за розміром була «упруга» — третя частина міри «день землі», поширена на Лівобережжі. «Упруги» були ранкові, обідні, вечірні.

Великі площі поля вимірювалися «ланами» (19—25 га), на Поліссі, Волині — «волоками» (21 га), що поділялися на «прути» (1,2—1,5 га). Це були дещо регламентовані міри поля, на відміну від тих, які визначались за виконаною роботою протягом одиниці часу. Існували міри площі за величиною скошеного поля («день косити»), за кількістю висіяного зерна — «віко» (1/8 га, на яку припадає 25 л зерна для засіву).

На Закарпатті селяни послуговувалися мірою, яка називалася «ділець» («телека») — величина сільськогосподарських угідь, що забезпечувала прожитковий мінімум для господаря. Сюди належали: садиба, орне поле, луки, пасовисько.

Народні виміри виявилися живучими: навіть після запровадження стандартизованих одиниць, таких, як десятина (1 га), морг (0,57 га), гольд (0,48 га), кадастральний гольд

(0,57 га), угр (1 га) тощо, селяни використовували давні міри паралельно.

Міри маси і рідини. Споконвіку мірою для сипких продуктів — зерна, муки, круп — була не їх маса, а об'єм. Обмін здійснювали за правилом: однаковий товар вимірювався посудом однакової місткості. Так з'явилися «мірки». У Карпатах це був посуд (бочка) на 32 л зерна. Меншими одиницями — були «півлітра» (16 л) і «чвертка» (8 л). Ними могли міряти крупу або муку. Побутував й інший спеціальний посуд для мір — «міртук», а також «гелетка». Поширеною стала така міра, як «гарнець» («горнець»), що містила 3,7 л і поділялась на чотири кварти. Сталою мірою був «корець» (96 кг). На Гуцульщині йому відповідав «кобельчи» («кобель»), що поділявся на чотири «фердилі», а останній, у свою чергу,— на чотири «патралиці» (8 л).

Велику кількість зерна зберігали у «кадовбах» (8 ц), різної місткості бочках (від 200 до 100 кг). Відповідно вони стали
 й мірою — «один кадовб», «одна бочка».

Для муки ще з давньоруських часів існувала міра «мисль» («мисель») — посуд, що мав вигляд дволітрової циліндричної бляшанки.

З тієї доби залишилась у побуті українського населення Карпат міра «око» місткістю в одне відро (10 л). На Гуцульщині функцію «ока» виконував камінь масою 12 ок («камінь вовни»). Рідину міряли: відром («коновцею»), «порцією» (100 г), «михайликом» (до 900 г), «кватиркою» (до 250 г) тощо; сир — «грудками», «гелетками» (6—12 кг), «бербеницями» (32 кг), «беривкою» (16 кг).

Своєрідною мірою врожаю зернових служили: «віз» («фура»), «сани», «снопи», «бабки», «кладні», «хрести».

Народна арифметика починалася з лічби на пальцях рук, паличок, камінчиків, бобів чи квасолі. Однак спорудження будинків, виготовлення складних знарядь праці — воза, плуга тощо вимагали певних знань і навичок. Найпростіші форми рахунків застосовували при випасанні худоби на відгоні. Для цього служив «раваш» — прямокутний брусок з позначками — «карбами», половина якого вручалась пастухам, а друга залишалася у господаря.

Хліборобиви мірювали величину поля (прямокутні й багатокутні), здійснювалися розрахунки під час будівництва

різних інженерних споруд, запроваджувався облік у ткацтві — «чисниця» (3 нитки), «пасмо» (30 ниток), «моток» (90 ниток) тощо.

§ 8. Мораль і етика

Головними чинниками народної моралі споконвічно були ідеали добра, милосердя, людяності, такі категорії, як честь, гідність, працелюбність.

Передусім шанувалося почуття любові до батьків. Ця етична вимога, що відповідала Божій заповіді «Шануй вітця твого і матір твою», втілювалося в народних прислів'ях та приказках: «Хто мамку зневажає, того Бог карає»; «Хто не слухає неньку, послухає біду»; «За мамині сльози — Бог долю зморози»; «За маму і тата — тяжка розплата». Моральним обов'язком дітей була допомога батькам по господарству, догляд за ними у разі хвороби, немічності, вияв повсякчасної уваги, шани й турботи. «Якби я ся вирік тата-мами,— говорили в Карпатах,— то мене би ся Бог вирік». До батьків, як правило, зверталися на «Ви»: до матері — «пані-матко», «мамо», «нене»; до батька — «неню», «дєдю», «пане-батьку», «батьку».

Суворо засуджувалась народною мораллю внутрісімейна ворожнеча; родинне життя мало грунтуватися на засадах щирої співдружності, краси взаємовідносин, людяності, поваги до свого родоводу.

Важливого етико-естетичного значення набував і характер стосунків з односельцями. «Нехай не шукає ніхто свого власного, але кожен — для ближнього» — ця християнська заповідь була надзвичайно шанованою в народі, щоденно виявлялась у милосерді, доброті, повсякчасній готовності прийти на допомогу ближньому. Це зумовлювало високу культуру сусідства, що грунтувалось на практичній взаємодопомозі, моральній підтримці, людяності, делікатності. Сусідська допомога здійснювалась завжди з охотою, радістю, урочистим піднесенням — чи то були землеробські, будівельні толоки, чи інші, порівняно малі за обсягом, колективні роботи.

Однією з найважливіших вимог народної моралі була діяльна любов до людей, що перш за все мала виявлятися у наданні допомоги ближньому.

Головним моральним обов'язком була, передусім, поміч тій людині, яку спіткало нещастя. Хворим носили їжу, допомагали по господарству, погорільцям надавали притулок, годували їх, дарували одяг, відбудовували хату. Приходили на допомогу й тоді, коли чоловік «підупав». Така поміч надавалася на третій день Різдва, Великодня чи в неділю. З цього приводу сусіди казали: «Пан Біг ласкавий і вже нам нашу вину (тобто роботу у свято чи неділю) дарує, бо ми тото робимо за любов».

Надзвичайною зворушливістю в людських стосунках відзначалася турбота про вдову. Не залишали без допомоги і вдівця — до нього приходили доглянути за дітьми, зварити їм їсти. Особливо піклувалися про сиріт: носили їм гостинці, призначали «завітців» (опікунів); велика моральна відповідальність за їх виховання лягала на хресних батьків. Важлива роль з огляду етико-естетичних засад належала й делікатності, духовній та мовній красі спілкування.

190 Національні риси мовленнєвої поведінки українців віддавна привертали увагу своєю культурою, добротою, відвертістю, простотою, щирістю.

Великого значення надавалося привітанню. В селі існував звичай вітатися з усіма, незалежано від того, знайомий це чи ні. Молодший мав вітатися першим — інакше будь-хто зі старших зупиняв його і присоромлював. Отже, в етичному вихованні важлива роль належала не лише сім'ї, але й громаді. Українські народні привітання надзвичайно різноманітні й поліфункціональні. Їх добирали залежно від пори дня, ступеня близькості співрозмовників та від того, чим займається на даний момент людина, з якою вітаються. Найпоширенішими давніми загальноукраїнськими вітальними висловами були: «Добрий день», «Дай Боже, добрий день», «Дай Боже, здоров'я». У відповідь належало сказати: «Доброго здоров'я», «Дай Боже, здоров'я», «Дай Боже», «Дай Боже, дяковать за слово добре, дай Боже вам щастя!». У зв'язку з цим існувала приказка: «Яке добрий день», таке «дай Боже, здоровля». Вітальну функцію, особливо у західних областях України, виконували сакральні вислови: «Слава Ісусу Христу»; у відповідь — «Навіки слава (Богові)». Привітальними словами побажального змісту, особливо у гуцулів, були: «Мир Вам!», «Миром!». До

людини, що була зайнята роботою, зверталися: «Бог на (в) поміч», «Боже, поможи», «Помагай Біг», «Дай Боже, щастя». Відповісти належало: «Дякую красненько, дай Боже, здоровля» і т. ін.

Правила спілкування передбачали узвичаєні формули зачину й підтримування розмови, які виконували насамперед контактуючу функцію. Наприклад, в Українських Карпатах, аби розпочати розмову, розпитували: «Єк спали?», «Єк днували?», «Єк дужі?», «Єк Вам си поводит? Що чувати біля Вас?». Загальновживаним в Україні запитанням було: «Як ся маєте?». У відповідь можна було почути: «Гаразд, Богу дякувати. Ви собі як ся маєте? Як Вам ведеться?»

При зустрічі тактовна людина не ставила прямих запитань, таких, наприклад, як «куди (звідки) йдете?» Делікатний чоловік натомість запитував: «Чи далеко зібралися?»; «Чи далеченько ходили, чи натомилися?». У разі сумніву щодо доречності сказаного перепрошували: «Перепрошаю за слово»; «Пробачте за слово»; «Шановавши сонечко святоє (місяць світлий), день білий, образи святі, Вас яко гречних, слухи ваші, честь вашу — не до Вас мовлячи»; «Не против Вас показуючи» і т. ін. Про того, хто вмів таким чином перепросити, казали: «Дуже делікатний чоловік»; «Він все уміє пошанувати».

Виявом абсолютної відсутності внутрішньої культури вважалося не подарувати людині, яка виявила бажання помиритися. В народній моралі за ганебне визнавалося не дотримуватися християнської настанови: «Зо своїм супротивником швидко миритися, допоки з ним на дорозі ще ти (допоки з ним зустрічаєшся ще)». Аби усунути конфлікт, ініціатор перемир'я щиросердно промовляв: «Прости мені»; у відповідь йому казали: «Най Біг простить, я прощаю».

Найпоширенішими були дві основні форми звертання: добродію і пане (пані). Хлопці один одного кликали: побратиме, брате; дівчата — любко, дівонько, сестро; жінки (у Карпатах) — газдинько (наприклад: «Газдинько, будьте такі чемні...»).

Розмовляючи з людиною, не годилося її перебивати, належало спокійно вислухати до кінця й відповісти з певністю й невимушеною чемністю. Казали, що добра людина лагідно відповідає і дивиться в очі.

Якщо хтось приходив до оселі під час обіду, то зичив господарям: «Споживайте здорові». Його відповідно припрошували: «Просимо до обіду»; «Дай, Боже, здоров'я, просимо і Вас», на що прибулий чемно мовив: «З паном Богом заживайте»; «Най Бог даст на пожиток»; «Їжте здорові» і т. ін. Пригощаючи когось, обов'язково належало застелити стіл скатертиною. Стіл, згідно з давньоукраїнським світоглядом, ототожнювався з престолом Божим, на котрому, вважалося, невидимо і потаємно перебуває сам Господь Бог з ангелами. Тому за столом не годилося сваритися, голосно розмовляти тощо. Великим гріхом вважалося сісти на стіл, покласти на нього шапку, ключі, гребінь чи який інший сторонній предмет. По столу не можна було гримати кулаком, стукотіти ложкою, встромляти в нього ніж. Загалом у хаті належало поводитися спокійно, культурно, з гідністю — не можна було заходити до помешкання зі запаленою люлькою та не знявши шапку, заборонялося свистіти, гримати дверима, викидати у вікно
192 недогризки тощо. Ці правила поведінки значною мірою зумовлювалися народним світоглядом, згідно з яким до хати, де панують мир, злагода, затишок, гостинність і краса, злітаються ангели й приносять щастя.

Проте, незважаючи на виняткову гостинність українців, не кожного запрошували до хати, а тим паче до столу. Щодо цього існувала приказка: «Я з нечесним за стіл не сяду». Такі чесноти, як честь і гідність, особливо плекалися в народній моралі. Перш за все шанувалося почуття національної гідності, відраза до фізичного й духовного рабства. Великим безчестям вважалася національна зрада та зречення рідної мови. «Я мови свеї не продам»,— так говорили в часи найскрутніших випробувань. Бо відцуратися рідної мови — означало й позбутися закодованих у ній категорій добра, правди, честі, відвертості — усієї діалектики морального. Адже саме в ній «акумулювалася» соціальна, національна, загалом людська гідність, зрікаючись якої людина втрачала не лише кровні зв'язки з народом, але й власний морально-психологічний стрижень.

Необхідною умовою збереження честі вважалось у народній моралі пошанування правдивості. Батьки вчили своїх дітей змалечку: «Ніколи неправди не говорити, бо кого імуть на неправді, тому вже хотя би й божився, не вірять». Парубків та

дівчат, що полюбляли прибріхувати, виганяли з музик та вечорниць.

Великим безчестям було злодійство. Якщо хтось піймався на цьому, то мусив зі своїм «здобутком» ходити по селу і просити вибачення. Злодіїв бджіл водили по селу з вуликом на голові, конокрадів — зі закладеною вуздечкою, крадіїв маржини обмазували болотом.

Натомість дуже високо цінувалася честь трудової людини. В народній етиці важливого значення набувало співвідношення моральних рис людини з якісною характеристикою її праці. Існували, наприклад, повір'я, що у нечесної людини не зародить земля, а в чабана, котрий щось поцупить, розбігатиметься маржина.

Великим безчестям вважалося пияцтво. Адже пияк ставав поганим робітником, втрачав свою моральну подобу, занепащував родину, робив сором громаді, бо, як казали в народі, «видавав свою душу дияволові».

Для української народної моралі характерним було й специфічне розуміння поняття «честь» відповідно до віку, статі, соціального статусу особи. Якщо для дівчини честь співвідносилася з незайманістю, цнотливістю, то для парубка — з відвагою, спритністю, сміливістю. У свою чергу честь одруженого чоловіка зіставлялась з його відповідальністю за добробут родини, виховання дітей, пошануванням дружини. Честь заміжньої жінки полягала у збереженні подружньої вірності, шанобливому ставленні до чоловіка, народженні та вихованні дітей. 193

Основні принципи, категорії народної моралі були невіддільними не лише від їх етичної, але й естетичної вартості, що виявлялося в органічній єдності моральності й краси власних вчинків, у стосунках з людьми, ставленні до природи.

Важлива роль у формуванні цієї етико-естетичної єдності належала обрядовості, звичаєвості, фольклору, в яких опоетизовувались людяність і добро, любов до людей та рідної землі.

Земля позначалася святістю й недоторканістю, її не дозволялося ображати, сварити, проклинати чи то навіть бити лозиною, товкти ногою. Казали: «Не бий землі — не дасть хліба». Відповідно й хліб шанувався як святиня: якщо в часі

обіду кусник хлібчика випав з рук, його належало підняти й поцілувати.

Етична поведінка та діяльність людини в природному середовищі (екологічна етика) зумовлювалася тим, що розвиток етичних властивостей душі пов'язувався з естетичним сприйняттям довкілля. Таким чином, природа в традиціях українського народу історично склалася як культурне середовище збереження і продовження не лише життя, але й духовності, як народна етика благоговіння перед життям і його вищим етико-естетичним породженням — гуманністю. Отже, глибинні етико-естетичні засади українських культурних традицій завжди втримували український народ на щаблі високої духовності й надавали йому снаги в найважчих випробуваннях фізичного, духовного і морального гатунку. Морально-етичні норми пов'язувались з естетичними уподобаннями, бо мораль була невіддільною від краси душевної й краси в побуті.

§ 9. Педагогіка

Одним з найбільших надбань народу є його народна педагогіка, або етнопедагогіка. Завдяки їй передаються і примножуються новими поколіннями здобутки матеріальної й духовної культури народу, утверджується його національна самобутність і самосвідомість.

Народна педагогіка (етнопедагогіка) — це емпіричні знання народу про виховання. Вони знайшли своє відображення у звичаях і обрядах, пов'язаних з життям дітей і молоді, у фольклорі, іграх і іграшках, у традиціях сімейного і громадського виховання. Обидва поняття — народна педагогіка та етнопедагогіка — збігаються, однак перше частіше використовують у літературі на означення донаукових педагогічних знань і тих, що існували й існують поза теоріями і науковими системами і випливають з живого досвіду підготовки до життя підростаючих поколінь; друге ж переважно вказує на національну самобутність, етнічну специфіку й оригінальність традиційних педагогічних знань. Якщо терміном «народна педагогіка» ми оперуємо здебільшого з метою зіставлення традиційно народних знань з науковими, то термін «етнопедагогіка» підкреслює локальні особливості цих знань.

Український народ, що завжди прагнув і прагне до єдності на своїх етнічних просторах, виробив цілісну систему впливів на формування особистості. Однак виховна практика в різних регіонах України породжувала оригінальні ідеї й засоби, які з особливим успіхом слугували і продовжують слугувати саме на певній конкретній території.

Самобутністю відзначаються етнопедагогічні традиції бойків, гуцулів, поліщуків та інших етнографічних груп українців, адже в них відображені особливості природно-географічного оточення, економічного устрою, матеріальної й духовної культури. У зв'язку з цим вони становлять таку велику цінність у сучасному вихованні. Адже формування неповторної, самобутньої особистості, що є метою виховання, неможливе без її етнізації.

Українська етнопедагогіка виросла з виховних традицій слов'янського світу; її генетичну основу становить народна педагогіка Київської Русі. Своїм корінням вона сягає сивої давнини — дородового суспільства, в якому формувались традиції громадського виховання і особливої ролі літніх людей у ньому; материнського роду, де на перший план у вихованні виступає жінка-мати; патріархального ладу, коли у вихованні посилюється роль чоловіка; періоду класового розшарування і закріплення головних виховних функцій за сім'єю. Усі ці моменти розвитку етнопедагогіки знайшли своє відображення в її традиційних формах і засобах, а також у вітчизняній педагогічній термінології.

У сфері дії народної педагогіки формувались перші навчально-виховні інституції східних слов'ян — гурти, громади, будинки молоді, в яких відбувалась підготовка молоді до виконання певних функцій у суспільстві, залежно від віку і статі, про що є свідчення в усній народній творчості українців:

Ой всадив же он три села з людьми:
А одно село з старими людьми,
А друге село з парубочками,
А трете село з панночками.
Старці люди усім судили,
А парубочки в війську служили,
А панночки шитінки шили.

Традиція гуртування дітей і молоді у хлопчачі й дівчачі парубоцькі й дівочі громади для спільного дозвілля і виконання корисних для своїх земляків справ мала місце в Україні упродовж віків.

Ще у Київській Русі княжої доби вже існували міцні традиції сімейного виховання. Головними вихователями були батько і мати. Вони несли відповідальність за трудову підготовку дітей, їх моральність і поведінку в суспільстві. Розподіл обов'язків батьків щодо своїх дітей здійснювався за цією ж традицією: батько відповідав за трудову підготовку синів, мати — дочок. Сімейне виховання орієнтувалося на громадську думку («А що люди скажуть?»).

З прийняттям християнства роль громадських вихователів і духовних наставників дітей і молоді виконували хресні батько й мати. Разом з тим у багатьох місцевостях України ще донедавна були міцними традиційні інститути громадського виховання, що діяли відповідно до народного звичаєвого
 права: вигодовування сусідського немовляти, якщо рідна мати дитини з тієї чи іншої причини не може цього робити, вболівання громади за долю дітей-сиріт, надання вдовам допомоги у навчанні сиріт та влаштуванні їх на роботу.

У добу Київської Русі сформувались народні виховні ідеали, головними серед яких були: сповнений власної людської гідності трудівник — селянин — орач і мужній захисник своєї Вітчизни, що зафіксовано в давньоруських билинах або старинах.

Народна педагогіка у цей період високо цінує християнську доброчесність та освіченість, бо «Учення — світ, а невчення — тьма». У цей час відбувається активний процес формування педагогічної термінології на основі побутово-народної. Писемні пам'ятки Київського періоду зафіксували такі педагогічні поняття, як: пестувати, пестунка, пестун (у значенні виховувати, вихователька, вихователь) — від «пест», яким подрібнювали зерно злаків на кашу для годування дітей; виховання — від ховати, оберігати; «ся учіте» — учіться; «навикати» — навчатись; «уміє» — знає; «урок» — трудове завдання тощо.

Традиції етнопедагогіки Київської Русі видозмінювались разом з розвитком українського етносу в наступні епохи. Перейшовши з загальнонародної виховної системи у зв'язку

з класовим розшаруванням давньоруського суспільства в нижчі верстви, в сферу етнографічного селянського побуту, виховні традиції українського народу утверджувались у нових поколіннях, і цей процес не переривався ніколи.

Упродовж історичного розвитку українського народу зміни у вихованні молодих поколінь виявлялись у нових традиціях, ідеалах. У них знайшли своє відображення литовське, польське панування, турецько-татарська навала, доба національно-визвольних змагань і Запорізької Січі, занепад української державності й боротьба за її утвердження у XIX—XX ст. Формувалась ментальність українського народу, зміцнювалась його національна самосвідомість, створювались нові виховні ідеали. *Виховний ідеал — це досконала особистість, що найбільшою мірою відповідає інтересам народу, виражає суть його прагнень.*

Таким загальнонаціональним ідеалом на довгі часи стає запорізький козак — лицар честі й мужній захисник незалежності нашої Батьківщини. У ньому народ втілив своє споконвічне прагнення до волі, своє розуміння національної гідності українця. Він є уособленням народного розуміння фізичної вправності, чоловічої вроди, а також високих моральних якостей — поваги до старших, співчуття до покривджених, почуття справедливості, товариськості, душевної щедрості й тонкого гумору. Козацька система виховання, козацький вишкіл, що мали місце у Запорізькій Січі, поширювались по Україні, ставали набутком усіх молодих поколінь нашого народу. Не було і нема вищої оцінки для нашої молоді, ніж оцінка «козак». Цей ідеал сьогодні допомагає молодому поколінню усвідомити державотворчі інтереси нашого народу, спонукує до активної діяльності в ім'я України.

Виховання вільнолюбства і прагнення до соціальної справедливості посідало в народній педагогіці одне з провідних місць. У XVIII—XIX ст. ця ідея, поряд з ідеалом козака, пов'язується з ідеалами гайдамаки і опришка, зокрема з ватажком гайдамацького руху на Поділлі Устимом Кармелюком і ватажком опришківського руху в Карпатах Олексою Довбушем. З опришківства етнопедагогіка Карпатського регіону засвоїла багато звичаїв — посвячень, випробувань на сміливість, спритність, винахідливість

юнаків, їх уміння володіти зброєю, орієнтуватись на місцевості, долати перешкоди тощо.

У XX ст. в українській етнопедагогіці сформувався ще один ідеал борця за самостійність і незалежність держави. Це — с і ч о в и й с т р і л е ц ь, що в народній традиції тісно пов'язується з ідеалом козака. Жертовність найкращої частини українського юнацтва, покладена на вівтар нашої державності, є могутнім стимулом щодо подолання душевної апатії, національного нігілізму, для пробудження державотворчої активності сучасної української молоді.

Поряд з цими ідеалами, що витворювались у результаті конкретних історичних подій, в українській етнопедагогіці є один сталий ідеал — г о с п о д а р. Сформований на грунті хліборобського устрою життя, цей ідеал завжди відображав інтереси всього українського народу; з ним пов'язувалися надії на творче вдосконалення людини через працю. Господар — це порядок і лад у всьому, достаток, гідне людини життя, слідування народним хліборобським традиціям, спостережливість і кмітливість, стабільність і впевненість у завтрашньому дні, забезпечена старість і щаслива доля дітей.

Г о с п о д и н я — це затишок і охайність у хаті і на подвір'ї, де все прибрано і прикрашено, всіх нагодовано і доглянуто; це порада й розрада для всіх домашніх, гостинність і щедрість, а водночас ощадливість і точний розрахунок. У господині ніщо не пропаде марно, вона вміє з нічого зробити щось, як кажуть у народі.

Г о с п о д а р с ь к и й с и н — це біла сорочка, чемність і ввічливість з усіма, повага до старших, до їх звичаїв, готовність захистити меншого; це росяні ранки у полі або на пастівнику, прагнення знань, розуміння їх корисності в житті.

Г о с п о д а р с ь к а д о н ь к а — це вишиванки й витинанки, скрині з тканням і шиттям, квітник під вікном. Господарська донька не ходить, а «звивається»; у неї все в руках «так і горить»; вона чемна і привітна, дбає про свою дівочу честь. Власне підготовка в сім'ї майбутнього господаря й господині й була основною програмою виховання в українській етнопедагогіці.

Народна педагогіка — цілісна педагогічна система. Вона має чітко означену мету виховання і традиційно усталені

засоби для її досягнення. Зміст і методи народної педагогіки базуються на народному світобаченні й народній психології, тобто етнопедагогіка витворювалась відповідно до народної душі, ментальності. Кордоцентричність української вдачі, мрійливість, лагідність і ліризм нашого народу обумовили загальний гуманістичний стиль української етнопедагогіки. Цей гуманізм виявляється, перш за все, в особливому ставленні до дитини, її здоров'я і благополуччя в системі народних цінностей.

Дитина — дар божий, її слід оберігати й доглядати, дбати про її тендітну душу, не допускати наруги над нею. Найстрашніший гріх чекає жінку за дітозгубництво; засуджується народом і народження позашлюбних дітей, безбатечників, що позбавляє дитину гармонійності в розвитку, примушує її страждати. Цим обумовлені надзвичайно лагідні, гуманні у своїй основі засоби української етнопедагогіки, особливо ті, що звернені до немовлят,— колискові пісні, забавлянки й баєчки, пестушки й утішки.

Однак народна педагогіка рекомендує поєднувати лагідні засоби впливу з розумною вимогливістю («Хто дітям потаче, той потім плаче»), покаранням, хоча надає перевагу заохоченням.

Вдумливо вдивляється народ у душу дитини, вивчає її психологію, розмірковує про заохочування чи кару. Карати слід лише тоді, коли дитина завинила свідомо. Якщо вона з однаковою готовністю хапає запалену скалку і блискучу монету, це не привід для покарання; якщо ж свідомо віддає перевагу блискучій монеті, то вже «мож бити, не зашкодит»,— уважають гуцули.

В українській етнопедагогіці чітко простежуються головні принципи, або засадничі ідеї, виховання: природовідповідність, культуровідповідність, народність виховання, його трудовий характер, зв'язок виховання з життям, єдність виховного й освітнього елементів у єдиному педагогічному процесі. *Природовідповідність* полягає у сприйнятті людини — об'єкту і суб'єкту виховання — як частини живої природи. Згідно з цим принципом слід зважати на вік вихованця (найкраща пора для виховання — дитинство й підлітковий вік, бо психіка юної особистості гнучка й податлива: «Гни дерево, поки молоде, вчи дитя, поки мале», «З молодого, як із воску, що

хочеш, те й виліпиш»), його індивідуальні особливості («У лісі й двох дерев нема однакових, не те що людей»); гармонізувати стосунки людини з природою. Остання вимога реалізувалась у народній системі виховання чітко й послідовно, цьому була підпорядкована календарна обрядовість.

Культуровідповідність — це вимога оволодіння молодими поколіннями до повноліття обов'язковим мінімумом культурних цінностей свого народу, краю. Культуровідповідність до життя в даному суспільстві визначалась за допомогою різноманітних випробувань і перевірок, становлення певних вимог. Так, українська дівчина повинна була до повноліття вишити певну кількість рушників, хустин, розмалювати піч раніше, ніж іти на вечорниці. Своя вимога до художньо-естетичного розвитку була у гуцулів: «То не гуцул, що не грає». Народна педагогіка вважає кожну людську особистість продуктом, носієм і творцем культури свого народу.

200 *Праця* — покликання людини і засіб її виховання. Щодо участі дітей і підлітків у продуктивній праці здійснюється періодизація їх віку. У цій періодизації є такі межі, як «свій пастух» (від 8—9 років), «своя нянька», тобто старша у сім'ї дівчинка, якій минуло 5 літ.

Народність виховання — це виховання людини в дусі народних ідеалів, відповідно до його потреб і близькими йому психологічно засобами. Найважливіший засіб народного виховання — це рідна мова, рідне слово. Не випадково таке велике значення у народному вихованні приділяється словесному фольклору, де народне слово доведене до найвищих зразків майстерності. Народність включає також духовне виховання на основі рідної християнської релігії. У народній педагогіці нема поділу єдиного процесу виховання на освітній і виховний процеси. В народному розумінні «вчити», «научати» — означає й «виховувати» («А мати хоче научати, та соловейко не дає»).

У народу є своя система розумового, фізичного, трудового, морального, естетичного виховання. У *розумовому вихованні* головне — це послідовність і наступність («Не все одразу дається: а потрохи та помалу, то буде користі чимало»). Учити потрібно лагідними, гуманними методами, уникати грубості («Учи не страшкою, а ласкою», «Не бурчи, а навчи»).

У *фізичному вихованні* на передній план виступає турбота про здоров'я дітей, їх загартування, гармонійний розвиток людського тіла, навчання вправності, спритності, умінню взаємодіяти з природним середовищем, використовувати для свого зміцнення водну стихію і сонце, сніг і росу. «Мораль чиста краща від усякого намиста» — вчить народ. *Моральність* — це працьовитість і чесність, доброта і скромність, вірність у коханні й подружньому житті. Особливою довершеністю в народній системі виховання відзначається *естетичне виховання*, адже завдяки йому художня творчість в Україні була масовим явищем.

ЛІТЕРАТУРА

Бойківщина: Іст.-етногр. дослідження / За ред. Ю. Г. Гошка. К., 1983.

Болтарович З. Є. Народне лікування українців Карпат кінця XIX — початку XX ст. К., 1980.

Болтарович З. Є. Народна медицина українців. К., 1990.

Гайдай М. М. Народна етика у фольклорі східних і західних слов'ян. К., 1972.

Гуцульщина: Іст.-етногр. дослідження / За ред. Ю. Г. Гошка. К., 1987.

Кравченко С. М., Костицький М. В. Екологічна етика і психологія людини. Львів, 1992.

Культура і побут населення України / За ред. В. І. Наулка. Вид. 2-е, перероб. і доп. К., 1993.

Мандибура М. Д. Полонинське господарство Гуцульщини другої половини XIX — 30-х років XX ст. К., 1978.

Мова і духовність нації / За ред. Т. І. Панько. К., 1992.

Общественный, семейный быт и духовная культура населения Полесья. Минск, 1987.

Павлюк С. П. Традиційне хліборобство України: агротехнічний аспект. К., 1991.

Плющ Н. П. Формули ввічливості в системі українського мовного етикету // Укр. мова і сучасність. К., 1991.

Подорожі в Українські Карпати: Збірник. Львів, 1993.

Скуратівський В. Берегиня. К., 1987.

Скуратівський В. Покуть. К., 1992.

Стельмахович М. Г. Народна педагогіка. К., 1986.

Славко Є. І. Українська етнопедагогіка в її історичному розвитку. К., 1974.

Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. К., 1991.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Як формувалися народні знання?
2. За якими сферами людської діяльності й побуту можна згрупувати народні знання?
3. Пригадайте або випишіть зі збірників по декілька приказок і прислів'їв, що стосуються народного календаря, метрології, грунтознавства, етноботаніки тощо.
4. Які існували народні міри довжини і площі? Яким способом вимірювали багатокутні площі?
5. Розпитайте у старших за віком людей якими мірами довжини, величини поля користувалися у Вашій місцевості?
6. Які Ви знаєте лікувальні трави і ягоди?
7. Назвіть ліки мінерального та тваринного походження.
8. Як згідно з народною мораллю належить ставитися до батьків, родичів, сусідів?
9. Що означає поняття «діяльна любов до людей»?
10. Які Ви знаєте найпоширеніші давні українські вітальні вислови?
11. Як належало поводити себе в помешканні, за столом?
12. Чи існує зв'язок між морально-етичними нормами та естетичними уподобаннями?
13. Що розумілося в народній моралі під такими поняттями, як честь і гідність?
14. Поясніть значення понять «народна педагогіка» і «етнопедагогіка».
15. Назвіть основні ідеали виховання за традиціями української етнопедагогіки.
16. Пригадайте прислів'я і приказки щодо ролі сім'ї, батька, матері, їх прикладу у вихованні дітей.
17. Наведіть приклади дитячих лічилок, скоромовок, утішок з того чи іншого регіону України.
18. Визначіть роль і місце традиції української етнопедагогіки в сучасній національній школі.

Сім'я та сімейний побут

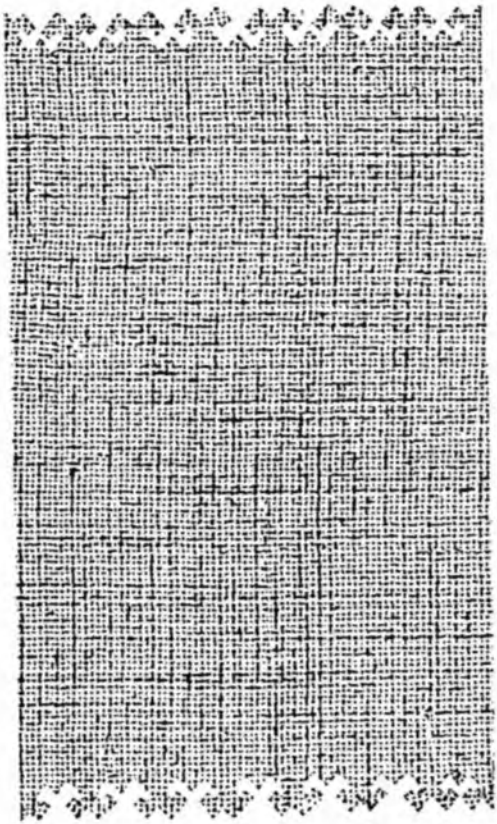

§ 1. Шлюб і шлюбні звичаї

Шлюб — це дозволена і регульована суспільством форма взаємин між чоловіком і жінкою, що визначає їх права і обов'язки по відношенню один до одного і до дітей. Він здійснюється через обряд вінчання або громадську реєстрацію.

В Україні традиційно був поширений моногамний шлюб. *Моногамія* (від грецьких слів *monos* — один і *gamos* — шлюб) — це форма шлюбу, при якій чоловік одружується лише з однією жінкою, а жінка — лише з одним чоловіком.

Укладанню шлюбу завжди надавалося великого значення. За *звичаєвим правом* (неписаними законами, які регулювали життя в громаді та сім'ї) в Україні людину вважали за самостійну тільки після одруження: неодружений мужчина, якого б віку він не був, вважався парубком. Одружена людина завжди користувалася більшим авторитетом у громаді, ніж старий парубок чи дівчина. Несхвально ставилися до людей, які вчасно не створили сім'ю.

У XIX ст. в Україні парубки найчастіше одружувалися після служби у війську. Якщо з якоїсь причини хлопець не йшов до війська, до досягнення 21 року він, як правило, не одружувався. Дівчата виходили заміж переважно в 16—18 років. Чинне законодавство забороняло церкві вінчати неповнолітніх (дівчат — до 16 років, хлопців — до 20 років). Для більш раннього укладення шлюбу потрібний був окремий дозвіл лікаря та місцевої влади.

Народ схвалював ранні шлюби серед молоді. Про це свідчать прислів'я: «Хто рано встає і рано жениться — ніколи не розкаюється»; «Рано встане — діло зробить, рано жениться — дітей до розуму доведе». Вікова різниця між нареченими, за народними уявленнями, мала бути невеликою.

Наречених, як правило, вибирали зі свого села і досить рідко — з сусідніх. До шлюбу хлопця з дівчиною з іншого села ставилися з пересторогою. Особливо недоброзичливо сприймали в своєму середовищі жінку: вона фактично все життя була в селі чоловіка чужою. Більш терпляче ставилися до приймака з іншого села — його через певний час громада приймала і визнавала своїм. В основу цього звичаю було покладене бажання краще пізнати ту родину, з якою мали породичатися. Репутація сім'ї наречених мала дуже велике значення при їх виборі.

В Україні також існував принцип *соціальної ендогамії* (від грецького слова *endon* — усередині), тобто обранця найчастіше шукали рівного за походженням і багатством. Це робилося для того, щоб у майбутній сім'ї чоловік та жінка були рівноправними і ніхто не мав підстав для докору. Старші люди завжди нагадували молодим, що жити з людиною, а не з багатством.

Серед українців в XIX — на початку XX ст. був також поширений принцип *національної ендогамії*: українці одружувалися з українцями і надзвичайно рідко — з росіянами, поляками, євреями чи представниками інших національних меншин. Єврей, щоб одружитися з українкою, мусив прийняти християнство — вихреститися. Якщо поляк брав шлюб з українкою, то це відбувалося в церкві, а не в костьолі.

Важливу роль у виборі наречених відігравали батьки. Народ уважав, що без батьківського благословення неможливо створити щасливу сім'ю. Щоправда, останнє слово-згода під час сватання та вінчання в церкві завжди було за молодими. Дівчину чи хлопця рідко примушували до одруження. В українських сім'ях в усі історичні періоди здебільшого намагалися поважати бажання чи дії всіх членів, незалежно від віку і статі.

У XIX — на початку XX ст. в українських селах траплялися випадки, коли між батьками і дітьми виникали непорозуміння щодо майбутнього одруження. Часом батьки відмовлялися благословити шлюб, який їм видавався небажаним. Інколи молоді не хотіли одружуватися з нареченими, кандидатури яких пропонували родичі.

Якщо між батьками і молодими не було досягнуто згоди, то батько міг не дати приданого неслухняній доньці або позбавляв непокірного сина права на спадок його частини майна. В таких випадках молодим доводилося втікати напередодні одруження. В Україні такі шлюби називали «уводом», або «уходом», і вони траплялися вкрай рідко.

В українців упродовж віків сформувалися два основні мотиви вибору наречених: кохання і економічна вигода. Молодь переважно керувалася почуттями. Батьки ж часто зважали на матеріальний бік укладення шлюбу. Оскільки в Україні вибір шлюбного партнера за взаємною приязню має традиційну основу, то шлюби за розрахунком укладалися рідше.

Обов'язковою умовою можливості шлюбу була відсутність родинних зв'язків між молодими. Церковні канони забороняли також шлюби між кумами та їх дітьми.

У працях сучасних українських етнографів трапляється твердження, що церковне вінчання в Україні до кінця XIX ст. не було дозволом на спільне сімейне співжиття. Якщо шлюб у церкві та весілля відбувалися не в один день, то повінчані молоді жили окремо — кожний у своїх батьків — до весілля. Лише після виконання весільних звичаїв та обрядів, в яких брали участь майже всі члени сільської громади, молоді вважалися чоловіком і жінкою. Щоб уникнути певного конфлікту і протиріч, у XIX ст. церковне вінчання здебільшого відбувалося в один день з весіллям і навіть було його складовою частиною.

§ 2. Історичні типи і форми української сім'ї

Сім'я — це об'єднання людей на основі шлюбу або кровної спорідненості, які пов'язані між собою спільністю побуту та взаємною відповідальністю.

Виникнення і розвиток української сім'ї досліджені ще недостатньо. Наука досі не відповіла остаточно на питання, які тип і форма сім'ї були первісними в Україні: чи був невпорядкований у статевих відносинах гурт жінок і чоловіків, чи стосунки будувалися на груповому подружжі, в якому всі мужчини певної групи були чоловіками всіх жінок тієї ж групи. Не виключена можливість існування на початках *поліандрії* (від грецьких слів *polys* — численний і *andros* — мужчина) — одна жінка мала кількох чоловіків; *полігамії* (від грецьких слів *polys* — численний і *gamos* — шлюб) — багатоженство або *моногамії* — один чоловік мав лише одну жінку.

Сім'я завжди була основою суспільства, тому тип і форма її залежать від національних особливостей народу, соціальних та економічних відносин і змінюються разом з ними. Відомі нам історичні та археологічні матеріали свідчать про існування в Україні моногамної сім'ї від часу заселення її території. Ця форма сім'ї є найпоширенішою і на сучасному етапі.

Тип моногамної сім'ї визначається кількістю шлюбних пар і кровно споріднених членів у ній. За цією ознакою українські сім'ї можна поділити на прості, які ще називають «малими», «елементарними», «нуклеарними» (від латинського слова *nucleus* — ядро), «індивідуальними», і складні, що відомі також під назвою «великі», «нерозділені».

Проста сім'я складається з однієї шлюбної пари (чи одного з батьків) з неодруженими дітьми (або без них). Вона може бути кількох різновидів: *подружня пара; повна сім'я* — батьки та діти; *неповна сім'я* — один з батьків і діти.

Серед українців традиційно переважали різні підтипи простих сімей. Найбільш поширеною в Україні в XIX — на початку XX ст. була повна проста сім'я. Дуже рідко зустрічалися сім'ї, які складалися лише з подружжя. Питома

вага таких сімей серед інших типів наприкінці XIX ст. становила лише 7 %.

Інколи в українських селах траплялися неповні сім'ї. Як правило, вони виникали внаслідок смерті одного з подружжя і дуже рідко — через розлучення. Єдина причина розлучення, яку до певної міри могла якщо не виправдати, то хоча би зрозуміти громада,— це відсутність дітей. Загалом у народі засуджувалась невірність, люди були проти розірвання шлюбу. Такої ж позиції дотримувалась церква.

Часом з різних причин чоловік чи жінка полишали свою сім'ю і створювали нову, в якій жили «на віру» (без церковного шлюбу). У селі такі невінчані подружжя не вважалися за сім'ї. До них ставилися негативно, оскільки такий крок вважався гріхом.

Вдови і вдівці з дітьми, які становили основну частину неповних сімей, намагалися якомога швидше одружитися.

Щоправда, в народі засуджувалося повторне одруження раніше, аніж через рік по смерті чоловіка чи жінки. Часто траплялося, коли вдови і вдівці, які були сусідами, об'єднувалися на чоловічі та жіночі роботи.

Складна сім'я складається з декількох кровно споріднених простих сімей, кожна з яких може бути повною чи неповною і включати інших родичів. Існує кілька різновидів складної сім'ї: *батьківська* — одружені сини і доньки живуть разом з батьком; *братська* — після смерті батька одружені брати і сестри продовжують жити під одним дахом.

Перехідним типом між простою і складною є розширена сім'я. Вона складається з однієї подружньої пари з дітьми і окремих близьких чи далеких родичів (наприклад, хтось з батьків чоловіка або жінки, їхні неодружені брати або сестри та ін.). Часто цей тип сім'ї існував досить тривалий час.

На жаль, ми не маємо достатніх даних, щоб чітко визначити час виникнення і подальший розвиток простих та складних сімей. Невідомо, чи спочатку виникла проста сім'я і вже пізніше під впливом різних факторів розрослася до складніших типів, чи, навпаки, проста сім'я виникла внаслідок її відокремлення з великої. З певністю можна лише передбачати існування простої сім'ї в Україні вже в період

Волинська селянська сім'я за обідом (с. Бортків, 1916 р.)

пізнього палеоліту (35—11 тис. до н.е.). Як розвивалися ці типи сім'ї далі, яка була питома вага кожної з них на певному етапі розвитку українського народу — це питання, які ще чекають на свого дослідника.

Незаперечно, що від заселення України і до нашого часу співіснували різні типи сім'ї: проста, складна і розширена. Вони зазнавали відповідних змін: прості розросталися до складних чи розширених або, навпаки, складні розпадалися на прості.

У добу Київської Русі на допомогу археологічним розвідкам приходять писемні джерела, які значно розширюють можливість об'єктивного аналізу родинного побуту українців. Власне з них ми дізнаємося про переважання у ці часи простих сімей. Про це свідчать деякі пункти «Руської Правди» Ярослава Мудрого, які регулюють розподіл майна між братами, дітьми, а також право спадкування хати меншим сином.

На більшій частині території Київської Русі мешканець давньоруського села — селянин-смерд був самостійним виробником, який мав усе необхідне для ведення власного господарства. Сім'я його налічувала в середньому шість-сім осіб, про що свідчать розміри селянських жител.

Особливістю розвитку української родини є постійний потяг до створення окремої індивідуальної сім'ї. Це пояснюється певними психологічними рисами і своєрідністю національного характеру: українець найвищою цінністю вважає свободу, приватну власність і господарство, хоч би на крихітному клаптику землі.

У наступні століття після Київської Русі прості типи сім'ї щораз більше переважають над складними. В результаті цього процесу наприкінці XIX ст. в Україні було вже 84 % простих сімей і лише 16 % складніших типів. Інколи під впливом різних економічних і соціальних явищ відбувалися зворотні зміни. Наприклад, у середині XIX ст. у поміщицьких селах на Київщині люди намагалися жити великими сім'ями, бо від кожного двору потрібно було йти на панщину. Більш складні типи сімей виникали також унаслідок стихійних лих.

§ 3. Структура сім'ї

Структура сім'ї — це спосіб і організація зв'язків між її складовими частинами (батьками, дітьми, подружжям і т. ін.), характер їх взаємовідносин у процесі життєдіяльності, типи авторитету.

Соціальний склад. Перш за все українські сім'ї можна класифікувати за місцем проживання на сільські та міські. У кінці XIX ст. на території України, що була під Росією, лише 5,6 % українців мешкало у містах, а понад 94 % — у селах; в Галичині частка міських жителів серед українців становила близько 10 %.

Сільські сім'ї поділяються на *селянські, сім'ї заробітчан і сім'ї інтелігенції.* Оскільки сімей сільської інтелігенції було вкрай мало, то основну увагу при детальнішій характеристиці зосередимо на селянській та заробітчанській сім'ях.

Міські сім'ї можна поділити на *робітничі, сім'ї службовців і сім'ї інтелігенції.* Знову ж таки через дискримінаційну політику завойовників України, орієнтовану на недопущення українців до навчання у вищих навчальних закладах, протягом століть сім'ї інтелігенції складали невелику частину серед інших.

Незважаючи на бурхливу індустріалізацію та урбанізацію суспільства в другій половині XIX — на початку XX ст.,

переважна більшість населення залишалася сільськогосподарською. Однак розвиток української сім'ї у цей період відбувався у напрямку збільшення кількості робітничих сімей. Це спричинювало зменшення складніших типів сім'ї та зростання питомої ваги простих сімей.

На початку свого виникнення робітнича та заробітчанська сім'ї мало чим відрізнялися від селянської. Більшість членів таких сімей не втрачали зв'язків із сільськогосподарським виробництвом. Це значною мірою визначало їх традиційний уклад, який був дуже подібний до батьківських сімей на селі. Проте у внутрішньосімейних стосунках, у розподілі родинних обов'язків, становищі молоді щораз більше були помітні зміни в бік рівноправ'я та незалежності між чоловіком і жінкою, батьками і дітьми.

Уже на початку XX ст. сім'я кадрових робітників істотно відрізнялась від селянської. За типом вона була здебільшого простою і, як виняток, траплялися розширені чи складні сім'ї. Кількість дітей у ній була меншою, аніж у селянській.

Селянська сім'я залишається доволі замкненою виробничо-споживчою одиницею з дотриманням усіх традиційних культурних звичаїв і обрядів. Робітнича сім'я стає більш залежною від держави і відкритою для різних впливів, у тому числі таких негативних, як мовна і культурна асиміляція у часи окупаційних режимів: австрійського, польського, російського та ін.

Для України традиційно були властиві соціально однорідні сім'ї. Шлюби між представниками різних верств населення траплялися рідко. Проте часто спостерігалися такі випадки, коли робітники чи заробітчани їздили до свого села вибирати наречених.

Національний склад. На зламі XIX — XX ст. в Україні лише близько 70 % населення становили українці. Решта відсотків припадала на росіян, поляків, євреїв, білорусів, молдаван, татар та ін. Українське населення здебільшого було зосереджене у селах. Торгівлею у містах займалися переважно євреї. Майже всі посади на державній службі обіймали росіяни і поляки. З метою русифікації до українських міст як робітнича сила спроваджувалася величезна кількість росіян з центральних губерній Росії.

Здавалося, що в такій ситуації повинна зростати кількість змішаних шлюбів українців з представниками національних меншин. Проте цьому перешкоджали мовна, релігійна чи конфесійна, державна і політична відмінності, норми і традиції звичаєвого права тощо.

До певної міри перепоною для створення змішаних сімей була форма розселення національних меншин в Україні. Як правило, сільські переселенці селилися компактними національно однорідними селами, а часом — об'єднаннями «за вірою» (баптисти, старообрядці). У містах також часто були національно однорідні квартали і райони.

На українсько-російському пограниччі чітко вирізнялися села українські та російські. Змішаних українсько-російських сімей практично не було, хоча росіяни завжди високо цінували українських дівчат як добрих господинь. На Харківщині запевняли, що українські хлопці ніколи не одружувалися на росіянках, бо вони не вміють варити борщу. Йшлося не лише про конкретну страву, а про відмінності традиційно-побутової культури взагалі.

Найголовнішим ендогамним фактором була релігія. Більшість населення України сповідувало християнство (українці, росіяни, поляки, білоруси, болгари, греки), євреї й караїми — іудаїзм, татари були мусульманами. Шлюби між християнами і представниками мусульманства або іудаїзму були неможливі.

За християнськими канонами шлюби з євреями можна було укладати в разі зміни іновірцем своєї релігії. В українських селах траплялися поодинокі випадки вихрещення євреїв, які хотіли брати шлюб з українцями. Щоправда, в таких випадках єврея чи єврейку, що відступали від віри своїх батьків, виганяли з громади і, згідно зі звичаєм, за ними справляли поминки, як за померлими. «Вихрест», який не належав уже до своєї громади, докорінно змінював свій спосіб життя, зрікався рідної культури, традицій та обрядів. Діти в таких сім'ях виховувалися на традиційно-побутовій культурі та релігії українців і визнавали себе українцями.

Не існувало жодних церковних перешкод для створення змішаних сімей представниками різних національностей

однієї релігії: між православними українцями і православними білорусами, молдаванами, росіянами, українцями греко-католиками і греко-католиками білорусами, римо-католиками поляками і австрійцями. Тоді основними перепонами були відмінності у мові, звичаєвому праві, традиціях, обрядах тощо. Через ці причини в українських селах змішаних сімей було небагато або не було взагалі. Дуже рідко траплялися змішані сім'ї, де чоловік був українець греко-католик, а жінка — православна росіянка чи навпаки. У таких випадках вибір храму при вінчанні переважно здійснювався за віруванням жінки.

У західній частині України в змішаних сім'ях національність дівчат визначалася за матір'ю, синів — за батьком. Аналогічно було й з конфесійною приналежністю, про що свідчать записи у метрикальних книгах.

За даними Всеросійського перепису населення 1897 р., в Україні змішані сім'ї становили лише 2,7 %. Їх кількість була значно більшою в містах, ніж у селах. Таким чином, українська традиційна сім'я була в абсолютній більшості однонаціональною.

Політика збільшення змішаних шлюбів активно почала запроваджуватися в життя за часів тоталітаризму. Її мета — денаціоналізація населення колишнього Радянського Союзу. Штучно створювалися і пропагувалися різні псевдонаукові теорії (наприклад, про особливі фізичні та розумові здібності дітей від батьків різних національностей тощо). Найсприятливішим середовищем для їх втілення виявилися зрусифіковані міста. Як наслідок — катастрофічне збільшення кількості розлучень, дітей-сиріт у дитячих будинках, старих людей у будинках для перестарілих і багато інших соціальних лих.

Чисельний склад. Кількість членів сім'ї залежала, в першу чергу, від її типу. Природно, що складні сім'ї могли нараховувати до 20—25 осіб. Це були переважно сім'ї трипоколінні (батьківські), хоча зустрічалися й двопоколінні (братські). *Найбільше вони були поширені в районах* з тяжкими умовами обробітку землі, де потрібно було більше дорослих осіб для виконання сільськогосподарських робіт на своєму полі. У XIX — на початку XX ст. чисельно великі сім'ї можна було зустріти в Карпатах і на Поліссі.

З життя українських переселенців з Полісся (Волинь, початок XX ст.)

Як уже зазначалося, для України була характерною тенденція до зростання кількості простих сімей і зменшення складних. Одночасно зменшувалася кількість членів у окремих сім'ях. Якщо в середині XVII ст. величина сім'ї в Україні в середньому становила 6,9 особи, у середині XVIII ст. — 6 осіб, то в середині XIX ст. — 5,2 особи. Подібна ситуація створювалася і в окремих регіонах. Наприклад, на Покутті з 50-х років XIX ст. до 30-х років XX ст. українська сім'я зменшилася в середньому з 5,3 до 4,6 особи.

За даними Всеросійського перепису населення 1897 р., середні показники чисельності української сім'ї були такі: Харківська губернія — 6,2 особи; Таврійська і Катеринославська — 6,1; Полтавська, Чернігівська, Волинська і Київська — 5,7; Подільська — 5,2 і Бесарабська — 5,1 особи. Подібні показники були характерні для Галичини, Буковини, Закарпаття. Наприклад, на Гуцульщині 1890 р. сім'я в середньому складалася з 4,2—5 осіб. На Бойківщині на початку XX ст. на одну хату припадало в Сколівському повіті 4,7 особи; Турківському — 5,4; Старосамбірському — 4,97 особи.

Чисельний склад сім'ї значною мірою залежав від її соціального типу. Найбільшими були селянські та заробіт-

чанські сім'ї. Вони вирізнялися досить високою народжуваністю — у середньому по 5—7 дітей, хоча траплялося й 10—12. Щоправда, водночас для них характерною була висока дитяча смертність. У селянських сім'ях виживало пере- важно 3—5 дітей.

Сім'ї інтелігенції та робітників у місті, як правило, були малочисельними. Дітонароджуваність у них становила в середньому 2—3 особи. Значно нижчим був і показник дитячої смертності.

Процес *редукції сім'ї* (зменшення кількості її членів) триває до наших днів. Нині у середньому в сім'ї народжується по 1—2 дітей. Дитяча смертність в Україні залишається дуже високою порівняно з іншими європейськими країнами. Окрім цього, національним лихом стає переривання вагітності, що істотно впливає на народжуваність і здоров'я матерів.

Взаємини в сім'ї та тип авторитету. Вони значною мірою зумовлювалися типом сім'ї. Так, характерна ознака складної сім'ї полягала в тому, що її члени спільно обробляли землю і вели господарство, спільно споживали плоди своєї праці та разом жили. Земля, господарство, хата у великих батьківських сім'ях належали батькові. Таким чином, він керував усіма роботами («давав розвід») й внутрішньосімейними стосунками. Цей тип авторитету називається *патріархальним* (від латинських слів *pater* — батько і *arche* — влада).

Після смерті батька велика сім'я відразу розпадалася на малі або ж деякий час продовжувала існувати як братська. У братській сім'ї батька заступав найчастіше старший син. У його обов'язки входило керувати господарством, за бажанням відокремлювати молодших братів, давати придане сестрам. Перш ніж прийняти важливе рішення, старший брат завжди радився з іншими дорослими членами сім'ї. Тобто у сімейних стосунках уже з'являються елементи *егалітарності* (від французького слова *egalite* — рівність), рівноправ'я.

Особливість складної української сім'ї полягає в тому, що дуже часто після смерті батька нею керувала мати. Це свідчить про традиційну незалежність української жінки

й наявність елементів рівноправ'я навіть у великій патріархальній родині.

В українців батьки на старість ніколи не були самотніми. Згідно зі звичаєвим правом з батьками залишався жити один із синів: на Лівобережній Україні — переважно молодший (звичай *мінорату*), а на Правобережній — старший (*майорат*). На практиці дуже часто батьки залишали біля себе того, з ким, на їх думку, буде краще доживати віку. Дочки з батьками залишалися лише в тому випадку, коли не було синів. У такій ситуації донька приводила до батьківської хати приймака.

Залишитися у батьківському домі й доглядати батьків уважалося дуже почесним обов'язком. Це було вигідно і з матеріального боку: за звичаєвим правом українців, батьківська оселя і більша частина землі — так звана *дідизна* — залишалася тому, хто опікувався мамою і татом. Це правило поширювалося і на доньок, що також свідчить про рівноправне становище жінки в українській сім'ї.

Патріархальність влади в українській сім'ї була відносною і в основному виявлялась на побутовому рівні — як християнське розуміння послуху дружини чоловікові, дітей — батькам, усіх членів сім'ї — її голові. Щодо юридичних прав, зокрема на майно, то чоловік не міг одноосібно ним розпоряджатися: придане жінки було виключно у її приватному володінні.

В українців наприкінці XIX ст. були досить демократичні внутрісімейні стосунки, які базувалися на звичаєво-спадковій системі. Про це свідчить майже рівномірний розподіл батьківського майна між усіма членами родини, в тому числі й між доньками. Жінка (дружина, донька) нарівні з усіма мала право на особисте майно, яке вона могла придбати за власні гроші. Дочка також мала виключне право на *материзну* — землю, яку отримала в придане її мати. Це забезпечувало жінці певну незалежність і вигідно відрізняло її від жінок інших етнічних груп, що населяли Україну.

Незалежність жінки зростала в простих сім'ях, оскільки в них було лише два дорослих виробники. Тут жінка вважалась рівноправним партнером. Чоловік з нею радився, доручав їй провадити господарство у його відсутність, коли з метою заробітчанства змушений був залишати рідну хату

на довгі місяці чи роки. Важлива роль жінки, особливо в простій сім'ї, відображена в приказці: «Чоловік за один кут хату тримає, а жінка — за три». Традиція рівноправного становища жінки протягом віків була важливою запорукою міцності української сім'ї. Отже, в простих сім'ях переважав егалітарний тип авторитету.

Своєрідність майнових відносин позначалась і на подружніх взаєминах, які в українській родині, як правило, характеризувалися згодою.

§ 4. Функції сім'ї

Функції сім'ї — це обов'язки і завдання кожного її члена стосовно один до одного і суспільства в цілому. В сучасній українській етнографії виділяють шість функцій, що забезпечували повноцінне існування сім'ї як соціального інституту та соціально-психологічної групи: економічну, виховну, етнічного відтворення, природного відтворення, сексуально-емоційну і експресивно-рекреаційну.

Економічна функція української сім'ї забезпечувала матеріальні засади її існування, організацію домашньої праці та споживання. В основі організації виробничої діяльності української сім'ї лежав *статево-віковий розподіл праці.* В різних типах сім'ї він виявлявся більшою або меншою мірою. Для складних сімей, де була достатня кількість осіб різної статі та віку, характерний дуже чіткий і здебільшого сталий розподіл обов'язків. У простих сім'ях межі між жіночими і чоловічими роботами не такі виразні; існує більша кількість спільно виконуваних робіт.

Чоловічі й жіночі роботи можна поділити на сезонні та постійні, щоденні. Ось що розповідали люди на Київщині про сезонні чоловічі роботи: «Весною чоловіки орють і сіють, уліті — косять. Як спорають жито, то одразу лущать скибовцем стерню. Це чи не найтяжчий час для селянина, бо вдень виконує вищезгадані роботи, а вночі снопи возить. Після жита порають біля вівса, потім — коло проса і гречки. Далі чоловіки молотять. Восени картоплю копають і возять додому, а буряки — до заводу. Зимою чоловік їздить «під хуру» — дошки везе, жида якого до вокзалу повезе чи що інше. До млина їздить, січку ріже, жінці плаття з річки принесе або кіньми везе на річку. Як

добрий чоловік, то взимку має більше часу жінці допомагати: свиням їсти виносить, воду внесе в хату, соломи картоплю з погреба, порається коло худоби на дворі».

Постійними обов'язками чоловіка, наприклад, у західній частині Поділля, були: виконувати всю роботу в полі; доглядати за кіньми; привезти дрова з лісу; забезпечити будівельним матеріалом, камінням під забудову; відбути шарварок (спільна робота з односельцями на ремонті дороги); доглядати за садом, огорожею коло обійстя; ремонтувати і набувати сільськогосподарський реманент; доглядати за бджолами; брати ліцензію на вирощування тютюну та ходити коло нього; позичати гроші; сплачувати податки; ходити на раду і взагалі репрезентувати сім'ю перед світською та церковною владою.

Цей перелік чоловічих робіт характерний для землеробських районів України. На Гуцульщині, де тваринництво традиційно було провідним у господарстві, до обов'язків чоловіка,
218 перш за все, належали роботи щодо утримання худоби, заготівлі для неї корму. Влітку багато часу забирало косіння, громадження, сушіння та складання сіна в стопи. Чоловік заготовляв дрова і деревину для різних господарських потреб, сам виготовляв простіші предмети побутового вжитку, займався полюванням, пасічництвом, випасанням худоби на полонині.

Якщо чоловік більшість робіт виконував поза хатою, то жінка — навпаки. Постійними хатніми обов'язками жінки були: дітей доглядати, варити, пекти, обшивати сім'ю, вишивати, прясти, ткати, прати, хату прибирати, доглядати худобу, птаство. Крім того, жінки виконували ще й сезонні роботи. Наприклад, на Київщині: «Весною жінки садили городину в полі й на городі. Як зійде картопля і вся городина, то жінки полять. Це вважалося за важку роботу. Фактично жінка мала роботу на городі аж до свята святого Петра (12 липня). Від посту й до жнив білили полотно. Від Петра починалися жнива: чоловіки косили, а жінки снопи в'язали. Після жнив жінки коноплі мочили. Літом до обов'язків жінки також належало нарвати бур'яків і кропиви, щоб запарити свиням. По Спасі (19 серпня) жінки городину збирали. Найперше цибулю вибирали і соняшники зрізували. Тоді збирали квасолю, мак, картоплю копали. Потім

копали моркву й буряки. Найостанніше — зрізували капусту і шаткували її на зиму. Огірки солили ще перед Спасівкою. Далі господині мають справу з коноплями. Після цього сідають прясти на цілу зиму».

На Гуцульщині обов'язком жінки вважалося ще й миття овечої вовни. На Лемківщині господині часом стригли овець. Жінки в українській селянській сім'ї не виконували фізично важких робіт: не орали, не косили, не молотили. Цього традиційного принципу легко було дотримуватися у розширених і складних сім'ях, де вистачало чоловічих рук. Дещо інша ситуація іноді складалася в простій сім'ї через брак робочої сили. В таких випадках господарі до важких робіт об'єднувалися і допомагали один одному.

В українських селянських сім'ях існували роботи, які виконувалися спільно. Господар і господиня могли разом копати город і викопувати картоплю. На Бойківщині до спільних робіт належало садження картоплі та сушення сіна. Увечері, по закінченні своєї роботи, чоловік інколи допомагав жінці напоїти скотину, мнути льон, коноплі мочити. На Полтавщині з приводу взаємодопомоги чоловіка і жінки в простій сім'ї побутувала приказка: «Як з вірним другом, то не страшно й самотугом».

Таким чином, чоловіки найбільше робочого часу витрачали на рільництво, догляд за худобою і промисли, а найменше — на домашні роботи. Жінки, навпаки, основний робочий час виконували хатню роботу, доглядали за дітьми і худобою. Жінка працювала протягом дня більше часу, аніж чоловік, але ця робота була фізично легшою.

В українській сім'ї XIX — початку XX ст. чоловік був господарем і організатором виробництва, а жінка — лише його помічником. Усі прибутки від господарства отримував голова сім'ї, вкладаючи їх знову у господарство. Жінка окремо мала свій прибуток — за продаж яєць, курей, масла, сала і полотна — і використовувала його на купівлю мила, стрічок, гасу, хрестиків, солі, дитячих речей.

Активними помічниками дорослих були діти. П'ятирічних дітей починали залучати до різної хатньої роботи. З шести років вони починали скотарити. Сільський хлопець від восьми до чотирнадцяти років зранку вже годував, поїв овець, коней, корів, чистив їх. Потім ішов до школи. Хто не

вчився — їхав за сіном, дровами. Наприкінці зими вивозив з батьком гній на поле. Навесні допомагав орати, волочити, вибирав каміння з ріллі, підчищав траву. З восьми років учили молотити ціпом, а з дванадцяти — косити. 12—13-річні дівчата вставали удосвіта прясти, ткати, ввечері шили за материним кроєм, вишивали. Молодші годували корів та іншу худобу.

Виховна функція слугує для передачі дітям батьківського досвіду, культурної спадщини і сприяє формуванню у них ціннісних орієнтацій в житті. Виконання економічної функції значною мірою зумовлює реалізацію *трудового виховання дітей*, бо в її основу покладено працю і особистий приклад батьків. Власне факт народження дитини сприймався у сім'ї як поява ще одного помічника. Саме цим пояснюються звичаї відрізання пуповини у новонароджених хлопчиків на сокирі, щоб у майбутньому був добрим господарем, у дівчаток — «на гребені» (який використовувався при прядінні), щоб була доброю прялею.

До 6—7 років дівчата і хлопці були під опікою матері та виконували приблизно однакову роботу — пасли овець, свиней, гусей. У цей же час їх починали залучати до різних занять: хлопці допомагали батькові коло худоби, а дівчата — мамі коло печі, мити посуд, замітати хату. Трохи старші діти вже виконували чітко розмежовані функції у домашньому господарстві.

Дитяча праця широко використовувалася в збиральництві, що особливо характерне для Полісся і Карпат. Діти збирали гриби і ягоди в такій кількості, що їх вистачало не тільки для потреб сім'ї, а й на продаж.

Невід'ємним компонентом етнопедагогіки було *розумове виховання*. Народні погляди на формування особистості української дитини дуже високо оцінювали його, що знайшло своє відображення в приказках: «Без розуму ні сокирою рубати, ні личака в'язати»; «Не краса красить, а розум»; «Розумний всякому дає лад» та ін.

Саме розумові здібності людини відігравали велике значення при виборі нареченого чи нареченої. Про це свідчать приказки: «Краще з розумним у біді, ніж з дурним у добрі»; «Краще з розумним два рази загубити, як

з дурним раз знайти»; «З розумним розуму наберешся, а з дурним і останній згубиш» та ін.

Для становлення повноцінної людини в сім'ї велика увага приділялася *здоров'ю* і *фізичному вихованню*. У догляді за дітьми українські жінки користувалися переважно засобами народної медицини і гігієни. Великого значення в народі надавали загартуванню дітей змалку. Гуцули казали, що «як дитину хоронять перед студінню, то з того нічого не буде». У сім'ї дітям прищеплювали елементарні гігієнічні навички: тримати в чистоті тіло і одяг, постіль і житло. Фізичному розвитку дітей сприяли рухливі ігри.

В українській сім'ї дбали не тільки про виховання дитини добрим господарем чи господинею, розумної і фізично здорової, але й про її *моральио-етичні засади*, які здебільшого опиралися на християнський світогляд. Сім'я в Україні в XIX — на початку XX ст. становила справжню малу, домашню, родинну церкву. Батьки євангелізували, навчали дітей, впроваджували їх до християнського життя, відповідали за них перед Богом, Церквою і Батьківщиною, оберігали від диявола і лихих людей.

В українських сім'ях дітей передусім учили любові. Митрополит Андрей Шептицький звертався до батьків: «Пам'ятайте й те, що Ваша хата є першою і найважливішою школою, в якій діти Ваші мають навчитися любити Бога і людей».

Проявом любові та добра була пошана до батьків і старших. Дитину змалку вчили «віддавати чолом» (цілувати в руку) родичам і знайомим. Виявом пошанівку до старших було звертання на «ви» як до незнайомих, так і до батьків. Християнська мораль вчила дитину бути чесною, вважаючи крадіжки і брехню гріхом, який рано чи пізно доведеться спокутувати.

У народі суворо засуджували втрату честі та цнотливості. Якщо дівчина позбулася честі до шлюбу, то не мала права одягати вінок — символ дівочої цноти. До збезчещеної дівчини нерідко застосовували фізичні покарання: її били шнурами від дзвонів, які перед тим мочили кілька днів у соляній ропі. Такій дівчині обрізали косу, водили разом з хлопцем, що звів її, селом, обмазували ворота дьогтем, надягали хомут і запрягали до воза. На Бойківщині

побутував звичай «зганьблену дівку вести на купу»: посеред села насипали купу каміння, виводили на неї дівчину і доручали найстаршому чоловікові в селі покрити її голову хусткою.

На всій території України найбільш вживаними термінами на означення дівчини, що народила нешлюбно, а також її дитини, були «покритка» і «байстрюк». У різних етнографічних районах на дівчину ще казали: «копилка», «завилася», «покрилася», «скозачилася» тощо. Нешлюбну дитину ще могли називати: «букарт», «копил», «найдух», «жаливник», «бенькарт» та ін.

Народна мораль засуджувала також зневажливе ставлення юнака до збезчещеної ним дівчини. Він мусив заплатити за заподіяну дівчині кривду («за вінець») грішми, полем або худобою. Якщо парубок цього сам не робив, то його примушували через суд.

Функція етнічного відтворення насамперед повинна була
222 формувати у членів сім'ї національну свідомість і сприяти нагромадженню та передачі національно-культурних цінностей. Елементами нормального культурного способу життя в українській родині були: 1) сповнення щоденно спільно і вголос молитви; 2) розповіді про свою сім'ю, рід, село, регіон, минуле свого народу і його героїв; 3) оповідання казок і легенд, співання народних пісень; 4) святкування національних свят.

Важливим елементом здійснення передачі етнокультурних цінностей .було читання Святого Письма. Знання дітьми Євангелії ставало предметом утіхи батьків. Дуже часто селяни навчали синів і доньок історії свого народу, славили героїв, ганьбили зрадників на паралельних зіставленнях з історією цивілізації, єдиним джерелом знань про яку була Біблія. Таким чином наголошувалось на приналежності України до цілого християнського світу, виховувалась гордість за гідний внесок українського народу в скарбницю світової науки, мистецтва і культури.

Величезного значення у процесі виховання набувало святкування всією сім'єю християнських свят — Святого Вечора, Різдва Христового, Надвечір'я Богоявлення, Воскресіння Христового тощо. Зміст таких свят був завжди глибоко національним, про що свідчили Свята Літургія,

святковий одяг і страви, пісні, танці, забави, особливе місце серед яких посідали коляди, щедрівки і веснянки (гагілки). Основним завданням української сім'ї у другій половині XIX — на початку XX ст. було не тільки зберігати й розвивати національну традиційно-побутову і церковну культуру, а й рідну мову. Відповідальність батьків за це була великою, оскільки ситуація для нормального розвитку рідної мови в пошматованій загарбниками Україні була надзвичайно важкою. У той час на захопленій Росією території діяли Валуєвський циркуляр (1863 р.) і Емський указ (1876 р.), які забороняли видавати книжки українською мовою, національні театри та будь-яке інше українське слово. Фактично українська родина була єдиним середовищем, яке сприяло збереженню і передаванню наступним поколінням українських національних традицій і мови.

Функція природного відтворення, або дітонародження, покликана підтримувати біологічну неперервність суспільства, задовольняти потреби сім'ї у продовженні свого роду, емоційні потреби подружжя у батьківстві та материнстві. Український народ завжди розцінював дітей як великий дар Божий. Про щастя мати дітей йдеться у низці народних прислів'їв та приказок: «Діти — то Божа роса»; «Малі діточки, що ясні зірочки: і світять, і радують у темну ніченьку» та ін.

У народі існувало переконання, що кожна сім'я повинна мати дітей: «А як не росте й одна дитина, то на старості трудна година». Про важливе значення функції продовження людського роду свідчать, зокрема, весільні побажання: «Бодай на вас добра година та грошей торбина, а до того дітвори сотні півтори». В Україні завжди було прихильне ставлення до багатодітності: «Один син — не син, два сини — півсина, три сини — от тільки син»; «У нього дочок сім, то й щастя всім».

Народна мораль українців, вважаючи основним обов'язком кожного подружжя народження і виховання дітей, трактувала намагання запобігти дітонародженню як тяжкий гріх. Такої ж думки дотримувалася й церква. Тому в XIX — на початку XX ст. жінки здебільшого не переривали вагітності, навіть якщо народження дитини було небажаним.

Сексуально-емоційна функція задовольняла потреби подруж жя в довгому спільному інтимному житті. Вона була тіс пов'язана з функцією дітонародження. Церква і наро вбачали призначення статі й сексуального життя у продов женні роду.

Чоловік і жінка потребують одне одного насамперед дл забезпечення і повного розвитку людської природи. В Св тому Письмі написано: «Так то полишає чоловік свог батька й матір і пристає до своєї жінки, і стануть вон одним тілом». Вислів «одне тіло» означає не тільки обра інтимної єдності, але й єдність думок, бажань. Тобт у подружній спільності справи однієї сторони стают предметом піклування іншої. «Одне тіло» — це тако єдність у сексуальній сфері, результатом якої повинна бут нова людина.

Українська молодь, будучи вихованою на християнськи засадах і народній моралі, дотримувалась думки, щ

статеве життя можливе лише в подружжі, і остерігалас інтимних дошлюбних стосунків. В Україні у XIX — н початку XX ст. дуже рідко траплялися факти позашлюб ного життя. Якщо такі й були, то через співжитт з нелюбими чоловіком чи жінкою, відсутність діте у законному шлюбі, тривалу відсутність чоловіка н заробітках або на війні.

Інтимне життя до шлюбу і поза подружжям засуджувалос церквою і громадою. Саме такі погляди було покладен в основу інтимного виховання в українській християнськ сім'ї. Про заборону заглядатися на чужих жінок йдетьс у батьківському благословінню, поширеному на Гуцульщи ні: «...Шобис Бога просив, із своєю дружиною добре жив — на чужі сі не дивив! Тепер би тобі газдувати, парубоцтв продати, чужим жінкам у очи не зазирати».

Експресивно-рекреаційна функція формує емоційно-психоло гічний мікроклімат сім'ї, сприяє зняттю напруження у внут рісімейних відносинах, стресових станів у членів сім'ї. Вон повинна забезпечувати моральну і практичну підтримк в тяжких ситуаціях (опіку), організовувати повсякденни і святковий відпочинок, розваги, сімейні урочистості.

Загальний мікроклімат сімейного життя, його настрій уклад і спрямованість створювалися завдяки щирій ма

теринській ласці та небагатослівній любові батька. За народними уявленнями, щаслива та сім'я, де всі люблять і поважають один одного, де панує дух взаємодопомоги, щирої турботи. У такому випадку в народі казали: «Нащо клад, коли в сім'ї лад».

Надзвичайно важливе значення для забезпечення домашнього затишку і сімейної злагоди в українських родинах мав звичай прощання одне одному всіляких образ, провин і гнівань напередодні великих християнських свят — Різдва Христового і Великодня. Кожен член сім'ї, йдучи до сповіді перед цими святами, повинен був перепросити усіх, хто на нього гнівається, і пробачити провини тим, до кого він мав жаль. Очевидно, що такі дії були спрямовані на досягнення гармонії у родинних взаєминах і громаді в цілому. Під час свят також не можна було таїти зло на когось. У народі вважали: на Великдень гріх не вітатися навіть з ворогом. Тобто у громаді й сім'ї тоді панувала ідея всепрощення.

Великий вплив на формування позитивного емоційно-психологічного клімату сім'ї мало спільне святкування родинних урочистостей і християнських свят. Ось які погляди існували в народі на Свят-вечір: «Усе живе і мертве, що є в господарстві, повинно зустріти урочисту хвилину Свят-вечора на своєму місці. Всі члени родини повинні бути вдома. Боронь, Боже, сваритися в цей день! Навпаки, добре помиритися з ворогами, щоб у новому році було мирно і в хаті, і поза хатою. Вдарити сьогодні будь-яку тварину — великий гріх».

Батько і мати своєю поведінкою подавали дітям приклад взаємної любові, поваги і розуміння, чистоти відносин. Для дітей такі взаємини були не тільки джерелом задоволення і втіхи, а й великою виховною силою.

Під час такого спілкування в стані найбільшої приязні та відвертості члени сім'ї часто ділилися своїми особистими переживаннями чи радощами, радилися. Окрім емоційно-відпочинкового і виховного ефекту, сімейні святкування мали ще й конкретну практичну користь — часто на них вирішувалися справи господарської взаємодопомоги, вироблялися спільні погляди на подолання різних труднощів та негараздів.

§ 5. Сімейні обряди та звичаї

Найважливіші етапи життя людини і окремі стадії розвитку сім'ї завжди супроводжувалися різноманітними обрядами і звичаями. До традиційної сімейної обрядовості належать обряди, пов'язані з біологічним циклом існування людини — народженням (пологові звичаї та хрестини), одруженням (шлюб і весілля), смертю (похорон і поминки).

Пологові обряди і звичаї. Вони складаються з трьох тісно пов'язаних циклів: передпологовий, власне пологовий і післяпологовий. Перші два включають звичаї, уявлення, повір'я, обрядові дії, метою яких є збереження вагітності та забезпечення успішного перебігу пологів. Післяпологові обряди спрямовані на охорону і очищення матері та дитини, приєднання новонародженого до сім'ї, громади і церкви.

Передпологові звичаї покликані були сприяти нормальному перебігу вагітності, доброму самопочуттю жінки, забезпеченню фізичної, розумової та моральної повноцінності новонародженого. До них належать, перш за все, поширені в усій Україні заборони на споживання певних продуктів, вимоги не дивитись на деяких звірят і плазунів, уникати зустрічей з каліками, сліпими, хворими і недолугими. Великого значення надавалось психічному стану жінки, оберіганню її від нервових потрясінь, сварок, переляку. Це пояснюється тим, що в народі вірили нібито вада інших могла перейти на дитину. Прояви негативної поведінки вагітної (крадіжки, сварки тощо), згідно з народними віруваннями, негативно позначились би на вдачі її дитини. Тому вагітна жінка свою вагітність приховувала якомога довше, щоб ніхто не врік і не тяжко було родити.

Власне пологові обряди починалися із запрошення баби-повитухи, коли вагітна жінка відчувала наближення пологів. Бабу-повитуху запрошував чоловік, який йшов до неї з хлібом. У свою чергу, баба приходила приймати пологи з хлібом, свяченою водою і зіллям. У хаті породіллі вона відчиняла всі замки, вікна, двері та розв'язувала всі вузли: щоб дитині легше було прийти на світ. Потім обкурювала жінку зіллям. Народ вірив, що ці магічні дії мають надприродну силу і є корисними для матері та новонародженого.

Магічні дії часом супроводжувалися примовляннями. Наприклад, баба давала породіллі пити воду з пригорщі, решту води зливала над жінкою зі словами: «Як ота вода легко сходить, так би ота дитина легко з тебе зійшла». Різноманітністю відзначалися обряди, пов'язані з відрізанням пуповини. На всій території України існувало повір'я: якщо її відрізати на куделі, то в майбутньому будуть народжуватися дівчата, на сокирі — хлопці. На Бойківщині, Гуцульщині дотримувалися звичаю зберігати перев'язану пуповину до того часу, поки дитина сама її не розв'яже. Вірили, що таким чином дитина «розв'яже собі всю роботу», буде рости хазяйновитою і розумною.

Значне місце посідали обряди, пов'язані з першою купіллю. Існувало повір'я, що виконані в перший день народження дитини магічні дії впливатимуть на її подальше життя. Щоб дитина росла здоровою, у першій купелі використовували свячене зілля або свячену воду. Крім того, хлопчику до купелі клали дев'ясилу («щоб сильним був»), дівчинці додавали меду, квітів, молока («щоб гарною була»). Кожен, хто приходив до хати під час першої купелі, мав кинути до неї монету «на щастя».

Скупану дитину обсушували коло печі. Це робили не тільки з гігієнічних міркувань, але й з метою прилучення новонародженого до домашнього вогнища. Про вшанування вогню і домашнього вогнища та віри в їх очисну і охоронну дії свідчить звичай гуцулів прив'язувати на праву ручку немовляти разом з іншими оберегами (наприклад, часником) мішочок зі шматком глини з печі. У післяпологовий період здоров'я матері й дитини охоронялося від усього злого цілою низкою оберегів. Найпоширенішим в Україні був звичай пов'язувати дитині на ручку червону нитку.

В Україні з минулих століть і до нашого часу існує переконання, що новонароджену дитину, особливо хвору чи кволу, слід якнайшвидше охрестити. Таким чином переслідувалася подвійна мета: охоронити її від усього злого і прилучити до християнської громади, очистивши від первородного гріха. Мамі дозволяли ходити до церкви лише після здійснення церковного обряду «виводу», що символізував очищення.

Вважалося, що дитина, породілля і навіть баба-повитух
після пологів були нечистими. Молодій мамі певний ча
взагалі заборонялося переступати поріг хати. Довго в народ
зберігався звичай очищення породіллі, який разом з нею
здійснювала баба-повитуха. Виходячи з дому, жінка перестуг
пала ніж, яким баба відрізувала пуповину, тричі поливали
бабі руки водою, щоб усе нечисте зійшло з водою в землю.
Породілля також тричі обмивала руки бабі і витирала, коли
прощалася з нею. Цей обряд під назвою «злити на руки» був
поширений майже на всій Правобережній Україні.

У церковному обряді хрещення на перший план виступають
хресні мама і тато (куми). Особам кумів надавалося
особливого значення. Вони шанувалися нарівні з близькими
родичами. Для похресника куми були другими батьками,
оскільки мали обов'язок опікуватися дитиною, брати
якомога більшу участь у її вихованні, допомагати у скрутну
хвилину. За звичаєм у куми обирали людей, які мали своїх
228 дітей. Вважалося доброю прикметою, коли кума була
вагітною.

У різних етнографічних районах України існували різні
звичаї обрання хресних батьків. Переважно за кумів кликали
когось з далекої родини або односельців. На Лемківщині
існував цікавий звичай кликати до своїх дітей одних і тих
самих кумів. Якщо були відхилення від цього правила, то
незначні. Перший раз чоловік був за хресного, а в наступний
раз — його дружина за хресну і навпаки. Різною була
й кількість пар хресних: від однієї до п'яти.

Хресні мама і тато повинні були мати «крижму» — біле
полотно, на якому тримали дитину під час хрещення.
Присутність рідних батьків на обряді була необов'язковою.
Хресні батьки мусили бути християнами, тобто хрещеними
в церкві, та перебувати у законному церковному шлюбі.

Під час хрещення у церкві дитині давалося ім'я. Серед
українців побутувала думка, що гарно обране ім'я має
сприяти щастю та добробуту немовляти. В різних регіонах
України існували різні звичаї обрання імені: на Поліссі
дитину нарікала бабка-повитуха, на Полтавщині вона це
робила разом з кумами, на Наддніпрянщині та Півдні
України — обирали ім'я куми. Щоправда, в кінці
XIX — на початку XX ст. батьки самі називали свою

дитину, орієнтуючись здебільшого за церковним календарем, або робили це на честь батька чи діда.

Часом траплялися випадки, коли позашлюбній дитині давали негарне ім'я на ознаку незаконного її народження. Дуже рідко зустрічалися такі ситуації: священик, перебуваючи у не зовсім добрих стосунках з родиною новонародженої дитини, негарно називав її на свій розсуд. Поняття «негарне ім'я» було специфічним для кожного села чи регіону, бо здебільшого асоціювалося з конкретними людьми: пияками, злодіями тощо.

Після хрещення до хати сходилися родичі та сусіди. За традицією, не можна було приходити з порожніми руками. Здебільшого приносили полотно, їжу або продукти (хліб, цукор, яйця та ін.). Гостювання відбувалося весело, з піснями.

Весільна обрядовість. Традиційний український обряд весілля умовно поділяється на три цикли: передвесільний, власне весільний і післявесільний. У різних етнографічних районах України кожному з них були властиві свої ритуали, обряди і звичаї. Основну увагу зосередимо на спільних загальноукраїнських рисах і традиціях українського весілля.

До передвесільного циклу належать обряди, пов'язані з досягненням згоди молодих і їх родин на шлюб: запити, сватання, оглядини й заручини. *Запити* — це попереднє розвідування родиною молодого про наміри батьків молодої. Цей термін був поширений переважно на Харківщині та Сумщині; на Чернігівщині й Кіровоградщині — «допити», на Івано-Франківщині — «визнавки». На *розвідини* йшли мама або тато молодого чи хтось з близьких родичів. У кінці XIX — на початку XX ст. звичай попереднього розвідування щодо згоди на сватання перетворюється у ввічливе попередження про прихід сватів.

Сватання — перша зустріч представників молодого з молодою та її батьками для досягнення згоди на шлюб. В Україні посередників при сватанні найчастіше називали «старостами», але трапляються також назви «сват», «посланець», «сватач», «говорун». У старости просили, як правило, близьких родичів, поважних одружених чоловіків. Оскільки успіх сватання залежав і від уміння вести розмову, то при виборі старшого старости брали до уваги такі риси вдачі, як комунікабельність і дотепність.

Сватати дівчину вирушали пізно ввечері, щоб на випадок відмови зберегти сватання у таємниці. Зайшовши у хату з хлібом у руках і привітавшись, старости починали традиційну розмову про мисливців, що натрапили на слід куниці (олениці) — красної дівиці, чи купців, що дізнаються про товар, тощо. Після традиційних вітань і промов старостів кликали дівчину й прилюдно запитували її згоди на шлюб. Відповідь нареченої була обов'язковою і вирішальною.

На знак згоди сватів перев'язували рушниками або підносили їм на хлібі хустки чи рушники. Нареченого дівчина перев'язувала хусткою. У випадку відмови старостам підносили гарбуз або макогін (на Західній Україні). При позитивній відповіді нареченої обговорювали попередньо питання про придане.

Увесь передвесільний цикл обрядовості тривав два-три тижні, інколи — місяць. Після сватання відбувалися *оглядини* (*обзорини*) і *заручини*. Батьки нареченого під час оглядин намагалися продемонструвати свій добробут. На Гуцульщині на обзорини ходили як до молодої, так і до молодого.

Заручини — це своєрідне закріплення остаточної згоди на шлюб і прилюдне оголошення цієї події. Обов'язковими елементами були *перший посад молодих* (їх саджали поруч як наречену пару) і обмін подарунками. Назва обряду походить від з'єднання рук, що, за народним звичаєм, набирало юридичної сили.

У призначений для заручин час батьки й родичі молодого, зайшовши з хлібом в хату молодої, сідали до столу. Старший староста брав рушник і накривав ним хліб, на нього клав руку молодої й молодого і перев'язував їх рушником. Після цього наречена перев'язувала рушниками старостів і обдаровувала усіх присутніх родичів молодого хустками, сорочками, полотном.

Часто бувало, що різні обряди передвесільного циклу відбувалися в один день: наприклад, сватання й оглядини або сватання й заручини. Оглядини могли здійснюватися формально, бо звичайно на селі добре знали родину нареченого чи нареченої, їх матеріальний стан. Поступово зникає звичай попереднього розвідування на згоду сватання,

оскільки молоді самі наперед домовлялися про сватання і сповіщали про це своїх батьків.

Після заручин ні дівчина, ні хлопець не мали права відмовлятися від шлюбу без вагомих на те причин. Відмова сприймалася як образа і безчестя, тому їх треба було матеріально відшкодовувати.

На Правобережній Україні існував ще один етап передвесільної обрядовості — *церковні оповіді*. Протягом трьох тижнів перед шлюбом священик в церкві оголошував громаді про намір і згоду молодих одружитися. Це надавало події громадського статусу і можливості парафіянам виявити своє ставлення до молодих, їх родичів. Протягом усього періоду між заручинами і вінчанням сусіди і знайомі мали право повідомити священику все, що могло стати на перешкоді укладанню шлюбу.

Власне весільна обрядовість починалася із запрошення гостей на весілля. Найпоширеніша форма запрошення — особисте відвідування молодими родичів. У більшості регіонів України ще до 30—40-х років XX ст. молода ходила з дружками селом у святковому народному українському одязі, прикрашена квітами і стрічками. Молодий з дружбами просив на весілля свою родину.

Напередодні весілля молодим виготовляли весільні вінки. Цей обряд не всюди був однаковим. Наприклад, на Гуцульщині вінки плели в хаті молодої, куди приходив по свій вінок молодий з дружбою. На Бойківщині вінки зберігалися в коморі у молодої до обряду посаду, коли молодим одягали їх на голову. В хаті молодого виготовляли «весільне знамено», «прапір»: до гарно витесаного древка прив'язували дві-три хустини, дзвіночок і зверху квітчали барвінком. На Гуцульщині древком прапора найчастіше був топірець. Окрім плетення вінків, дівчата прибирали гільце і квітчали коровай. Цією церемонією розпочиналося одне з найважливіших передшлюбних дійств — *дівич-вечір, вінкоплетіни, молодечий вечір*.

Це прощальний молодіжний вечір, на якому наречений і наречена прощалися з дівочою і парубоцькою громадою та переходили в стан одружених господарів. Крім приготування вінків і весільного деревця, на цьому вечорі ще здійснювалися такі обряди: *посад, перепій молодих, розплетення*

коси нареченій, вбирання вінка, обміи подарунками мі молодими та ін. В деяких етнографічних районах Україн цього вечора пекли коровай і виконували пов'язан з цим обряди.

Посад відбувався окремо в домі нареченого і нареченої. Це не тільки прощання з дівуванням і парубоцтвом, ал й благословення дочки і сина на подружнє життя. Молодий чи молода сідали на кожух або рядно, під які клали жито гроші, та просили благословення у батьків і всіх присутніх. В окремих районах Київщини, Житомирщини, Чернігівщи ни, Сумщини і Запорізької області існував спільний посад молодих. На Бойківщині обряд посаду здійснювався у день весілля перед вінчанням. Батьки першими благословляли своїх дітей на одруження і «перепивали» щастя-долю. Дівич-вечір закінчувався невеликою гостиною з танцями й співом.

Найбільш пишною обрядовістю відзначався *весільний день*. На Бойківщині в кінці XIX ст. побутувало вмивання молодих у цей день у відварі барвінку, що залишався від плетіння весільних вінків. Церемонія одягання молодої дружками і свашками відбувалась у коморі в супроводі пісень. Молоді обов'язково мусили мати нові сорочки, ще не прані. Спеціально до весілля шили одяг, який зберігали і шанували впродовж усього життя.

Зустріч молодих після шлюбу (с. Полянки-Воропів Городоцького повіту, 1930 р.)

Весільний поїзд молодого, який вирушав за молодою, складався зі старшого боярина, бояр, світилки і родичів. За звичаєм, нареченого до воріт проводжала мати у вивернено-му вовною догори кожусі. Хлопця обсипали «на щастя» зерном і дрібними грішми.

В Україні після шлюбу в більшості випадків молоді поверталися до дому молодої. Там їх біля надвірного порога зустрічали батьки. Молоді тричі вклонялися їм, батьки ж благословляли дітей і підносили хліб-сіль. Залежно від місцевих традицій молодих зустрічали також медом (Карпатський регіон, Полісся, окремі райони Західного Поділля). Цей ритуал здійснювався двічі: перед відправленням до церкви і після шлюбу.

В Україні в XIX — на початку XX ст. побутував звичай: після шлюбу молода їхала до себе додому, де відбувалася гостина за участю переважно хлопців і дівчат, але без молодого. Він повертався додому, щоб зібрати весільний поїзд, який формувався вже після обряду вінчання — їхали по молоду. На шляху молодому влаштовували «перейму», вимагаючи за неї викуп.

Весільний поїзд (Гуцульщина, початок XX ст.)

Перший викуп — «ворітну» — хлопці з вулиці молодої брали біля воріт її хати. Вони одержували дрібні гроші чи чарку горілки й пропускали весільний поїзд на подвір'я. Друга перепона була біля дверей або в сінях: молоду охороняли дружки, які віддавали її за цукорки і калачі. Щоб сісти біля нареченої, молодий мусив викупити її ще й у брата-підлітка (коли такого не було, його роль виконував близький родич, іноді сусід). Одержавши викуп, брат поступався місцем молодому, і всі гості сідали за стіл.

Після викупу місця починалось *дарування:* спочатку родичі молодого наділяли подарунками родичів молодої, потім — навпаки. В деяких місцевостях було узвичаєне лише одностороннє обдаровування родини нареченої родичами молодого.

Часто посад молодих завершувався обрядом *покривання голови* молодої очіпком і наміткою, що символізувало її перехід у стан заміжньої жінки. Найчастіше це робили мати
234 й заміжні сестри. Після покривання голови відбувався обряд *розподілу короваю.*

У кінці XIX — на початку XX ст. обряд покривання голови часто здійснювався уже в домі молодого. Тоді це виконувала свекруха або й сам молодий. Іноді молоду покривали двічі — в своєму домі та чоловіковому. Після приходу молодої до чоловіка свекруха скидала з неї намітку, закидала її на піч і зав'язувала у свою.

Власне весіллям, гостиною керували хресні батьки. Наприкінці весілля у домі молодої відбувався останній її викуп — «весільний пропій». Після цього пізно ввечері молоду виряджали до дому чоловіка. Її родичі передавали родичам і боярам посаг, вона виходила на подвір'я, а в той час гості співали пісні, в яких була туга і сум за рідною домівкою.

За народними віруваннями, віз з молодими і посагом мав переїхати через вогонь, щоб запобігти лихові і «очистити» молоду. Молодих зустрічали свекор і свекруха у вивернутому кожусі, яка обсипала їх пшеницею. Молоду супроводжували дві-три свашки з її родини, які стелили шлюбну постіль. На Гуцульщині, коли в домі молодого починалася гостина, молодих до комори відводив дружба. Він стелив ліжник, роззував

Танець молодих (с. Явірки на Лемківщині, початок XX ст.)

їх, за що брав гроші, приховані заздалегідь молодими для нього.

Головний весільний день закінчувався обрядами шлюбної ночі: *переодягання молодої, виведення її до гостей, демонстрування цнотливості.* Важливе місце відводилося циклу обрядів після шлюбної ночі, що символізували приєднання невістки до родини чоловіка: *розтоплювання печі, посилання по воду, скроплення водою господарства, приготування обіду, частування свекрів.*

Післявесільні обряди повинні були зміцнити зв'язок між родинами молодих і полегшити призвичаєння молодої в чужому домі. Через день-два молодий кликав гостей на «пропій». За тиждень після весілля молоді йшли до батьків молодої на *міни:* батько молодої повинен віддати, що «мінив» (обіцяв) дати їй у віно під час сватання і заручин. З цього приводу влаштовувалась гостина.

Останній післявесільний обряд — *калачини* (Гуцульщина), *честь, дякування* (Львівщина), *хлібини* (Хмельниччина, Волинь) або *розхідний борщ* — відбувався через місяць після весілля. Молодий купував калачі й напої, кликав

весільних батьків та інших гостей, щоб запити сво
газдівство. Цей останній акорд весілля відбувався зі співам
і танцями.

Похоронна і поминальна обрядовість. Віруючі люди похилого
віку здебільшого спокійно, з усвідомленням необхідност
ставилися до факту смерті. Вони були переконані, що
існування на цій землі припиняє лише їх тіло, а душ
відходить у небеса. Тому великого значення надавалось
її стану: намагалися не грішити, частіше сповідатися
і приймати Святе Причастя. Відчуваючи близьку кончину,
просили до себе священика для відпущення гріхів і очищення
душі. Кожен українець-християнин бажав зустріти цей
момент у повному розумі, молив Бога, щоби смерть
не була раптовою — внаслідок нещасного випадку.

У традиційній поховальній обрядовості українців християнські звичаї тісно переплелися з пережитками давніх похоронних ритуалів, що сягають своїм корінням у до-
236 християнські часи. Вони були ще досить міцними наприкінці XIX — на початку XX ст. Наприклад, на похороні самогубців або тих, кого вважали відьмами чи упирями, дотримувалися охоронної символіки і магічних дій: вбивали в груди осиковий кілок, кололи тіло шилом, посипали очі або могилу маком, завалювали її камінням чи сміттям. Це повинно було створити штучні перепони для виходу цих мерців та їх «духу» з могили.

У похоронних звичаях українців обряди, які стосуються покійника, переплелися з обрядами, що спрямовані на охорону живих. З одного боку — турбота про тіло і душу померлого, бажання віддати йому належну шану, з іншого — намагання охоронити від покійника членів сім'ї, навіть жителів села, а також домашніх тварин, посіви тощо. У різних етнографічних районах України виконувались похоронні та поминальні обряди. На Гуцульщині, наприклад, на знак того, що в хаті хтось помер, на вікні знадвору вішали білу перемітку, а перед хатою розкладали велике вогнище. Хтось із родичів трубив на трембіті ритуальну сумну мелодію. На Лемківщині до сьогоднішнього дня у вікні хати, де є покійник, ставлять свічку.

Коли людина помирала, то обмити і одягнути її кликали старших людей. В Україні покійників вбирали в новий,

а іноді й святковий одяг. На Бойківщині дуже часто жінки зберігали на смерть своє весільне вбрання. На Поліссі мужчин одягали в білі полотняні штани, білу сорочку, на голову обов'язково вбирали шапку, ноги обмотували білими шматками тканини. На Гуцульщині покійника вбирали в новий одяг: чоловіків оперізували вовняним поясом, жінку завивали у перемітку, укривали білим полотном, знімали з неї усі прикраси. Мерцеві-чоловікові клали біля голови шапку, парубкові — крисаню, а дівчині — вінок з барвінку. Похорони неодружених дівчат і хлопців мали деякі елементи з весільної обрядовості. Померлу дівчину на Бойківщині називали «княгинею», а хлопця — «князем». Їх вбирали у весільний одяг, на руку одягали перстень з воску, до правої руки прив'язували весільний рушник. Дівчині розплітали і розпускали косу, хлопцеві до пояса прив'язували червону хустку. Померлій «княгині» серед живих парубків обирали «князя», а «князю» — «княгиню». Під час похорону вони виконували роль наречених покійників, а після — вдівців. Згідно зі звичаєм, покійник одну ніч повинен був залишатися вдома. Коло небіжчика горіли свічки, в головах біля домовини на столі лежав хліб, стояли миска або горня зі свяченою водою, стелили хустину, клали свячені пахучі трави. Двері в хаті покійного були постійно відчинені. Коли приходили люди, то перш за все вони молились.

У різних етнографічних районах України при покійнику поводили себе по-різному. На Бойківщині та Гуцульщині ще до середини XX ст. зберігався звичай проводити забави при померлому: «грушку», «лопатки» та ін. Це ніби повинно було нагадувати людям, що життя триває, розганяти тугу за покійним. На Поліссі в хаті мерця поводили себе спокійно, не робили нічого зайвого, що могло порушити тишу й спокій.

Увечері до хати покійного просили священика відправити панахиду. На Гуцульщині та в деяких інших етнографічних районах коло мерця цілу ніч старші господарі по черзі читали «Псалтир». Біля покійника протягом ночі мусив хтось бути, його не можна було залишати самого.

У день похорону присутні прощалися з покійником, ніби прощали всі його провини. Коли виносили труну з дому, то, за давньою традицією українців, її тричі опускали на поріг.

Щоб покійник ніколи не повертався додому, швидко закривали двері, кропили свяченою водою місце, де він лежав, замітали хату або клали сокиру.

На Гуцульщині, перед тим як рушати на цвинтар, на подвір'ї усі ставали на коліна перед домовиною, а родичі померлого прихиляли голови до її повіка. Священик тричі виголошував «прощу», тобто від імені померлого прощався з рідними й близькими. Після кожної «прощі» сім'я покійника роздавала людям «поману» — пам'ятку про померлого (сердаки, сорочки, хустини тощо).

В Україні до кінця XIX ст. існував давній звичай везти покійника на цвинтар саньми, незалежно від пори року. Дещо пізніше труну несли на плечах. На Гуцульщині такий похід час від часу зупинявся і трембіта на довколишні гори сповіщала про цю сумну подію. І в хаті, поки лежав покійник, і під час його проводів на кладовище по ньому «голосили», «йойкали» (Бойківщина).

На кладовищі після панахиди і виголошення священиком «Вічная пам'ять» родичі кидали землю в могилу, подекуди — й гроші. На Гуцульщині на могилі дівчини закопували весільне деревце.

Після поховання влаштовували поминки, ритуальний обід — «комашню», «обід», «горячину» (Бойківщина), «холодний обід», «мерлини», «жалібний стіл» (Полісся). Гуцули робили обід ще тоді, коли покійник знаходився у хаті: ставили на стіл пироги, бринзу, вуджену солонину, м'ясо, калачі. На Бойківщині в першу ніч після похорону годилося не спати, тому влаштовували ігри ще гучніші, ніж при мерцеві.

Поминали покійника через дев'ять днів («дев'ятини»), сорок («сороковини») і через рік («роковини»). Щорічно через тиждень по Великодню, на Провідну неділю, а в деяких регіонах — і на Зелені свята, люди цілими сім'ями йшли помолитися на могили близьких і родичів. Упорядковували могили напередодні. В окремих районах України в цей день на могилах справляли «тризну»: приносили і споживали їжу. За померлим носили жалобу, яка проявлялася в тому, що від дня смерті до похорону чоловіки не голилися (Бойківщина). Дівчата на знак смутку розпускали волосся, чоловіки ходили без головних уборів під час жалоби навіть у мороз і негоду,

Похорон з трембітарями (Гуцульщина, 1924 р.)

жінки не носили прикрас. Протягом року в хаті не можна було колядувати, щедрувати і взагалі співати.

Сьогодні в Україні відбувається відродження народних християнських обрядів і звичаїв, що пов'язані з народженням і смертю людини, створенням нею сім'ї, вихованням дітей тощо. Важливо, щоб у кожному етнографічному районі, в кожному місті та селі дотримувалися і передавали наступним поколінням свої традиції, які всі разом творять самобутній родинний лад українців. Саме завдяки міцній християнській сім'ї український народ через віки лихоліть зумів зберегти свою національну свідомість, психологію і культуру. Її традиційні демократичні засади повинні бути основою побудови незалежної демократичної держави. Пам'ятаймо слова митрополита Андрея Шептицького: «... слаба та й нещасна така суспільність, що складена з нещасливих родин».

ЛІТЕРАТУРА

Борисенко В. К. Весільні звичаї та обряди на Україні. К., 1988.

Гаврилюк Н. К. Картографирование явлений духовной культуры (По материалам родильной обрядности украинцев). К., 1981.

Кравець О. М. Сімейний побут і звичаї українського народу. К., 1966.

Общественный, семейный быт и духовная культура населения Полесья. Минск, 1987.
Пономарев А. П. Развитие семьи и брачно-семейных отношений на Украине: Этносоциальные проблемы. К., 1989.
Сявавко Є. І. Українська етнопедагогіка в її історичному розвитку. К., 1974.
Цимбалістий Б. Родина і душа народу // Українська душа: Зб. ст. К., 1992.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Які Ви знаєте історичні форми і типи української сім'ї?
2. Які функції сім'ї впливали на формування свідомості українського народу?
3. З якою метою виконувалися післяпологові обряди?
4. Схарактеризуйте передвесільний цикл весільної обрядовості.
5. Розкажіть про особливості похорону неодружених дівчат і хлопців.

Громада і громадський побут

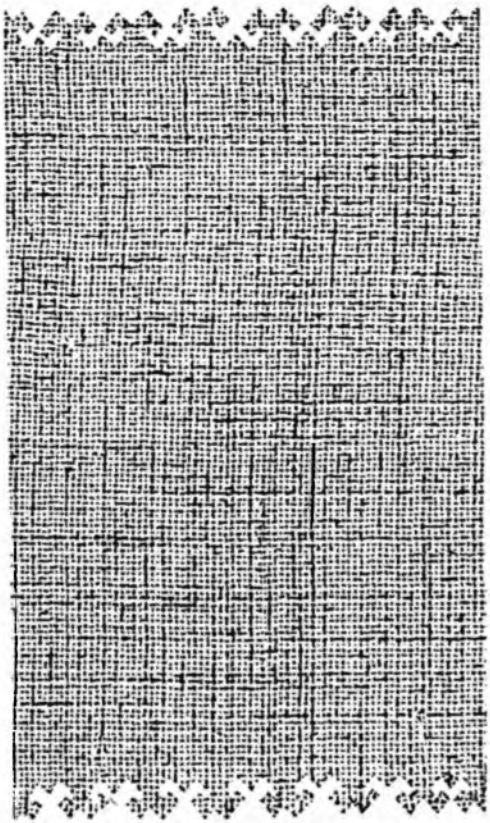

Поняття громада — дуже широке. В одному значенні — це спільнота, спілка людей, об'єднаних за виробничими, конфесійними, політичними, віковими чи іншими ознаками (пастуша громада, парубоцтво тощо), в іншому — компактна група представників одного етносу на території іншого (українська громада на Зеленому Клині, вірменська громада у Львові). У найбільш широкому значенні *громада — це така структурна одиниця (у місті чи селі), яка має спільну територію й певну власність (насамперед земельну), свій уряд і згідно з установленими нормами регулює усі аспекти життя своїх мешканців.* Її називають ще *територіальною громадою.*

Дослідники вважають, що сільські територіальні громади в Україні сформувалися у період раннього феодалізму. У середні віки вони були важливою економічно-правовою інституцією (органом місцевого самоврядування з основним економічним базисом — спільним землеволодінням), а з розвитком товарно-гро-

шових відносин, з переходом від колективних форм землеволодіння до приватної власності почали занепадати.

Період руйнування громад у різних регіонах України не співпадав у часі. Якщо на Західній та Правобережній Україні цей інститут був підірваний уже в XVI—XVII ст., то на Лівобережжі та Слобожанщині він активно функціонував ще й у XVIII ст. Втрачаючи всезагальний характер універсального органу і носія суспільних функцій, територіальна громада у XIX ст. перетворюється на найнижчу одиницю місцевого управління, підпорядковану державній владі. Однак пережитки громадської спільності, пристосовуючись до нових соціально-економічних умов, повсюдно утримувались упродовж XIX — початку XX ст., впливали на побут сільських мешканців.

У структурі сільських громад основну масу становило селянство, яке диференціювалося за часів панщини на категорії за тими функціями, які воно виконувало стосовно панського двору, а після реформ 1848 р. (на західних землях України) і 1861 р. (на східних) — на стани й прошарки за майновими ознаками.

Урядовці, торговці, інтелігенція становили у селах незначний відсоток. До складної внутрішньої структури належали різні групи селян, об'єднані за певними інтересами, зв'язками тощо. Це були насамперед сусідські, родинні, вікові, виробничі, конфесійні мікрогромади. Одні з них вважалися більш-менш сталими (родинні, конфесійні), інші — тимчасовими (молодіжні, заробітчанські). Характерною рисою сільських громад в Україні було те, що вони спиралися переважно на зв'язки малих спільнот. Найбільш виразно простежувалися родинні та сусідські зв'язки. Перші у рівнинних районах України досить чітко виявлялися у заселенні однофамільцями сільських вулиць, кутків, хуторів. У Карпатах сусідські зв'язки були активнішими, аніж родинні. У межах територіальних громад важливе місце належало церковному об'єднанню (приходу, парафії). Якщо мешканці села були одного віровизнання і їх обслуговував священик одного храму, то церковна і територіальна громади співпадали. У великих населених пунктах, заселених представниками різних етносів (на Закарпатті, Поділлі, Буковині), нерідко було кілька храмів, навколо яких мешканці

гуртувалися за віросповіданням. Національні меншини кількох сіл об'єднувалися навколо храму, який інколи знаходився на значній віддалі від місця проживання. У такому випадку вони належали до різних територіальних громад, але до спільної церковної громади. Зовнішніх ознак, які б вирізняли окремішності культури представників різних конфесій, було не так уже й багато. У загальноукраїнському середовищі усі спілкувалися переважно українською мовою, особливо не вирізнялися одягом, житлом, заняттями. Усе ж відмінності між конфесійними громадами існували і найчастіше виявлялися у звичаях та обрядах.

Складна структура громад визначала стосунки мешканців, ступінь та форми їх участі у різних сферах життя, виборні та інші права.

§ 1. Громадське самоврядування

244 Однією з визначальних рис селянської громади було *самоврядування*. Найвищою владою на селі вважалась *громадська рада*, яку репрезентували виборні посадові особи — сотники, десятники, крім того, наглядачі громадських хлібних магазинів, об'їздчики полів тощо. На чолі громади стояв *сільський староста*.

Назви посадових осіб на всій території України в різні часи були різними. У середньовіччі вони залежали від того, кому належало село (державі чи панові), на якому праві було засновано (у західних областях села на руському праві очолював «тивун» або «отаман», на волоському праві — «князь», на німецькому — «солтис»). У XIX ст. найпоширенішими назвами начальників сільських громад були: «староста» (на східних землях України), «війт» (на західних).

У різні часи призначення посадових осіб громади відбувалось по-різному. У XVIII — на початку XIX ст. громада на загальних сходах обирала адміністративних осіб, яких згодом затверджував власник села або державні урядовці. З 1889 р. усі виборні посади в громадах затверджувалися земствами. Земські урядники мали право тимчасово, а повітові з'їзди земських начальників — остаточно усувати посадових осіб від виконання їх обов'язків.

При обранні старости загальними вимогами були: християнська віра, законне народження, 25 років від роду, проживання в даній громаді не менше трьох років. У виборі кандидатури старости велике значення мали його ділові якості, авторитет у селі, вміння відстоювати інтереси громади перед урядом.

Старості в селі належала адміністративна влада: він мав доводити до громади постанови уряду і стежити за їх дотримуванням; дбати за виконання розпоряджень, які надходили від панського двору. Серед найголовніших обов'язків старости було завідування маєтком громади: земельними угіддями, зерновими припасами тощо. Він розпоряджався будівництвом громадських споруд, ремонтом громадських доріг. Староста разом з виборними стежили за рівномірним розподілом податків між членами громади і регулярною їх сплатою, вчасним відробітком шарварку тощо. Сотники і десятники виконували поліцейські обов'язки.

Із втратою громадами автономії права і обов'язки старости та інших виборних осіб щораз скорочувалися або ставали формальними; вони усе більше залежали від повітового уряду, вищих державних інституцій.

У самоуправлінні громад важливу роль відігравали засідання громадських рад, громадські сходи (загальні збори представників від усіх господарств) та громадські суди. Сільський сход був основним розпорядчим органом громади.

Повноправним учасником *громадського сходу* виступав голова сім'ї — батько, якого лише в окремих випадках могли заступити повнолітній син або дружина. Правом голосу користувалися також вдови, які самостійно вели господарство. Повсюдно найбільший, часто вирішальний вплив на сходах мали літні люди — старійшини, передусім заможні, поза тим брались до уваги їх розважливість, кмітливість, репутація в сім'ї та громаді.

Рішення щодо скликання сходу приймала *громадська рада.* Під час напружених сільськогосподарських робіт обмежувалися коротким обговоренням і полагодженням справ у неділю після богослужіння — біля церкви або в центрі села, біля управи. На громадські сходи людей скликали посильні.

Громадою обговорювали купівлю чи орендування землі, лісу, спорудження школи, церкви, а також виконання певної громадської повинності, джерела сплати податків тощо. З кінця XIX ст. постанови громадських сходів набували чинності тільки після їх затвердження земським начальником. З обмеженням автономії громад, у зв'язку з поширенням державного законодавства на всі сфери життя роль громадських сходів змінювалась, функції уніфікувалися і регламентувалися згори, що зумовило наприкінці XIX ст. майже їх занепад.

Із самоврядуванням у громадах тісно пов'язане питання *громадського судочинства*. У XIX ст. під тиском державного судівництва поступово знижувалась роль сільських громадських судів. Після реформ 1848 і 1861 рр. громади були позбавлені карного судівництва, однак селяни не хотіли визнавати державного права і продовжували вести судочинство у себе на місці. Апелювання до громадського суду пояснювалося довір'ям до нього, переконанням, що сільський суд «розсуджує провини так, як каже наш народний звичай і громадське сумління», «служить по справедливості і за божими заповідями».

Громадські суди як інституція відійшли в історію, але безслідно не зник звичай колективного вирішення спірних питань. Повсюдно в Україні при виникненні конфліктних ситуацій (найчастіше за межу, польову шкоду) селяни вдавались найперше до старости, бо саме йому належало судочинство в громаді. Громадський старшина разом з виборними («таксаторами»), свідками й старійшинами села вирушав на місце події і там чинив правосуддя. Нерідко, вдаючись до умовляння, примирення, намагалися вирішити справу так, щоби обидві сторони були задоволені. Коли ж ухвала громади вважалася несправедливою або справа виявлялася надто серйозною, зверталися до *повітового суду*. Але, як писав відомий діяч національного відродження Іван Вагилевич, посилаючись на бойківські традиції, «хто був осуджений громадським судом, рідко коли насмілювався апелювати до вищої інституції».

На період розкладу феодалізму, розвитку та утвердження капіталізму сільські громади мали дуалістичний характер: з одного боку, вони були покликані відстоювати інтереси

селян, а з іншого — залишалися залежною одиницею (спочатку від поміщика, а потім від земства і повітової влади). Пристосовуючись до нових умов, вони виявились пережитковою формою, яка прагнула зберегти спадкоємність демократичних засад середньовічної громади, якнайповніше проявити себе етностабілізуючою структурою у збереженні й наслідуванні традицій самоуправління, охорони і захисту своїх громадян.

§ 2. Релікти звичаєвого права у громадському побуті

Суспільне життя українського народу регулювалося системою загальнообов'язкових правил, розроблених державою, однак у сільських громадах велику силу мало так зване *звичаєве право* — неписані норми, сформовані на основі вікових традицій. Навіть у XIX ст. до офіційного скодифікованого права селянство ставилося з недовірою та острахом. Норми правного кодексу не могли швидко викорінити предковічних традицій селян, тому вони, оминаючи «панські» закони, прагнули у межах звичаю вирішувати свої внутрішні проблеми — передовсім ті, які стосувалися земельної власності, наймів, оренди тощо.

Важливе місце у системі звичаєвого права належало питанням власності. Недоторканість власності у свідомості народу залежала від багатьох факторів, але насамперед від кількості вкладеної у неї людської праці. Трудові засади були основою основ у праві на землю. Відомо, що культурне освоєння землі нашими предками відбувалось поступово: у зв'язку з тим, що запаси лісу в минулому були значними, а орної землі бракувало, селянам дозволялось викорчовувати ліси. Ділянка землі, відвойована шляхом вирубки і спалювання дерев, була уже не дарунком природи, а продуктом важкої праці. А тому з огляду права вона вважалась виключно індивідуальною власністю, яка передавалась у спадок нащадкам. Водночас ті ділянки землі, догляд за якими вимагав меншої праці (пасовища, ліси), належали до загальногромадської власності. Розбіжність поглядів селян і поміщиків на земельну власність ставала причиною суперечок, а то й сутичок між ними. У цій боротьбі велику активність виявляли сільські громади. На західноукраїнських землях виборювання

громадами прав на вільне користування лісами й пасовищами після скасування панщини спричиняло до довголітніх судових процесів.

Право приватної, громадської, державної власності й недоторканості фіксувала система спеціальних знаків. Для встановлення розмежувальних знаків між окремими селами, панськими і громадськими землями за часів панщини призначалися спеціальні комісії, приймалися рішення громадських судів. Згодом офіційна влада чітко фіксувала межі власності. Однак за звичаєм і в XIX ст. сусіди відокремлювали межу камінням або садили дерева. Територія однієї громади відмежовувалася від іншої або природним бар'єром (річкою, лісом), або певним знаком: хрест при дорозі або на полі, низенькі стовпці тощо. На сіножатях межі часто позначали камінням, а на орних землях — неораною смугою; іноді орієнтиром служило дерево, купина або інший примітний природний знак. Громадський ліс від державного
248 відокремлювали ровами і кам'яними стовпцями.

Порушення межі було не буденним фактом, за яким стояла лише зміна земельної ділянки, а подією, яка нехтувала усталеними нормами, тому справа вимагала негайного перегляду. Для захисту права власності у селянському середовищі використовувалось: громадське судівництво, показання свідків, присяга. У Карпатах до початку нашого століття побутував давній звичай розв'язувати суперечку за межу присягою із землею. Ця неординарна подія відбувалася обов'язково в присутності сільської управи і великої кількості односельців, а присяга із землею вважалася горянами найвищою і найстрашнішою. Той, хто її порушував, наражав себе на нещастя, навіть на смерть, а його гріх лягав на нащадків аж до сьомого покоління.

Суперечки (процесування) за межу належали до найпоширеніших у судовій практиці громад. При цьому, за звичаєм, справа вирішувалася на місці за участю двох позивачів, старости, виборного і сусідів-свідків.

Знакова система власності застосовувалася не тільки у землекористуванні. Селяни також значили свійських тварин, найчастіше овець, коли віддавали у гуртовий випас. Такі позначки на вусі тварин були незаперечними доказами при визначенні власності.

Право власності набувалося різними шляхами, найчастіше через купівлю, обмін, дарування, спадкування. За звичаєм, скрізь в Україні спадкування відбувалося переважно у формі родинного поділу і, як правило, не виходило за межі селянської сім'ї. Тільки той, хто був дійсним членом цього союзу, брав безпосередню участь у збільшенні родинної власності, міг заявити свої претензії на спадкування, діставав на нього право.

Більшість норм звичаєвого права випливала з договорів, що їх укладали між собою. Найважливішими були угоди на купівлю-продаж рухомого майна, обмін, найми тощо. Звичаєве право регламентувало умови найму пастухів: у договорах зазначалися терміни початку і завершення випасу худоби на спільних луках і селянських землях, умови оплати (натурою, грішми), розподілу молочної продукції, оренди землі та пасовищ тощо. У договорах найму було вироблено певні традиції щодо тих, хто передчасно полишив службу, завдавав збитків тощо; обов'язково йшлося про характер харчування (у господарстві чи самостійно).

В Україні існували такі види наймів: рокові (на рік), строкові (на певний час) і поденщина. За звичаєвим правом, виконання договорів забезпечувалося завдатком (заставою). Та сторона, яка давала завдаток, втрачала його при свідомому порушенні нею договору.

Найчастіше наймали одного пастуха на всю громаду (громадський пастух) або ж на куток села. Окремі громади обирали спільного пастуха для випасу волів, а для овець наймали пастуха лише ті господарі, в котрих було їх багато. Усні домовленості укладались у найбільш людних місцях, найчастіше у корчмах, на ярмарках, і скріплювались могоричем.

Майже на всі випадки життя в народі існували свої правові норми. Правні звичаї, якими керувалися у громадському побуті аж до початку XX ст., були вже реліктами, які щораз частіше вступали у суперечність з державним правом, втрачали свої колись непорушні позиції, проте ще безслідно не зникали. Незважаючи на законодавчі акти, якими державна адміністрація регламентувала життя селян, громади намагалися відстоювати свої «приписи». Вони були зрозумілі людям, оскільки базувались на місцевих звичаях.

§3. Громадські функції соціального захисту селян

До найважливіших функцій громади належало забезпечення порядку і безпеки усіх, хто перебував на її території, а також недоторканості рухомого і нерухомого майна. Для цього в українських селах існувала спеціальна служба, важливі обов'язки покладались на всю громаду.

Традиційним інститутом правопорядку була *нічна варта*, відома в Україні від тих часів, коли необхідно було забезпечити оборону громади від зовнішнього нападу. Починаючи від XIX ст., функції і роль сільської сторожі істотно змінилися, і все ж ще у перші десятиліття XX ст. у більшості сіл нічна варта охороняла від злодіїв чи палію. Обов'язки сторожів почергово виконувало все доросле чоловіче населення, лише в окремих селах зрідка була постійна сторожа, яку утримувала громада.

250 У Галичині для повідомлення про варту служила спеціальна палиця («варта», «куля») із зазначенням на ній назви громади, якій вона належала. Форма цього атрибуту була довільною, але відомою усім мешканцям громади. Цю палицю щоранку передавали господареві того двору, який чергуватиме у наступну ніч. Організація і контроль цієї служби належали до обов'язків війта. При виявленні порушень порядку, особливо злодіїв, чи при пожежі село сповіщали дзвоном на дзвіниці, ударом по залізній рейці чи іншим відомим у селі сигналом.

Для охорони своєї власності кожна громада була зобов'язана мати окрему сторожу для лісу — *лісника* («гайового», «побережника») і для поля — *польового*. Польовий стежив, щоб не робили самовільно стежок, ровів, не ходили і не їздили по чужому полі, не пасли худоби без пастуха, не переганяли самовільно худоби через чуже поле.

Найпоширенішими видами польових збитків уважали пошкодження посівів худобою, дичиною. Про виявлену на полі шкоду польовий сторож мав доповісти начальнику громади, тому що тільки йому в присутності двох присяжних належало право покарання порушників. Незначні повноваження мав і польовий. У Галичині, наприклад, йому було дозволено карати пійманого шкідника, доставляти до

арешту, якщо сума заподіяної шкоди не перевищувала 5 золотих.

В одних селах існував звичай, за яким польовий сторож мав право зайняти худобу, яка паслась на чужому полі, в інших — тільки частину худоби і передати начальникові громади. Якщо шкода була завдана свійською птицею, то польовий мав право вбити її, але не рухати, так само, як гайовий, виявивши зрубане дерево, повинен був залишити його на місці шкоди. Староста був зобов'язаний забезпечити протипожежну охорону, розподіл обов'язків селян на випадок пожежі. Начальник громади чи виборний здійснювали контроль за порядком у громадських місцях, насамперед у корчмі, на молодіжних забавах. У випадку порушень спокою у корчмі шинкарі підлягали покаранню.

В охороні громадського порядку важливе місце належало боротьбі зі злочинністю. Відомо, що «ведення сліду», «гоніння сліду» вважалось найдавнішими функціями громади, що знайшло відображення ще в «Руській Правді». У часи середньовіччя громада мала чітко визначені обов'язки щодо розслідування крадіжок, виявлення і покарання злодія; при цьому враховувалось дуже багато обставин і традицій. Так, у Карпатах, на Поліссі злодія шукали тільки в присутності потерпілого. Якщо слід злодія вів до сусіднього села, то до розслідування приставала уже нова громада. За умови відсутності потерпілого, а також за межами села, в якому була скоєна крадіжка, відповідальність з даної громади знімалась. На випадок відмови від ведення сліду громада повинна була платити потерпілому грошову кару.

Наприкінці XVIII ст. функції громади щодо правопорядку дещо послабились, однак остаточно цей обов'язок не зник. У нічний час відповідальність за виявлення злодія несла громадська варта. Для тимчасового утримання порушників громадського порядку при сільському громадському будинку було окреме приміщення — «арешт», «кримінал», «холодна». На території громади лише її старшина мав право вжити якихось заходів щодо покарання злочинця, проте селяни цього не завжди дотримувались — розправлялися самочинно, нехтуючи законодавством (особливо, якщо виявляли конокрада чи палія).

У народі розрізняли дві категорії злодіїв. Карних злочинців громади передавали державному правосуддю. Численнішу групу становили ті, за якими час від часу траплялися дрібні крадіжки яєць, курей, прядива тощо. Раз зазнавши неслави злодія, ці люди не могли позбутися її до кінця свого життя, ще й на дітей кидали тінь. Бувало й таке, що їх діти, а то й онуки не могли одружитися у своєму селі тому, що походили «із злодійського роду». Попри це у народі існувало ще й таке переконання: «не один під такою планетою народжується, що побачить, те мусить украсти». Таке було народне розуміння клептоманії, яке, очевидно, позначилося на способах та мірі покарання винного.

Найпоширенішою формою покарання було прилюдне висміювання злодія. В Україні аж до XX ст. існував звичай водити селом злодія з крадіжкою. Його супроводжували виборні, юрба односельців, які докоряли, дошкульно висміювали винного. Для привернення більшої уваги до події й винуватця, певного морального впливу на нього злодія змушували бубнити у бубон, повторюючи своє ім'я і скоєний злочин. Очевидно, всезагальне висміювання — дуже давній спосіб покарання, бо відомий скрізь в Україні. У XX ст. при виявленні подібного злочину викликали до села з повіту чи окружної дільниці поліцая, який у присутності мешканців села карав винних — бив, водив селом. Громади також мали звітувати про карні заходи повітовому урядові.

Існував ще один спосіб фізичного і морального покарання за крадіжку. Для цього деякі громади мали пристрій: дві дошки, з'єднані між собою поперечками, з отвором для голови і рук. Винуватець уставляв у отвори голову й руки і так мусив стояти під церквою протягом усієї недільної служби, відчуваючи на собі глумливі погляди, зносячи гострі докори селян. Зазначимо, що звичай покарання під церквою за будь-яке порушення моралі був відомий в Україні з часів середньовіччя і проіснував подекуди до XX ст. Інколи закутого в дерев'яну колоду злодія впродовж кількох недільних днів виставляли на посміховисько перед усім селом, прилюдно карали палицями.

Траплялися і більш значні крадіжки, вчинені сторонніми людьми. До таких, як свідчать численні архівні матеріали, найчастіше належало викрадення волів і коней. У кінці

XVIII — на початку XX ст. конокрадство подекуди набирало таких розмірів, що громадам було уже не під силу боротися самотужки, і до цієї справи підключалися державні органи. Слід відзначити, що крадіжки в українських селах належали до подій неординарних, малорозповсюджених. Про це свідчить звичка господарів не замикати хатніх дверей при тимчасовому відлученні. На Бойківщині, коли під час сінокосів уся сім'я виходила в полонину, двері підпирали лише жердкою — на знак того, що господарів немає. Цього було достатньо, щоби в дім ніхто не заходив. З дитинства привчали до усвідомлення того, що найдрібніша крадіжка — це великий гріх і неминучим буде покарання, якщо не від людей, то від Бога.

Ставлення до злодія і вчиненого ним злочину залежало від багатьох причин, зокрема від того, за яких умов скоєний злочин, хто і в кого вкрав, які причини спонукали до цього. Наприклад, якщо обікрадено вдову чи бідного селянина,— подія набувала великого розголосу, кожен намагався прилучитись до пошуків злодія, надати допомогу потерпілим. При цьому могли вдатися і до самосуду, не чекаючи адміністративного втручання. Дещо інакшою могла бути реакція, коли обкрадено багача-глитая, особливо,якщо злодієм виявився злидар. У всіх випадках у боротьбі зі злодійством громади відстоювали передусім свою честь і репутацію, запобігаючи, щоби на них «не тикали пальцем», не давали образливих назв сусідні села.

Кожна подія, навіть поодинокий вчинок тієї чи іншої особи, не лишалися поза увагою села. Громада несла відповідальність за всіх її членів, особливо за убогих, жебраків, волоцюг. Згідно з громадськими статутами кожна громада була зобов'язана утримувати своїх убогих, а панський двір мав подбати про забезпечення їх певним заробітком, видачу готівки для придбання найнеобхіднішого.

Громадська думка щодо вбогих була неоднозначною: в оцінках і ставленні до них зважували причини, які породжували їхній стан. Одну категорію становили всі ті, хто опинився на найнижчому соціальному щаблі внаслідок втрати землі, зменшення поголів'я худоби, надмірного оподаткування чи лихварських махінацій. Іншу категорію складали жебраки («старці», «діди») — найчастіше немічні

літні люди, а також сироти, діти-знайди, бідні вдови, які жили виключно випрошеним хлібом. Їх ряди поповнювали ті, що змарнували господарство, пропивши його, або втратили внаслідок голоду, різних стихійних лих: повені, пожежі, а також через трагічні випадки — каліцтво, втрату годувальника тощо.

У будь-якому випадку начальник громади мав подбати про надання убогим притулку, заборонити ходити на жебри в інші села, оскільки це впливало на репутацію громади. Якщо був у громаді спеціальний будинок — притулок, що траплялося дуже рідко навіть у більших селах, то убогих поміщали в нього і утримували на кошти громади.

Старцям, а також збіднілим сім'ям-сусідам намагалися допомогти харчами напередодні свят, особливо перед Великоднем, Різдвом. Вірили, що за обдарування бідних, покривджених віддасться на небесах та й при житті буде краще вестися в господарстві. Подекуди існував звичай, за
254 яким заможні господарі дарували бідним, особливо вдовам, теля чи ягня. У XIX ст. така допомога найчастіше надавалася в межах сусідських і родинних зв'язків.

Невідмовною була громадська допомога погорільцям. З громадських коштів або з власних запасів окремих членів громади намагалися допомогти потерпілим одягом, харчами, будівельним матеріалом, найчастіше оперативно влаштовували толоку для зведення житла. Традиція громадської допомоги погорільцям сягала у попередні століття, коли землевласник, що був зацікавлений у розвитку господарства підданого, зобов'язував громаду заготовити будівельний матеріал, звести хату і т. ін.

Громади несли відповідальність за сиріт і вдів. Цю функцію в різні історичні часи вони поділяли з панським двором, пізніше — з повітовим урядом. Ставлення людей до сиріт і вдів випливало з християнської моралі: покривджених долею ніхто не смів ні в чому неволити чи принижувати. «Вдовині й сирітські сльози камінь лупають»,— говорили в народі. У XIX ст. кожне велике село мало сирітську раду і сирітського суддю, які через опікуна дбали про долю своїх підопічних. У виборі опікуна для сиріт визначальна роль належала родині, але не менш важливою була і громадська думка. Брались до уваги не тільки ступінь родинного зв'язку

між сиротою та опікуном, а й риси характеру останнього, його вік (не менше 25 років), ділові якості. Основний критерій у виборі опікуна — його уміння вести господарство, бо насамперед від збереження і примноження спадку сироти залежала його подальша доля.

Дії родини і громади в справах опікунства визначалися в багатьох випадках конкретними ситуаціями. Наприклад, коли по смерті батька залишався дорослий син, то він міг переймати опікунство над молодшими, бути опорою для матері-вдови. При цьому він, як колись батько, репрезентував сім'ю у громаді. Якщо сироти не мали жодної рідні, а серед чужих не знаходилося опікуна, то залишений маєток чи якусь його частину громада оцінювала і через ліцитацію продавала; за отримані проценти призначали з вирученої суми опікуна, який доглядав дітей до їх повноліття. Іноді суд надавав удові-опікунці для допомоги співопікуна, який мав незначні права, але міг боронити сиріт від нерозважливих учинків вдови.

Кожна громада була зобов'язана мати свій фонд убогих і сиріт, хоча це траплялося дуже рідко. При потребі громада шукала кошти із внутрішніх резервів (продаж власного майна, лісу, штрафи тощо), допомагала також церковна громада. З кінця XIX ст. роль громади у справах опікунства дуже послабилась, а починаючи з XX ст. затверджували і змінювали опікуна лише повітові суди.

§ 4. Матеріальні засади та види господарської діяльності громад

Господарська діяльність кожної громади регламентувалась її економічними засадами. Територіальні громади розпоряджалися своїм маєтком і майном, щорічно вписуючи їх до інвентарів із зазначенням усіх подальших змін. Як самостійна адміністративна одиниця громада мала свій бюджет, що складався з доходів від її майна, податків, штрафів, а також свою касу, яка перебувала під контролем окружної і повітової влади.

Головною ознакою територіальної громади в її класичній формі було *колективне землеволодіння* (земельні громади). В Україні сформувалися два типи громадського землеволодіння: общинно-подушний і общинно-подвірний. За першим

одиницею розподілу була душа, за другим — двір. Уся орна земля в громаді періодично перерозподілялася поміж дворами, і ця процедура була важливою подією в житті громади. Крім того, сільські громади мали спільні орні землі та пасовища, сінокоси, ліси, водойми, а також будівлі — громадську хату, корчму, школу, зерносховище, млин, кузню тощо. Громадською власністю були також окремі криниці та водопої, заїжджі двори, сторожові будки, ворота і т. ін. У 20—30-х роках нашого століття в деяких галицьких селах відкрилися громадські крамниці, молочарні. Розміри та види спільної власності залежали від конкретних умов розвитку кожної громади на певному історичному етапі.

У XIX ст. розпочався активний процес відчуження громадських володінь на користь держави чи великих землевласників, однак відбувався він за умови прагнення громад зберегти спільну власність, найефективніше нею розпоряджатись.

256 У XIX ст. повсюдно в Україні було поширене *подвірне землеволодіння*, в якому збереглися деякі общинні пережитки, гнучко трансформовані у нових соціально-економічних умовах. Пережитки общинного землекористування найчастіше виявилися в таких формах: у примусовому дотриманні сівозміни при дво- і трипільній системі хліборобства; у визначенні чітких термінів польових робіт з метою вільного весняного та осіннього випасу худоби на всіх грунтах, на спільних пасовищах. Вони побутували в Україні аж до початку XX ст. і проявилися тою чи іншою мірою (залежно від напрямку господарської діяльності) у кожній конкретній місцевості. Традиції громадського землекористування збереглися насамперед у зв'язку з розвитком тваринництва, необхідністю розширення площ під пасовища.

Повсюдно в Україні навіть ті орні землі, які були в індивідуальному користуванні, періодично, на певний час, ставали ніби спільними для всього села чи його частини. Так, індивідуальні орні землі, які в певному році громада призначала для випасу худоби («випускала в толоку»), ставали спільним пасовищем, на якому кожен господар, незважаючи на межі, пас свою худобу, а призначені для посівів — орали («становили царину»). Періодичний поділ селянських грунтів на толоку і царину для спільного

користування був ніби перехідною формою від спільного до індивідуального господарювання.

Для належного угноєння землі на Бойківщині вдавалися до гуртового випасу овець — почергового на суміжних ділянках сусідів, відомого під назвою «зганяти салаш». Чергуючи випас на кожній ділянці, переносили з поля на поле кошару, стежили за рівномірним угноєнням, щоби догодити всім спільникам. У кінці сезону обмінювались продуктами переробки молока.

У Карпатах традиції колективного господарювання виявлялися уже на етапі обрання представника від громади, який у поточному році відповідав за випас сільської худоби. Його в народі називали «депутатом». Обов'язки депутата перед громадою були досить вагомими: укладання договору про оренду; найми пастухів, домовленість з ними про оплату; збір грошей від селян для оплати праці пастухів, контроль за їхньою роботою; розрахунки молочними продуктами з власниками овець тощо.

У полонинському господарстві громади вступали у міжгромадські контакти.Так, у 20—30-ті роки XX ст. на Рахівщині (Закарпаття) овець з кількох сіл випасали спільно на одній полонині. Власники худоби належали до групи, яка у тій місцевості називалася громадою; на її чолі стояв депутат. Ця новоутворена громада була об'єднана спільними інтересами. Поза тим громади стежили за станом доріг, мостів, річок, громадських будівель, виконували так званий «стаційний» обов'язок — тобто забезпечували харчами приїжджих урядових осіб. Дуже поширеним був звичай гуртового найму на час жнив «за сніп» («зажин») у віддалених районах. За домовленістю женцям платили п'ятий, шостий, а іноді й десятий сніп.

У господарському житті громад побутував прадавній, відомий усім слов'янським народам звичай *взаємодопомоги.* Підставою для добровільного тимчасового кооперування в праці була, насамперед, слабка оснащеність більшості селян сільськогосподарським реманентом і тягловою силою, брак поденних робітників, а також терміновість виконання певної сільськогосподарської роботи. Поширеною формою взаємодопомоги була *супряга.* Вона полягала у співпраці двох сусідів (найближчих за проживанням або тих, чиї поля

межували). На певний час вони об'єднували тягло
силу і користувалися нею спільно. Супряжні робот
починалися уже взимку, під час вивезення гною. Ц
роботу виконували почергово, за домовленістю, незалежн
від кількості землі в обидвох господарів. Убогим, як
не мали робочої худоби, допомагали заможніші — без
коштовно або за якусь послугу.

Термінові або трудомісткі роботи виконували *толокою*
Сходилися на толоку найчастіше після попереднього
запрошення. Не піти на толоку — означало образит
господаря. Подекуди існував звичай приходити до односель
ців без запрошення, при потребі допомоги в якійсь важливій
роботі, що вимагала значних затрат сил.

В Україні толокою переважно будували хати та інш
господарські споруди, косили сіно, жали, копали картоплю
тощо. Громадські будівлі зводили майже виключно толо
кою. Види робіт, які виконувались толокою, нерідко мал
258 територіальне обмеження. Так, у центральних районах та на
Лівобережній Україні толоку влаштовували під час жни
і дуже часто при будівництві житла, у Карпатах толока була
менш поширеною, все ж влаштовувалась (при вивезенні
дерева з лісу на будівлю, під час сінокосів, при чищенні
кукурудзи і капусти).

Толоки були безвідробіткові, відробіткові та оплачувані.
Безвідробіткові найчастіше організовувались у тих випад
ках, коли допомагали з милосердя.

Добровільно чи за рішенням громадського уряду збирались
на невідкладні роботи до тих сімей, де дорослі члени були
хворими чи немічними; ця допомога подавалась без жодної
компенсації. Найчастіше громада допомагала вдовам,
солдаткам, погорільцям і тим, що потерпіли від повені.
Останнім усім селом в короткі терміни зводили житло,
зносили одяг, харчі, допомагали посівним матеріалом.

Залежно від виду робіт були толоки чоловічі, жіночі, мішані,
молодіжні. На будівельних роботах, сінокосах, вивезенні
гною працювали чоловіки; у згрібанні й скиртуванні сіна
брали участь також дівчата і жінки. На толоках з участю
жінок найчастіше терли льон, скубли вовну, пряли вовну чи
лляне повісмо, дерли пір'я. До чищення капусти і кукурудзи
(«лупейки») сходилась виключно молодь. Такі толоки, як

правило, були безвідробіткові, однак з обов'язковим частуванням.

Час улаштування та тривалість толоки залежали від характеру, обсягу та трудомісткості запланованих робіт. Так, запрошені до сінокосів працювали від зорі, «при росі»; до будівельних робіт — від самого ранку до вечора; дерти пір'я — з обіду до пізньої ночі; кукурудзу й капусту чистили тільки ввечері.

В організації та проведенні *толоки* в Україні дуже багато спільних рис, притаманних іншим народам. Цьому сприяли одні й ті ж причини, що її породжували, характер праці, взаємин членів тимчасово організованих груп тощо. Дослідники вважають, що об'єднуючим був суспільно-побутовий фактор, обов'язкова, хоча й не примусова, участь, урочиста атмосфера спільної праці, яка у більшості випадків завершувалась частуванням. Тому у звичаї взаємодопомоги виділяють чотири елементи: господарський, побутовий, святковий, фольклорний. Причому поєднання трудових і розважальних елементів було обов'язковим. 259

Під час *толоки* панувала особлива атмосфера спілкування. Більше, ніж будь-коли, було доброзичливості, при важкій праці переважав мажорний настрій. Особливо привітними і люб'язними виглядали господарі, які не дозволяли собі, навіть у випадку незадоволення якимось робітником, зробити йому зауваження. Колективна праця супроводжувалася жартами, співами.

Сьогодні узвичаєні форми взаємодопомоги побутують на селі, але існують вони між окремими людьми, меншими гуртами. І хоча характер толоки як загальногромадського заходу втрачається, все ж не зникає дух солідарності, відповідальності, взаємодопомоги, що, безперечно, бере початок з тих часів, коли село жило громадськими інтересами.

§ 5. Громадські стосунки у позавиробничій сфері

Уся багатогранна життєдіяльність громади виявлялась не тільки в буднях і праці, а й у святах, на дозвіллі. У житті українського народу вагоме місце посідала церква. Природне середовище, предковічні звичаї та вірування творили особливий тип релігійності. Загалом селяни прагнули жити

за законами християнської моралі, божими заповідями сумлінно дотримувалися сповіді й постів, настанов церкви про те, що святковий день треба святкувати, бо праця в цей день — гріх. Багаті традиції громадського спілкування у позавиробничій сфері складалися насамперед під час святкування календарних та родинних свят. Українське суспільство виробило чимало ритуалів відзначення, зокрема таких свят, як Різдво, Водохрещі, Храм та ін.

Відповідні дні церковного календаря відзначалися всіма, але вважалися святами для певних категорій людей, об'єднаних за віком чи заняттям. Таким було насамперед наступне свято, яке випадало на день Петра і Павла (звідси його назва — «петрикування») або на Юрія чи Святу неділю. На Прикарпатті на Юрія або Зелені свята (залежно від місцевості) пастушки-підлітки, повертаючись з пасовища, повинні були прибирати вінками із зелені та квітів худобу. На Бойківщині до цього обряду прилучалися жінки й чоловіки-пастухи, зустрічаючи у своєму дворі худобу і обдаровуючи пастуха грішми, хлібом, яйцями і обов'язково грудкою сиру — «мандриком». На сході України мандриками на свято Петра і Павла розговлялися усі селяни.

Особливо святково відбувалося петрикування: у межах підліткових груп на пасовищі, у заздалегідь підготовленому місці, за спільним «столом» — обкопаним ровом квадратом землі. Кожен підліток-пастух приносив з дому харчі, до спілки купували ласощі.

Молодь мала свої свята — передусім Катерини (24 листопада) й Андрія (13 грудня). Широко відомими були також молодіжні розваги, ворожіння, пов'язані з купальською обрядовістю.

Пущення збирало людей середнього і старшого віку. У той вечір сходилися сусіди (у центральних районах України — тільки жінки), робили спільну гостину, ворожили на майбутній урожай. На Гуцульщині у тих сім'ях, де була на виданні донька, мали справити Пущення для хлопців та дівчат. На Провідну неділю, подекуди на Зелені свята, загальногромадські церемонії (панахида, спільні обіди) відбувалися біля церкви або на цвинтарі. На західному Поліссі, а також в окремих селах Поділля (Вінничина) ця традиція зберігається донині.

У межах церковних громад спільно святкували Йорданське водосвяття; дуже поширеними були гуртові походи на богомілля. Підставою для колективного спілкування були також храмові свята — празники. До них готувалися всі односельці однієї конфесії як до громадського огляду статків та гостинності. У храмові свята до церкви сходилися з довколишніх сіл навіть ті, хто тут не мав рідні, щоби «побути на людях». При цьому відбувалося обдаровування грішми та пригощання старців, убогих, влаштовувалися громадські обіди біля церкви, колективні прийоми чужих гостей. У XIX ст. ця традиція майже занепала.

Спілкування у святкові дні, під час дозвілля давало можливість зустрітися родичам, молоді, однолітцям.

До гуртування за віком завжди найбільш схильною була молодь. У кожній молодіжній групі був свій визнаний ватажок, без якого не відбувалась жодна забава. На території Наддніпрянщини, наприклад, молодь гуртувалася в громади з виразними ознаками окремої структури, виборними посадами і спільною касою. Парубочу громаду очолював «*старший парубок*», або «береза».

У житті сільської молоді в Україні помітне місце займала узвичаєна форма дозвілля — *вечорниці*. Їх організовували насамперед дівочі громади, вибираючи місце проведення вечірок. Найчастіше збиралися в одній хаті, рідше — почергово у тих оселях, де була дівчина.

Вечорниці виконували подвійну функцію: передусім це були зібрання молоді для праці в гурті, про що свідчить їх паралельна назва — «прядки». Дозвілля було ніби фоном для праці: забави починалися лише після того, як молодь потомилася. У центральних областях України після завершення роботи влаштовували у складчину вечерю. На Андрія на вечорницях розваги переважали над працею. У той вечір багато ворожили, співали, гостилися.

Отже, повсюдно в Україні вечорниці — це традиційна форма спілкування молоді, оперта на трудову і розважальну основу. Разом з тим у їх влаштуванні було чимало відмінностей. Зокрема, у західних областях України, порівняно до центральних, вечорниці були менш популярними, обмеженими щодо часу їх проведення, з досить своєрідною атмосферою спілкування. Тут разом з молоддю

збиралися молоді сім'ї, подекуди влаштовувалися вечорни
лише з участю дівчат і жінок, без хлопців.
Кінець XIX — початок XX ст. був періодом істотних зм
в духовному житті українських селян. У зростанні
національної й політичної свідомості, культурного рів
важливу місію взяло на себе товариство «Просвіта»
Діяльність «Просвіти» особливо активізувалась у 20—30-
роки в західній частині України. Засноване спочатку я
просвітнє, товариство згодом трансформувалося в про
світньо-економічне. Свою широку програму дій «Просвіта
мала здійснювати значною мірою через народні доми т
читальні, тому за їх заснування в кожному місті й сел
проводилась агітація.
Основними завданнями повітових філій «Просвіти» бул
ліквідація неписьменності на селі, а також підвищенн
агрокультури, ведення домашнього господарства тощо. Дл
цього започатковували курси, які очолювали сільськ
262 вчителі, священики, активісти із сусідніх міст, студенти.
Велику роль у національному, патріотичному відродженн
західноукраїнського селянства відіграли також товариств
«Січ», «Сокіл», «Союз українок», «Рідна школа» т
ін. Під впливом їх діяльності у XX ст. в західноук
раїнському селі, незважаючи на труднощі боротьби з
соціальні й національні права, формувався новий со
ціально-психологічний тип селянина. У кожній громад
з'являлися свої лідери, які спричинялися до активізаці
духовного життя, формування національної та політичн
свідомості селян.
Зовсім інакше перебігали події на території тієї частин
України, яка перебувала у складі колишнього Радянського
Союзу. Продекларовані на увесь світ демократичні закон
й програми соціалістичних перетворень у країні тоталітарно
го режиму на практиці виявилися нездійсненними. Ігно
рувалися права людини, чинився тиск на національн
й віросповідні традиції, а через це у загальній мас
українського селянства, приреченого на виживання, з'яв
лялася зневіра, байдужість до історичних і культурни
надбань, втрачалося почуття громадського обов'язку
Суттєві зміни в соціальній структурі села, укладі й традицій
ному побуті позначалися на світогляді та психології селян

Поступово зникав потяг до рідного села, відбувалося відчуження селянина від землі, від спільноти, нехтувалася ідея беззастережливого служіння спільній справі, змінювалися орієнтири і критерії національних цінностей. За таких умов ставали неможливими не лише збагачення й розвиток традиційної національної культури, а навіть її збереження.

§ 6. Морально-етичні стосунки в громаді

Традиційні форми організації та регулювання життєдіяльності українських сільських громад будувались на складній системі стосунків, що мали місце на всіх рівнях: у соціальній, економічній, духовній сферах; під час праці та відпочинку; в середовищі «своїх» і «чужих»; між різними віковими категоріями; під впливом етнічної свідомості, релігії та світоглядних засад.

Найбільш безпосередньо норми поведінки селян виявлялися в праці, а також при спілкуванні у традиційних місцях — на вулицях, площах, ярмарках, біля церкви, у крамниці, корчмі, млині, кузні, на весіллях, хрестинах і т. ін. Тут можна було спостерігати стереотипи індивідуальної і колективної поведінки, ставлення до праці, до літніх людей, жінок, дітей тощо.

Місцем найбільш масових зустрічей була церква. Під церквою відбувався обмін інформацією, обговорювались господарські питання. Після богослужіння чоловіки збиралися перед церквою, подекуди — під дзвіницею або громадською хатою, щоби від старости почути розпорядження, а також урядові накази.

Подальше обговорення переносилось до корчми. Сюди прямували в години дозвілля чоловіки і жінки для розмови зі знайомими чи приятелями. Тут, як і під церквою, групувались за віком. Молодь, як правило, сходилась під корчму для розваг. Колективне дозвілля на виду у всього села давало можливість молодим із розмов старших краще пізнати сучасне і минуле, засвоїти звичаї; тут відбувався обмін думками з широкого кола питань, оцінювались різні події. А старше покоління, спостерігаючи за дозвіллям молоді, одержувало про неї додаткову інформацію. У корчмі з'ясовувались стосунки між односельцями, вирішувались

суперечки, укладалися угоди. Одночасно корчма була уособленням лиха і злочину. Тут лихварі, спокушаючи селян, залишали їх без клаптика землі, обдурюванням та різними махінаціями розоряли господарства.

Групувались селяни й за віком. Ядро громади становила верства літніх людей — старійшини громади, які відрізнялись як зовнішніми ознаками, так і певними атрибутами — одягом, зачіскою (колір вбрання або шапки, довжина волосся, відсутність чи наявність вусів, бороди). Старійшини були обов'язково присутніми при вирішенні важливих громадських справ, особливо тих, що стосувались суперечок за межу, громадську, приватну і державну власність, спадок. Завжди на допомогу призначеним комісіям кликали кількох старших чоловіків, до яких звертались як до знавців традицій села.

Старші чоловіки були у повсякденному житті носіями практичного досвіду: з ними радились, коли орати, сіяти, щодо якості грунту, прогнозування погоди. Важлива роль належала їм і у виховному процесі. Вважалось нормою, коли стороння літня людина звертала увагу молодому чи підліткові (а могла і покарати) при порушенні спокою або перебуванні у тих місцях, де не годилося бути, при втручанні дітей у розмову старших і т. ін.

Великою пошаною в громаді користувалися старійшини-газди (господарі, хазяї). Поняття «господар» у народному розумінні означало не тільки «заможний» чи «багач», а насамперед — поважний, чесний, досвідчений селянин, який мав свою землю, обійстя, а в громаді — ще й славу доброї людини, готової допомогти кожному.

Бабусі були носіями знань щодо господарювання (на городі та біля печі), виховання дітей (догляд немовлят, їх лікування), хатніх занять. Дівчата переймали від них секрети ткання і вишивання забутими техніками, жінки пізнавали основи городництва, кулінарії, лікування, а навіть знахарства і ворожіння.

В Україні завжди високо цінували жінку-матір, жінку-трудівницю, до розуміння цього готували дітей з раннього віку. У батьківському домі матір привчала дочку підтримувати порядок, доглядати молодших членів сім'ї. Іван Франко писав, що найсуворішим закидом, який можна

було зробити господарській дитині, був закид про лінивство і дармоїдство. Майбутня жінка повинна була вміти виконувати всю хатню роботу, доглядати домашнє майно, господарство, город, прясти і шити. Її господарність, спритність у роботі цінувались більше, аніж врода чи навіть багатство. Стосунки в родині будувалися з великою увагою до громадської думки. Для багатьох це був чи не найголовніший засіб впливу. Дуже часто почуття власної гідності, страх громадського осуду скеровували поведінку жінки в тій сім'ї, де не було злагоди. Вона могла витримувати навіть побої, лише б не пустити неславу на свій дім. Бо що для жінки могло важити більше, аніж добре слово про її рід (а з цим пов'язувалася і подальша доля її дітей).

Про авторитет і місце української жінки в сім'ї та громаді свідчить той факт, що повсюдно в Україні ще у XV—XVIII ст. мали юридичну силу заповіти, складені не тільки чоловіками, а й жінками. Вдова залишалась господинею в домі, цілком заступаючи свого чоловіка в громаді, вирішувала спірні питання, укладала угоди щодо передачі землі, брала участь у народних сходах і мала там право голосу.

Народна мораль завжди ставила у великий пошанівок дівчину, дівочу гордість і незайманість. Поведінка дівчини особливо помітною була на селі, вона по суті контролювалась не тільки батьками і ріднею, а і всім селом. Тому дівчина, яка «доносила вінець», «не зганьбила коси»,— це найбільша винагорода батькам і честь громади.

Зневажання норм етики і народної моралі молоддю завжди піддавалась суворому осуду і покаранню. Особливо непримиренним було ставлення громади до дівчат, які відступили від узвичаєних традицій моралі. Так само осудові піддавався хлопець, що залицявся до кількох дівчат одночасно, заходив до хати дівчини, не маючи наміру одружитися з нею. Репутація молоді в громаді багато в чому вирішувала її подальшу долю. Це диктувало відповідний стиль поведінки. Наприклад, у стосунках молоді зі старшими високо цінувалися слухняність, доброзичливість, сердечне ставлення до батьків і літніх людей.

Для дівчини найстрашнішими були людський поговір, пущена неслава. Побутували суворі звичаї громадського осуду й покарання зведених дівчат. Способи покарання

скрізь були приблизно однаковими: обрізання коси, запрягання у віз або надягання хомута, обмазування голови і воріт дьогтем, покриття хусткою голови (звідси і назва — «покритка»).

Покритка не мала права бути у молодіжній дівочій громаді, ходити з непокритою головою, стояти в церкві поруч із дівчатами. Вона продовжувала жити в своїй сім'ї, над нею могли посміятись, при нагоді кинути докір, а іноді й поспівчувати. За народною мораллю акт «покриття» мав на меті покарати винну і тим відвернути інших від подібних вчинків (підтримати моральність на селі); водночас взяти під опіку тих, хто оступився, оберегти їх від страшних наслідків — само- чи дітовбивства.

Досить драматично складалась також доля незаконнонароджених дітей — «байстрят», «копилів». У подальшому житті вони несли «тавро неповноцінності», не мали права обиратись до громадського уряду, у них виникали труднощі при одруженні.

Отже, громадська думка кожній віковій групі неофіційно визначала межу її можливостей. Задавалась «програма», яку можна окреслити так: спочатку — набиратися розуму й досвіду, потім — створити сім'ю і господарство, нарешті — досягти матеріального добробуту. Народне прислів'я так відбиває цю схему: «До двадцяти — не мудрий, до тридцяти — не жонатий, до сорока — не багатий — круглий дурень». Хоча побутувало й інше прислів'я: «Не вчися розуму до старості, але до смерті».

Для селян було характерне постійне намагання досягти вищого рівня у всіх ділянках життя. Ще змалку найзаповітнішою мрією дитини було дорости до тої пори, коли з нею почнуть рахуватись старші. А для того залучалися до праці, щоби «не дурно хліб їсти». У парубків, а особливо у щойно одружених, була своя мета — здобути серед односельців репутацію доброго господаря, а в бідніших — «щоби хоч так було, як у людей». У старших були свої орієнтири: одружити дітей, примножити успадковане від батьків, залишити добрий спомин у громади. Однак, формуючи взаємини між собою, завжди пам'ятали про досвід попередніх поколінь: «Так діди наші робили і нам веліли». Зв'язок між поколіннями у свідомості селян був опорою у нелегкому житті. Пам'ять

роду, культ предків посідали чільне місце у духовності українців, були зведені на найвищий щабель. Ламати звичаї дідів-прадідів, ганьбити пам'ять предків — це, за народним переконанням, найбільший гріх.

Як бачимо, морально-етичні взаємини, що формувались упродовж віків, свідчать про багатогранну систему зв'язків між окремими людьми, меншими чи більшими спільнотами у патріархальному українському селі. Підставою для цих стосунків служили господарські, виробничі інтереси, свята, обряди, родинні, сусідські, міжгромадські зв'язки тощо. Різні види стосунків у праці та дозвіллі тісно пов'язувались між собою, нерідко співпадали, служили підставою для нових контактів, але кожному з них відповідали ті чи інші норми поведінки.

Обов'язковим вважалось при зустрічах привітати старшого, розпитати про здоров'я, родинні справи. У багатьох місцевостях заведено було молодим цілувати старших у руку, а старшим молодших — у голову. Молодші завжди звертались до старших через «ви», називаючи їх тіткою, дядьком («вуйко», «тета», «нанашко», «нанашка»). Неписаною нормою було запросити гостя до хати, пригостити або обдарувати чимось. При зустрічах на полі, сінокосі обов'язковим було побажання щастя: «Дай, Боже, щастя».— «Дякуємо. Дай, Боже, і Вам».

Стосунки базувались на усвідомленні ролі й місця кожного в суспільному житті — відповідно до статусу, життєвого і практичного досвіду, індивідуальних рис характеру тощо. Етика стосунків вироблялася й шліфувалася повсякчас, у сім'ї, а також на людях — у праці й відпочинку, у звичайних та екстремальних ситуаціях.

Мірилом оцінки сутності людини чи її вчинків служили навички, знання, досвід; основним завжди вважалося ставлення до праці. На селі не було пасивних спостерігачів. Етичне виховання впліталось у повсякденне життя і підлягало постійному контролю. Соціальна мобільність, громадська активність була настільки високою, наскільки цього вимагала дійсність. Кожен повнолітній мешканець усвідомлював свій обов'язок перед іншими і без принуки брав участь у житті громади. У формуванні репутації визначальна роль належала трудовим навичкам,

кмітливості, ощадності. Громадська думка важила більше, ніж маєтність; відступ від загальноприйнятих норм поведінки призводив до ославлення на все село, а то й на округу. Однак міра покарання за провину вже не була такою жорстокою, як у XVIII ст., навіть на початку XIX ст.

Морально-етичні стосунки українських селян наприкінці XIX — на початку XX ст. засвідчили їх глибоке розуміння і прагнення до утвердження таких цінностей, як працелюбність, чесність, непідкупність, надійність, безкорисливість, взаємовиручка, тобто тих загальнолюдських моральних якостей, які сьогодні нам треба повернути або примножити, які повинні бути притаманними усім народам в усі часи.

ЛІТЕРАТУРА

Бойківщина: Іст.-етногр. дослідження. / За ред. Ю. Г. Гошка. К., 1983.
Горинь Г. Громадський побут сільського населення Українських Карпат / (XIX—30-ті роки XX ст.) К., 1993.
Гуцульщина: Іст.-етногр. дослідження. // За ред. Ю. Г. Гошка. К., 1987.
Курочкін О. В. Громадський побут і звичаєвість // Культура і побут населення України. Вид. 2-е, перероб. і доп. К., 1993.
Общественный, семейный быт и духовная культура населения Полесья. Минск, 1987.
Поріцький А. Я. Побут сільськогосподарських робітників Півдня України. К., 1963.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Які ознаки територіальної громади Вам відомі?
2. Схарактеризуйте внутрішню структуру територіальної громади.
3. Яких виборних осіб у громадському уряді Ви знаєте? Пригадайте їх функції.
4. Наведіть приклади громадського колективізму у господарському житті села.
5. Які види взаємодопомоги побутували у сільських громадах?
6. За спогадами літніх людей зробіть детальний опис толоки, яку найчастіше організовували у Вашій місцевості.
7. Розкажіть про міжпоколінні стосунки в громадах у минулому, порівняйте їх із сучасними.
8. Якою була роль громади у формуванні морально-етичних норм життя селян?

Традиційне хліборобство

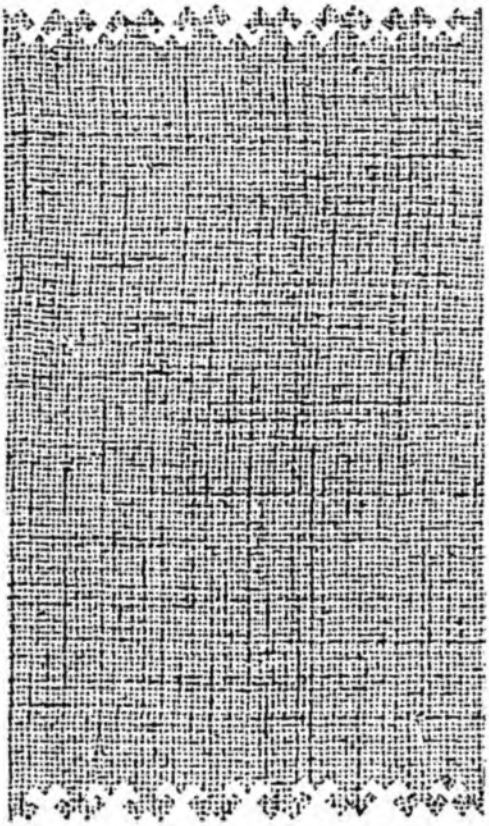

На етнічній території України населення справіку займалося хліборобством. У давні часи трипільської культури, ще чотири тисячі років до н. е., вирощування злаків посідало чільне місце серед інших видів господарських занять — таких, як мисливство, збиральництво, рибальство, до певної міри тваринництво. Сприятливі кліматичні умови, погідний ландшафт, родючі чорноземи спонукали до праці у полі. Минали тисячоліття, відбувалися переміщення давніх хліборобських племен з місця на місце, і все ж хто б не оселявся на тій землі — неодмінно відновлював традиції вирощування хлібних злаків. У результаті безперервної протягом століть хліборобської діяльності на сучасній території України створилися багаті народні традиції у плеканні зернових культур.

Хліборобство було способом економічного забезпечення господарств і однією з форм творення традиційної народної культури, що органічно пов'язана з матеріальною та духовною сферами життя. Тобто хлібороб-

ство сприймалося і як соціально-економічна категорія, і як етнографічно-культурне явище.

Здавна поділ орних земель на городні та рільні був зумовлений відповідною структурою садиб (при утвердженні осілого способу життя), а також розширенням посівних площ. Невеликі ділянки біля осель огороджували (звідси — «городи», «городити»), вирощували на них відомі в регіоні культури. Поступово, у процесі розширення посівних площ, оброблені за огорожею землі відводили під зернові. Лише згодом остаточно стабілізується певна структура селянського поля, у якому вирізниться *город* із відповідним набором культур і основне орне поле — *рілля**. Хліборобству як господарсько-культурному явищу притаманна внутрішня структура. Його цілість становлять знаряддя праці, технологічний процес вирощування культурних злаків, плодів, а також ціла низка обрядово-ритуальних дій. Перед тим, як взятись за чепіги плуга, щоб провести борозну і засіяти зерно у добре підготовлений грунт, господар молився, проробляв різні предковічні ритуальні й магічні дії задля успішних результатів праці. Повна відповідність фізичних, технологічних вправ духовному стану людини, її світобаченню і відчуттям породжувала впевненість у характері хлібороба, наповнювала його душу спокоєм.

Упродовж тисячоліть селянин вирощував здебільшого зернові культури, почасти городні. Це тривало до появи

---

* Орне поле у багатьох слов'янських народів називали ріллею — від первісного знаряддя — рала. В Україні як похідний від «ріллі» виник термін «рільництво» і став збірним поняттям усього процесу вирощування культивованих злаків за участю орної техніки. Однак на початку XX ст. термін «рільництво», а також часто вживаний «хліборобство», були витіснені з наукового обігу і замінені терміном «землеробство» — від російського «земледелие». Але ж він дослівно означає «землю робити», що сприймається як штучне словотворення. Отже, було б доцільно повернути віддавна існуючі в українському мовленні терміни «хліборобство» і «рільництво». Принагідно слід нагадати відоме давньоруське слово «ратай», яке стосувалось людини, що здійснювала оранку. Цей термін був широко відомий почасти на Поліссі. На жаль, сьогодні «ратайство» на означення процесу підготовки грунту не зустрічається.

у XVII—XVIII ст. на території України коренеплодів, зокрема картоплі. Саме просапні культури порушили віками плекані традиції хлібовирощування. Однак кмітливий розум селянина зумів налагодити «добрі» стосунки» просапних із зерновими і започаткувати своєрідні традиції агротехнологічного процесу.

Незалежно від того, які хліборобські культури вирощувались — городні, зернові чи просапні, насамперед потрібні були знаряддя праці. У свою чергу, виготовлення хліборобської техніки відповідної конструкції і якості зумовлювало виникнення відповідного технологічного процесу. Проте цими двома компонентами не вичерпується зміст традиційного хліборобства. Принциповою ознакою є його обрядово-ритуальна частина, без якої хліборобство не уявляється як цілість. Отже, агротехнічний процес вирощування культурних злаків становить органічну єдність матеріального і духовного.

272 У цілісній системі народно-традиційної культури, особливо на ранніх етапах розвитку українського етносу, вагомого значення, безумовно, набувала агротехніка. З одного боку, це був суто матеріальний, виробничий процес, покликаний виконувати важливу соціально-економічну функцію, з іншого — духовне осягання буття через сферу абстрактно-містичного світосприйняття. Підпорядкування цих аспектів завданню створення життєво необхідних матеріальних благ є часткою колективного культурного прогресу у системі загальної традиційної культури.

Поняття «традиційне хліборобство» включає і такий ряд атрибутивних елементів, як культ землі, магія слова, магія предмета. Це те, що становило світоглядну систему. Світоглядні уявлення давнього хлібороба відігравали визначну роль в агровиробничому процесі.

Природно-географічне середовище, особливо на ранніх етапах розвитку, формувало господарські напрями, впливаючи, таким чином, на соціальні та економічні чинники. Цей процес мав змінний характер: врожай значною мірою залежав від природних факторів. Удосконалення технології хліборобства зменшувало вплив природно-географічного фактора. Тобто поліпшення засобів праці створює матеріальну основу для стабілізації її результатів, робить

селянина менш залежним від сил природи. Природне середовище виступає як об'єктивний фактор, вплив якого на кінцевий результат вищий там, де нижчий рівень продуктивності. А при низькому рівневі продуктивності праці людина все більше покладається на містичні сили. Таким чином, створюється світоглядна система, утилітарно пов'язана з агровиробничим процесом. Простежується, отже, органічний і вмотивований зв'язок природного середовища і виробництва, природи і світоглядних уявлень.

§ 1. Знаряддя оранки

Від спушування грунту примітивними знаряддями бере свій початок хліборобська культура. Застосування з цією метою палиці археологи простежують у найдавніших осередках людської цивілізації. За допомогою палиці-копачки щонайбільше можна було підтримувати агротехнічну ідею необхідності обробітку грунту для успішного розвитку рослин, оскільки вплив її на продуктивність був зовсім незначним. До того ж це знаряддя можна було використовувати лише в долинах рік і саме там, де формувалась своєрідна флора злакових приматів — природних попередників культурної флори. Подальший розвиток аграрної культури загалом пов'язаний з удосконаленням грунтообробних знарядь, особливо на ранніх етапах, коли обробіток землі був єдиним агротехнічним заходом для тимчасового підтримання її родючості шляхом поліпшення структури.

Ранньотрипільські поселенці володіли певними навичками у плеканні деяких зернових культур, зокрема проса, ячменю чи навіть пшениці, застосовуючи для агротехнічного процесу такі знаряддя, як найпростіші моделі мотики, виготовлені з рогу, каменю чи дерева, а також кремінні серпи.

Саме застосування мотик різного ступеня довершеності дозволило створити основу для розвитку аграрної культури як матеріального гаранту поступу людської цивілізації взагалі. Не зникли безслідно набуті навички з підготовки грунту неолітичною мотикою трипілля — їх розвивали спадкоємні археологічні культури пізніших епох. Так поступово створювалася аграрна культура на етнічній території України.

Важливою об'єктивною умовою для переходу до так званого орного хліборобства було приручення, одомашнення тварин. Їх використання як тяглової сили започаткувало новий етап у хліборобстві — розвиток тяглових орних знарядь.

Рало. Першим знаряддям для обробітку грунту, в яке запрягали робочих тварин, було рало. На етнічній території України рало уже побутувало на початку II тис. до н. е. Це було *безполозове рало* найпростішого типу. Воно складалося з довгої (до чотирьох метрів) жердини, яку називали «грядка», або «стебло», а у випадку волового запрягу — «війє». Довга жердина правила і за дишло, і за гряділь, який пізніше з'явиться у плузі. У задній потовщеній частині стебла закріпляли ральник під кутом 35—40° до землі, а також дерев'яну ручку (чепіга), яка служила для утримання знаряддя під час оранки. Знахідки вузьколопатевих наральників свідчать, що на межі двох епох і в перші

століття нашої доби безполозові рала були поширені майже в усіх ландшафтно-географічних зонах України.

Вищий рівень аграрної культури, новий етап її розвитку зумовлений винайденням заліза і виготовленням з нього

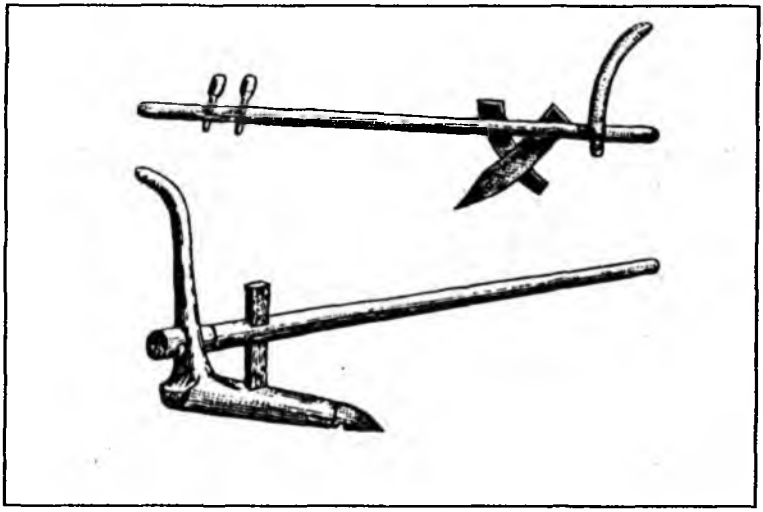

Рало без полоза, рало з полозом

робочих частин орної техніки. Найдавніші залізні наральники на території України знайдені археологами у Північному Причорномор'ї та на Закарпатті.

Упродовж І тис. н. е. сталися суттєві техніко-конструктивні зміни орної техніки: від найпростіших борозних знарядь — до оснащених переслом, палицею і колісним передком, здатних відвалювати брили грунту. Основою такого вдосконалення було рало: в одних випадках — безполозове прямогрядільне, в інших — полозове. Саме *полозове рало,* яке широко ужиткувалось давніми хліборобами уже в І тис. н. е., відіграло значну роль у формуванні плуга.

При оснащенні орного знаряддя переслом і відвальною палицею змінилась технологія оранки (відораний грунт перевалювався частково або тільки розсувався в боки), воно уже перестає бути ралом у первісному розумінні. Це ще не плуг, але уже й не рало — перехідна модель, яка отримала назву *плужиця.* Очевидно, плужиця виникла в процесі вдосконалення рала додаванням до нього другого руків'я і чересла.

Фактично орне знаряддя з певною технологічною функціональністю, окреслене як рало, припинило своє існування у пізньому середньовіччі. Однак ще зустрічалось спорадичне його вжиткування наприкінці XIX — на початку XX ст., зокрема у поліській зоні. Однозубі знаряддя, призначені або для міжрядного обробітку просапних культур, або для багатьох інших допоміжних операцій агротехнічного процесу, іменувались за давньою традицією «рало», чи «орало» (Чернігівщина), а подекуди назву змінено на «окучник» (Житомирщина), чи «підгортач» (Київщина). Змінилася і традиційна назва багатозубих рал. На Харківщині знаряддя з трикутною рамою іменували «радлом», а в Центральній Україні, на півдні Чернігівщини та у східній частині Поділля — «драпаком», чи «дряпаком», іноді «гаком».

Отже, навіть побіжні узагальнення щодо походження і вдосконалення орної техніки на етнічній території України свідчать про роль рала як базового для створення конструктивно досконаліших знарядь другого покоління — плугів і сох.

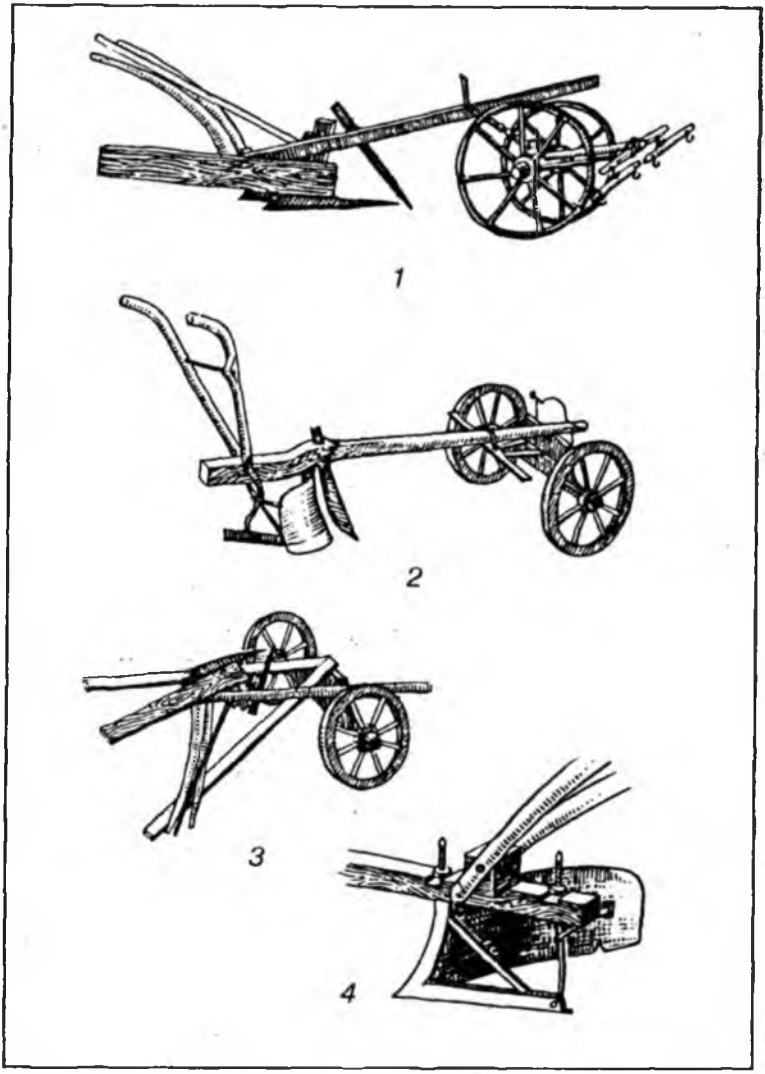

Типи плугів: *1* — плуг (Бойківщина, кінець XIX ст.); *2* — зразок типового карпатського плуга 30—40-х років XX ст.; *3* — підволока; *4* — частина плуга початку XX ст. (регулювання «на шрубу», закарпатська частина Бойківщини)

Плуг. Це знаряддя, що здатне перекидати пласти грунту. Період його започаткування слід окреслити як перехідний формотворчий, коли поряд з утвердженням ідеї оранки з перекиданням пластів грунту тривали пошуки знаряддя відповідної конструкції.

З кінця черняхівської епохи на етнічній території України полозове рало доконструювали череслами. Розпочався процес формування робочих частин знаряддя оранки. Зафіксоване у Сербії та Болгарії на початку XIX ст. побутування плужиць, взагалі їх існування свідчить про перехідний тип орного знаряддя.

Український традиційний плуг складався з двох основних частин — власне плуга і тяглового передка («теліжка», «колісниця»). Основною деталлю плуга, яка з'єднує всі інші в певну конструктивну систему, є *гряділь* («придолоп», «грядка»). До конструктивних частин належать *стовпа* («підойма»), а також *чепіги*. Робочі частини дерев'яного плуга: *чересло* («крій», «довге залізо», «переднє залізо», «ніж» тощо), *підошва* («п'ятка», «санка», «полоз», «стріла» тощо), на яку насаджувався *леміш* («широке желізо», «широкий ніж», «черевик», «підріз», «писок», «копач» тощо), і *полиця* («дошка»). З заліза виготовляли чересло, леміш, а пізніше і полицю.

Однією з основних формотворчих засад, що дозволяє вирізнити регіональні моделі плуга, є ландшафтно-грунтова характеристика тієї чи іншої етнографічної провінції. На базі українського традиційного плуга створюється карпатсько-гірська модель, конструктивно видозмінюється плуг поліської зони, дещо своєрідним виглядає плуг волинського історико-культурного ареалу тощо. У гуцульській частині Карпат аж до XIX ст. зберігся плуг з перекладною полицею, який можна вважати рудиментом широколопатевого двополицевого рала. Основні конструктивні вузли поширюються на сусідні етнічні території, зокрема Молдову, Росію, Білорусь, навіть на Кавказ.

Різноманітне регіональне моделювання класичного варіанту плуга свідчить про розвиток народного грунтознавства і одночасно вказує на залежність конструктивної моделі від агрофізичного стану грунту.

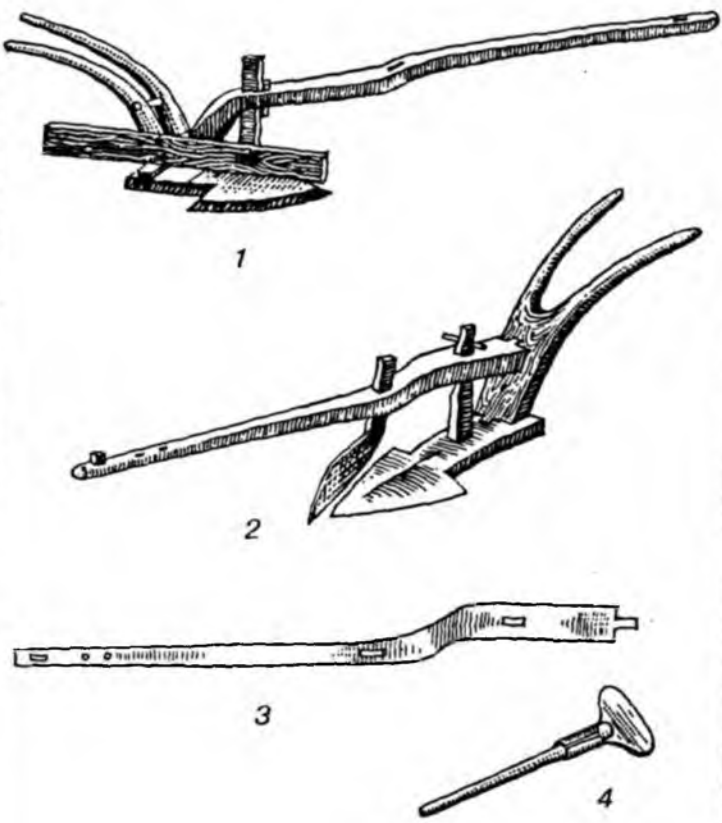

Типи дерев'яних плугів: *1* — плуг (Гуцульщина, XIX ст.); *2* — плуг (Бойківщина, X ст.); *3* — граділь (вид зверху); *4* — істик

Запровадження у поміщицьких господарствах різних районів України фабричних зразків Менцеля, Сакка, Еккерта та інших промисловців не набули значного поширення у селянському середовищі. І не лише через їх високу ціну, а й у зв'язку із техніко-конструктивною недосконалістю, непристосованістю до певних типів грунтів. Тривав процес довершення традиційних моделей, до яких прилаштовували металеву гвинтоподібну полицю, суцільно з'єднавши її з лемешем та долучивши стрілу тощо.

Соха. Яскравим підтвердженням безупинного творчого пошуку селянина, поглиблення його агрономічних та інженерних знань і навичок було винайдення ще одного орного знаряддя для роботи в екстремальних ландшафтно-грунтових умовах Лісу та Лісостепу — сохи.

Відомі в етнографії *однозубі сохи* («білоруська сошка») — не що інше, як перехідні типи від рала до сохи, що законсервувалися у селянських господарствах. Саме ця модель сохи, а також інші, зокрема «цапулька», були першим етапом на шляху формування класичного двозубого варіанту, з яким пов'язане технічне вдосконалення

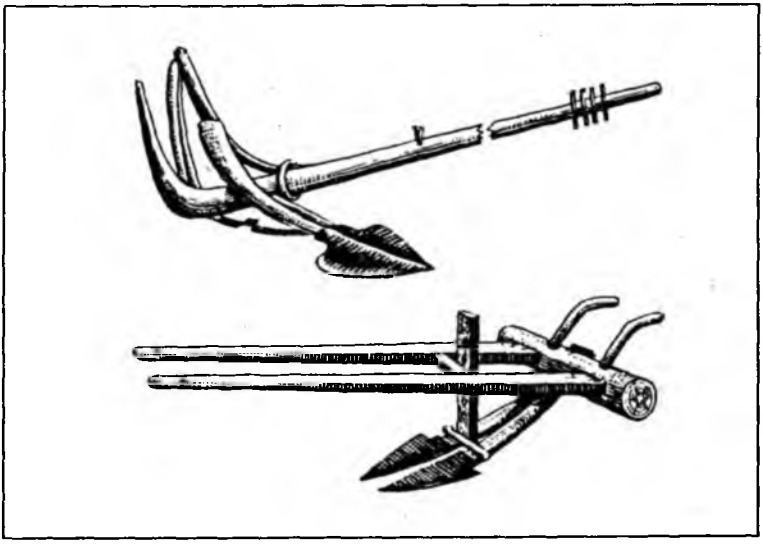

Моделі сох

і конструктивна еволюція від знаряддя спушувального до орного.

Соха відрізнялась від рала саме робочою частиною, якою була *двозуба плаха* — на зуби набивались асиметричні сошники — замість однозубого ральника. До цього орного знаряддя була прилаштована *полиця* у вигляді лопатки, яка давала змогу не тільки відгортати відкраяний грунт, а й перекидати його.

Враховуючи специфічні природно-географічні умови етнічної території України, а також те, що Середнє Подніпров'я, поліська зона були прабатьківщиною хліборобства і водночас територією запровадження таких первісних упряжних знарядь, як рало, а відтак і плуг, соха могла з'явитися на Поліссі уже у сформованому вигляді з північних, північно-західних регіонів лісової смуги приблизно у XVII—XVIII ст. При цьому «етнографічні» сохи XIX ст. Полісся, Лівобережжя України відрізнялися від своїх
280 північних аналогів. Вони більше нагадували праоснову і зберегли жорстке кріплення робочої частини з корпусом сохи (виняток становить соха-односторонка зі східної частини Полісся). Зміни стосувалися і робочих частин, коли сільські майстри Полісся вважали за потрібне поставити ту чи іншу деталь так, як у плузі або ралі (поліська соха з Чернігівщини, соха з мелицею із Західного Полісся, модель із півдня Чернігівщини і Лівобережжя).

Ужитковий успіх сохи в етнокультурній зоні Полісся пов'язаний з її виробничою економічністю: при достатній продуктивності (вищій за рало, але нижчій за плуг) вона значно переважала існуючі орні знаряддя за доступністю і простотою в експлуатації. Легкоструктурні грунти з участю сохи можна було підготувати до посіву, маючи одного коня, тоді як рало, і особливо плуг, вимагають щонайменше двох волів чи коней.

У комплексі грунтообробних знарядь, від самого початку оранки, чільне місце посідали знаряддя другого етапу підготовки поля. До них у різний час належали *мотики, суковатки, драпаки,* різноманітні *борони,* а також *рала.*

Потреба у вирівнювальних поле упряжених знаряддях з'явилась із запровадженням оранки. Окрім розпушування розораного грунту ралом під час перехресної оранки, для

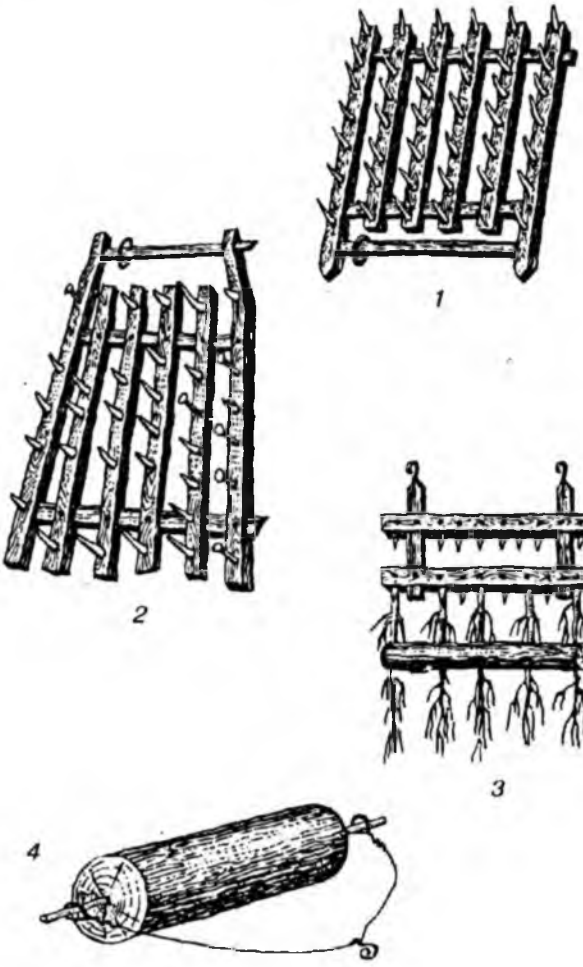

Знаряддя боронування: *1* — типова рамкова борона (*а* — бруски; *б* — поперечні планки; *в* — зубці; *г* — бігунець); *2* — модель борони із Закарпаття (початок XX ст.); *3* — борона «грапа» (кінець XIX ст.); *4* — коток (кінець XIX ст.)

технічного завершення підготовки поля необхідний був додатковий інвентар. Таким знаряддям могла бути *суковатка*, або *волокуша*.

Безумовно, перші розпушувальні пристрої були найпростішої конструкції, переважно гіллячкового типу — верхівки хвойних дерев з обрубаними гілками або гіллячки з гострими шпичаками (глід, терен тощо). Це так звані *борони-плетуші*. Уже у давньоруський час хлібороби доводили поле до технологічної завершеності *брусковими боронами*, найчастіше плетеного типу, які згодом набули найрізноманітніших форм, відзначались різними способами закріплення зубців. Подальший розвиток хліборобства відбувався у руслі територіальної локалізації орної техніки, тісно пов'язаної з конструктивним удосконаленням знарядь. Це спричинювалось феодалізацією суспільного життя, поширенням феодального (ленного) права на рільничі угіддя. Тому уже в пізньому середньовіччі виділяються суцільні зони сошної
282 оранки (північ Росії, Білорусь), плужного обробітку (більшість території України) із застосуванням сохи, плуга і рала. Така зональність поширення основних орних знарядь у східнослов'янських народів зберігалась до початку XX ст.

§ 2. Вирощування злаків

Другою складовою частиною традиційного хліборобства є агротехнічний процес. Його суть полягає у вирощуванні культурних рослин із застосуванням різних технологічних прийомів і навичок та використанням з цією метою відповідних знарядь праці.

Агротехнічний процес становить суму операцій, кожна з яких окреслюється як суттєва частина процесу вирощування злаків: системи рільництва, удобрювання поля, обробіток грунту, сівба, догляд за рослинами, жнива.

Системи рільництва. Це своєрідна стадія агротехнічного процесу вирощування культурних злаків, технологічний ряд якої насамперед організовано хліборобом у міру набутих ним знань і досвіду. Вона відбиває ступінь пізнання властивостей грунту, природного середовища, що свідчить про загальний етнокультурний рівень.

Водночас системи рільництва — це специфічний обсяг технологічних прийомів, що не обмежуються якоюсь певною

процедурою — удобренням, оранкою чи зміною поля, а базуються на їх певних дозах, якими оперує хлібороб, тобто він здійснює організацію усіх заходів, спрямованих на підтримання родючості грунту. Організаційний чинник — основний компонент системи рільництва, оскільки хлібороб на певному етапі історичного розвитку суспільства виражає суму соціальних потреб, відбиває рівень продуктивності сил, акумулює в собі традиційні знання, які формують його світоглядні уявлення про предмет праці.

Черговість хліборобського використання поля з відповідними періодами його відпочинку прийнято називати системою рільництва: це двопілля, трипілля та ін. Організована зміна посівних і парових ділянок як ефективний агрономічний захід щодо відновлення природних сил грунту свідчить про поглиблення знань хлібороба про справжню природу грунту, ботаніку рослин.

Первісні системи рільництва базувалися на таких трьох елементах: відпочинок експлуатованої ділянки (польової чи лісової), обробіток грунту і певна черговість висівання культур. Перший елемент виступав у відносно пасивній формі, тоді як активність другого і третього залежала від рівня загальної аграрної культури, що, у свою чергу, зумовлювалося рівнем розвитку продуктивних сил.

На ранніх стадіях вирощування зерна в умовах лісового ландшафту, в зонах Лісостепу і Степу, коли відбувалось лише визначення природної родючості землі, однією з умов існування і розвитку хліборобства був *переліг*. Це первинна найпростіша форма, спрямована на підтримання природної агрономічної сили грунту. Йдеться про певну організаційну систему, коли виснажену ділянку землі залишають на природне відновлення плодючості. Час експлуатації ділянки при перелоговій системі залежав від природної потужності грунту. Вона засівалася у довільній послідовності, здебільшого відповідно до потреб господарства.

Застосування парового обміну стало переломним моментом в історії розвитку хліборобства. Враховуючи усвідомлену необхідність підтримання родючості землі, емпірично було знайдено досить простий спосіб вдосконалення процесу зерновирощування.

Однією з умов виникнення парової системи було застосування тяглових орних знарядь — і не лише спушувальних, а й таких, за допомогою яких можна було якщо не перевертати грунт, то хоч горизонтально підрізати його, щоби домогтися часткового знищення бур'янів, проникнення атмосферних мікроелементів у грунт тощо. Найпростішою паровою системою було двопілля.

Двопільною паровою системою рільництва послуговувалися на етнічній території України, у її степовій частині, ще у XVIII — на початку XIX ст. Як анахронізм найпростішого варіанту двопілля (коли відпочинкове поле облогувало) зустрічаємо його в умовах гірського карпатського рільництва у своєрідній толоко-царинній формі, коли частину поля розорюють і на ній висівають виключно овес, а на другий рік там випасають худобу. Такі землі були розміщені поза основним рільним масивом, і монокультурна дворічна парова система була функціонально доцільною з огляду на особли-
284 вості господарсько-культурного типу гірського хліборобства. На паровому двопіллі переважно вирощували зернові культури. Наприклад, одного року висівали жито, тобто озимий посів, на другий рік поле відпочивало. Існувала своєрідна черговість культур, коли половину поля засівали не один рік, а два-три роки поспіль (залежно від родючості грунту), потім стільки ж часу воно облогувало.

В епоху Київської Русі існували усі об'єктивні передумови для поширення і вдосконалення *трипільної парової системи рільництва,* коли рільне поле поділялося на три рівні ділянки: одну з яких постійно залишали під пар, а інші послідовно засівали озимими і яровими культурами. Проте економічна ефективність трипілля у виробництві зернових культур у різних місцевостях була неоднаковою і запровадження його у практику селянських господарств було неодночасним.

Трипільна система рільництва у процесі зерновирощування видозмінювалася щодо тривалості періоду ротації, черговості висівання культур та збільшення терміну парування поля тощо. Подекуди від трипілля залишалась лише ідея парового клину, бо поле інколи членувалось на 4, 5 чи навіть 6 і 8 ділянок. Вбачаємо у цьому не застиглість схеми ужиткування землі, а творчий соціально-економічно і агрономічно детермінований підхід.

На Поділлі поділ рільних площ називали «змінами», або «руками». На Стародубщині (Слобідська Україна) кожну зміну іменували «нивами», або «перемінами». На Полтавщині розмежоване дорогою на три частини поле називалося «озимий стовп», «ярий стовп» і «толока».

§ 3. Удобрення поля

Традиційний агротехнічний процес передбачає стадію удобрення грунту, коли спорадичне неусвідомлене підживлення землі при спалюванні деревини трансформувалося у цілісну організовану систему із залученням органічних добрив. Уже в добу Київської Русі з метою накопичення органічних добрив у хліборобській зоні поширюється стаціонарне утримання худоби. Одним з підтверджень регулярного внесення гною в грунт у господарствах русичів було існування трипілля, коли уже виробилась певна схема підживлення грунту. Саме в період давньоруської держави агротехнічний процес орного хліборобства набув завершеної структури.

У селянських господарствах України у XIX ст. побутували основні способи підтримання родючості грунту, чи його підживлення, відомі ще з часів Київської Русі. За агрономічним принципом їх можна розділити на дві групи. До першої слід віднести найпростіші організаційні способи: за рахунок регулювання часу експлуатації земельних угідь (тобто оперування системами рільництва відповідно до природної потужності грунту), визначення черговості висівання відповідних культур. Друга група передбачає інтенсивність технології, коли в грунт уже вносять добрива або покращують структуру внаслідок обробітку.

Розподіл добрив за структурою угідь був типовим для всієї України: значна частина припадала саме на городи, з яких харчувалася родина, вирощуючи там необхідні культури.

Городи щорічно удобрювалися гноєм чи попелом. Адже ці клаптики землі постійно експлуатувались, були введені у своєрідну систему багатопілля.

Найбільш інтенсивно підживлювалась економічно ефективна частина поля, призначена для вирощування зернових культур. На Поліссі вона називалася «помірками», на Лівобережжі — «підметом», або «конопляниками».

Український хлібороб у середньовіччі уже свідомо застосовував агрономічно ефективний спосіб, коли посеред літа приорював зелену трав'яну масу для удобрення землі. Така практика побутувала на всій етнічній території України XIX ст. Мабуть, таким способом підживляли грунт на своїх полях ще давньоруські хлібороби. А можливим це стало після широкого впровадження плуга, за допомогою якого здійснювалось механічне перевертання відораних скиб грунту.

Первинний догляд за злаками полягав насамперед, у найпростішій технології підготовки грунту, куди потрапляло насіння. Уже не випадок керував злаком, а розум і воля людини.

Усі найпростіші знаряддя оранки (рала, сохи) без відвальних пристроїв лише розривали, борознили грунт. Агрономічна підготовка грунту до посіву була тільки частковою: розпушувався верхній шар, при цьому коренева система бур'янів майже не порушувалася. Безполозове рало з ральником, як і найпростішого типу однозуба соха, неглибоко розривали поверхневий шар
286 грунту, залишаючи між борознами необроблену смугу, через що доводилось ще раз проходити ралом упоперек («хрестити»). Але і це не давало бажаного результату — залишалися незачепленими малесенькі клаптики землі. Значно ефективнішою була оранка ралом полозового типу, хоча і в цьому випадку лише розривався верхній шар грунту. Однак тут уже створювалися технологічні умови, завдяки яким майже не залишалося непорушених смуг між борознами (поперечне ралення). Глибока оранка, підрізання і знищення кореневої системи бур'янів наближали цей спосіб до оранки з відвальними пристроями. Розпушування грунту орною технікою з відвальними дошками було проміжним етапом між звичайною оранкою-боронуванням і агрономічно довершеним способом з перекиданням дерну. Відвальні пристрої на полозовому ралі (плужне рало) чи обладнана ними соха уже здатні були не лише боронувати поле, але й частково перемішувати грунт, поліпшувати його фізичну структуру, внаслідок чого краще засвоювались атмосферні мікроелементи. Залежно від конструкції відвальних пристроїв можна виділити симетричні (двосторонні) чи асиметричні (односторонні) пристрої. Симетричні як більш давні розсували розтятий полозом грунт по обидва боки, односторонні (при вправній оранці) — частково перекидали підрізану скибу. Незначна агрономічна різниця була помітна

при роботі сохи зі сошниками, які встановлювалися під різним кутом до поверхні. Вищий агрономічний ефект очікували від оранки сохою з майже горизонтально розміщеним сошником. Найбільшим досягненням народної агротехнії, матеріалізацією багатовікових зусиль хліборобів стала оранка грунту плужною технікою (плугом, сохою, сабаном, косулею тощо). Вона різко підвищила продуктивність одиниці поля, збільшився час експлуатації грунту з високим коефіцієнтом корисності.

Таким чином, агротехнологічний процес підготовки грунту за допомогою упряжних орних знарядь пройшов три основні етапи свого вдосконалення. Оранку простими знаряддями можна назвати боронуванням; другий, досконаліший технологічний етап — оранкою з перемішуванням грунту; і, нарешті, третій етап — класичною оранкою з перекиданням пластів грунту, тобто плужною оранкою.

Процес оранки виглядав так. Ралом, запряженим парою волів чи коней (найчастіше тягловою силою були коні), проходили ділянку в обидва боки раз біля разу. Зборознивши поле в один бік, хлібороб, щоб остаточно порушити верхній шар грунту, виконував ще поперечне ралення («хрестив»). Лише у такий спосіб розпушувався грунт. Після оранки ралом ділянку необхідно було вирівняти і розбити груди грунту подрібнювальними пристроями — мотикою, бороною, смиком чи драпаком.

Для розорювання чорнозему, важких суглинків у традиційний український плуг у різних місцевостях етнічної території впрягали три або й чотири пари волів. На Поліссі, наприклад, у плуг впрягали чотири, інколи шість волів; а для легких піщаних грунтів північної частини Волинської губернії достатньо було і двох волів.

Повний запряг у традиційний плуг давав змогу проорювати чорноземи на 25—30 і навіть 40 см. Безумовно, оптимальна глибина борозни, насамперед, залежала від товщини гумусного горизонту і від тяглової сили. Практичний досвід підказував рільникові: чим глибше виореш, тим кращий урожай отримаєш. У народі побутувала приказка: «З глибокої борозни високий хліб росте».

Загальний рівень аграрної культури визначається технологічною системою обробітку грунту, яка, у свою чергу, залежить від досконалості орної техніки, існуючих систем рільництва тощо. Виміром цього стану може служити багаторазова

оранка із залученням наявних орних знарядь — переважно плуга і рала, іноді плуга і сохи або усіх трьох знарядь, чи рала і сохи.

Технологічна підготовка грунту в Україні за участю двох знарядь стосувалася, зокрема, парової системи рільництва або підготовки новин, здебільшого для озимих посівів. Початки її, очевидно, сягають XIII—XV ст., коли були наявними ці та інші об'єктивні і суб'єктивні фактори: технічна база, соціально-господарські потреби і достатні аграрні знання.

При використанні декількох знарядь для багаторазової оранки виробилися певні технологічні традиції — для кожного знаряддя визначалась операція у системі обробітку грунту. Наприклад, плугом розорювали новини, а ралом рвали скиби («хрестили») або через деякий час, якщо це був парний пар, ще раз проходили вздовж скиб («довжили»). Подекуди довжили ріллю повторно плугом, а переораний пар — сохою.

288 Таким чином, багатознарядевий обробіток грунту значною мірою характеризував творчі можливості хліборобів щодо підвищення продуктивності хліборобської праці, а також аграрної культури взагалі. Активне застосування двох і більше знарядь для оранки тривало в селянських господарствах аж до початку XX ст.

Кожна технологічна операція обробітку грунту мала свою назву. Перше поперечне ралення поліщуки іменували «ломити скиби», друге поздовжнє — «довжити», а коли два рази орали плугом і один раз ралили, то називали таку роботу «грирал-ля». Причому кожна операція визначалася по-своєму: орати плугом, рвати ралом, одвертати плугом. При подвійній оранці плугом другий раз проходили ним упоперек скиб, а при потрійній («троєнії») — дві перші операції (основне і поперечне проходження плугом) називали «оранкою», а третю технологічну дію — «довженням».

Основні етапи підготовки грунту, які існували в Україні у XIX — на початку XX ст., засвідчують, з одного боку, багатство технологічних прийомів (залежно від екологічних умов, соціально-економічного становища селян). А з іншого — простежується принципова тотожність окремих елементів технологічного процесу підготовки грунту на етнічній території. Повсюдно дотримувались чотиретапної

сезонної оранки: весняна оранка під ярові культури; оранка чорного пару; літня оранка толоки і обробіток стерні під озимі культури; і, нарешті, зяблева оранка. Технологічна варіативність оранки у різних природно-грунтових зонах та історико-культурних регіонах пояснюється особливостями грунту і сформованими упродовж віків локальними аграрними традиціями.

§ 4. Сівба та догляд за рослинами

Основними хліборобськими культурами в Україні з давніх-давен були жито, ячмінь, овес, а з городніх — капуста, часник, цибуля тощо. У XVII—XVIII ст. з'являється картопля, яка згодом стає головним харчовим продуктом. На той час хлібороби вже культивували пшеницю, кукурудзу, з технічних культур — льон, коноплі.

За строками сівба зернових була *рання* і *пізня весняна* (ярові культури), а також *осіння* (озимина). Дещо негативно відбивались на проведенні сівби різні заборони, містифікації: понеділок і субота — важкі («тверді») дні; в перший тиждень після свята Паски («провідний») не можна сіяти ні льону, ні коноплі, щоб ніхто в хаті не помер; а під час сівби заборонялось позичати посівний матеріал, будь-що виносити з хати, особливо вогонь... А дні збігали, засів затримувався. Упродовж віків народ уважно спостерігав за явищами природи; за поведінкою птахів, врожаєм грибів, першою появою рослинності тощо. Урожай підберезників віщував добре жито, рижиків — пшениці. Якщо зозуля вилетіла, коли дерева були вже з листям,— чекай хорошого збору сільськогосподарських культур. Зозуля прилітає одночасно з появою на деревах листя — буде рання весна.

Ранньої весни, коли ще земля добре не прогрілась, а вологи було багато,— сіяли біб, овес, що витримують холод і потребують вологи. Невибагливий до якості грунту овес висівали на гірших («пущих») землях.

Сіяли із *сіви* — мішка («сівака», чи «сівальні»), який вішали через плече; у горах послугувалися *бесагами*. Часом користувались *коробом*, виплетеним із соломи, чи видовбаним із дерева («солонкою»), або *відром*. Гуцули, крім бесаг і *тайстри*, сіяли з *дійниці* — дерев'яного відра з одним вухом. На Поліссі для цього застосовували коробку, виготовлену з луба,— *сиваньку*.

За народним календарем, починали сіяти лише після свя
Благовіщення (7 квітня). Посівного матеріалу потрібно бул
стільки, щоб засіяти за півдня зоране поле — трохи більш
як чверть гектара. Зорану до обіду ділянку в другій полови
дня засівали і боронували. Густо сіяли овес, дещо рід
ше — пшеницю, жито, ячмінь, оскільки із зерна вівс
проростало лише одне стебло, а з інших злакових — куш
стебел. Тому на ділянці вівса висівали «майже міх» (до 60 кг)
а пшениці, жита, ячменю — «одні бисаги» (до 40 кг).

Перед тим як набрати насіння у бесаги чи сівак, в одному розі
зав'язували свячене зерно, проскурку і посвячену монету, що
символізувало достаток і багатство. Виконував цю роботу
сам господар або найманий ним у селі добрий сівач (сіяч).
Ставши на ріллю, хрестився і починав сіяти.

Важливо було правильно обрати не лише час, але й тер-
мо-вологий режим сівби. Недарма прислів'я нагадує: «Раз
літо родить». Посієш зарано в холодну землю — загине
290 майбутній врожай, посієш пізно — не дозріє або засушить
його сонце у зав'язі.

Правильний догляд за рослинами під час вегетації був
важливою запорукою хорошого врожаю. Виділялися
дві форми догляду за врожаєм: агрофізична, коли за
допомогою агротехнічних прийомів поліпшувалося се-
редовище хліборобської культури (прополювання бур'янів,
спушування грунту тощо), і забобонно-магічна, коли
різними містичними процедурами робилася спроба від-
вернути певні загрози від ниви.

Перша форма є об'єктивною оцінкою суті справжньої
допомоги рослинам у їх розвитку за допомогою агротехніч-
них заходів; друга — відображенням у свідомості селянина
містичних уявлень, що відповідними магічними рухами чи
шепотінням можна змилостивити небесні сили і відвернути
лихо. Характерно, що магічні дії здійснювалися над тими
культурами, які людина не могла захистити від стихійних лих
природи: грози, граду, вихору тощо. Це колоскові й стручкові
рослини, а також деякі городні, зокрема капуста, яку поїдала
гусінь. Науці невідомі ритуали, спрямовані на збереження тих
культур, плід яких знаходиться у землі,— картоплі, брукви,
буряків, моркви тощо. Під час догляду за ними покладалися
лише на відповідні знаряддя праці та уміння селянських рук.

Агрофізична форма догляду за культивованими сільськогосподарськими рослинами поділяється на *білякореневе спушування ґрунту* (заодно і підсікання коріння бур'янів сапою чи мотикою) та *прополювання*. Білякореневе спушування застосовувалось при вирощуванні картоплі, брукви, цибулі, часнику тощо, а також кукурудзи як просапної рослини.

Забобонно-магічна форма збереження врожаю мала міцні засади у виробничому побуті українця. Особливо переконливо вірили, що ритуальними діями — биттям у дзвони, ворожінням «хмарника» («грозовика»), посвяченням з процесією царини або магічними заклинаннями — можна відвернути град від нив. Уже на Свят-вечір хлібороб спрямовував імітативні дії на збереження врожаю від граду та грози. У миску накладали потроху всіх страв і йшли довкола хати, примовляючи: «Гавриїлу, Михаїлу, Харлаїму, просимо тя на вечерю до себе в гості, а якбись не прийшов у гості, то не прийди цілий рік, аби град не бив» 291
Побутувало багато магічних процедур для відвернення грози, граду. Майже у кожному селі була людина («хмарник»), яка, як сподівались, могла «не пустити хмару в село». «Хмарник» вкладав на подвір'ї навхрест лопату, якою порались біля печі, і кочергу («коцибу», «коцюбу»). У миску наливав свяченої води, додавав шматочки хліба або жарини («грані»), повертався у напрямку хмари і примовляв: «Во ім'я Отця, Сина і Духа Святого. Іди на гори, на ліси, на води, на нетрі,— де кури недопівають, де пси недобріхують, де коні недоходять,— на ліси, на води, на темні ночі». Воду виливав у незахідне місце.

Застереження від бурі, граду, звірів тощо відбувалося крізь призму релігійно-містичних уявлень селянина. Одні надприродні сили, які начебто виявляли доброзичливість до турбот хлібороба, всіма діями умилостивлювались і закликались протистояти злим демонам.

§ 5. Жнива

Напруженою порою хліборобського сезону в українців були жнива, які відбувались переважно у липні-серпні, а при дуже сприятливій погоді — навіть наприкінці червня. Цей час у давнину для всіх слов'янських та багатьох інших народів

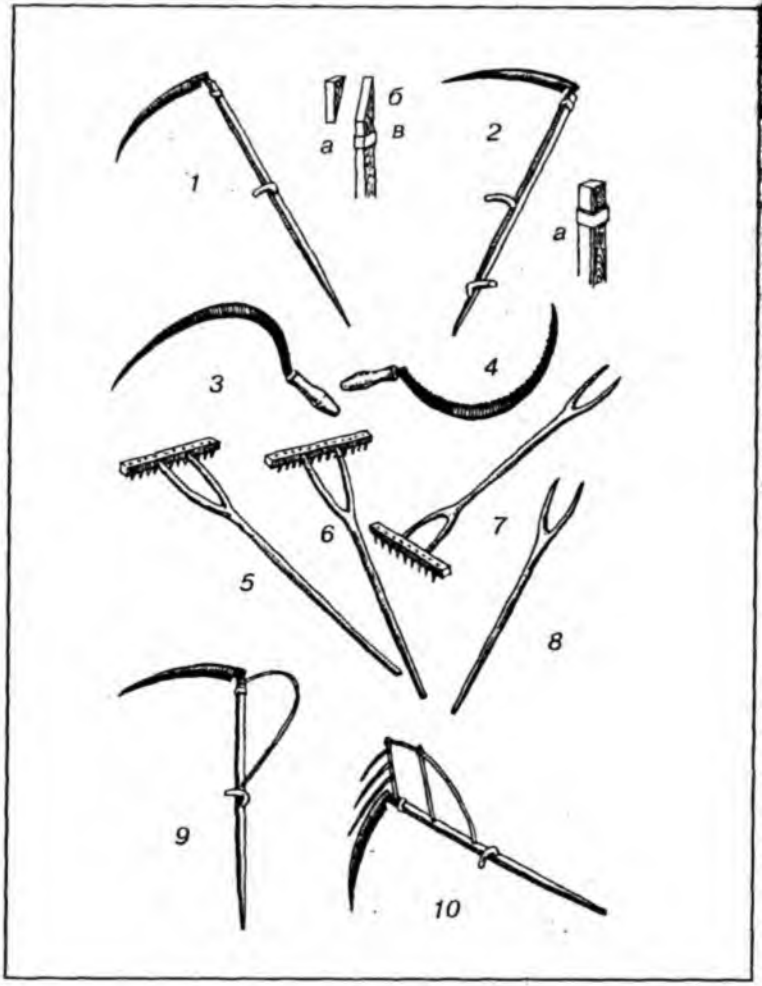

Знаряддя для збору зернових культур: *1* — коса з одноручним кіссям (*а* — клин; *б* — заківка; *в* — обручка); *2* — коса з дворучним кіссям (*а* — «п'ятка» кіссяти); *3* — гладкий серп; *4* — назублений серп; *5* — стодоляні граблі; *6* — граблі для сіна; *7* — граблі-двоянки; *8* — дерев'яні вила-двоянки; *9* — коса з лучком; *10* — коса з грабками

Пристрої та інструменти для клепання і гостріння коси: *1* — опукла бабка; *2* — плоска бабка; *3* — бабка в бабківниці (Бойківщина, Лемківщина); *4, 5* — бабківниці з Гуцульщини; *6, 7* — дерев'яні кушки; *8* — кушка з бляхи; *9, 10* — гострильні бруски; *11, 12* — молотки

був жнивним, що знайшло відображення у назві місяця, як походить від основного знаряддя збирання врожаю — серпа. Вирощений з великим трудом хліб необхідно було вчасно зібрати. При добрій погоді кожен змарнований день погрожував значними втратами — перестріле зерно висипалося. При цьому майже одночасно дозрівало озиме жито, пшениця, овес («скороздря»), ячмінь. Примітивні, малопродуктивні знаряддя (серп, коса) вимагали максимуму людської праці. Тому на жнива виходили усією сім'єю. Заможніші наймали сезонних робітників, а поміщики ще послуговувалися відробітками селян за різного роду позички, оренди тощо.

Збір урожаю — це особлива за напругою фаза річного хліборобського циклу. Крім турбот, пов'язаних з підготовкою жнивного інвентарю, вчасно і без втрат зібрати вирощені плоди, селянин перебував у тривожному морально-психологічному настрої: з одного боку, незмірна радість, вдячність Матері-Землі і всім силам за урожай, а з іншого — побоювання, страх перед злими силами, які можуть завадити зібрати з такими зусиллями вирощений урожай. Тому підготовка до початку жнив і саме жнива проходили у руслі вироблених місцевих традицій і звичаїв.

Хлібороби вважали, аби не зжати недоспіле зерно, яке давало неякісне борошно. Жито і пшеницю жали тоді, коли стебла були вже жовті, а зерно в колосках — тверде. Ячмінь косили тоді, коли стебла побіліли, хоча колоски ще й недоспіли, оскільки у дозрілому стані вони швидко обсипалися.

Першими збирали озимину — жито і пшеницю, а потім — яру пшеницю, ячмінь, овес і ярим житом закінчували жнива. Женці (на Гуцульщині — «жнільниці») приступали до роботи вдосвіта. Перший сніп нажинав газда, чи газдиня, або хтось із заможніших селян. Не дозволялось починати жнива бідному або молодому, який не мав свого поля. Цим застерігались від збіднiння («щоб не зійти на жебраки» — Бойківщина). На Волині, Поділлі простежується дохристиянський ритуал, коли, зжавши перший сніп, женці сідали на нього і виконували колядку. Також не мала права почати жнива хвора жінка (Гуцульщина). Схоплені у жменю і зжаті одним махом серпа стебла клали на землю. 10—15 жмень, перев'язаних перевеслом («повереслом»), становили сніп. Перевесло скручували із стебел снопа. Величина снопа

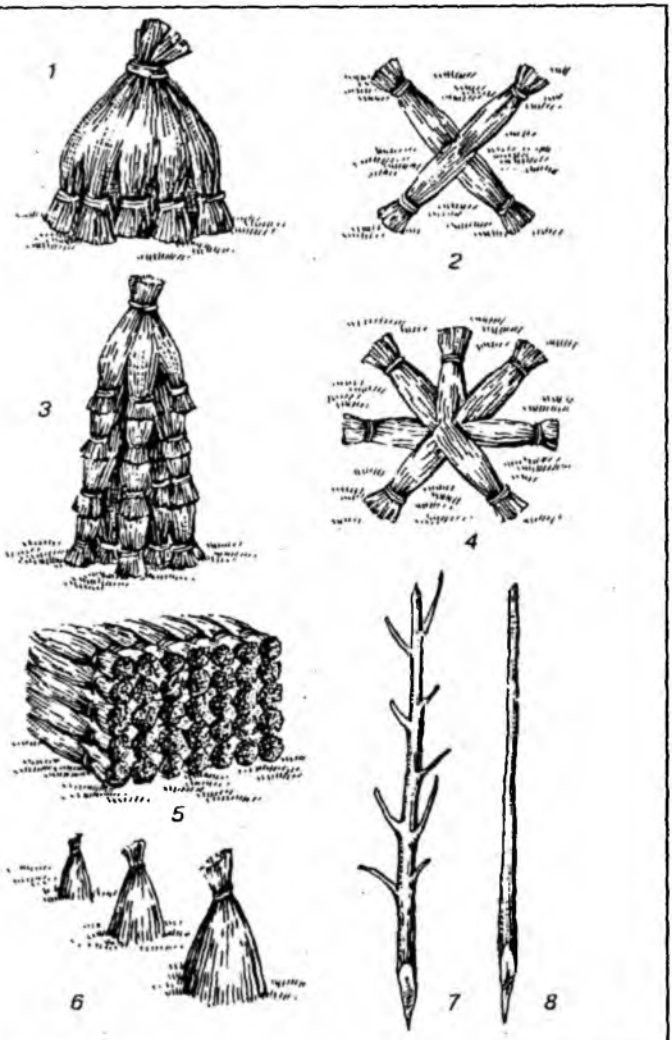

Способи укладання снопів: *1* — «купи»; *2* — «кристи»; *3* — «кладня» (загальний вигляд); *4* — укладання «в сім гранок»; *5* — «плав»; *6* — купки льону; *7* — стропак для укладання зернових у кладні; *8* — кіл для льону

залежала від роду збіжжя та його стиглості. Більшими були снопи із жита і пшениці (у великих снопах менше втрат), меншими — з вівса, ячменю (через сируватість стебел). На Волині, Поділлі зберігся дохристиянський ритуал: жінки сідали на перший зжатий сніп і виконували колядку.

Косовицю злакових, здебільшого вівса і ячменю, проводили двома способами: «у вал» на стерню та «на стіну» (на стояче збіжжя). До кісяти прилаштовували грабки чи лучок («облучку»), щоб за їх допомогою рівно вкладати стебла.

В Україні снопи просушували переважно без застосування дерев'яних кілків. Снопи вкладали у п'ятки, бабки (10—15 шт.), а також у полукіпки (30 шт.). Зате в Карпатах обов'язковим було вкладати снопи у кладні («кладня», «полукіпок», «копа» тощо) навколо дерев'яного кілка, в якій містилося 60, а навіть і 90 снопів.

Труть льон (Гуцульщина)

Одразу після завершення жнив зернових культур жінки бралися до збору льону і конопель, які на той час (початок вересня) дозрівали. Особливо стежили, щоб не перезрів льон «скоцень», в якого самочинно тріскались головки і насіння висипалось («скаче» — від чого і назва). Щоправда,

«поскінні» (білі) коноплі, з яких виготовляли біле полотно, брали у липні. Технічні культури, що були важливими продуктами харчування (олія, макуха) та цінною текстильною сировиною, вибирали без жодних інструментів: рукою виривали по декілька стебел з корінням. Кілька жмень льону чи конопель в'язали перевеслом у невеликі снопи («мандлі», «горстки», від староруського «горсть» — жменя).

§ 6. Молотьба. Очищення зерна

Річний хліборобський цикл завершувався транспортуванням вирощених сільськогосподарських плодів з поля, городів у призначені для них приміщення, обмолотом злакових культур, підготовкою до зберігання їх протягом зими у спеціальних спорудах.

Значних змін зазнала молотьба колоскових — від биття прямою палицею по колоссю чи колоссям об предмет до ручних і механічних молотарок, які з'явилися повсюдно у господарствах українців наприкінці XIX ст., а особливо на початку XX ст. Проте, все ж таки, основним знаряддям молотьби аж до 40-х років XX ст. був ціп, який складався з бича («билень», «ціпень»), ціпилна («ціпивло», «держак», «ручка»), двох капиць («головка», «голов») та ув'язі.

Молотьба колоскових ціпом була однотипною на всій території України. Цей спосіб мав глибокі історичні традиції серед слов'янських народів. Елементи молотьби знайшли відбиток у високопоетичному «Слові о полку Ігоревім» для образного опису битви при Немизі: «На Немизь снопи стелють головами, молотять чепи харалужними, на тоць животь кладуть, веють душу оть тела». Побутували інші способи молотьби — котком, з допомогою худоби, дошкою-теркою та ін. У степовій зоні України влаштовували токи на відкритій місцевості, а у Карпатах зводили спеціальні приміщення.

Місцем молотьби на Бойківщині була стодола з мостом, який у Галичині називали «боїсько». Стодолою була та частина багатокамерної господарської будівлі, яка призначалася для завезення сіна чи снопів, а найважливіше — для молотьби і віяння.

У XIX — на початку XX ст. у селянських господарствах України існувало чимало різних способів очищення

обмолочуваного хліба, початки яких сягають ще у часи Київської Русі. В основу їх був покладений принцип питомої ваги зерна і відділюваних від нього решток — полови, соломи, насіння бур'янів, а також закон інерції руху предметів різної ваги. Отже, історично склалися два способи: із використанням сили вітру (віяння) та інерції руху (перекидування), які були відомі в Україні й у багатьох народів світу. В Карпатах, зокрема на Бойківщині і Лемківщині, побутував ще третій (комбінований) спосіб — локальна інтерпретація ефективних елементів обидвох — сили вітру і інерції руху. Інструментом для віяння служили лопата-віячка, корито, цебро, відро тощо.

§ 7. Зберігання плодів

Вирощений врожай необхідно було належно вберегти — від вологи, морозу, гризунів. Добре знаючи фізичні характеристики плодів, хлібороби використовували для
298 їх зберігання такі споруди, де дотримувалась відповідна температура. Усі коренеплідні належать до категорії теплолюбних, що і враховувалось при будівництві укрить. Колоскові культури як морозостійкі зберігали у коморах, на горищах, у скринях, шпихлірах та ін.

Для зберігання картоплі селяни докладали особливо багато зусиль. Про це свідчить велика кількість різноманітних за конструкцією споруд на різних теренах України, особливо в Карпатах. Усі споруди поділялися на наземні, напівпідземні й підземні, які хронічно виникали у міру накопичення знань про фізико-ботанічні особливості плоду та його утилітарно-господарське значення.

Невеликі ями, в яких містилося 4-5 ц картоплі, викопували біля печі у житловій кімнаті; подекуди це була неглибока яма без укріплених дошками стінок, яка закривалась дощатою покришкою. Влаштовували споруди напівпідземного типу на городах — кіпці («хоп'яки», «єми», «окіп»). Наприкінці XIX ст. з'являються стаціонарні приміщення підземного типу, де зберігають як картоплю, так і деякі інші городні культури. Це передусім погреби, склепи («пивниці», «походючі ями»), які вигідно відрізнялися від своїх попередників функціонально-практичною конструкцією.

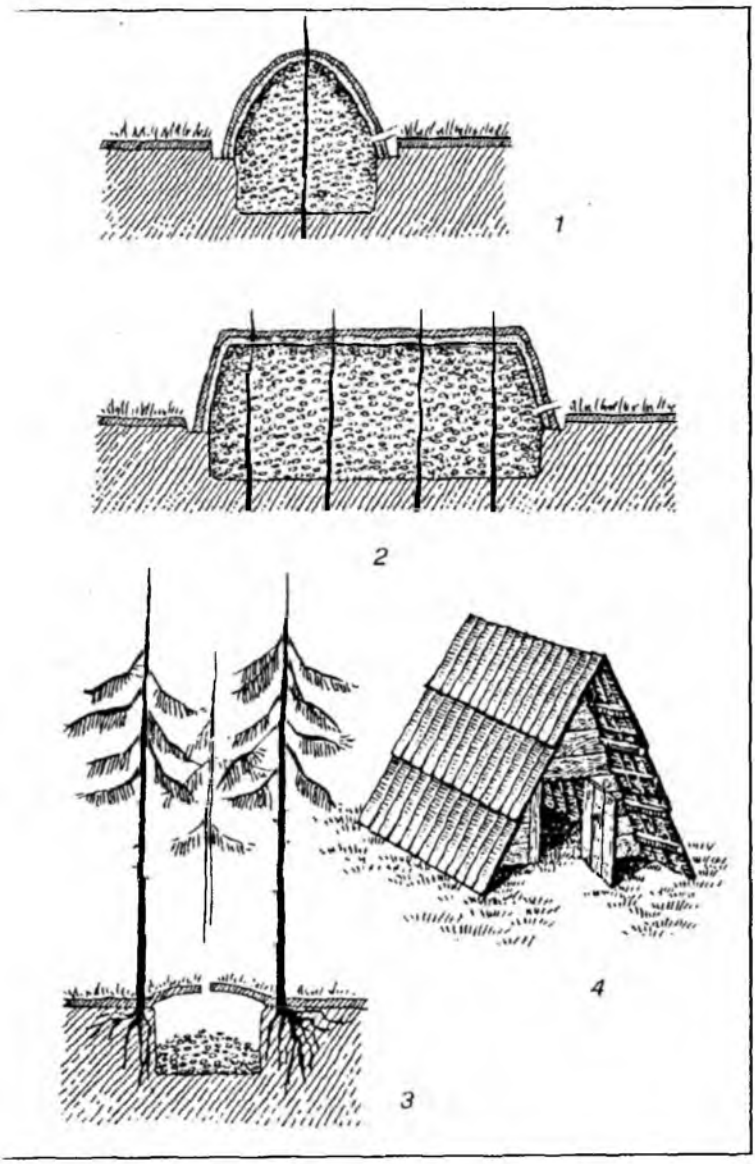

Споруди для зберігання картоплі: *1* — «кіпці»; *2* «стирта»; *3* — «сліпа» яма; *4* «походюча» яма

§ 8. Хліборобські обряди та трудові традиції

Український хлібороб створив цілу низку своєрідних ритуалів заорювання, завершення польових робіт, зажинок тощо. Нам достовірно невідомі дохристиянські ритуали заорювання, однак ретроспективний аналіз окремих фрагментів уже християнських ритуалів свідчить про наявність двох світоглядних позицій — магічної конкретно-речової і магічної абстрактної. У світоглядних уявленнях хлібороба органічно сплелись народні й культові елементи: бодай чимось зарадити хліборобській праці, не дати їй змарнуватися. Випікання свіжої хлібини, «хрестиків», з тіста ритуальних коржів, якими здійснювали заорювання, частування робочої худоби,— все це не що інше, як продовження дещо зміненого ритуалу жертвоприношення. Можливо, давніша спільна основа ритуалу з хлібиною мала аналогічне сценічне
300 втілення на всій етнічній території, оскільки ремінісценція хлібини зустрічається і на Лівобережжі, і на Поліссі, і на Поділлі, Волині, в Карпатах,— але вже у локальному сценічному втіленні. З часом у цих ритуалах залишилася лише їхня естетична функція. Зокрема, наприкінці XIX ст. ритуал заорювання ще зберігся на Поліссі, частково на Поділлі та на Лівобережжі, а також у Карпатах.

На Вінниччині для заорювання пару, або новини («новоріллі»), пекли хлібину, яку брали зі собою в поле. Поклавши на розстелену на майбутній ріллі хустку, хлібину розрізали і кожному з присутніх давали по шматочку. На Полтавщині перед першою оранкою пекли «хрестики» з тіста, які з'їдали у полі. У цьому епізоді простежується злиття дохристиянської речової магії тіста і християнського символу — хреста. Саме ця первісна магічна основа ритуалів у XIX ст. у деяких місцевостях була забута, а її місце посів церковний обряд з церковно-християнською атрибутикою — свяченою водою, магічним знаком хреста тощо. Повсюдно зустрічалися тотожні перекази дії вирядження на першу оранку: свяченою водою кропили і робочу худобу, і знаряддя, й поле.

Отже, дотримання ритуалів містико-культового змісту стало переконанням селянина, традиційним атрибутивним елементом усього агротехнічного процесу. Однак уже

наприкінці XIX — на початку XX ст. свідома потреба у виконанні магічних дій перед оранкою дещо ослабла, хоча світоглядна рефлексія зобов'язувала хліборобів це здійснювати. Таким чином, переконання у необхідності саме такого роду процедур було на рівні технологічних операцій. Обидві форми — *світоглядна* (духовна) і *технологічна* (матеріальна) сприймалися рівнозначно, можливо, навіть із деякою перевагою світоглядної. Наприклад, у випадку сезонної невдачі з урожаєм причини шукали насамперед не у об'єктивних факторах природно-кліматичного стану, агрономічній якості механічного обробітку грунту тощо, а в недотриманні магічних ритуалів.

У процесі формування трудових навичок відбувається їхня диференціація на індивідуальні та колективні, на суто чоловічі й жіночі. Усі важкі роботи (організація пасік, оранка, молотьба тощо), як правило, виконували чоловіки, залучаючи до цього дорослих синів (метод передачі трудових традицій). Жінки утримували городці, вирощували льон, коноплі, городину та ін. Поратися матерям допомагали дочки.

За принципом виконання всі чоловічі й жіночі роботи можна вважати переважно індивідуальними. А такі агротехнічні стадії, як садіння картоплі, жнива, сінокоси тощо, належали до колективно-сімейних, на яких були задіяні усі працездатні члени сім'ї. Можна ще виділити мішану групу робіт (догляд за картоплею, віяння зерна та ін.), якими займались лише дорослі члени сім'ї обидвох статей.

В українському селі був високий ступінь синтезу трудових традицій, технічних прийомів на рівні громади, які проявлялися у різних формах, однією з яких була т о л о к а. Цей звичай бере початок у далекому минулому. Його знають усі слов'янські народи й іменують його так, як він називався у старослов'янській мові: «толока» в українців та росіян, «талока» у білорусів, «тлака» у болгар, «тлука» у поляків. Найчастіше горяни-українці проводили толоку при збиранні хліба, при сінокосі та ін., під час якої громада виділяла кращих працівників, відбувався обмін найпродуктивнішими технічними прийомами, навичками.

Дещо зараджувала селянинові й широко розповсюджена в Україні традиція взаємодопомоги, що звалася с у п р я г а.

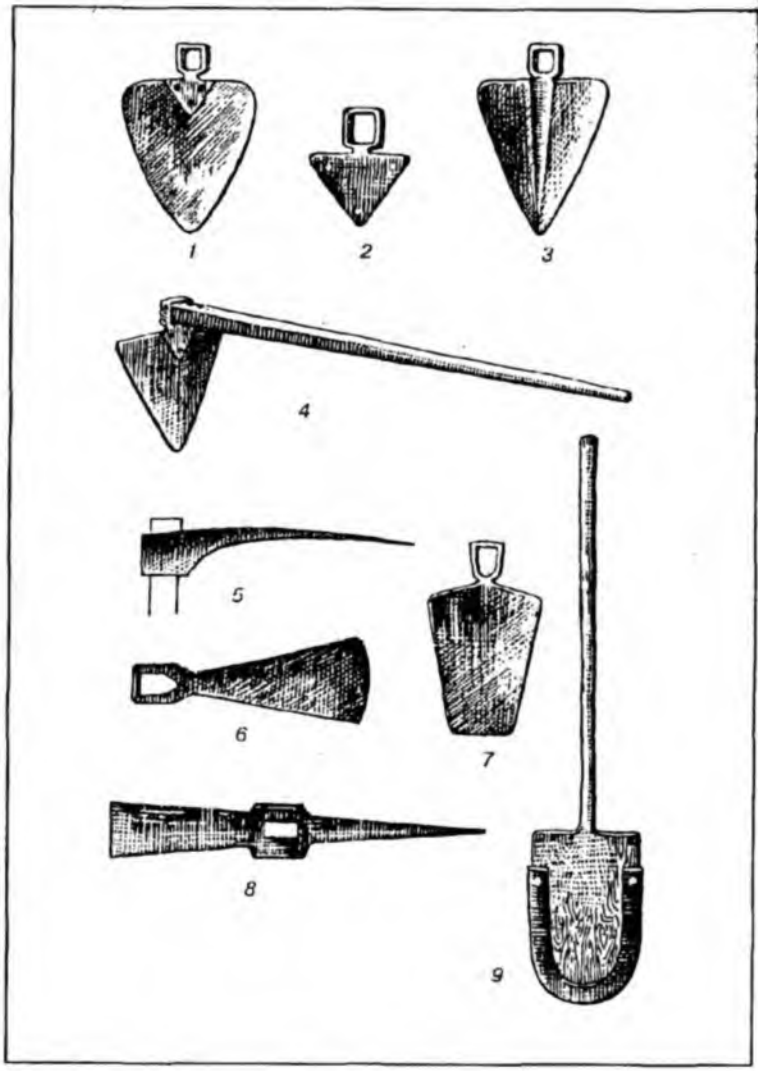

Типи ручного хліборобського знаряддя: *1* — мотика з галицької частини Бойківщини; *2* — «вухо»; *3, 4* — зразки мотик з Гуцульщини та закарпатської частини Бойківщини і Лемківщини; *5, 6* — сокирянка; *7* — іртувка; *8* — кирка; *9* — заступ

Як соціальна форма колективної праці, сусідської товариськості, супряга водночас виражала статус моральних, етичних і виробничих взаємовідносин українського селянства. У цьому соціально-культурному феномені закладено віковічні традиції доброзичливості, взаємовиручки тощо. Саме він неодноразово рятував сім'ї від матеріальної скрути, був певною психологічною рівновагою, особливо поміж біднішого селянства. Селянська виробнича спілка базувалась насамперед на взаємній повазі, довір'ї і, найголовніше,— на паритетних засадах. Перш за все дотримувалися правила: пропорційно до вкладеної частки — і виробнича віддача. Проте частіше діяв принцип доброчинності: якщо спрягалися, то завершували кожному усі визначені землевпорядні роботи.

Супрягу умовно можно поділити на *однофункціональну* (здійснення однієї технологічної орної процедури) і *багатофункціональну* (виконання усіх видів хліборобських робіт). Саме цей елемент було покладено в основу спрягання господарств: ті, що мали три-чотири голови робочої худоби, як правило, спрягалися для одноактної дії — з оранки новини. Така супряга була спорадичною. Більш тривалими і масовими були ті, що укладалися між селянами з однією чи двома тягловими тваринами. Якщо у першому випадку до спілки ставали два господарі, то у другому — переважно три, а деколи й чотири.

Двокінні чи двоволові господарства вкладали між собою угоду на проведення усіх видів оранки, а дообробіток здійснювали самотужки, оскільки для запрягання у спушувальні знаряддя достатньо було двох чи навіть однієї робочої тварини, переважно коня. Господарства з одним волом чи конем виконували значно більше спільних технологічних операцій щодо повної підготовки грунту.

Народна агротехніка — це своєрідне історико-культурне, господарсько-виробниче явище, зміст якого охоплює як сферу матеріальної, так і духовної культури. Їх взаємозв'язок і взаємовплив відбувається у процесі тотожного пізнання природних явищ і ефективного застосування набутих раціональних знань. Народна аграрна культура — це органічно вмотивована цілість технологічних навичок і духовних форм культури.

Хліборобські традиції сприяли згуртуванню українського народу, його духовному збагаченню. Запровадженням колгоспів і радгоспів більшовицька система зробила спробу ліквідувати багатющу обрядово-звичаєву основу, а згодом і всю націю взагалі.

ЛІТЕРАТУРА

Бойківщина: Іст.-етногр. дослідження / За ред. Ю. Г. Гошка. К., 1983.

Горленко В. Ф., Бойко І. Д., Куницький О. С. Народна землеробська техніка українців. К., 1971.

Гуцульщина: Іст.-етногр. дослідження / За ред. Ю. Г. Гошка. К., 1987.

Довженко В. Й. Землеробство Древньої Русі. К., 1961.

Мандибура М. Д. Полонинське господарство Гуцульщини другої половини XIX ст.— 30-х років XX ст. К., 1978.

Павлюк С. П. Народна агротехніка українців Карпат другої половини XIX початку XX ст. К., 1986.

Павлюк С. П. Традиційне хліборобство України: Агротехнічний аспект. К., 1991.

Полесье: Материальная культура. К., 1988.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Які причини спонукали розвиток хліборобства на етнічній території України з давніх-давен?
2. Якими хліборобськими знаряддями користувалися русичі?
3. Чому слід вживати термін «хліборобство», чи «рільництво», а не «землеробство»?
4. У який спосіб допомагали хліборобові традиційні обряди, звичаї, ритуали, вірування тощо?
5. Поясніть органічну єдність у хліборобстві агротехнічних процесів і обрядових дій.
6. Чому для обробітку грунту в Карпатах, на Поліссі, у степовій частині України користувалися різними грунтообробними знаряддями?

Тваринництво

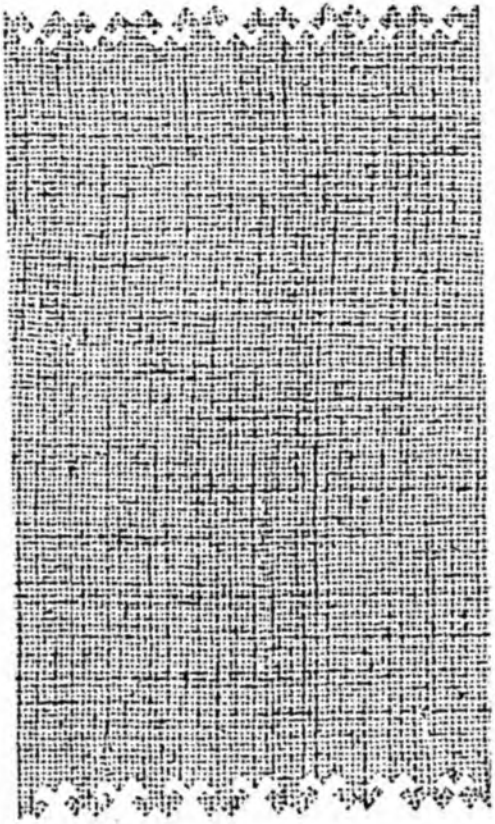

Тваринництво належить до важливих господарських занять, які існували в Україні з давніх-давен. Хліборобство не могло успішно розвиватись, якби не були приручені тварини, що забезпечували мешканців нашого краю молочними і м'ясними продуктами, використовувались як тяглова сила. Добрий урожай отримували тоді, коли для посіву був якісно підготовлений грунт. Без відповідних упряжних знарядь для ефективного застосування у господарстві тяглової сили цього досягти неможливо.

Найпростіше рало, знайдене у степовому Подніпров'ї (курган «Висока могила»), археологи датують початком II тис. до н. е. Звідси і припущення: уже в той час використовувалась сила одомашнених тварин, зокрема вола, у процесі обробітку поля. Кістковий матеріал з розкопок культури трипільських племен (IV—II тис. до н. е.) свідчить про активне використання в господарстві саме великої рогатої худоби, а також малих тварин — свиней.

Можна припустити, що одомашнення тварин відбулось за межами сучасної етнічної території, а потрапили вони до нас у процесі міграції давніх палеолітичних племен.

Ландшафтні умови Лісу та Лісостепу, де переважно розселялись древні поселенці, були досить сприятливі для розведення тварин. У лісостеповому Поділлі, Середньому Подніпров'ї, у лісових Поліссі, Волині чи Карпатах розводили тварин однакових видів. З-поміж великої рогатої худоби це були бики і корови, а з дрібної — свині, кози, вівці. Писемні джерела з середини I тис. до н. е. свідчать про «*велику кількість різної худоби*». У той же час арабський автор X ст. Ібн-Руста помітив, що в господарствах випасають «свиней, як ми овець».

Безумовно, що віддавна виробилось особливо шанобливе ставлення до вола як основної тяглової сили. З волом — і в поле тягти плуг, і в ліс по дрова; на волах відпроваджували покійника в останню путь. Воли на подвір'ї — на добро і достаток.

В українській сім'ї завжди дбайливо піклувались про корову — свою годувальницю. Різними магічними засобами намагалися вберегти її від «лихого ока» та ворожок, які могли «забрати» від неї молоко. Тому виробилося чимало традиційних способів, які начебто відвертали від корови злі сили.

Кінь у господарстві служив як транспортна тяглова сила (*його запрягали у віз чи сани*), а здебільшого його використовували під сідло для верхової їзди. Можна вважати, що коней у давніх господарствах було небагато. У добу Київської Русі кількість їх збільшилась, відтоді роль вола і коня у господарстві русичів зрівнялась, про що, зокрема, свідчить однакова плата за крадіжку цих тварин.

Щоправда, побутувало багато легенд, переказів з негативним сюжетом, що походять переважно з християнського періоду. Усі вони стосуються того факту, що кінь з'їв сіно з-під новонародженого Ісуса Христа, за що був приречений Господом на вічне голодування.

Узагалі до домашньої худоби з найдавніших часів ставились з великою пошаною. Не залишали поза увагою у великі свята — на Свят-вечір пригощали стравами зі столу або отавою (молода трава), на яку ставили миски зі стравами

під час вечері, кропили йорданською водою; на Великдень згодовували яйце, обкурювали ладаном, відганяли «злі духи» і всіляку напасть за допомогою вогню.

Побутування в Україні назв сіл, пов'язаних з тваринним світом (Волове, Конів, Скотарське, Ялове, Козеве тощо) свідчить про важливість тваринництва у господарській діяльності українця, яке, щоправда, відігравало неоднакову роль у різних місцевостях. На переважній більшості етнічної території України скотарство органічно поєднувалось з хліборобством. Виняток становила Гуцульщина, де тваринництво, зокрема вівчарство, переважало у господарській структурі над рільництвом.

Застосування тяглової сили тварин почалося відтоді, коли приручену тварину запрягли у рало, щоб освоїти більші площі під хліб. Це знаменувало собою прогрес людської цивілізації взагалі й аграрної культури зокрема. Нині важко собі уявити подальший розвиток рільництва без тяглової
308 худоби, як і, відповідно, тяглову худобу, що не вигодовується з праці хлібороба,— зерна, сіна та інших кормів із залученням коренеплідних культур. Отже, залучення тяглової сили тварин до рільництва було першим важливим історичним моментом на шляху функціонального поєднання хліборобства з тваринництвом і формування засад та відповідної структури селянських господарств.

Другим віховим моментом у раціональному використанні тварин для розвитку рільництва, а також зближення цих вагомих форм людської діяльності стало застосування органічного тваринного добрива для підживлення грунту. Обидва фактори стали можливими у результаті соціальної спонуки до забезпечення сім'ї продуктами харчування і постійного прагнення до самовдосконалення через пізнання себе і оточення, набуття нових знань. Емпірично переконавшись у беззаперечних перевагах удобрення грунту, український хлібороб спричинився до поступу культури хліборобства і національної культури взагалі.

Функціонування тваринництва як господарської форми занять тісно пов'язане з організацією утримання худоби — випасанням, годівлею і особливо стійловим утриманням. Саме тут тісно сплетено в єдине ціле багато господарських чинників, зокрема, рівень знань селянина про

деякі явища природи та *об'єкт своєї праці* — землю. Власне організація випасання, відгодівлі та утримання худоби значною мірою здійснювались з огляду на емпіричне усвідомлення хліборобом потреби підживлювати поле.

Для того щоб зібрати тваринне добриво, необхідно було влаштувати стаціонарне утримання худоби, визначивши форму її випасання у літній час — відгінну чи вигінну. При *відгінному* випасанні тварин відганяли на певний період часу, скажімо, на літування, подалі від поселення, що було типовим до кінця I тис. н. е. Там худобу на ніч заганяли у загороди, щоб на неї не напали хижі звірі. І тільки згодом, при усвідомленні потреби удобрення сільськогосподарських угідь, суттєво змінюється форма літнього випасання (взимку худобу утримували поблизу поселень) — з відгінної *на вигінну*, коли тварин випасають на присадибних пасовищах, а на ніч заганяють у спеціальні приміщення — *стайні*. Першу літописну згадку про стаціонарні приміщення для худоби датовано X ст., хоча, звичайно, стайні могли існувати значно раніше, у період черняхівської культури, коли стався великий поступ у розвитку традиційного хліборобства.

Стайні здебільшого служили для утримання у зимовий час великої рогатої худоби, овець, кіз і навіть коня. Для свиней влаштовувалось окреме приміщення («сажал», «куча»). Практикувалось спорудження приміщень для коней (конюшні), а також для овець (відкритого типу без даху). Окремо утримували волів (у волярнях). На етнографічному Поліссі, особливо в етнокультурному масиві Карпат, худоба зимувала біля оселі, а у відгінних місцях літнього випасання, здебільшого — поблизу сінокосних масивів, щоб зручніше було влаштовувати годівлю. Тому у цих місцях споруджували приміщення для пастухів, а також для утримання худоби («зимарки», «зимівки», «пастирки», «буди», «кошари»). Це були одно- чи двокамерні будівлі, де одне з приміщень призначалось для пастуха, інше — для худоби. Зрозуміло, що на зимових стійбищах тримали худобу, яку в цей період не використовували у господарстві: волів, телиць, ялових корів, а навіть коней і, звичайно, овець. Молочна худоба зимувала в стаціонарних приміщеннях біля оселі.

Упродовж століть вироблялися традиції щодо громадської організації скотарства та власне процесу випасання худоби на відгінних пасовищах. Влаштування стійбища для літнього випасання чи зимового утримання худоби супроводжувалось певними ритуально-магічними діями, які стосувалися традиційного розподілу обов'язків у колективі працюючих, зведення приміщень для пастухів («стая», «колиба», «курінь»), для худоби («кошара», «телятники», «кучі», «ялівники», «корівники», «ягнятники») тощо.

Худобу виганяли на літування після свята Юрія (6 травня). Громада, попередньо домовившись про пасовища, обирала ватага (старшого пастуха). Кожен господар чинив оберігально-очисні ритуали, застосовуючи для цього вогонь, різне зілля, свячену воду і, звичайно, заклинання злих сил. Худобу переганяли через тліючі головешки, кропили свяченою водою, прив'язували до рогу трішечки зілля тощо.

Своєрідні оберігальні процедури виконував ватаг на полонині (в Карпатах) чи на літніх пасовищах (на Поліссі), заходячи перший раз у приміщення для пастухів чи худоби. Часто у ритуалах використовували сокиру, яку ставили перед порогом, коли худоба заходила у стайню чи кошару, або й зарубували її у поріг.

Для великої рогатої худоби на полонинах обирали найкращі пасовища. Пасли чередою, як правило, воли і коні окремо від корів. Побутувала в Україні й вигінна форма літнього випасання худоби.

У селянських господарствах України розводили різні породи корів. Одні з них були характерні для лісостепового і степового масивів (холмогорська, ярославська, лебединська, черкаська), а інші — для гірського. Разом з тим у господарстві бойка, лемка чи гуцула можна було зустріти білоголову українську, симентальську, швейцарську чи радовецьку породи. Поширеною на всій етнічній території була українська сіра степова порода, існування якої археологи простежують від II тис. до н. е. Чисті породи, як правило, занедбувались, а їх місце посідали мішані: гуцульська, подільські (в горах), радовецька з ознаками старої гуцульської чи породи з ознаками гуцульської, швейцарської, чеської тощо. Розрізняли коров молочного і м'ясного використання.

У господарствах українських селян були поширені певні породи коней. Переважно їх використовували для верхової їзди — військових походів, далеких поїздок тощо, а також як тяглову силу для учасників різних хліборобських та господарських робіт. Найбільш поширеною серед козацтва була степова українська порода, а також порода смугастих коней, яка зустрічалась у середньовічній Україні повсюдно. У Карпатах переважала низькоросла порода коней, яку називали «гуцульська», високоросла — «бойки», а також мішана порода — «перевінники».

Основною господарською тягловою силою в Україні упродовж тисячоліть, аж до початку XIX ст., залишався віл. Документи XVI—XVII ст. свідчать, що у селах Київщини була майже однакова кількість волів і коней, однак у плуг запрягали переважно волів. У другій половині XIX ст. поголів'я волів різко зменшилось — унаслідок аграрної реформи 1861 р., коли селяни стали масово полишати землю. Так, на Полтавщині у с. Опішня в 1835—1882 рр. кількість волів зменшилась від 108 до 40, а коней збільшилась від 15 до 37. Це було характерно для усієї етнічної території.

§ 1. Вівчарство

Окремою галуззю тваринництва в Україні було вівчарство, де протягом тривалого часу формувалися цікаві традиції. Адже овець розводили з давніх-давен, оскільки вони забезпечували селян найнеобхіднішим: із шкір та вовни виготовляли одяг; м'ясо і молоко були цінними продуктами харчування; літування в кошарах на рільних площах сприяло удобрюванню грунту тощо.

Вівчарство в українському селянському господарстві узгоджувалось із усталеним напрямком і основними засадами культури господарювання. Хліборобські засади господарств на більшості території України і значною мірою ландшафт зумовлювали особливості випасання худоби в цілому і овець зокрема. Якщо для великої худоби були характерними вигінний, відгінний, а навіть змішаний типи (коли корів залишали у селі, а воли і коні стаціонарно літувались на відповідних пасовищах), то для овець побутувала відгінна форма випасання і лише у степовій зоні переважала вигінна.

Своєрідного колориту — не лише як господарське заняття, а й як етнокультурне явище — набуло полонинське господарство у Карпатах, зокрема на етнографічній Гуцульщині, де воно збереглося в повному обсязі до 30-х років XX ст. У карпатському вівчарстві знайшли своє відображення окремі елементи пастухування з Полісся, Поділля чи Лівобережжя.

Головним персонажем у відгінному вівчарстві був старший пастух, якого більше знають у народі як *ватаг*. Саме на нього покладалися обов'язки за організацію літування не тільки овець, а й усієї худоби, що випасалась на полонинах. Передусім це мусив бути старший пастух, якому виповнилось не менше 45 років, який добре знався на технології переробки молока, народній медицині та ветеринарії (для надання допомоги і вівчареві, і худобині у випадку недуги), народних обрядах, звичаях, ритуалах, віруваннях (для відтворення їх без будь-яких порушень). Це безумовно повинна бути безстрашна, мужня, розсудлива, чесна і справедлива людина. Я. Головацький свого часу записав міркування гуцула щодо ролі ватага: «У полонині старшини нема...; ватаг — і війт, і пан; він цар в полонині».

Досвідчений ватаг користувався великою повагою поміж селян; адже він міг і худобу вберегти від стихій, випадків

Ватага пастухів на полонині

і звіря, і забезпечити господарям прибуток у молочних продуктах. Ватаг на свій розсуд добирав пастухів, розподіляв поміж ними обов'язки. Дійних овець випасав *вівчар* («вівчєр»), в обов'язки якого входило і їх доїння. Доглядав за яловими вівцями, ягнятами, баранами інший вівчар («єлочєр», «ягнятар», «бараняр», «кізляр»). Велику рогату худобу випасав *пастух* («бовчєр», «коровар», «скотар»).

Ватаг обирав собі *заступника* («старший вівчєр»), який займався усіма справами щодо організації полонинського життя пастухів. Старшому вівчареві допомагав *хлопець* («менший вівчєр», «загонінник»), який заганяв овець під час доїння у струнку, мив посуд тощо. Бувало, що ватагові допомагав підтримувати вогонь («ватагу») його помічник («ватрак», «спузар»); він заготовляв дрова, варив їжу. До ватаги належали *носильник* («терхар») як помічник *депутата* (власника чи орендаря полонинських пасовищ), що привозив у село молочні продукти, а також *бондар* («боннар»), який виготовляв діжки та інший дерев'яний посуд для полонинського господарства.

Традиційно склалося, що виганяли худобу на полонини («полонинський хід») наприкінці травня. Це дійство набуло статусу справжнього громадського свята. А до цього часу випасали худобу на толоках у селі. Упродовж травня господарі готували вівці, яких стригли і досить своєрідно позначали: надрізаючи кожній вівці вухо або закладаючи у вухо дротик з гудзиком тощо. Тоді ж виконувались і оберігальні дійства.

Побут пастухів був суворий, але влаштований так, що кожен міг якнайретельніше виконувати свої обов'язки, дотримуватись гігієни і певної естетики. У стаях було чисто; сорочки вйварювались у спеціальній жировій суміші, що забезпечувало гігієну тіла і дозволяло легше переносити дощ і спеку.

Важливою ділянкою полонинської роботи була організація режиму випасання худоби і овець. Визначались площі випасання для овець, корів, волів, коней, телят тощо, а також час їх перебування на пасовищах, який узгоджувався з доїнням. Овець доїли тричі на день, корів — двічі.

Приготування молочних продуктів мало свої традиції і технологію. Цією справою займався ватаг. Виготовляли

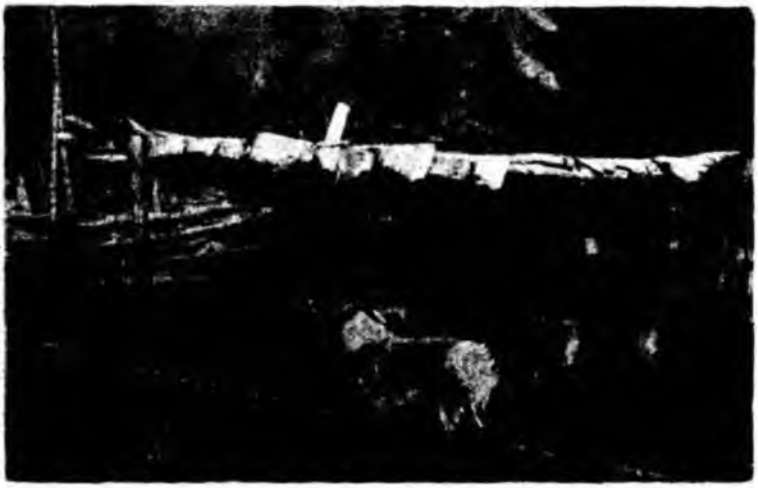

Доїння овець на полонині

314 грудковий сир — «будз», з якого робили бринзу, густе кисле молоко — «гуслянку» (з коров'ячого молока), масло тощо.

Основними продуктами харчування пастухів були молоко і борошняні вироби. Муку, солонину, хліб тощо поставляли на полонини селяни по черзі, забираючи при цьому свою частку молочних виробів.

За виснажливу, небезпечну, хоча й романтичну працю пастухи отримували плату натурою («сембриля») — молочними продуктами або грошима («зарплата»). Інколи додатковою платнею служили ягнята, одяг тощо.

§ 2. Птахівництво

Важко уявити собі українську оселю без свійської птиці — курей, качок, гусей, індиків. З правіку український селянин розводив птицю, чим істотно поповнював свої харчові запаси м'ясом та яйцями. Кожна господиня збирала курячий послід для удобрення грунту на грядках, доброго урожаю городини.

Протягом тривалого часу складалися традиції щодо догляду і розведення домашньої птиці. У більшості господарств зводили спеціальні приміщення — курники, в інших — просто у хлівах влаштовували сідала, де ночували кури.

Гусей, качок, індиків намагалися утримувати окремо від худоби.

Розмноження птиці господарі організовували ранньою весною, насаджуючи на відповідну кількість ретельно підібраних яєць, з яких може вилупитись курча, гуся чи кача, квочку.

Характерно, що свійська птиця була для селянина не тільки засобом отримання продуктів харчування, але й своєрідною метеорологічною лабораторією. Стежачи за поведінкою птиці, хлібороби дізнавались про зміну погоди; у давні часи півня приносили в жертву напередодні жнив, яйця використовували в обрядах, магічних діях тощо. Без півня важко уявити господарство українського селянина: вдосвіта будив усіх до праці, його присутність на подвір'ї символізувала спокій, певний ритм селянського життя, навіювала господарям впевненість та психологічну рівновагу.

Руйнування господарських традицій в Україні почалося із запровадженням більшовицької влади. На тій частині етнічної території, що перебувала під окупацією царської Росії, із організацією колгоспів у 30-х роках XX ст. одразу ж почалося знищення віками створюваних засад господарювання. У Галичині цей процес був відтягнутий до 50-х років, коли і сюди прийшла соціалістична радянська система. Позбавлення селян права власності на землю завдало непоправної шкоди українській традиційній культурі.

ЛІТЕРАТУРА

Бойківщина: Іст.-етногр. дослідження / За ред. Ю. Г. Гошка. К., 1983.

Гуцульщина. Іст.-етногр. дослідження / За ред. Ю. Г. Гошка. К., 1987.

Мандибура М. Д. Полонинське господарство Гуцульщини другої половини XIX — 30-х років XX ст. К., 1978.

Полесье: Материальная культура. К., 1988.

Прислів'я та приказки: Природа. Господарська діяльність людини. К., 1989.

Скуратівський Василь. Місяцелік. К., 1993.

Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. К., 1991.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Якій формі господарської діяльності — тваринництву чи хліборобству — надавалась перевага?
2. Чим пояснюється побутування відгінної та вигінної форм літнього випасання худоби?
3. У чому полягало полонинське випасання овець? Які функції ватага і хто ним міг бути?
4. Запишіть звичаї, обряди зимового циклу свят, що стосувалися догляду за тваринами і побутували у Вашій місцевості.

Глава 12

Допоміжні заняття і промисли

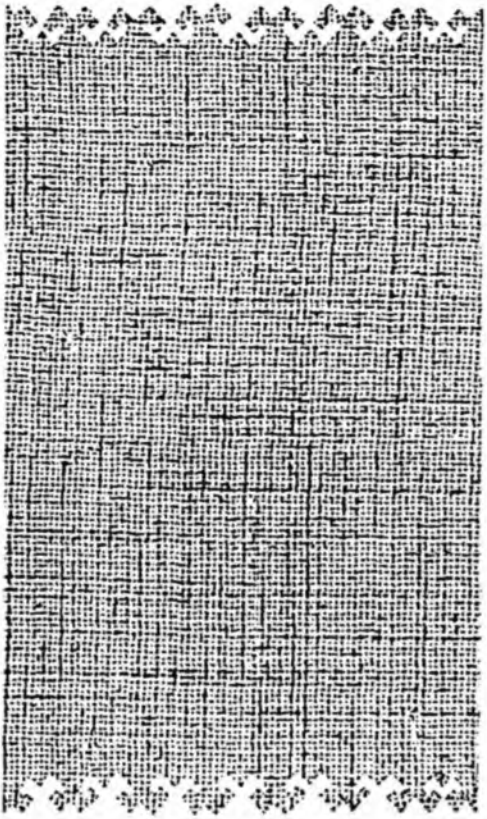

У трудовій діяльності українців поряд з такими важливими і загальнопоширеними галузями, як хліборобство й тваринництво, помітне місце займали бджільництво, мисливство, рибальство, збиральництво. Ці заняття, стимульовані багатими природними ресурсами, були покликані до життя потребами натурального господарства, питома вага їх у загальногосподарському процесі в певні історичні періоди була різною.

§ 1. Бджільництво

Бджільництво належить до найдавніших занять українців. Про поширеність його свідчать збережені донині давні топоніми та гідроніми: Мединичі, Мединівка, Бортне, Бортники, Уборть тощо. Мед та віск завжди широко використовувалися як продукти харчування, а також служили оброком при зборі данини, були важливим предметом експорту до Західної Європи.

Упродовж багатьох віків існування бджільництво пройшло кілька етапів

розвитку, з яких дослідники виділяють три основні: дике (початкове, або земляне); бортне; вуликове.

Початкове бджільництво було неорганізованим заняттям; в ущелинах скель, у лісових хащах наші далекі предки знаходили гнізда бджіл і найпростішими засобами добували так званий «дикий мед», цілком знищуючи бджолині сім'ї. Наступним був період, коли бджільництво розвивалося як лісовий промисел. Дикі бджоли роїлися природним способом у лісах, на висоті 4—6 м у дуплах дерев, які називалися бортями. Звідси походить й назва промислу — *бортництво*. Це заняття також залишалося хаотичним, досить примітивним, а спосіб медозбору — важким і навіть хижацьким: знайшовши гніздо і прорубавши до нього потрібний отвір, мед повністю вибирали, а бджіл винищували. Цей спосіб, порівняно з першим, вимагав більшого досвіду, складніших засобів праці. Найбільша недосконалість обидвох способів медозбору полягала у винищуванні бджіл, що негативно впливало на загальний стан бджільництва.

Життя вимагало удосконалення способів збору меду, відокремлення бортництва в окрему галузь. Це здійснювалося через організацію приватного користування бортними деревами.

За звичаєм право на «бортяне» дерево діставав той, хто відшукав гніздо бджіл і поставив на ньому відповідну мітку — знак власності («клеймо», «сигнал», «знамено»). Знаки власності переважно зображали свійських тварин, диких звірів, дерева, рослини, знаряддя праці тощо. Після такого позначення упродовж багатьох років борть служила тільки власникові, нерідко закріплювалася за родом. Ніхто не мав права не тільки її знищити, а й видерти мед. За це, як зазначено у «Руській правді», накладалася вища кара, аніж при посяганні на життя смерда.

Поступово бортництво з хаотичного перетворювалося на стійлове, що зумовило виділення його в окрему галузь, якою займалися уже певні прошарки людей. Цей період розвитку бортняного бджільництва характеризувався відповідним удосконаленням борті (через розширення природних дупел, у яких гніздилися бджоли, або вирубування гнізд), поступовим «приручennям» бджіл (заманювання їх у борті), появою спеціальних знарядь праці («лазива», по якому піднімалися

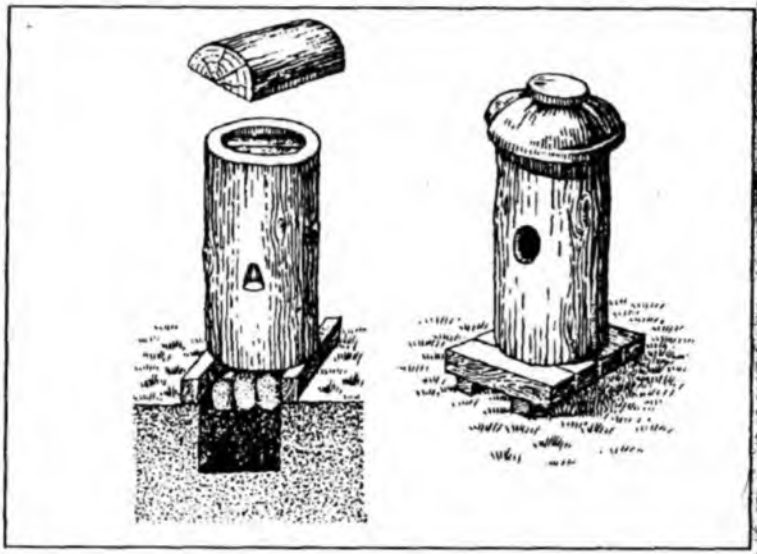

320

Пні-вулики, видовбані з суцільного кругляка

до борті, кресала та ін.). Для полегшення праці власники бортяних дерев нерідко кооперувалися, а вихід їх із села до лісу приурочувався до певних свят, супроводжувався відповідними ритуалами задля успіху справи.

У XIV ст. розпочався період так званого одомашнення бджільництва. Якщо раніше бджіл утримували у природних дуплах, то тепер — у штучно виготовлених дуплянках, чи колодах. Їх майстрували із соснових кругляків, видовбуючи чи випалюючи спеціальну порожнину для бджіл і отвір для догляду за ними. Таку колоду — прообраз майбутнього вулика — прилаштовували, як і колись, високо на деревах. Так започатковувався наступний етап розвитку — *вуликове бджільництво*. Удосконалювався спосіб збирання меду. Бджолині гнізда уже не руйнували, а зберігали, залишаючи на перезимівлю певну кількість меду.

Отже, бортництво в Україні у своєму розвитку пройшло такі три етапи: використання диких бджіл у природних дуплах дерев, ущелинах; планомірне утримання лісових

321

Сапеткові вулики (плетені з лози та очерету).
Поліський бортяний вулик («колода»)

бджіл у природних дуплах; розведення бджіл у спеціально видовбаних дуплах (колодах). Усі ці форми бортництва були відомі повсюдно в лісовій частині України, але особливого поширення набули на Поліссі. Унаслідок інтенсивного освоєння лісових угідь під ріллю, а також промислової заготівлі поташу зменшувалася кількість лісів, а отже, і число бортяних дерев, що спричинювало занепад бортництва. Наприкінці XIV — на початку XV ст. колоди-дуплянки уже не підвішували на деревах, а розміщували на розчищеній ділянці. Так виникали присадибні пасіки, хоча ще довго інструментарій, способи догляду за бджолами і навіть форми колод майже не відрізнялися від тих, що побутували у традиційному бортництві.

Процес витіснення традиційного бортництва відбувався дуже повільно і був майже остаточно завершений у XVIII ст. З виникненням колод-вуликів, які розміщували
 уже не на деревах, а на землі, географія бджільництва дуже розширилася і сягнула не тільки лісостепових, а й степових районів України.

Найсуттєвішою віхою в історії бджільництва був винахід 1814 р. рамкового (втулкового) вулика, особливість якого полягала в тому, що під час медозбору вощина не руйнувалася, а крім того, забезпечувався добрий догляд за комахами. Сконструював рамковий вулик український учений Петро Прокопович. Він уперше в світі отримав чистий стільниковий мед без попереднього винищення бджіл. З іменем Прокоповича пов'язане також заснування 1828 р. першої в світі школи бджільництва.

Винахід і подальше удосконалення рамкового вулика поклали початок раціональному пасічництву в Україні, а також у багатьох інших країнах світу.

Конструкція рамкових вуликів в Україні не зазнала істотних змін; вони відрізнялися радше формою та матеріалом. Найчастіше виготовляли дерев'яні вулики, побутували й плетені з соломи (на Поділлі, Слобожанщині) чи лози, обмащені глиною, навіть керамічні — у вигляді великого горщика. Пасіки розміщували поблизу садиби (в саду, на городі чи леваді), влітку вивозили вулики в поле, ближче до медоносних рослин.

Вулик, перероблений з «колоди», вулик сучасної форми

У Карпатах для оберігання вуликів від звірів, надмірної вологості та снігопадів будували спеціальні споруди (пасіки), які нагадували замкнені двори (гражди). Зразки давніх вуликів, а також пнів-колод, знарядь праці нині зберігаються в музеях України.

Від початку XX ст. бджільництво в Україні розвивалося у двох секторах: індивідуальному (приватному) і колективному. У зв'язку з колективізацією сільського господарства, допущенням серйозних помилок в агротехніці бджільництву України завдано значної шкоди, його зведено до нерентабельного заняття.

Праця біля бджіл завжди вимагала великого досвіду — вміння «відчитувати» бджолині міграції, знання їх дій та способів приборкання тощо. Тому пасічниками найчастіше були літні люди, поважані на селі особи. Тарас Шевченко писав, що бджола вимагає для роботи коло неї «не лише удачної людини, а й лагідного і праведного мужа».

Подібну думку висловив і український вчений Микола Сумцов, підкресливши: «Пасічництво настільки чисте і шляхетне, що люди з низькою душею не займатимуться ним». Традиційний образ українського пасічника знайшов відображення у літературі й малярстві.

§ 2. Мисливство

Мисливство в Україні мало давні й міцні традиції. Питома вага цього заняття в господарській системі, розміри й способи мисливства склалися історично і залежали від багатьох факторів. Насамперед цьому сприяли природно-кліматичні та географічні умови: у лісах водилось чимало дичини — вовки, ведмеді, вепри, олені, борсуки, лисиці, зайці, куниці тощо, а також нині втрачені тури, дикі коні, зубри, лосі, різноманітне птаство — качки, гуси, куріпки, дрофи, у ріках — видри та бобри.

Полювання переслідувало дві мети: вберегти господарство від шкідників, а також поповнити запаси харчування й сировини для домашнього виробництва в умовах натурального господарства.

До розвитку мисливства впродовж століть — аж до початку XIX ст.— великою мірою спричинились натуральні повинності селян, з-поміж яких важливим був оброк

у звірині, про що згадується ще в «Повісті минулих літ». Повсюдно в Україні від селян вимагалась данина хутрами білок, куниць, видр, тхорів, лисиць тощо. Вид хутра при сплаті данини залежав від місцевості. У період Київської Русі поряд з гривнею хутро виконувало функції грошей.

Крім того, повинністю селян була обов'язкова участь протягом кількох днів у році (залежно від території) у полюванні, яке влаштовували багаті землевласники. У XVI—XVII ст. на Поліссі, в Прикарпатті існували цілі села, в яких основним заняттям селян було мисливство. Вироблялась навіть певна «спеціалізація» селян під час ловів: одні мали влаштовувати засідки, інші — виганяти звіра і т. ін.

У середньовіччі монопольним правом на полювання володіли великі землевласники — господарі мисливських угідь. Пізніше — аж до кінця XIX ст. — це право неофіційно перебрали на себе дрібні поміщики, навіть лісничі. Протягом століть було видано ряд законів, що стосувались прав і норм полювання на державних, поміщицьких й громадських землях. Зокрема, прийнятий за короля Зигмунта Августа 1557 р. закон — так званий устав «на волоки» — визначав право селян на полювання лише певних видів дрібної дичини (вовків, лисиць, білок, росомах тощо). Інші середньовічні закони забороняли селянам тримати мисливських собак і рушниці.

Деякі поміщики не дозволяли селянам навіть користуватися пастками. Існували певні закони й щодо організації, днів та термінів полювання. Нерідко ці обмеження призводили до неврегульованості відстрілу дичини, а отже, і до нерівномірного відтворення лісової фауни: масове винищення її під час великих ловів чергувалось з таким непередбачуваним збільшенням, що завдавалась значна шкода селянським господарствам. У зв'язку з цим сільські громади зверталися до старостів, вищих державних інстанцій з проханням регуляції живої природи. Поза тим, незважаючи на суворі заборони, селяни таємно займалися полюванням як на громадських, так і на поміщицьких землях. Керувалися при цьому переконаннями, що звірі та птахи — сотворіння Божі, отже полювати на них має право кожен.

Насамперед влаштовували полювання на тих хижих звірі (вовків, диких кабанів, лисиць), які завдавали серйозної шкоди посівам, худобі, свійській птиці, а ще, крім того, для поповнення харчових припасів.

Полювання було колективним й індивідуальним. Перші організовували за бажанням землевласників, власників сусідніх поміщицьких маєтків чи міських урядовців. До великих ловів готувалися завчасно: лісники попередньо висліджували місця перебування звірів, добирали людей для полохання та вигону дичини. Таке полювання, яке тривало інколи кілька днів і було одночасно розвагою для його учасників, відзначалося багатолюдністю, гамором і досить часто створювало для селян багато незручностей, завдавало іноді великої шкоди.

Індивідуальне полювання селян відбувалося потай, було обмежене в часі — то ж вимагало більшої спостережливості, кмітливості, врешті, великого досвіду.

326 Характер полювання залежав насамперед від виду дичини. Як уже зазначалося, на деяких звірів (оленів, серн, ведмедів і рисів) селяни взагалі не мали права полювати. І якщо ведмедів та рисів зрідка все ж полювали на замовлення, то оленів і серн — майже ніколи, оскільки до них в народі ставились своєрідно. «Олень — князь бору», «Гіршого гріха нема, як ловити на сільце серну»,— такі думки не раз висловлювали селяни.

Найпростішим способом ловів на вовків чи диких кабанів були ями-пастки («сліпі ями», «западниці»). У місцях, де вони мігрували, у глибоку яму із замаскованою галуззям накривкою клали приманку, на яку йшов звір. При цьому рухома кришка поверталась, і звір потрапляв у западню. Однак це був не зовсім надійний спосіб, тому що звірові нерідко щастило втекти.

Найбільш поширеним по всій Україні був самолов для вовків, що являв собою хмизову загорожу з вузьким проходом до центру, куди клали приманку. Прямуючи до неї, звір не міг уже повернутся назад, оскільки був затиснений гострими кінцями огорожі. Для ведмедів, а іноді й вовків мешканці українських Карпат влаштовували також пастки із грубих стовбурів — так звані «слупи». Це пристрій з двох стовбурів і кількох колод та приманки.

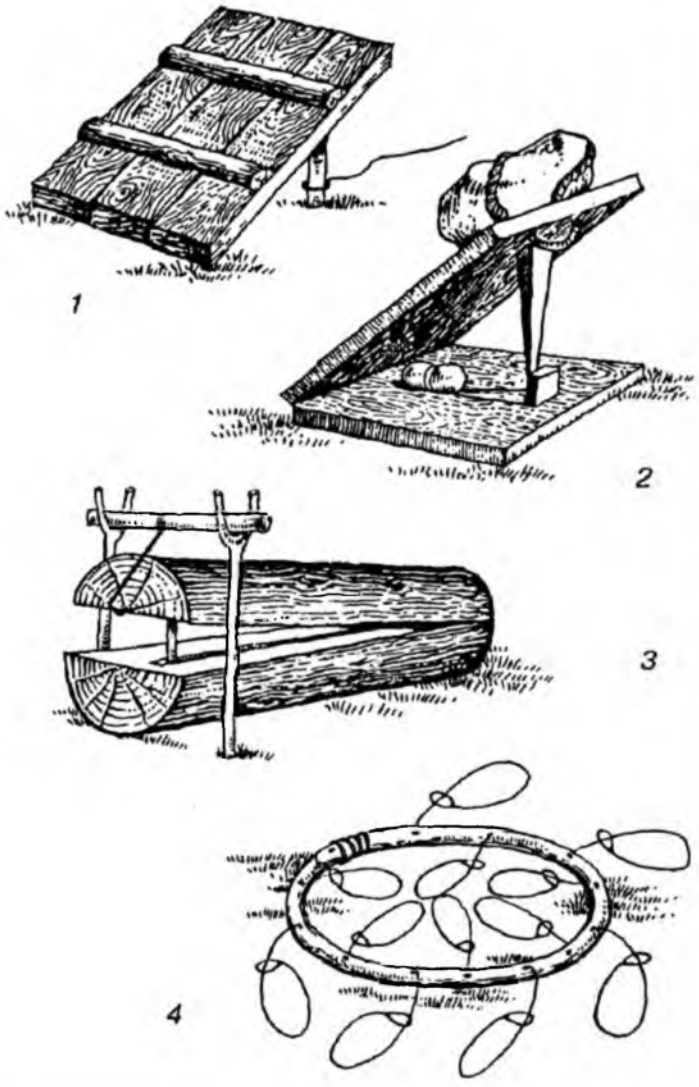

Мисливські пастки: *1* — «яма»; *2* — капкан; *3* — ощеп; *4* — петлі

Прагнучи дістати приманку, звір зрушував підпорку піднято колоди, яка падала, вдаряючи його і притискаючи до нижньої колоди. Подібним способом («підколодвою» ловили дрібних звірів — тхорів, куниць тощо.

Лисиць полювали за допомогою «зазубу» — підвішено важкої дошки із набитими на ній цвяхами та принадою Дістаючи принаду, звір зрушував дошку, яка падала на нього і вбивала. Такий пристрій був не зовсім досконалим, оскільки псував хутро звіра.

На лисиць плели з пруття ліщини довгий кіш (довжиною до 2 м). Коли лисиця потрапляла до середини, то обов'язково зачіпала шнурок, сполучений з накривкою, і вхід закривався. Подекуди лисиць, борсуків і куниць просто викурювали з нір. Для цього в одному кінці вистеженої нори розкладали вогонь, а в другому — мішок, у який потрапляла, рятуючись, жертва. Подібним способом викурювали куниць з дупла. Крім різних саморобних дерев'яних пасток, селяни
328 віддавна користувалися залізними капканами («залізами») роботи місцевих ковалів, а також рушницями. Однак широкого розповсюдження вони набули аж у кінці XIX ст. Серед знарядь ловлі дичини досить широке застосування мали і багатопетельні сильця. Такі петлі з міцних шнурків підвішували між двома стовбурами дерев на шляхах міграцій звірів і використовували навіть для ловлі ведмедів і вовків. Багатопетельні сильця з тонких шнурів були придатними для ловлі птахів. На Поліссі і в Карпатах з цією метою використовували сіті, в центральних районах України для ловлі диких качок чи гусей послуговувалися навіть рибальськими вудками. У степовій частині України подекуди й донині зберігся давній спосіб полювання на дроф. Зимовою порою під час ожеледі, коли птахам обмерзали крила, їх ловили вручну.

У другій половині XIX ст., крім дерев'яних пасток, застосовували і більш надійні в експлуатації різноманітні металеві капкани, сильця з грубшого дроту або з кінського волосіння. З вогнепальної зброї популярністю у мисливців користувалися саморобні рушниці («самопали»), у яких порох вибухав від кремнієвої іскри. Були у вжитку також кремнієві, або «капслеві», пістолети. Щоправда, рушниці та пістолети через дорожнечу не мали великого поширення серед селян.

Слід відзначити добре знання мисливцями норову звірів, що мало неабияке значення для успіху полювання. Насамперед вивчалися місця перебування звіра у лісі. Як кажуть у народі, добрий мисливець кожну тваринку «вітром знаходив». Бралися до уваги звички молодого чи старого звіра, а також зоологічні особливості певного виду. Наприклад, на зайців не виходили полювати по першому снігу, який ще не влігся, тому що вухатий ховався під сніг. Бережливе ставлення до природи дозволяло раціонально визначати сезон полювання. Спостереження за звичками дичини підказували допоміжні засоби полювання. Зокрема, до XX ст. зберігся дуже архаїчний спосіб імітування голосів птахів та звірів. Так, для виманювання зі сховків вовків або диких качок мисливці вдавалися до відтворення власним голосом вовчого виття чи качиного крику. Лисиць виманювали голосами зайця або писком миші, вовків — меканням вівці, криком качки. Звуками сопілки, волового рогу, свистка із тростини, різними калаталами імітували голоси оленів, зайців, тетерів, перепілок, водоплаваючих птахів. На останніх полювали ще з допомогою опудал.

Відомими були також різні способи маскування — відповідно до пори року, рельєфу місцевості тощо. У відкритому степу при полюванні на дроф мисливці ховалися за пущений попереду віз із соломою, у лісовій місцевості прикривалися гіллям. На Гуцульщині, наприклад, при полюванні на оленя мисливці клали собі на голову листки лопуха або прикріплювали роги оленя, і це давало змогу наблизитись до звіра. Полювання із собаками, на конях практикувалося лише поміщиками, які для цього тримали цілі зграї хортів, що було дуже престижним у колі багатих землевласників. У селянському середовищі мисливські собаки теж зрідка траплялися, але хіба що у гайового чи писаря.

Були свої повір'я і щодо поведінки на полюванні. Наприклад, виходити на перші лови слід було так, щоб ніхто ні в хаті, ні в селі не бачив, бо інакше не щаститиме упродовж мисливського сезону. У Карпатах і на Поліссі до кінця XIX ст. побутували різні приповідки, магічні дії, якими супроводжувалися вихід на полювання, розкладання пасток тощо. Цікавими є колоритні, багаті на фантазію мисливські розповіді. У них сконцентровано

народне розуміння природи, зв'язку усього живого, що є важливим для виявлення морально-етичних засад української культури.

Із птаством боролися лише в тих випадках, коли це були шкідники: більших відстрілювали, на менших наставляли сильця. Найчастіше знищували горобців як основних шкідників на сільськогосподарських угіддях.

§ 3. Рибальство

Рибальство в Україні було відоме віддавна. Це підтверджують археологічні знахідки — глиняні та кам'яні грузила для риболовних сітей, різноманітні гачки тощо, які належать до черняхівської культури (II—V ст.) та наступних епох (VI—IX ст.). Поширенню цього заняття сприяла велика кількість рік та інших водоймищ, а також прадавня традиція використання риби у харчуванні.

У період феодалізму вилов риби належав до панщизняних
330 повинностей кріпаків. Крім того, у деяких районах України селяни зобов'язані були поставляти своїм поміщикам прядиво для риболовних снастей, підводи для транспортування риби.

Джерела свідчать, що вже у XVI ст. в Україні статутом регламентувалися терміни риболовства, зазначалися види снастей, якими можна було виловлювати рибу.

Рибальство — це переважно додаткове заняття, яке було доступне у будь-яку пору року людям різного віку, не вимагало складних знарядь праці та ін. Вільною ловлею риби користувалися, насамперед, привілейовані класи та дрібні підприємці, а також чиновники, які це право купували. Селяни рибу для власних потреб ловили потай, у вільний від сільськогосподарських робіт час. Малі хлопці й підлітки мали дещо більшу свободу щодо вилову риби. На берегах великих рік чи озер були відомі окремі села, де рибалили майже усі чоловіки з діда-прадіда, починаючи з п'яти-семирічного віку. Жінки брали участь у допоміжних роботах — ремонтували сіті, допомагали переробляти й продавати рибу, а інколи в мілководних ріках самі виловлювали рибу руками.

Для селян риболовля була певною підмогою в їх господарстві. Там, де було більше водних угідь, риба входила у їх щоденний раціон, в інших районах її споживали передовсім

у дні посту, на певні релігійні свята. Отже, рибною ловлею селяни прагнули поповнити чи покращити своє харчування. Риба була також предметом продажу й обміну на інші продукти й побутові речі (льон, хліб, сіль).

Найбільшими районами рибальства в Україні були: пониззя Дніпра, Південного Бугу, Дністра, Пруту, Прип'яті, Десни, узбережжя Чорного й Азовського морів. Тут рибальство вважалося основним заняттям певної частини мешканців, яке переросло у промисел.

Хоча професійне рибальство в Україні було досить обмеженим, все ж у південних районах промисел часто вели професійні рибалки, що об'єднувалися в артілі. Вони володіли досконалими знаряддями праці, човнами, спеціальними пристосуваннями для переробки чи зберігання риби. В артілях існував поділ праці, працювали майстри й підручні робітники. Промислове рибальство мало товарний характер: найчастіше сушену або в'ялену рибу розвозили по всій Україні й поза її межами, обмінюючи на сільськогосподарські продукти.

У кінці XIX ст.— на початку XX ст. рибні промисли значно скоротилися, натомість набула поширення форма орендування водоймищ (або певних ділянок) у багатих поміщиків, інколи — у сільських громад. Форми організації і способи ведення рибальства безпосередньо залежали від характеру водних угідь, видів риб, сезону риболовлі, врешті, від місцевих традицій. Наприклад, рибопромисловці узбережжя Азовського й Чорного морів найчастіше ловили скумбрію, оселедців, кефаль, сомів, сазанів, бичків, білугу, севрюгу, осетрів, у той час як при індивідуальній риболовлі перелік видів річкової та морської риби був значно менший. В Україні найбільш поширеними видами річкових риб були карась, сазан, судак, щука, лин, лящ, сом, в'юн. На Поліссі й Волині, а також у прибережних стоячих водах рік Вислок та Сян (на Лемківщині) водилися чорні вугри, яких можна було ловити від пізнього літа до початку зими; у чистих високогірних потоках Карпат — форель (пструги); при берегах рік, під каменями, кишіло раками. Загалом в Україні екологічно чисті, впорядковані громадами стави та озера, русла рік до кінця XIX ст. були дуже багатими на рибу. У народній культурі українців витворилася досить велика різноманітність способів та знарядь вилову риби, які

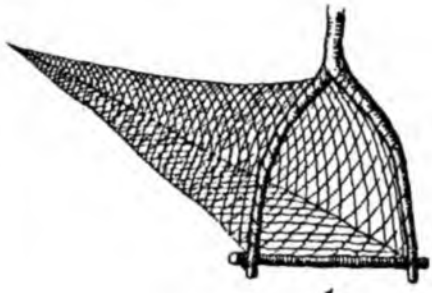

1

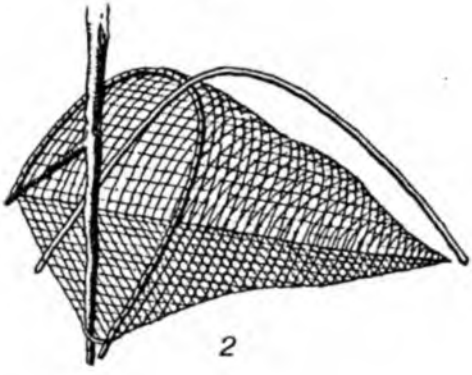

2

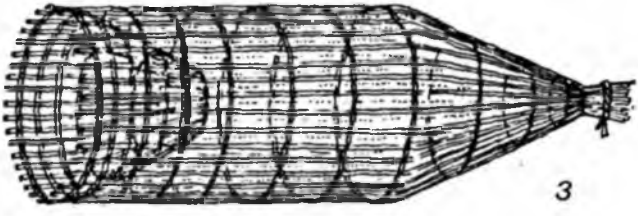

3

Рибальські снасті: *1, 2* — підсаки; *3* — ятір *4* — ятір з «крилами»; *5* — верша; *6* — ков беня; *7* — ості

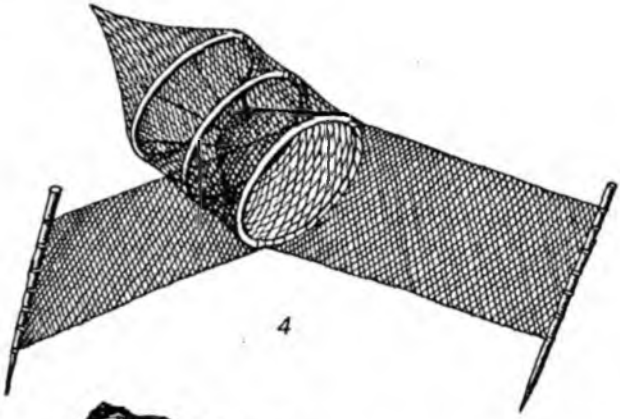

4

5

6

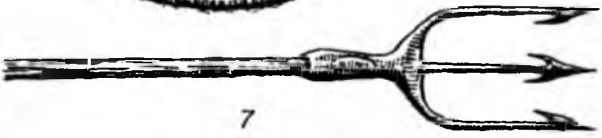

7

значною мірою зумовлювалися характером та питомою вагою цього заняття, а також особливостями певного водоймища (глибиною, характером течії тощо). Традиційні засоби риболовлі умовно поділяються на: вудкові (гачкові), ударні, черпальні, пастки, перепони.

До найпоширеніших примітивних засобів рибної ловлі належали *вудки* («вудиці») із саморобними, а з кінця XIX ст. фабричними гачками. Вудками користувалися насамперед, підлітки, а також дорослі рибалки у тому випадку, коли розраховували на невеликий улов. У гирлах великих рік рибалки застосовували *перемети* — довгі шнурки з підвішеними до них десятками гачків з наживкою. Шнур перетягували поперек ріки і закріплювали на берегах, а підвішені гачки занурювали у воду на потрібну глибину. Кілька зв'язаних між собою переметів, які мали понад 400 гачків, називали *«кармаком»*. Їх ставили на лиманах або у морі на мілині. Загалом ловля переметами заборонялась, тому відбувалась потай, у нічний час.

До архаїчних засобів риболовлі належали відомі багатьом народам *ості* («сандова», «сандоля») — дво- або тризубі вила, якими користувалися на мілководних річках при

Нічне ловлення риби на Гуцульщині

штучному освітленні в нічну пору. Рибалка остями бив рибу і викидав її на берег. У Карпатах це була інколи колективна риболовля: одні спрямовували рибу в потрібне русло, інші били її.

Саки («сачок», «хватка», «підсадка») — снасті, якими рибалка черпав рибу. Їх плели з ниток у формі конічного мішка і прикріплювали на дерев'яному ободі з ручкою, довжина якої залежала від того, яким способом ловили рибу — з берега, човна чи вбрід.

В Україні рибалки користувалися снастями — пастками, з яких найпоширенішими були *ятері* — циліндричної форми сіті з кількома обручами. Найчастіше ятері складалися з двох сіток: кінець довшої сітки зав'язувався наглухо, другої — меншої, що була вставлена у першу,— мав вузький отвір, через який риба потрапляла і назад уже не могла вибратися. Інколи по боках ятера прикріплювались додаткові полотнища сіток («ятір на крилах»), які спрямовували рибу до отвору.

Подібними до ятерів були *верші*, виплетені з лози. Ятері чи верші за допомогою грузил опускали на дно водоймища, залишаючи на ніч (інколи — з приманкою), а зранку забирали улов.

Відомі також *пастки-сітки*. На прибережних водах морів для вилову кефалі користувалися *матами* — довгими виплетеними з очерету доріжками, які розстеляли на ніч на водному плесі. Кефаль, лякаючись тіні, намагалася перескочити її і потрапляла на мати, з яких уже не могла вибратися. На Дніпрі, Південному Бузі, у протоках гирла Дунаю для вилову риби у великих кількостях обладнували системи глухих перегородок з вузькими проходами. У ці лабіринти заходила риба і її виловлювали саками чи іншими засобами. Остями, гачками, саками, хватками, вудками користувалися найбідніші селяни, а ті, хто володів човнами, мали досконаліші снасті — сіті, ятері, неводи, волоки тощо.

Найчастіше практикувалась ловля риби поодинці чи вдвох, гуртом — лише у промислі. Так, колективним був вилов риби на великих ріках сіткою — «волоком», що мав близько 80—100 м довжини і 3 м ширини. Таку риболовлю вели 6—8 осіб на двох човнах. Вилов риби неводом також вимагав кооперування сил. Вибір

снастей, характер риболовлі зумовлювалися також сезоном та порою доби (літня чи зимова, денна чи нічна рибалка), до певної міри — видом риби.

Загалом рибальство в Україні грунтувалося на уважному й дбайливому ставленні до природи. Про це свідчить зокрема, той факт, що українці, на відміну від деяких сусідніх народів, ніколи не глушили риби. У зимовий період, коли крига сковувала ріки, громадським обов'язком було прорубування невеличких ополонок, щоби риба не задихалася від браку повітря. Цими та іншими способами намагалися зберегти мальків, відновлювати природу.

§ 4. Збиральництво

Збиральництво передувало усім іншим заняттям наших далеких пращурів. Коли ще людина не володіла жодними навичками виготовлення знарядь праці для здобування їжі, вона знаходила її готовою у природі: збирала
336 ягоди, трави, горіхи, гриби та інші дари лісів і степів. З розвитком хліборобства й тваринництва збирання природних продуктів харчування та лікарських рослин в Україні відійшло на другий план і стало додатковим заняттям, а в окремих місцевостях набрало форми промислу.

В Україні збирали плоди, листя, цвіт чи коріння кущів і дерев, найчастіше ягоди: суниці, малину, чорниці, брусницю, журавлину (залежно від конкретної місцевості). Найбільше заготовляли малини та чорниць, які вживали свіжими або у вигляді соку; чорниці ще й сушили на зиму. У лісових і лісостепових районах особливо поширеним був збір багатих на вітаміни шипшини, калини, глоду, терену, горобини, а також диких яблук і груш, горіхів ліщини, березового соку.

Окремі види дикорослих рослин використовували як приправу до їжі (кмин, щавель, хрін), а також спорадично вживали як страву, особливо в бідних сім'ях навесні, коли закінчувалися основні припаси їжі або в роки неврожаїв. У страшні 1933 і 1947 роки штучно організованого більшовицьким режимом голодомору для багатьох сімей східних областей України лобода, щавель, кропива, лопух, підбіл ставали порятунком від голодної смерті. При потребі

листя лободи, вересу, липи, кору й коріння дерев, жолуді селяни додавали до розчину, з якого пекли хліб.

Букові горіхи й жолуді збирали для годівлі свиней; окремі рослини — для різних господарських занять: дикі коноплі й кропиву (лико старих стебел) — для ткацтва; лепеху, кору й коріння дерев — для плетення кошиків, личаків; смерекові, ліщинові чи березові гілки — для обручів до дерев'яного посуду; мох — для утеплення стін; хвою — для підстилки худобі.

Майже вся територія України багата на гриби, тому їх збір був дуже поширеним; збирали білі («правдиві») гриби, підберезники, підосичники, підпеньки, лисички, сироїжки, сморжі, печериці та багато інших, назви і види яких по всій Україні досить різноманітні. Їх варили для щоденного споживання, заготовляли на зиму чи на продаж. Існували різноманітні поради щодо збирання грибів: скажімо, як відбирати їстивні гриби і як знаходити грибні місця. У багатьох селах Прикарпаття навіть не всі їстивні гриби збирали для їжі, а окремі отруйні гриби заготовляли для господарських потреб; мухомор — для знищення мух, губку — для кресал.

Природні умови різних регіонів України зумовили певні місцеві риси в збиральництві трав, ягід, плодів. Це стосувалося різновиду рослин, до певної міри часу їх збирання. Збиральництвом займалися з урахуванням вегетації рослин, їх смакових чи експлуатаційних якостей під впливом температурного режиму, інших чинників. Наприклад, тільки на Поліссі збирали журавлину і дикий часник, у Карпатах і на Поліссі — чорниці, у Карпатах — букові горішки, живицю. Рослини, з яких для лікування використовували корінь, найчастіше збирали ранньої осені (лопух, арніку). З лікувальною метою заготовляли також плоди, листя та цвіт кущів і дерев: шипшини, глоду, калини, сосни, вільхи, берези, бузини, липи, цілющі властивості яких були відомими ще в древньоруський період.

Окремі ягоди (терен, шипшину) збирали пізньої осені, після приморозків; журавлину — зимою й напровесні, бо вона добре зберігалася під снігом. Дуже важливим було недопустити перезрівання рослин, особливо при зборі лікарських трав.

Велика увага приділялася збору та заготівлі лікарських рослин, таких як рум'янок, бузина, папороть, ялівець, полин, материнка тощо, тобто тих, що росли поблизу осель, на сінокосах, а також у степах, лісах та гірських пущах. Їм приписували, крім усього, ще й магічну силу. На Гуцульщині до лікарських зараховували понад 350 видів рослин, отже, збір їх мав велике значення, передусім, для тих, хто займався народним лікуванням. Певні відвари, настої, мазі з лікарських рослин уміла готувати майже кожна господиня, і тому вузлики чи віночки висушених квітів можна було побачити практично в кожній хаті.

Часом найінтенсивнішого збору лікарських рослин в Україні був день напередодні і на саме свято Івана Купала (7 липня). Напередодні свята, перед заходом сонця, по лікарські трави, квіти збиралися підлітки, молоді дівчата. Зібрані рослини в'язали пучками і обов'язково залишали на ніч на луці або подвір'ї для того, щоби на них «упала
338 роса». За звичаєм це робили тільки перед святом Івана Купала і вірили, що купальська роса надає лікувальним рослинам особливої сили. Жінки за цілющими травами найчастіше ходили зранку, до схід сонця.

У Карпатах, зокрема на Західній Бойківщині, лікарські рослини найчастіше збирали у русальну п'ятницю, вважаючи їх тоді найбільш цілющими. Загалом це мало під собою раціональний грунт, оскільки зазначені дні (Купала, Русаля) випадали на червень — період найбільшого цвітіння квітів. Збиральництвом повсюдно займалися насамперед жінки й підлітки, які літньою порою були досить вільні від інших господарських занять. Вони майже цілими днями збирали в лісах їстивні ягоди й гриби, збагачуючи і урізноманітнюючи цим харчовий раціон сім'ї. І все це — попри існуючі обмеження для селян у зборі лісових дарів у поміщицьких лісах. На Поліссі за збирання в лісі ягід або грибів селяни були змушені платити або відробляти; за самовільний збір накладався штраф. Щоправда, люди не визнавали цих заборон, пояснюючи: «Пан лісу не садив, щоби міг іншим заборонити»; «Ліс — Божий та людський». Народне розуміння було таке: все те, на що не затрачена праця, не є індивідуальною власністю, а належить усім.

Зібрані дари природи в заможних родинах були ласощами, в бідніших — доповненням до щоденного раціону, а в найбідніших, коли закінчувалися харчові запаси, становили основну страву.

Збирання живиці, коріння й кори дерев, жолудів належало до занять пастухів та літніх чоловіків. Заготівля березового соку в XX ст. набула форми промислу і відбувалася організовано, певними виробничими гуртами. У степовій частині України (Миколаївська, Одеська області) уже в повоєнний час поширеним заняттям сільських підлітків під час шкільних канікул було збирання на колгоспних полях бур'янів (в'юнкої «берізки») для годівлі домашньої худоби. Важливу статтю поповнення сімейного бюджету становили лісові ягоди і особливо гриби. Їх продавали у найближчих містах і містечках, а також на місці приїжджим на літній відпочинок. Бойків чи поліщуків із довгими в'язками сушених грибів можна було зустріти (особливо напередодні Різдвяних свят) у селах сусідніх регіонів, а також на великих ярмарках Одеси, Варшави, Відня, інших віддалених міст.

Отже, збиральництво в Україні зумовлювалось практичними потребами, але одночасно було і певною формою дозвілля. Ця подвійна функція збиральництва зберігається й донині. До цього заняття все ширше залучаються міські мешканці, які розцінюють його як засіб поповнення індивідуальних запасів харчування і як важливу форму спілкування з природою.

На певних етапах історичного розвитку чільне місце в господарсько-виробничій діяльності українців посідали також інші види допоміжних занять і промислів — чумацтво, візникування, різноманітні лісові й мандрівничі промисли тощо.

§ 5. Чумацтво і візникування

Одним з найдавніших і найвагоміших допоміжних занять українців було *чумацтво*. Початки цього заняття сягають доби Київської Русі. Так, у «Літописі Руському» згадуються прасоли, що займалися транспортуванням солі з Прикарпаття. В XIV—XV ст. чумацтво перетворилося на промисел, тобто стало важливим джерелом заробітку значної частини населення. З того ж часу в письмових пам'ятках фігурує основний засіб транспорту українських чумаків — «мажа».

Не менш інтенсивно розвиввся даний промисел у наступних сторіччях, досягши найбільших масштабів наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. Тоді чумацтво побутувало майже на всій території сучасної України. На сході його межі проходили по р. Оскол до впадання її в р. Сіверський Донець і далі по ньому; на півночі — по р. Сейм до впадання її в р. Десну і далі по Десні до впадання її в Дніпро а від Києва на Радомишль — Житомир — Острог; на заході — до передгір'їв Карпат і до Дністра; на півдні — аж до узбережжя Азовського і Чорного морів.

Чумацтвом займалися переважно селяни і козаки, подекуди — міщани, духовенство, поміщики. В добу середньовіччя основною продукцією їхньої торгівлі були сіль і риба. Їх транспортували в найвіддаленіші куточки України, а також у Росію, Литву, Польщу та інші країни Європи: сіль — з Прикарпаття і Криму, рибу — з Криму, пониззя
340 Дніпра і Дону. З розвитком промисловості й товарно-грошових відносин асортимент товару значно розширився, а маршрути чумаків набули переважно південного напрямку. Зокрема, наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. вони доставляли до чорноморсько-азовських портів великі партії зерна, будівельних матеріалів та інших вантажів, а на зворотному шляху вивозили традиційну продукцію — сіль і рибу.

Чумацький промисел був суто чоловічою сферою діяльності, що зумовлювалося трудомісткістю та небезпечністю праці. В соціальному плані він був доступний далеко не кожному козакові чи селянинові. Щоб ним займатися, потрібно було мати насамперед воза («мажу», «паровицю») і бодай пару дорідних волів. Більшість чумаків володіли однією-двома парами тяглових тварин і відповідною кількістю «паровиць»; менша, заможніша частина — десятками волів і транспортних засобів. Бідніших селян часто наймали за погоничів тварин; це давало їм шанс у перспективі стати самостійним прасолом.

У далеку і небезпечну дорогу чумаки готувалися заздалегідь — ще взимі. Вони лагодили свої вози, виготовляли запасні частини (осі, дишла), замовляли в стельмахів нові колеса, відгодовували волів, запасалися дьогтем і харчами.

Як тільки з-під землі з першими весняними променями пробивалася трава, десятки чумаків на добровільній основі гуртувалися у так звані «валки». Об'єднаними зусиллями легше було долати степові простори, захищатися від татар, грабіжників чи навіть зграї вовків, допомагати один одному під час мандрівки. Валку, яка в дорозі розтягалася на сотні, а то й більше, метрів, очолював найдосвідченіший чумак — «ватажок». Він визначав маршрут подорожі, домовлявся за платню на водних переправах і митницях, визначав місця відпочинку і ночівлі, стежив за дотриманням учасниками походу дисципліни і порядку, був суддею при виникненні між чумаками суперечок тощо.

Подорож слобожанських прасолів добре змалював очевидець і дослідник чумацького промислу, український народознавець середини XIX ст. Григорій Данилевський: «Рано-вранці, години за три до сходу сонця, ватажок будить товаришів, вартові поять і запрягають волів, і валка зорює, тобто йде на зорі до нового привалу. Цей привал роблять уже тоді, коли сонце підбивається над землею в два дуби, тобто близько шостої або сьомої години. При цьому, поки воли відпочивають і пасуться, чумаки снідають. Опівдні другий привал і обід. Увечері, на зорі, вечеря, а за нею — нічліг і справжній випас волів. Взагалі намагаються за день пройти верст тридцять. Їдять дорогою пшоняну кашу з салом, хліб із сіллю, галушки, а з Дону назад — солону і в'ялену рибу. Звичай чумаків — у дорозі утримуватися в їжі. Волам вибирають кращий корм на луках і толоках і кращий водопій. Минають ближні погані криниці заради дальших і кращих. Уникають дороги через солончаки, якими всіяний лівий бік Дніпра до Сиваша, і трави, що зветься чихир. Від неї у волів з'являється кровотеча. Крім того, волам не дають життя гедзі, комарі й мошки, які набиваються їм у вуха та в ніздрі й нерідко їх душать».

Такі умови праці й побуту спричинили виникнення специфічних норм звичаєвого права, що регулювали взаємостосунки між чумаками, сприяли утвердженню в їхній свідомості почуття взаємодопомоги, відповідальності, чесності, шанобливого ставлення до старших і досвідченіших тощо. Довготривала мандрівка загострювала в кожного з них потяг і тугу за рідним краєм, домівкою,

сім'єю, що знайшло яскраве відображення у багатющій усно-поетичній творчості — чумацьких піснях, народних оповіданнях і переказах, прислів'ях і приказках. Велика залежність успіху чумака від здоров'я волів як тяглової сили прищеплювала особливу любов до цих тварин. Втрата ж під час подорожі навіть одного вола вважалась великим лихом:

Ой я, чумак нещасливий,
Іду з корчми ледве живий,
Воли мої поздихали,
Воли ярмо поламали.
Ой я таки піддержуся,
Хоть під хуру, да наймуся.
Чужі воли буду гнати,
Та все-таки чумакувати!

Чумацтво належало до найпрестижніших видів заняття і промислу. Повагу до нього зумовлювали, з одного боку, відносна надійність заробітку, з іншого — працелюбність, сумлінність, доброта, лагідність, щирість та інші позитивні риси характеру прасола. Тому в середньовіччі майже всі юнаки мріяли стати якщо не лицарем-козаком, то бодай чумаком. Та далеко не кожному щастило досягти своєї завітної мети — не лише через об'єктивні соціально-економічні перепони, а скоріше неспроможність подолати складні дорожні й психологічні випробування.

Розвиток у другій половині XIX ст., особливо в 60—90-х роках, економічно рентабельнішого транспорту — залізничного — спричинив швидкий занепад і зникнення чумацького промислу. Напередодні першої світової війни ним займалися лише поодинокі селяни центральних районів і Півдня України. І все ж, незважаючи на це, чумацтво становило одну з найколоритніших ділянок у виробничо-господарській діяльності українців, позначилося на розвиткові певних галузей традиційної культури — народній медицині й ветеринарії, звичаях та обрядах, усно-поетичній творчості, мистецтві тощо.

Наприкінці XVIII — у XIX ст. набув розповсюдження новий вид заняття — *візникування*. На відміну від чумацтва воно мало переважно форму додаткового заробітку у віль-

ний від основної роботи час. Крім того, візникування мало, як правило, місцевий характер, тобто вантажі транспортувалися на незначну відстань — у межах кількох десятків кілометрів.

Як і в попередньому випадку, для цього заняття були потрібні відповідні сухопутні засоби транспорту (віз чи сани) та упряжні тварини (воли чи коні). Оскільки в XIX ст., особливо в другій його половині, значна частина селян взагалі не мала у своєму господарстві волів і коней, відсоток зайнятого візникуванням сільського населення був незначний. Крім селян, вантажі транспортували також міщани. Візники найчастіше трелювали деревину на лісорубних ділянках, доставляли до річкових пристаней, на залізничні станції та в торгові центри будівельні матеріали (бруси, дошки, драниці, гонти, вапно), деревообробну (вугілля, поташ, дьоготь) і сільськогосподарську продукцію, фрукти, дрова для міського населення тощо.

§ 6. Лісорубство і лісосплав

Великі лісові масиви в Україні, насамперед у Карпатах і на Поліссі, дещо менші — на Волині, Поділлі та в центральних районах, сприяли розвиткові різноманітних занять і промислів, пов'язаних із заготівлею і переробкою деревини. Всі вони мали сезонний характер і доповнювали основні види господарської діяльності українського селянства — хліборобство і тваринництво.

Одним з найдавніших лісових промислів було *лісорубство*. Вже в XV—XVI ст. заготівля лісу становила важливу повинність залежних селян. Деревину постачали для будівництва замків і дворів феодалів, дровами забезпечували численні залізоплавильні й скляні гути, солеварні жупи та інші промисли. З дерева виготовляли тару (бочки) для транспортування продукції, меблі, посуд, знаряддя праці. Розвиток товарного виробництва і промисловості сприяв значному збільшенню масштабів лісоексплуатацій. Швидкими темпами зростав насамперед вивіз будівельного лісу і пиломатеріалів на експорт у різні країни Європи. Зокрема на початку XX ст. з українських Карпат вивозилося залізницями і сплавлялося по ріках Прут, Дністер і Тиса 6—8 млн м^3 лісу щорічно.

Переважна більшість лісових масивів належала держав й великим землевласникам, які здавали їх в оренду для тимчасової чи довготривалої експлуатації різним підприєм цям і купцям. У XIX — на початку XX ст. лісорозробками і транспортуванням деревини займалися на основі відповід них угод переважно іноземні товариства і фірми. Контор останніх наймали партії лісорубів (по 20—30 осіб), які безпосередньо працювали від пізньої осені до весни на лісорубній ділянці.

Групу робітників очолював найдосвідченіший лісоруб. Він укладав з підприємцем угоду щодо обсягу робіт і оплати праці, вирішував організаційні питання під час роботи, стежив за дотриманням робітниками правил техніки безпеки тощо. Одночасно, враховуючи знання, виробничий досвід і фізичні можливості кожного, формував бригади, що на місці вирубки виконували певні виробничі операції.

344 Усі лісорубні роботи до кінця 30-х років XX ст. здійснювалися вручну. Основними знаряддями праці робітників були сокири і ручні пили. Для пересування колод з одного місця на інше, спуску їх схилами тощо використовувалися так звані «цапіни» (Карпати), що складалися з довгого (до 1,5 м) дерев'яного держака і металевої насадки, яка в нижній частині закінчувалася загнутим до середини гаком.

Обмежений арсенал технічних засобів праці зумовлював прийоми заготівлі лісу. Один загін лісорубів займався поваленням дерев, другий — обтинав та сік на частини гілля, очищав («лупив») дерева від кори. Звалений і частково оброблений ліс кілька тижнів просихав на місці зрубу, потім його розрізали на відповідний сортимент і стягали на склади.

В українських Карпатах у зв'язку зі специфічністю ландшафту колоди та дрова часто доставляли з верхніх складів на нижні спеціальними трасами — «ризами». Це була споруда у формі жолоба, змонтована з несортованого дерева. На Гуцульщині й Бойківщині довжина такої штучної дороги становила нерідко кілька кілометрів. Після завершення спуску зрубаного лісу «ризи» від верхнього кінця ланку за ланкою розбирали і також спускали вниз. Звідси деревину

доставляли на санях чи возах до берегів ріки, на залізничні станції чи безпосередньо до споживача.

До початку XX ст. основним засобом транспортування лісоматеріалів на далекі відстані був *сплав* ріками, оскільки з глибинних лісових масивів, зокрема Карпат, Волині й Полісся, інших видів зв'язку протягом тривалого часу не було. Вигідне географічне розташування цих етнографічних районів, розгалужена річкова система на території кожного з них з виходом до Чорного чи Балтійського морів завжди були сприятливими факторами для розвитку лісосплаву, який досяг найбільших масштабів у другій половині XIX — на початку XX ст. Відповідно заняття сплавом належало до найпоширеніших видів виробничої діяльності місцевого населення. Так, у 1853 р. транспортуванням плотів ріками басейну Прип'яті займалося 6380 чоловік, у 1865 р. — 5195. Приблизно стільки ж людей було задіяно в цьому промислі в українських Карпатах.

Для сплаву лісу переважно користувалися такими ріками: Тиса (з притоками Тересва, Теребля і Ріка), Прут (з притоками Черемош і Серет), Дністер (з притоками Стрий, Свіча, Лімниця, Солотвинська і Надвірнянська Бистриці), Західний Буг, Прип'ять (з притоками Тур'я, Стохід, Стир, Горинь, Случ, Уборть, Уж і Тетерів), Десна з р. Сейм. Цими водними артеріями постачалися лісоматеріали та інші види вантажів не лише на внутрішній ринок України, а й за кордон — у Росію, країни Центральної та Південної Європи, навіть в Африку. Тут пролягали також головні маршрути сплавників, які долали сотні кілометрів, перебуваючи в дорозі кілька днів, а то й тижнів.

З-поміж українського населення лісосплавом займалися переважно селяни. Це заняття вважалось суто чоловічою професією, бо вимагало сили, сміливості, витривалості, спритності, загартованості тощо. Особливо небезпечним воно було в Карпатах. Про сплавників із Бойківщини середини XIX ст. відомий народознавець Яків Головацький писав: «Відважний український верховинець... тримаючись «столика» (дерев'яного пристрою, на якому кріпилось весло — *прим. автора*), кидається на слабім плоті у прірву, через котру вже не раз прорвався і не раз тонув у глибині,

так, що на поверхні пливуть лише бесаги (мішки з припасами), що висять на високих розсохах, та довга чуприна смілого сплавника, який за хвилю виринає з глибини, наче дика качка. Цей вир напевне роздавив би його і втягнув у безодню, якби не сильні ремена та спритність сплавника, що стоїть на другому плоті. Він вирвав свого попередника з виру й направив на воду...».

Найбільшу небезпеку для плотарів становили водоспади, пороги, опори мостів, греблі млинів, шлюзи водозбірень і каналів та інші перешкоди.

Сплавом деревини займалися мешканці переважно прибережних сіл, які добре знали характер ріки, переймали від попередніх поколінь навички, знання і виробничо-технологічний досвід. Правом вести плоти рікою користувалися лише найдосвідченіші робітники («керманичі», «атамани», «ретьмани»). Більшість сплавників були їхніми помічниками. Щоб стати керманичем, треба
346 було добре засвоїти способи збивання плотів і з'єднання їх між собою, вивчити правила сплаву і маршрут водної траси, виявити неабияку майстерність під час транспортування деревини. Крім того, до сплаву допускалися лише ті, хто мав відповідний дозвіл промисловця чи купця. З другої половини XIX ст. вербуванням плотогонів займалися спеціальні посередницькі контори, які виникали в найбільших центрах лісосплаву Полісся і Карпат.

Сплавний сезон розпочинався у квітні й тривав до жовтня—листопада. Основна маса лісоматеріалів сплавлялася весною і на початку літа. Залежно від повноводності ріки транспортування деревини здійснювалося двома способами: врозсип, тобто окремими колодами, і у плотах. Перший спосіб практикувався переважно у верхів'ях карпатських та на маловодних ріках Волині та Полісся. Більшість лісоматеріалів доставлялася в збитих плотах.

Такелаж плотогонів був досить простий. В дорогу вони брали сокири, свердла, запасні гужви, кілька поперечин, якими з'єднувалися колоди плоту. При транспортуванні деревини на далеку відстань на другому-третьому плотах кожного лісосплавного «каравану» («паса») зводили солом'яні будки, вкриті гонтом (Полісся). У них робітники ночували, зберігали харчі, запасний одяг, інструменти. На

останньому плоті кріпили різної довжини гостро затесані палі, які служили своєрідними якорями для зупинки «паса». З інтенсивним розвитком залізниць, будівництвом сухопутних доріг, а з 40-х років XX ст. розповсюдженням автомобільного транспорту масштаби лісосплаву починають поступово зменшуватися, а власне заняття втрачати своє значення. Найдовше (до 70-х років теперішнього століття) воно побутувало у віддалених районах Полісся і Гуцульщини. Одночасно змінювались технологія і способи заготівлі лісу, інструментарій робітників. Зокрема, ручні знаряддя праці лісорубів витіснила бензопила, а доставлення деревини зі зрубів гужовим транспортом, чи «ризами», замінювалося на механічні засоби: канатні установки, трелювальні трактори, автомобілі-лісовози.

§ 7. *Виробництво вугілля, поташу, смоли і дьогтю*

У багатих на деревину районах здавна були поширені різноманітні лісові промисли і заняття, пов'язані з її переробкою, зокрема виробництво вугілля, поташу, смоли і дьогтю. Деревне вугілля використовувалося у ковальстві та як паливо для залізоплавильних гут, поташ — для відбілювання полотна, виробництва паперу, скла, фаянсу та порцеляни, смола — як засіб консервації дерева у будівництві та водному транспорті, дьоготь — у народній медицині і для змазування осей колісних засобів пересування. Уся ця продукція застосовувалася не лише в Україні, але й відправлялася у великій кількості за кордон.

Більшість осередків деревообробних промислів зосереджувалася у вигляді невеликих примітивних підприємств, так званих «буд» (вугілля і поташ) і «майданів» (смола, дьоготь) у лісових пущах Карпат і Полісся. Організацією праці в «буді» («майдані») займався посередник чи орендатор, призначений власником лісу і промислу — державою або феодалом. Робочою силою були насамперед селяни навколишніх населених пунктів.

Виробництво кожного виду лісової продукції вимагало певних сортів деревини і відзначалося певними технологічними відмінностями. Так, *вугілля* випалювали переважно з дуба, бука і граба, тобто з дерев твердої породи.

Заготовлені й просушені протягом трьох-чотирьох місяців однометрові колоди кололи на поліна. Потім неподалік водойми (ріки чи озера) викопували яму, в яку клали дерево і смолисті тріски з ялини чи сосни. Зверху на них накладали шар за шаром поліна у формі своєрідного конуса з отвором усередині. Підготовлену таким чином купу обкладали хмизом і засипали землею, щільно її утрамбовуючи. Попередньо при основі вставлялася жердина, яку після засипання ями виймали. Утворений отвір служив для запалювання лісоматеріалу. Для цього використовувалася інша жердина з просмоленим кінцем. Після запалення купи жердину виймали, а отвір затикали наглухо, щоб усередину не заходило повітря.

Деревина тліла без доступу повітря протягом 6—12 днів. Вуглярі уважно стежили, щоб не з'явився вогонь, гасили його водою. Якщо купа переставала куритися й парувати, це означало, що випалювання вугілля за-
348 вершилося. Вона холола ще впродовж трьох-чотирьох днів, після чого її розбирали і вибирали готову продукцію — вугілля.

Технологічний процес виробництва *поташу* поділявся на два основні етапи: спочатку добували золу, а потім її відпарювали. Найкращі сорти поташу виготовляли зі золи, яку випалювали з різних порід дерева (як твердих, так і м'яких) і змішували разом. Щоб одержати один корець (приблизно 50 кг) попелу, необхідно було затратити до 4 $м^3$ деревини. Крім виробництва золи в лісових пущах, її збирали також селяни у своїх домашніх печах, виконуючи таким чином покладену на них панщизняну повинність.

Заготовлений попіл засипали у великий металевий чан і заливали гарячою водою. Коли зола осідала на дно посудини, воду зливали, а золу підігрівали на вогні до тих пір, поки продукт не ставав сухим. Щоб одержати якісний поташ, операцію повторювали кілька разів.

У домашніх умовах «луг» виварювали в наповненій окропом каструлі або у спеціальному дерев'яному посуді («жлукті»), в який вкладали горстку золи, зав'язану в ганчірку. Вода використовувалася для прання білизни, а одержана маса — для відбілювання полотна.

У добу феодалізму широкого розповсюдження набуло виробництво *смоли і дьогтю.* Смолярі («майданники») витоплювали свою продукцію в спеціальних ямах — «долах». Стінки ями викладали круглими колодами, на дні робили дерев'яний поміст, щільно обмазуючи його глиною. Зверху «діл» також накривали колодами і засипали товстим шаром землі. Посередині однієї з бокових стінок залишали отвори для запалювання «щіпи» та виходу смоли.

«Щіпу» селяни заготовляли зі старих ялинових і соснових пеньків та повалених дерев. Пеньки викопували, очищали від кори та порохна і кололи сокирою на тріски. В «долі» їх складали на купу і обкладали соломою. Закривши яму, підготовлений стос запалювали через отвір у верхній частині «долу». Коли щіпа починала горіти, отвір закривали. Технологічний процес виробництва смоли без доступу повітря тривав протягом 7—12 днів. Після цього її спускали через боковий отвір у «долі» в бочку.

Подібним способом добували дьоготь. Різниця полягала лише в тому, що сировиною для цієї продукції служила березова кора, а паливом — березові дрова.

Найбільших масштабів виробництво деревного вугілля, поташу, смоли і дьогтю досягло в останній чверті XVIII — першій половині XIX ст. У другій половині XIX ст. давні види лісових промислів почали занепадати, що зумовило, з одного боку, зміну структури тогочасної промисловості, з другого — розповсюдження інших видів продукції. Так, деревне вугілля почало витісняти кам'яне, натуральний поташ, смолу і дьоготь — відповідники мінерального походження, добуті з нафти. Щоправда, в лісових масивах Полісся деякі з них, зокрема смолу і дьоготь, виробляли традиційними способами ще впродовж тривалого часу — аж до середини XX ст., удосконаливши тільки їхню технологію.

§ 8. Виготовлення драниці та гонту

До давніх лісових промислів належало також виробництво дахівки — драниці та гонту, якими накривали замки, будинки феодалів і купців, громадські споруди (церкви,

дзвіниці, млини, школи), а гуцули і поліщуки — також свої житла і господарські будівлі. У середньовіччі заготівля дахівки була однією з численних панщизняних повинностей селян багатьох населених пунктів Карпат, Волині й Полісся. Цю продукцію також експортували у значній кількості в країни Європи.

Технологія виготовлення драниці та гонту була доситі простою. В лісі вибирали гладкі смерекові або соснові дерева з рівним волокном. Стовбур зрізаного дерева розрізали на колоди довжиною до одного метра. Колоди розколювали сокирою і клинами на половини і четвертини. Останні клали на торець і сокирою або спеціальним ножем-деруном відколювали від них тонкі дощечки — драниці.

Виробництво гонту було більш складним. Гонти мали в перерізі трикутну форму, що досягалося додатковими технологічними операціями. Зокрема, в торці ширшого боку заготовки гонтар вижолоблював спеціальним різцем рівчак, а тонший край обтесував та обробляв до такої товщини, щоб він міг легко і міцно увійти в рівчак сусіднього гонту. В цьому полягала перевага гонту над драницями, оскільки зроблена з нього дахівка надійніше захищала будівлю від дощу і снігу.

Обидва види лісової продукції виробляли як безпосередньо в лісі, так і в домашніх умовах, попередньо доставивши заготовлену сировину (колоди) додому. Це допоміжне заняття почало втрачати своє промислове значення з поширенням інших видів дахівки — спочатку черепиці, а згодом бляхи, шиферу, руберoїду. Разом з тим у Карпатах та на Поліссі для власних потреб, а також для покриття громадських сільських споруд драниці та гонту виробляли ще до недавнього часу — до 70-х років XX ст.

Крім згаданих допоміжних занять і промислів, в Україні було відомо багато інших: заготівля сировини (лика, лози, дубової та березової кори); виробництво будівельних матеріалів (саману і цегли), скла та заліза; видобування селітри, яку застосовували при виготовленні пороху і скла; торгівля; відхожі та мандрівні промисли, пов'язані з виконанням різноманітних сільськогосподарських робіт, будівництвом доріг, побутовим обслуговуванням населення

тощо. Абсолютна більшість із них втратила своє історичне значення з розвитком промисловості, впровадженням у виробництво сучасних технологій, поширенням новітніх форм організації праці та видів продукції.

ЛІТЕРАТУРА

Бойківщина: Іст.-етногр. дослідження / За ред. Ю. Г. Гошка. К., 1983.
Глушко М. Етнографія бойківського лісосплаву // Зап. Наук. т-ва ім. Т. Шевченка. 1992. Т. 223. С. 155—171.
Гошко Ю. Г. Промисли й торгівля в українських Карпатах (XV—XIX ст.). К., 1991.
Гуцульщина: Іст.-етногр. дослідження / За ред. Ю. Г. Гошка. К., 1987.
Данилевський Г. Чумаки: Художньо-документальний нарис. К., 1992.
Комендар В. Лікарські рослини Карпат. Ужгород, 1971.
Культура і побут населення України. К., 1993.
Полесье: Материальная культура. К., 1988.
Скуратівський В. Т. Розвиток пасічництва на Україні // Нар. творчість та етногр. 1978. № 5. С. 46—57.
Скуратівський В. Т. Традиційні форми пасічницьких будівель і комплексів на Україні // Нар. творчість та етногр. 1980. № 6. С. 38—44.
Скуратівський В. Т. Бортництво в Київській Русі // Етнографія Києва і Київщини: Традиції й сучасність. К., 1986.
Скуратівський В. Берегиня. К., 1987.
Скуратівський В. Посвіт. К., 1988.
Шевчук С. І. Поліські плисаки та їх пісні // Нар. творчість та етногр. 1986. № 6. С. 18—26.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Яка різниця між бортним і вуликовим бджільництвом? Назвіть основні етапи їх розвитку.
2. Запишіть цікаві перекази та народні оповідання від бувалих мисливців і рибалок.
3. Розкажіть про народні традиції, спрямовані на відтворення місцевої фауни і флори.
4. Які лікарські рослини культивують на городах і квітниках у Вашій місцевості? Чи берете Ви участь у їх вирощуванні та збиранні?
5. Визначте на карті основні межі поширення чумацтва наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. Чи співпадають вони із сучасними територіально-адміністративними кордонами України?

6. Чим відрізнялося візникування від чумацтва?
7. Які основні види лісових занять і промислів побутували в Україні до XX ст.? У чому полягала їх технологічно-виробнича специфіка?
8. Визначте, які види допоміжних занять і промислів були найбільш характерні для Вашого краю в минулому. Чи мали вони місцеві ознаки та які саме?

Глава 13

Промисли і ремесла

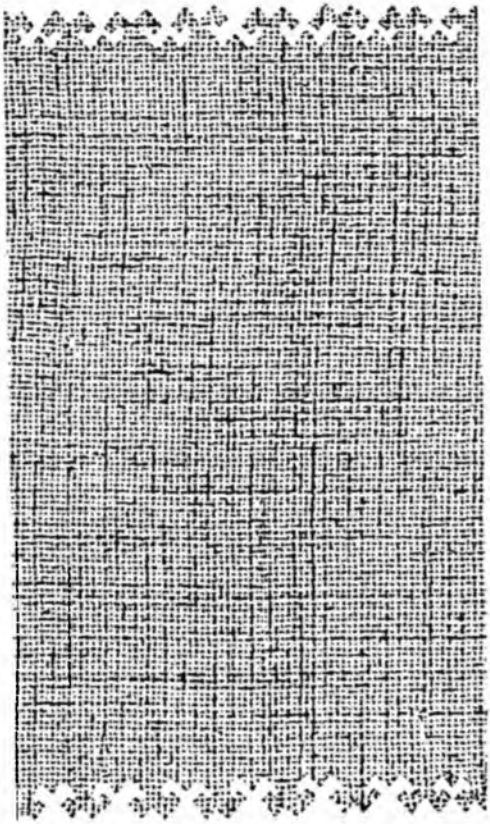

§ 1. Загальні відомості про промисли і ремесла

Народне образотворче і декоративне мистецтво своїми коренями сягає глибокої давнини. Воно нерозривно поєднано з магічно-обрядовою і господарською діяльністю людини. Саме тому твори народного мистецтва містять як духовні, так і матеріальні ознаки. Між звичайними побутовими предметами з дерева, глини, каменя та інших матеріалів і предметами-творами народного мистецтва не існує чіткої межі. Поширене твердження, що кожна річ, виготовлена вручну, має певні художні якості. Щоправда ці якості співрозмірні лише з природними властивостями матеріалу та результатом його обробки (фактурою, текстурою, кольором тощо). Усі природні й технологічні показники неодмінно утворюють художню виразність первинного рівня. Але якщо народний майстер свідомо й цілеспрямовано посилює художню виразність завдяки співрозмірності форми, конструкції, цілісності й семантики орнаментальних структур, то такий виріб набуває особливої виразності вищого рівня.

Він сприймається емоційно-чуттєво, стає не лише предметом, а твором мистецтва. Отже, народне мистецтво поєднує в собі духовно-матеріальну діяльність людини, виражену в художніх творах.

Народне мистецтво яскраво характеризує національні особливості нації, локальні відміни етнографічних груп; це «минуле в сучасному». З минулим народні художні твори єднає традиція та колективний спосіб її регулювання. Лише завдяки незліченним повторенням схем, мотивів, образів, форм утверджується художня традиція і передається з покоління у покоління, удосконалюючись і набуваючи чарівної довершеності.

В історичному аспекті народне мистецтво передовсім розвивалося як творчість селян і мешканців передмість у вільний від хліборобства час. Вони виробляли необхідні предмети, у тому числі й художні, для власних потреб. З появою вотчинних майстрів при князівських, поміщицьких і монастирських господарствах виникає професійне мистецтво. Майстри осідали в містах, вони не обробляли землі, а лише займалися відповідним «рукомеслом» — гончарством, бондарством, ткацтвом тощо. Вони виготовляли продукцію на місцевий ринок, а для кращої співпраці й збуту виробів об'єднувалися в цехи.

Художніми ремеслами вважалися види професійної діяльності, які вимагали складного устаткування і тривалого навчання: малярство, сницарство, шовкоткацтво, художнє ковальство, золотарство та ін. Ремісники обов'язково мали документи про опанування фахом і дозвіл на заснування власної майстерні.

Унаслідок розкладу феодального господарювання окремі талановиті сільські майстри потрапляють на міські ринки, складаючи конкуренцію ремісникам. Так поступово термін «ремісник» втрачає своє первісне значення, стаючи набутком і сільських майстрів. Сьогодні під ремісництвом розуміємо не тільки професійне цехове мистецтво, а й сучасні твори народних майстрів галузей зі складною технологією (ткацтва, килимарства, токарства, гутництва, гончарства тощо). Однак ремісниками не вважають майстрів вишивки, витинанки, розпису писанок, сирної іграшки тощо. Таким чином, народне мистецтво існує

у двох формах: перша — творчість народних майстрів для себе і близьких; друга — народні художні промисли — ручне виготовлення художніх виробів окремими майстрами й організованими підприємствами для збуту. Народне декоративно-прикладне мистецтво містить багато видів і жанрів (типологічних груп) залежно від матеріалу, техніки виготовлення та функціонального призначення виробів.

§ 2. Ткацтво

Ткацтво — один з найдавніших і найважливіших елементів національної культури українського народу. Воно належить до найбільш поширених видів господарської діяльності й народного мистецтва, яке має багатовікову історію і глибокі традиції. Про наявність ткацького виробництва на східнослов'янських землях у найдавніші часи свідчать археологічні знахідки періоду ранніх неолітичних культур.
356 Практична потреба людини у тканинах для вбрання, оздоблення житла і господарських потреб зумовила масове їх виготовлення в домашніх умовах. Передумови розвитку ткацтва створювалися загальним прогресом матеріальної і духовної культури народу, його соціально-економічною еволюцією. На всіх етапах розвитку ткацтво віддзеркалювало конкретні історичні, природно-географічні особливості, характер господарської діяльності та культурно-естетичні запити українського народу. Воно відображало також генетичні етнокультурні взаємозв'язки з ткацтвом сусідніх народів. Ці чинники формували його національні, регіональні та локальні відмінності.

Основними прядильними волокнами в українців, як і в інших народів, з давніх часів були вовна, коноплі й льон. Споконвіку на території України провідними галузями господарської діяльності були скотарство, зокрема, вівчарство, яке давало можливість отримувати овечу вовну, та хліборобство — вирощування луб'яних культур — льону і конопель, придатних для виготовлення пряжі.

Ймовірно, вовняна пряжа передувала конопляній, а тим більше лляній, оскільки відомо, що льон на східнослов'янських землях почали вирощувати значно пізніше коноплі — у III тис. до н. е. Обробка волокон і прядіння

ниток з метою подальшого виготовлення тканин були одним з найважливіших домашніх занять кожної селянської родини. Пряли нитки вручну за допомогою веретена. Для підсилення обертання на нижній кінець веретена натягували круглі глиняні або кам'яні кружальця — пряслиця.

Первісним ткацьким знаряддям був *верстат вертикального типу*, основна конструктивна частина якого — вертикально встановлена рама. Для натягування поздовжніх ниток — основи та зручності переплітання до них внизу прив'язували кам'яні або глиняні тягарці. Нитки основи розділяли на дві групи — парні й непарні. Парні прив'язували жмутами до одного ряду тягарців, непарні — до іншого. Такий розподіл полегшував ткачам прокладати поміж основою поперечно спрямовані нитки піткання вручну або з допомогою тонкої палички — «глиці» прибивати їх зубцями до краю витканого виробу. Такі верстати подекуди збереглися й до наших днів; на них ткали шлеї, пояси, ремені, рогожі, килими тощо.

Численні археологічні знахідки прядильно-ткацьких знарядь (пряслиць для веретен, кам'яних і глиняних тягарців для натягування основи у вертикальних ткацьких верстатах) засвідчують значне поширення і високий рівень ткацтва на теренах України в період трипільської культури.

Унаслідок фізичних якостей тканини того періоду не збереглися. Однак відбитки тканин на денцях керамічного посуду (с. Стіна на Вінничині) дають підстави стверджувати, що тогочасні люди володіли такими техніками, як полотняне і репсове переплетення. Очевидно, їм відомі були фарби з охри, каоліну та інші натуральні барвники, оскільки на глиняних статуетках окремі частини жіночого одягу позначені кольором. Поліхромний орнамент і висока майстерність, типові для трипільської кераміки, дають підстави припускати, що вони характерні були й для оздоблення інших предметів побуту, в тому числі й тканин для одягу і обладнання житла. У розкопках катакомбів (II тис. до н. е.) та курганів знайдено кольорові смугасті тканини, які засвідчують уміння давніх майстрів фарбувати.

Значного піднесення ткацьке ремесло зазнало в добу заліза, у період розквіту скіфської культури. Матеріали поховань з курганів Чортомлик, Куль-Оба та інших

підтверджують, що скіфські жінки займалися ткацтво
Багаті скіф'янки користувалися веретенами грецького тип
з кістяним набором, а бідні — дерев'яними з глиняним аб
свинцевим пряслом.
Тривалий процес еволюції суспільства, зміни культу
супроводжувалися доволі повільним удосконаленням ткаць
ких знарядь, технології виготовлення тканих виробів тощ
У різних регіонах України археологами знайдені різноманіт
ні пам'ятки ткацького виробництва протослов'янськи
племен. Крім найпоширеніших з них — пряслиць, тягарці
веретен, у X—XIII ст. зустрічаються ножиці для стриженн
овець, залізні та кістяні гребені для розчісування прядива т
ін. Особливо багатий матеріал знайдено в розкопка
с. Райки на Житомирщині. Поряд із згаданими пам'яткам
тут виявлені клубки вовняної пряжі, лляні нитки, зітлі
рештки сім'я конопель, залишки грубих конопляних мішкі
фрагменти одягових тканин. Знайдено також дерев'ян
358 і кістяне мотовило для змотування ниток, кістяна квадратн
табличка з отворами в кутах (подібна до дерев'яни
кросенець для тканння тасьми, поясів тощо).
Найважливіше значення мають збережені в Райковецьком
городищі деталі *горизонтального ткацького верстат*
значно досконалішої конструкції за вертикальний. У ньом
були пристрої для розподілу ниток основи. Ця унікальн
археологічна знахідка засвідчує значний прогрес ткацько
виробництва XI—XIII ст. на теренах Київської Русі.
Серед розмаїття пам'яток цього періоду вирізняються тако
прясельця із зображенням магічних знаків-оберегів тварин
хрестиків, кружечків, рисок та ін. Окремі з них позначе
написами жіночих імен, ініціалів тощо. Так, на шиферном
прясельці, знайденому 1885 р. у Києві поблизу Десятинно
церкви, позначено, що воно належало жінці із старо
слов'янським іменем «Потвора». На двох інших, знайдени
у 1935—1937 рр. у Вишгороді під Києвом, є напис
«Невесточ» та «Иулиана».
Позначки на веретенах свідчать також про колективни
характер занять, зв'язаних з обробкою прядильних волокон
що не виключало можливість переплутати знаряддя праці
Традиція колективного прядіння сягає часів родового ладу
коли процеси обробки ткацької сировини виконувал

у спеціально збудованих для цього приміщеннях. Як відгомін такої форми праці до наших днів дійшли толоки, вечорниці, досвітки тощо.

Прядінням і ткацтвом споконвіку займалися жінки, дівчата і підлітки. Ткацький верстат був у кожній селянській оселі. Упродовж століть вважалося, що жінка зобов'язана вміти виконувати ткацькі роботи, інакше вона не вважалася повноцінним членом громади.

Покровителькою прядіння і ткацтва у Київській Русі була богиня Мокош, яку князь Володимир Святославович залучив до пантеону поганських богів. Її зображено на знайденому фрагменті ткацького верстата. Наші предки поклонялися Мокоші, вірили в її допомогу і захист від злих сил тощо.

Копіткі процеси підготовки сировини, прядіння, ткання і завершальна обробка тканин відображені в численних народних повір'ях і обрядах, які дійшли до наших днів. Наприклад, цими заняттями заборонялося займатися в п'ятницю. 359

Численні археологічні матеріали про ткацтво Київської Русі доповнюються літописними згадками X—XI ст. Лляні й конопляні тканини господарського призначення називалися «узчина», «товстина», «ярич», грубе сукно натурального кольору — «сермяга», сірого кольору — «сірячина».

У писемних джерелах XIII—XIV ст. зустрічаємо назви «чиновать», «бранина» («брань»), «набійка», які свідчать про володіння техніками узорного ткання, плетіння і обізнаність з допоміжними текстильними техніками.

З розвитком продуктивних сил і поглибленням класового розшарування з-поміж селян вирізнялися найбільш здібні ткачі або й цілі родини ремісників, які спеціалізувалися на виготовленні сукон, полотен, скатертин, коців, крайок тощо. Крім власних потреб, їх виробляли на замовлення і на продаж.

Отже, починаючи з IX—X ст., на грунті домашнього традиційного заняття ткацтво перетворюється на окремий вид ремесла і співіснує у двох формах до наших днів.

Ремісники продовжували жити по селах, але більшість з них селилися у містечках і містах поблизу торговельних шляхів, монастирів, феодальних дворів, фільварків, а також

працювали у дідичів. Спочатку міські ремісники належали до привілейованої частини населення. З розвитком феодальних відносин вони потрапляли щораз у більшу залежність від двору — змушені були сплачувати податки власними виробами. Сільські ткачі відбували повинність здебільшого лляними і конопляними полотнами, скатертинами, рушниками, деколи вовняними гунями (узорними покривалами які виконували функції килима), попругами тощо, в той час як міські ремісники — переважно сукнами.

Виділення міського ткацтва в окремий вид ремесла мало велике значення для удосконалення технології ткацького виробництва і поліпшення якості продукції. Завдяки підвищенню продуктивності праці, розвитку виробничих сил у зв'язку з заміною натуральної ренти на грошову змінилася залежність ткачів від феодалів, почало розвиватися вільне ремесло. Внаслідок цього у XIII—XVI ст. в Україні сформувалися такі ткацькі осередки, як Київ, Львів, Луцьк,
360 Чернігів, Кам'янець-Подільський, Судова Вишня, Кременець, Белз, Холм та ін.

Економічно незалежні міські ткачі, які набули професійної майстерності, стали об'єднуватися в окремі організації — *цехи*. У XIV ст. вони існували в багатьох містах і містечках західних земель України: Самборі, Львові, Городку, Сокалі, Дрогобичі, Стрию, Судовій Вишні, Яворові, Щирці тощо. На початку свого розвитку цехова організація сприяла підвищенню продуктивності праці ремісників та удосконаленню технології. Цехи мали свої статути, привілеї, що регламентували діяльність своїх виробників. Цехові ткачі спеціалізувалися на виготовленні різних видів тканин та товарів (сукна, полотна, скатертин, обрусів, рушників, переміток, вибійки тощо). Вироби продавалися не лише на місцевих ринках, а й експортувалися. Ремісників, що не належали до цехів, називали «партачами». Вони мали обмежені можливості для праці та збуту своєї продукції.

У XVII ст. на грунті цехів виникають нові форми організованого виробництва тканин — *мануфактури*, які проіснували до середини XIX ст. Вони діяли переважно в осередках, багатих на місцеву сировину.

На мануфактурах працювали наймані робітники, ручна праця яких поділялася на окремі процеси (прядіння,

зсукування ниток, фарбування пряжі, ткання), що забезпечувало значно більшу рентабельність підприємств. Вони спеціалізувалися також на виготовленні окремих видів товарів (полотна, сукна, килимів, шовкових та позолочених тканин тощо).

Промислові суконні мануфактури у XVII—XVIII ст. були у Жовкві, Сокалі, Рогатині, Заложцях, Заліщиках, Минківцях, Голохвастах, Ярмолинцях, Деражні, Корці тощо. Полотняні мануфактури зосереджувалися головним чином на Поділлі — у Заліщиках, Потоці, Махнівці, Немирові та ін. Шовкові та золотолиті тканини виробляли у Києві, Бродах, Лагодові, Сокалі, Міжгір'ї, Куткорі, Золочеві, Львові, Корці, Меджибожі, Немирові, Кам'янці-Подільському, Станіславові. Продукція цих підприємств мала значний попит на місцевих ринках та йшла на експорт. Однак розвиток промисловості та поширення значно дешевших тканин *фабричних підприємств* зумовили поступовий їх занепад, а в середині XIX ст. — й припинення існування цехів та мануфактур. 361

Мануфактури були перехідною формою організації праці від цехів, дрібного ремісничого виробництва, до машинної капіталістичної промисловості. Отже, протягом віків паралельно з домашнім виготовленням тканини виробляли в цехах (починаючи з XIV ст.), у мануфактурах (з XVII до середини XIX ст.), на фабричних підприємствах (XIX—XX ст.). Селянські ткацькі промисли кінця XVIII — початку XIX ст. зберігали ще багато рис, характерних для періоду натурального господарства. Вони базувалися на переробці власної сировини. В осередках, розташованих поблизу промислових центрів і торговельних шляхів, усе більше тканин вироблялося на збут.

З другої половини XIX — на початку XX ст. тканини виготовляли в домашніх умовах, у системі промислів і промислового виробництва. Найбільшого розвитку ткацький промисел цього часу набув у центральних районах України, особливо на Лівобережжі. Однак промислові тканини поступово стали витісняти народні. Тому наприкінці XIX ст. робилися спроби активізувати розвиток народного ткацтва. В центральних і східних областях України — Переяславі-Хмельницькому, Решетилівці, Кролевці, Дігтярях при губернських земствах організовано зразкові

ткацькі майстерні та школи. На Поділлі, Волині, Галичині та Буковині засновано ткацькі товариства, при яких теж існували школи та майстерні. Вони відігравали прогресивну роль у збереженні та примноженні місцевих традицій, але не здатні були вплинути на загальний стан занепаду народного ткацтва.

У зв'язку з активним розвитком текстильної промисловості фабричні тканини щораз більше проникали в сферу щоденного побуту українців. Це призвело передусім до витіснення з ужитку домотканих виробів господарського призначення, а згодом і окремих видів тканин для одягу та інтер'єру. Цей процес посилювався ще й насильницькою колективізацією українських сіл, різким скороченням вівчарства, посівів льону і конопель, які були сировинною базою домашнього ткацького виробництва. Особливо швидко цей процес відбувався у центральних і східних областях України, значно повільніше — на Поліссі і в Карпатському регіоні. Внаслідок
362 нестачі сировини власного виготовлення ткалі почали застосовувати фабричну бавовняну пряжу (бамбак, памут, заполоч), вовняну (волічку, бавину), а також шовкові та металеві нитки.

У 20—30-х роках у всіх раніше діючих осередках ткацтва були створені *артілі* з виготовлення тканин. У 60-х роках більшість з них об'єднали, укрупнили, реорганізували у фабрики та художньо-виробничі об'єднання. Значна частина цих підприємств народних художніх промислів діє і в наш час.

Виробляють тканини на значно удосконалених горизонтальних верстатах, які мають пристрій для піднімання й опускання ниток основи, рівномірного розташування її по всій ширині та прибивання ниток піткання. Тканини виготовляють переплетенням двох систем ниток — основи і утка (піткання) з допомогою різної кількості підніжок.

За сировиною ткані вироби бувають лляні, конопляні, вовняні, бавовняні та змішані — комбіновані (при виготовленні тканини іноді поєднували два і більше видів пряжі — лляну і конопляну, лляну, вовняну та бавовняну тощо).

За технікою виготовлення розрізняють полотняні тканини; саржеві — ремізно-човникові (чиноваті); перебірні («заборові»); килимові; ворсові.

Вироби з найпростішим *полотняним* переплетенням тчуть на двох підніжках, із *саржевим* (чиноватим) — на трьох, чотирьох і навіть шістьох підніжках. Характерна особливість саржевих тканин — дрібні візерунки у вигляді скісних чи зигзагоподібних ліній, ромбиків. Різні напрямки застилання ниток основи і утка створюють на поверхні тканин тональні світло-тіньові переходи. Саржевою технікою тчуть найрізноманітніші народні тканини, скатертини, покривала (верети, рядна), запаски тощо.

При *перебірній* техніці тло тканин тчуть полотняним або саржевим переплетенням з допомогою різної кількості ремізок. Для утворення основного візерунка додатково піднімають окремі нитки основи вручну або з допомогою простих пристроїв (прутиків, рейок тощо). Типовою ознакою перебірних тканин є рельєфно виступаючий над тлом узір — на окремих ділянках або по всій ширині виробу. Залежно від способу прокладання ниток узору виділяються дві групи перебірних технік: класичний перебір і його варіанти — «перетик», ткання «під дошку», «на прутах», «забирання»; «під полотно» і «вибором» тощо. Перебірною технікою виготовляють узорні смуги на скатертинах, веретах, рушниках, наволочках, запасках, опинках, фартухах та ін.

Килимова «закладна» техніка («у вічко», «на пряму межову нитку», «на косу нитку») характерна тим, що різнокольорові нитки піткання прокладають по ширині тканого виробу на окремих ділянках, відповідно до взору, переплітаючи їх полотняним переплетенням. Ця техніка поширена на всій території України. Нею виготовляють килими, запаски-фартухи (на Поділлі, Поліссі), рушники, сумки (на Буковині, в Закарпатті).

Ворсова техніка буває двох видів. Нею виготовляють тканини з розрізним і петельчатим ворсом. Як тло застосовують тонку пряжу, а ворс у вигляді вільно звисаючих коротких кінців ниток або петель («кучерів», «ключок») створюють з товстіших і м'яких ниток, які прокладають суцільно або лише у місцях візерунків. Цією технікою тчуть

окремі види покривал («оббиванці») на Буковині, рядна н
Поліссі (Чернігівщина), верхній плечовий одяг («гуні») н
Бойківщині та Лемківщині, а також коци на Полтавщин
Харківщині тощо.

Вироби народного ткацтва класифікуються за видам
сировини, техніками виготовлення, функціональним призна
ченням і осередками виготовлення.

За функціональним призначенням тканини
поділяються на три групи: для одягу, впорядкування
житла і господарських потреб. До *одягових тканин*
належать полотна для натільного вбрання (сорочо
і головних уборів — переміток, хусток тощо); сукна
для поясного чоловічого (штанів волосінок), верхнього
чоловічого та жіночого одягу (сердаків, мант, кабатів);
тканини для сумок (бесаг, тайстр, дзьобеньок) тощо.
Ткали й суцільні вироби для поясного жіночого вбрання
(плахт, запасок, опинок, горбаток, фартухів) та доповнення
до чоловічого і жіночого костюмів — пояси (крайки,
попружки) та ін.

Тканини для інтер'єру відповідно до функціонального
призначення бувають: для застелення столів — скатертини
(обруси); накривання постелі — покривала (верети, рядна,
покрівці, коци, ліжники); для утеплення і прикрашання
стін — окремі види рушників, верет, килимів; для застелення
підлоги — хідники, килимові доріжки тощо. Поряд
з традиційними тканинами у сучасний побут входять і нові
види тканих виробів: декоративні серветки, доріжки,
накидки, портьєри та ін.

Різновидом *тканин господарського призначення* є мішковина.

За осередками виготовлення виробництво тканин
на Україні зосереджено в таких відомих центрах художніх
промислів, як Кролевець, Суми, Дігтярі, Решетилівка,
Богуслав, Обуховичі, Львів, Косів, Коломия та ін. Незважаючи
на спорідненість, ткані вироби кожного локального
осередку мають свої характерні особливості.

Сьогодні значно скоротилося виробництво тканин у домашніх
умовах. До певної міри їх продовжують виготовляти
згаданим способом у Карпатах, на Поліссі та в деяких
осередках західних, центральних і східних областей України.
Найбільш обдаровані майстри-ткачі гідно продовжують

і розвивають усталені принципи художнього вирішення тканин для оздоблення сучасного житла та одягу.

Найбільша кількість продукції виробляється на підприємствах художніх промислів — *фабриках художніх виробів та виробничо-художніх об'єднаннях*. Тут працює чимало талановитих ткачів. Зразки для масового та малосерійного виготовлення тканин розробляють творчі працівники — майстри та художники підприємств.

До ткацьких підприємств належать фабрики художніх виробів у Кролевці, Богуславі, Дігтярях, Переяславі-Хмельницькому та ін. Однією з найбільш відомих в Україні є Кролевецька фабрика художнього ткацтва. Вона спеціалізується на виробленні тканин для оздоблення житла, громадських інтер'єрів та одягу. Це передусім декоративні рушники, скатертини і покривала, килимки, наволочки для диванних подушок, портьєри, серветки, а також тканини для жіночих суконь, спідниць, фартушків тощо. Особливо популярні кролевецькі «красні» рушники з укрупненими геометричними мотивами розет, ромбів; геометризовано-рослинними зображеннями «дерева життя», квітів; півниками, качечками, птахами, та фігурами людей.

На Богуславській фабриці виготовляються тканини інтер'єрного та одягового призначення: доріжки, скатертини, рушники, покривала, наволочки, портьєри, серветки, купонні тканини для спідниць, суконь, фартухів тощо. Це вишукані *в художньому розумінні перебірні тканини* зі збільшеним або здрібнено-масштабним орнаментом. Традиційні елементи — *зірки, стовпчики, ромбики, решітки*, по-різному поєднуючись між собою, по черзі виступають то як провідний, то як допоміжний мотив.

Дігтярівська фабрика наслідує багаті традиції уславленого чернігівського ткання плахтових тканин. З них у давнину виготовляли своєрідне поясне жіноче вбрання — плахти. Вони характерні поєднанням різних технік ткання (здебільшого полотняного та різних варіантів перебірного) і клітчастими візерунками. За зразками старовинних плахт творчий колектив підприємства розробляє цікаві композиції сучасних декоративних килимів, скатертин, покривал, портьєр, спідниць тощо. Основними мотивами таких тканин є ромби і розети. Колорит формують насичені сині,

охристо-золотисті, оранжеві, пурпурно-вишневі, коричнев
та зелені барви.

Переяслав-Хмельницька фабрика продовжує мистецьк
традиції ткання Київщини. Тут також виготовляють плах
тові тканини, скатертини, декоративні доріжки, серветки
наволочки для диванних подушок, крайки та ін. Виробі
цього осередку ткацтва подібні до дігтярівських, ал
відрізняються від них характером трактування ідентичних
орнаментальних мотивів, композиційним вирішенням т
колоритом.

Важливим осередком поліського художнього ткацтв
є містечко Обуховичі на Київщині, яке здавна славилося
рушниками, ряднами та іншими декоративними тканинами
У наш час тут виготовляють також серветки, доріжки
наволочки тощо. Вони вирізняються стрічковими компо
зиціями, утвореними чітким ритмом простих геометричних
мотивів, — прямокутників, ромбиків, хрестиків, крапок. До
366 основного червоного кольору та підпорядкованих йому
чорного та білого часом вводять незначну кількість жовтої
синьої та зеленої барв.

Багаті традиції народного ткацтва Львівщини примножує
творчий колектив ткацького цеху Львівського художньо-
виробничого комбінату. Тут виготовляють високого
художнього рівня вовняні тканини одягового та інтер'єрного
призначення. Це верети, серветки, доріжки, накидки,
наволочки на диванні подушки і комплекти для куткі
відпочинку. Виробляють також тканини для святкового
і ритуального одягу (сорочок, спідниць, суконь), строї
для фольклорних колективів тощо.

Традиції гуцульського ткання виявляються у творчості
талановитих ткаль з багатьох гірських сіл, об'єднаних при
Косівському художньо-виробничому комбінаті. Тут масово
тчуть розмаїті узорні ліжники, ліжникові накидки на
крісла, верети, серветки, доріжки, рушники, крайки,
тканини для святкового і сценічного вбрання. У них
панують стрічкові композиції, основні мотиви — скосики,
клинці, ромби, розети, хрестоподібні фігури та ін. У ко-
льоровій гамі гуцульських тканин переважають насичені
теплі барви (червона, оранжева, жовта) і підпорядковані
їм чорна, зелена та ін.

Осередок покутського ткання нещодавно відроджений у Коломиї на Івано-Франківщині. Тут виробляють верети, серветки, рушники, скатертини, наволочки на подушки, купонні тканини для святкових сорочок, суконь та поясного вбрання (опинок, запасок, спідниць), а також для сценічних, фольклорних костюмів. Характерними є стрічкові композиції, утворені розетами, ромбами, хрестоподібними фігурами, кучерями тощо. В них червона або вишнева барва поєднується з чорною, а іноді жовтою та зеленою.

Відроджується призабуте ткання «серпанкових» розріджених тканин, які в минулому на Поліссі використовували переважно для жіночих головних уборів — наміток. Утверджуються й характерні особливості поліського узорного ткацтва.

Аналіз сучасного стану художніх промислів свідчить, що традиції ткання краще засвоюються при надомній формі праці, яка базується на спадковості родинного досвіду. Виробництво тканин на підприємствах художніх промислів, особливо в останні десятиліття, супроводжується підвищенням продуктивності праці за рахунок механізації, стандартизації та звуження асортименту продукції. Це призводить до таких негативних явищ, як уніфікація, спрощення композицій, збіднення колориту, зниження художньої якості виробів. За таких умов роль найдосвідченіших народних майстрів уподібнюється рівневі ткачів-виконавців чужих зразків, позбавлених права на імпровізацію.

§ 3. Килимарство

Килимарство — традиційна, найбільш важлива і поширена в усіх місцевостях України галузь народного ткацтва. З найдавніших часів килими служили людині для утеплення і прикрашання житла (завішування стіни, покривання скрині, стола, ліжка, підлоги, саней), виконували обрядові та естетичні функції (використовувалися у святкових, урочистих, весільних і похоронних обрядах). Килими були обов'язковою частиною віна (приданого жінки); ними сплачували данину.

Археологічні дослідження підтверджують наявність килимових виробів в античних містах і скіфських оселях Північного Причорномор'я. Найдавніші письмові згадки про килими

X ст. знайдено у подорожніх нотатках чужоземних мандрі
ників, літописах, давньоруських билинах, історичних пісня
колядках та ін. Так, у Лаврентіївському літописі (977 р
сказано, що тіло вбитого князя Олега «вынесоша и полож
ша на ковре». Померлих або вбитих князів Володимир
Василька, Андрія Боголюбського теж ховали на килима
У записках арабського мандрівника Ібн-Фадлана (перш
половина X ст.) зазначено, що на території Україн
килимами власного виробництва застеляли лави дл
померлих.

У давні часи килими для власного вжитку ткали в домашні
умовах. Виготовлення їх упродовж тривалого періоду
було одним з основних жіночих занять. Згодом килимарств
трансформується в ремесло, яким стали займатися й чо
ловіки-килимарі по всій території України. Ремісник
виготовляли килими переважно на замовлення та збу
на місцевих ринках.

Літописні джерела свідчать про розквіт килимарств
в Київській Русі в другій половині X—XII ст
У XV—XVII ст. і особливо у XVIII ст. килими вж
виготовляли в багатьох поміщицьких майстернях, ки
лимарських цехах, мануфактурах і фабриках Поділл
Волині, Галичини. Надзвичайно розвинулось у той ча
килимарство центральних, східних та південних районі
України. У панських килимарнях килими вироблял
кріпаки, у дрібних сільських, міських, монастирських
майстернях працювали ремісники і ченці. Виготовлял
тут вироби найрізноманітнішого призначення, в тому
числі й вишукані килими для панських палаців та козацьки
старшин. Частина продукції йшла на експорт.

Отже, впродовж тривалого періоду паралельно існувал
кілька форм виробництва килимів для різних верст
українського населення. Однак основна частина сільських
і значною мірою міських мешканців задовольняла власн
потреби домотканими виробами.

Наприкінці XIX ст. на українських ринках поряд з місцевою
килимовою продукцією з'явилися значно дешевші килими
фабричного виробництва, які поступово стали витіснят
з ужитку домоткані вироби. У зв'язку з широким розпов
сюдженням народного килимарства та утрудненням збуту

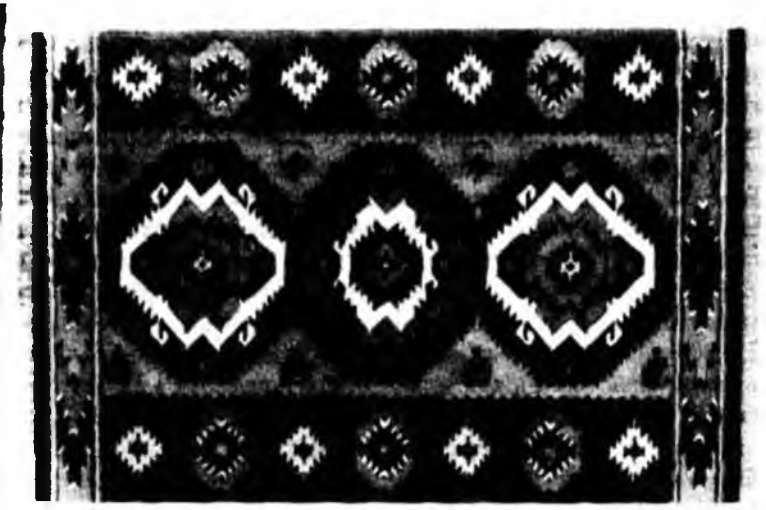

Килим. Хотин Чернівецької обл. (1965 р.)

ручнотканих виробів з-поміж ткачів виділилися найбільш спритні, які скуповували у виробників килими та вигідно перепродували їх споживачам. Діяльність таких комерсантів-посередників негативно позначилася на стані килимарського промислу, а згодом призвела до його занепаду. Тому наприкінці XIX ст. земства та інтелігенція вживали заходів щодо відродження народних художніх промислів.

Особливо результативною була діяльність Полтавського та Чернігівського губернських земств, унаслідок якої у Дігтярях (1898 р.), Кролевці (1895 р.) та інших селах були засновані зразкові килимарські майстерні, артілі тощо. Надавалася допомога ткачам у виробництві та реалізації килимів. Організовувалися експедиції по селах для вивчення і збирання рідкісних старовинних зразків тканих виробів. У майстернях учні отримували професійну освіту і згодом ставали інструкторами, які опікувалися ткацькими промислами.

На зламі XIX—XX ст. у багатьох осередках килимарських промислів Поділля та Галичини були засновані приватні майстерні та невеликі фабрики. Килими, створені за подільськими та прикарпатськими традиційними

візерунками, відзначалися високим художнім рівнем, мали великий попит і масово експортувалися за кордон.

У с. Глиняни (на Львівщині) 1889 р. на базі домашнього ткацького промислу було започатковане «Ткацьке товариство», а 1894 р. — ткацька школа для підготовки майстрів. Таке ж товариство було утворене 1882 р. і в Косові (на Івано-Франківщині); при ньому існувала професійна школа і майстерня (на той час тут було 5 учителів і 25 учнів). У Коломиї 1888 р. засновано Гуцульське об'єднання кустарних промислів, а 1895 р. — школу народного промислу. У 1905 р. внаслідок об'єднання місцевих ремісників килимарські майстерні з'явилися в селах Арданове і Ганичі (на Закарпатті). У 20-х роках у містечку Атаки (на Буковині) теж була заснована килимарська школа.

На основі цих шкіл, товариств, численних приватних майстерень у 20—30-х роках в усіх найбільш важливих промислових осередках України засновувались фабрики та
370 художньо-промислові об'єднання. До нашого часу їх діяльність не припиняється в таких центрах, як Решетилівка, Дігтярі, Глиняни, Косів, Коломия та ін. Паралельно з фабриками художніх виробів килими продовжують ткати в домашніх умовах у деяких традиційних осередках Полісся, Подніпров'я і, головним чином, західних областей України (на Гуцульщині, Поділлі, Буковині тощо).

Сировиною для виготовлення килимів здавна була вовна, льон та коноплі. Для основи застосовували однотонну, міцно скручену лляну чи конопляну, а згодом бавовняну пряжу. Для піткання добирали різнокольорову вовну. Нині через брак сировини іноді застосовують напіввовняні, синтетичні та інші нитки. Фарбували пряжу натуральними — рослинними (з відварів трав, кори) та мінеральними барвниками і закріплювали їх сироваткою, огірковим або капустяним розсолом. Тепер пряжу фарбують хімічними барвниками і закріплюють кислотою, отримуючи яскраві кольори, які, на жаль, дуже швидко линяють.

На всій території України побутували великі килими і вузькі довгі килимові доріжки — налавники, залавники, скорці, верети та щільні ворсові коци. Килимові вироби виконували як утилітарні, так й естетичні функції. Сьогодні відповідно до сучасних потреб умеблювання житла й по-

бутових запитів з'являються такі нові види килимових виробів, як накидки на крісла, стільці, журнальні столики, телевізори. Виготовляються також килимові комплекти для салонів легкових автомобілів тощо.

Тчуть килими лічильною («рахунковою»), гребінковою («кругляння») та ворсовою техніками. *Лічильну техніку* застосовують переважно на горизонтальних верстатах. Вона характерна тим, що кольорові нитки закладають у зів для переплетення з основою по всій ширині килима і прибивають їх бердом. Існує кілька різновидів цієї техніки: «закладне», «у вічко», «на косу нитку». При «закладній» нитки утка двох суміжних площин різного кольору по черзі закріплюють на одній спільній нитці основи. Під час ткання «у вічко» нитки суміжних площин, огинаючи дві сусідні нитки основи, з'єднуються лише через кілька прокидок утка, і на межі стику утворюється щілина — «вічко». Цими способами тчуть килими з геометричними або рослинними візерунками, які мають прямолінійний східчастий силует. При тканні «на косу нитку» нитку однієї кольорової площини закріплюють над суміжною на відстані кількох ниток основи, внаслідок чого отримують геометричний візерунок зі скісними зубчастими контурами.

Гребінкова техніка («кругляння») полягає в тому, що різнокольорові нитки прокладають у зів не по всій ширині, а в окремих ділянках виробу і прибивають їх відповідно до плавних заокруглених контурів візерунків дерев'яною щіткою, гребінцем тощо. Ця техніка створює широкі можливості ткання килимів з тонально-живописним трактуванням складних за формою візерунків та тла. Нею виготовляли килими переважно на вертикальних верстатах («кроснах»).

Ворсова техніка характерна тим, що на вертикально натягнутій основі горизонтальними рядами в'яжуть вузли зі шматочків різнобарвної пряжі. При цьому ворсовою ниткою захоплюють зверху дві нитки основи, обгинають кінцями знизу по одній нитці основи і витягують їх зсередини на лицеву поверхню. Для закріплення вузлів після кожного ряду вив'язаного ворсу по всій ширині прокладають кілька ниток піткання, прибивають їх щільно гребінцем і продовжують цей процес відповідно до візерунку і величини

виробу. Цією технікою в центральних і східних областях України, зокрема на Слобожанщині, ткали на вертикальних верстатах ворсові килими («коці», «коци»).

Отже, техніка ткання визначають характер візерунка. У лівобережних, центральних і подекуди в західних областях України здавна виготовляли килими переважно з рослинним орнаментом. Нині їх продовжують ткати на Полтавщині, Чернігівщині та Київщині. Найбільше таких килимів виробляють у Решетилівці, Дігтярях, Нових Санжарах та інших осередках килимарства. Незважаючи на подібність композицій, вироби кожного центру відзначаються своїми характерними особливостями.

Так, у решетилівських килимах спостерігається значна різноманітність композицій з ритмічним укладом стилізованих і водночас мальовничо трактованих квітів, листя, галузок, які легко і вільно стеляться на світлому тлі. Центральна площина килима облямована з усіх боків

темною смугою, на якій суцільно укладені галузки чи гірлянди квітів. Колорит соковитий, утворений м'якими тональними переливами пастельних охристих, сірувато-голубуватих тонів, які поєднуються з незначною кількістю зелених, вишневих, червоних та жовтих кольорів.

Композиції дігтярівських килимів у порівнянні з решетилівськими статичніші, форми рослинних мотивів менше деталізовані, а кольорова гама контрастніша. В них ритмічно укладені по вертикалі чи горизонталі поодинокі букети у вигляді галузок з квітами, бутонами, гронами винограду, фігурками пташок тощо. Обрамлення ширше і значно простіше орнаментоване, ніж на решетилівських килимах. Центральне тло цих килимів темне (чорне, темно-синє, бордове, коричневе), а облямівка світла (охристо-жовта, кремова чи біла).

Килими з геометричним орнаментом найбільше поширені в західних областях України. Їх продовжують виготовляти на Гуцульщині. Характерною особливістю сучасних гуцульських килимів є членування основного поля на три, п'ять або сім частин і поперечно-смугастий уклад основних геометричних фігур. Це здебільшого ромби з виступаючими назовні видовженими прямокутниками або загнутими гачкоподібними елементами.

Вони поєднуються з меншими поодиноко розташованими мотивами — ромбиками, скосиками, клинцями, які графічно чітко вирізняються на однотонному тлі виробу. Колорит побудований на гармонії насичених дзвінких жовто-гарячих тонів, що контрастують з невеликою кількістю білої, чорної та зеленої барв.

Традиції гуцульського килимарства наслідуються й на Коломийщині. Для коломийських килимів характерний тридільний уклад основних орнаментальних мотивів на суцільному тлі. Типові для Гуцульщини геометричні мотиви лаконічніші за формою, колорит м'якший, злагодженіший. Він базується на поєднанні теплих коричневих, охристо-золотистих, зелених, теракотових, сірих та білих тонів.

Композиції глинянських килимів побудовані на основі творчого засвоєння традицій народного килимарства західного Поділля та Прикарпаття. Вони споріднені з гуцульськими, але відрізняються від них посиленою графічністю трактування форм мотивів, переважно холодним зеленкувато-пісочним колоритом. Крім загальноприйнятого поперечно-смугастого укладу основних мотивів ромбів, тут побутує розташування їх у шаховому порядку або вирізняється центральне орнаментальне поле і облямівка.

На Закарпатті відомим осередком килимарства була Тячівщина. Тут здавна ткали килими з геометричним і стилізовано-рослинним орнаментом. Порівняно з гуцульськими, тячівські килими більш ускладнені за композицією. Крім основних ромбоподібних фігур з виступаючими назовні гачкоподібними елементами, поширені також різної величини замкнуті шести- і восьмикутні фігури з детальною розробкою внутрішнього поля. Їх розташовують на суцільному тлі і обрамляють каймою, укладають у поперечні смуги або в шаховому порядку. Найбільш вживаними є контрастні зіставлення бордових і темно-синіх, червоних і зелених, фіолетових і жовтих з незначним вкрапленням сірих, білих та рожевих барв.

Традиції подільсько-буковинського килимарства знайшли своє втілення на Хотинщині (Хотин, Атаки). Для хотинських килимів характерний переважно поперечно-смугастий уклад геометричних і геометризовано-рослинних мотивів на спільному тлі. Домінуючими мотивами

є укрупнені ромбоподібні та розеткові фігури з деталізова
ною розробкою зовнішніх і внутрішніх контурів. У ни
гострі зубчасті виступи поєднані з плавними гачкоподібним
завитками. Колорит створює поєднання чорної, червоно
або вишневої, білої та сірої барв.

У наш час килими продовжують виготовляти у домашні
умовах в багатьох традиційних осередках килимарства
Значна частина їх виробляється у західних областях Україн
(на Гуцульщині, Поділлі, Буковині тощо). Їх тчуть дл
власних потреб, на замовлення і на збут. Ця форм
виробництва килимів заснована на глибокому і всебічном
засвоєнні традицій кожного локального осередку. Вон
пов'язана з природним оточенням, базується на спадковост
родинного досвіду, залежить від місцевих стереотипів
Художній стереотип — це найбільш характерні для того ч
іншого осередку мотиви, схеми їх розташування, колорит
структура, фактура та ін. У домашньому килимарстві лиш
374 в окремих випадках найбільш обдаровані творчі особистост
вносять певні іновації в усталений принцип художньог
вирішення килимів.

Паралельно з домашнім виготовленням килимів діют
підприємства народних художніх промислів у Решетилівці
Дігтярях, Глинянах, Коломиї, Косові та інших традиційни
осередках килимарства. Тут донедавна вироблялася основн
частина килимової продукції. Незважаючи на значни
творчий потенціал народних майстрів та художників, які пр
створенні композицій в основному спираються на кращ
зразки народних виробів, килими фабрик поступаються
перед домотканими в художньому відношенні. Постійн
намагання підприємств підвищити продуктивність праці з
рахунок механізації, стандартизації та звуження асортимен
ту призводить до негативних наслідків — спрощення
композицій, збіднення колориту. Сьогодні на килимарськи
фабриках в загальній масі серійної продукції лише незначну
частку становлять високохудожні малосерійні та унікальн
авторські твори.

Останнім часом килимарство в Україні поволі занепадає
Припинили своє існування фабрики художніх виробів
у Хотині, Ганичах, Нових Санжарах та інших осередках
Скорочується виробництво килимів на діючих підприємст

вах, зменшується кількість досвідчених ткачів, зайнятих цим виробництвом, знижується художня якість виробів. Отже, актуальним і вкрай важливим завданням сьогодення є збереження і примноження традицій цього унікального виду мистецтва, справжнього художнього надбання українського народу.

§ 4. Вишивка

Вишивка — один з давніх і найбільш розповсюджених видів народного декоративно-прикладного мистецтва. Вона виникла дуже давно і передавалася від покоління до покоління. Археологічні знахідки доби палеоліту, зокрема Мізина на Чернігівщині та його аналогів, засвідчують наявність вишивки на теренах України. У похованнях перших століть нашої ери знайдено залишки вовняного одягу, оздобленого різнокольоровою вишивкою. Про масове побутування вишиваних виробів в Україні свідчать численні історичні, літературні, фольклорні та речові пам'ятки. 375

З давніх часів паралельно з традиційним домашнім виготовленням вишивок побутувало виробництво вишиваних виробів у спеціалізованих цехах, майстернях. Відомо, що у XI ст. княгиня Анна, сестра Володимира Мономаха, започаткувала навчання вишивки в монастирських школах. Тут вчили дівчат вишивати, гаптувати золотими і срібними нитками. Шиття золотом виникло на основі народного вишивання і було поширене переважно в середовищі великоможних міщанок, жінок княжого роду.

Значного розповсюдження набуло гаптування в XVI—XVII ст. у Києві, Чернігові, Корці та інших містах. Вишивальний цех створено 1658 р. у Львові. Для опанування ремеслом і отримання звання майстра учень після п'ятирічного навчання повинен був два роки мандрувати і виконувати іспитову роботу.

У XVII ст. багато ремісників гаптування мешкало в Києві та інших великих містах. Крім найрізноманітніших виробів побутового призначення тут вишивали унікальні твори мистецтва — фелони, плащаниці, інші культові атрибути. У них орнамент органічно поєднувався зі сюжетним зображенням. Збережені фрагменти вишивок X—XIII ст.

засвідчують високий рівень композицій цих твор
з древніми антропоморфними (зображення людини
зооморфними (зображення тварини) та геометризо
вано-рослинними мотивами-символами. Наприклад, в еп
трахилі XII ст., знайденій у Софійському собор
зображено жіночу постать — Оранту, п'ять чоловіч
(двоє святих і три святителі) та двох ангелів. Ме
ними закомпонований рослинний орнамент у вигляд
галузок, завитків, листочків тощо. Сюжетно-орнаментальн
композиції вишивок зображені також на фреска
та іконах періоду Київської Русі.

На рубежі XVIII—XIX ст. вишиванням, у тому числ
й гаптуванням, активно займалися в поміщицьких т
монастирських майстернях. Серед значної кількості вишит
ваних виробів виділяються скатертини, рушники, прос
тирадла з вишуканими в художньому відношенні орнамен
тальними та сюжетними композиціями (Полісся,
Поділля, Карпати, Галичина, Середнє Подніпров'я, Слобожанщина). У XIX ст. вишивка перетворюється на ремесло. Це стосується й розповсюджених у той час тамбурної та бісерної вишивок.

Зі середини XIX — на початку XX ст. сільські та міські промисли потрапляють під значний вплив замовників, які великою мірою диктували майстрам свої смаки. Це негативно позначилося на художньому рівні виробів. У цей час унас-

Рушник. Закарпаття. С. Пацканьове Ужгородського р-ну (1960 р.)

лідок зародження капіталістичних відносин на місцевих ринках з'являється дешева фабрична продукція, яка поступово стала витісняти вироби ручної роботи. Це зумовило скорочення виробництва і призвело до занепаду вишивального промислу. Заходів щодо відродження народного мистецтва, в тому числі й вишивки, вживали Київське, Полтавське, Чернігівське, Подільське земства, а в Галичині — «Стала комісія для промислових справ». Однак і вони не змогли оберегти народну вишивку від антихудожніх міщанських впливів.

На початку XX ст. у традиційних осередках художнього промислу Полтавщини, Вінничини, у Львові, Косові на базі колишніх земських майстерень почали працювати художньо-промислові артілі. У післявоєнні роки вони об'єднувалися в кооперативи, а з 1960 р. реорганізовані у фабрики художніх виробів та виробничо-художні об'єднання.

Нині вишивкою займаються на всій території України. Найбільше вишиваних виробів виготовляють у домашніх умовах. Цей вид народного мистецтва поширений і на підприємствах художніх промислів.

Основна функція вишивки — оздоблення одягу і тканин для обладнання житла. Упродовж віків у кожному регіоні України вироблялися своєрідні прийоми художнього вирішення одягових та інтер'єрних тканин. Навіть у межах сусідніх сіл існують місцеві варіанти. Є відмінності у місці розташування орнаменту, його величині, характерних особливостях мотивів, їх укладанні на площині композиції, колориті тощо.

Вишивання вбрання — давня східнослов'янська традиція. Наші предки оздоблювали жіночі головні убори — перемітки, очіпки, хустки, стрічки, чоловічі шапки; плечовий одяг — жіночі та чоловічі сорочки; верхній одяг — кожухи, безрукавки, свити, юпки та ін. Серед компонентів одягу найбільше уваги приділялося оздобленню чоловічих і, головним чином, жіночих сорочок. Основна частина декору припадала на рукав. Допоміжну роль відігравали узорні стрічки, що обрамляли горловину, пазуху, манжети тощо. В інших компонентах одягу — безрукавках, гуглях, мантах — вишивку розташовували переважно у місцях з'єднання двох полотнищ, чим до певної міри акцентували крій та підкреслювали силует.

Серед інтер'єрних тканин найбільше уваги приділялося вишиванню рушників, скатертин, наволочок та ін.

Матеріалом-основою для вишивання здавна служила домоткана вовняна, лляна, конопляна тканина. Згодом її замінили фабричного виготовлення лляні, бавовняні та вовняні матеріали (перкаль, коленкор, батист, китайка, кумач, бамбак, сураж, муслін, плис, плюш, шовк) та шкіра. На них здавна вишивали ручнопряденими лляними, конопляними, вовняними нитками. Пізніше стали застосовувати фабричну пряжу — заполоч, біль, кумач, волічку, гарус, зсукані вовняні, металеві золоті й срібні нитки, корали, перли, коштовне каміння, бісер, металічні пластинки «лелітки», гудзики, сап'янові шнурки тощо.

В українській народній вишивці поширені різноманітні техніки виконання. Відповідно до основних способів нанесення вишивальними нитками стібків розрізняють *двосторонню* і *односторонню вишивки*. До двосторонніх належать техніки «перебору», «поза голкою» і «стебелевий шов», «соснівка», «штапівка», «двостороння гладь», варіанти технік «виколювання», «вирізування», «мережання», «рубцювання» тощо. До односторонніх належать техніки, при яких вишивальні стібки накладаються з виворотного або лицевого боку тканини. Це «низинка», «занизування», «поверхнища», «набирування», «кафасор», «штапівка», «верхоплут», «бігунець», «плетінка», «кіска», «ретязь», «хрестик», «ланцюжок-тамбур», «кучерявий», «городоцький» та «бавничковий» стібки та ін. В оздобленні тканин одночасно застосовували кілька технік вишивання. Дивовижна винахідливість і талант виявилися у вміні українських майстринь поєднувати різні засоби для досягнення художньої виразності виробів.

Так, на Київщині найбільш поширені вишивки з геометричним, інколи — геометризовано-рослинним орнаментом (з квітами, листям, бутонами). Це переважно вузькі стрічки з ромбоподібними мотивами, укладеними в розетки та інші фігури. Вони сполучаються з «кривульками», хрестоподібними зображеннями тощо. Основний червоний колір доповнюється чорним та незначною кількістю жовтого. Найбільш уживаними техніками є «гладь», «набирування», «стебнівка», «поза голкою».

Для Чернігівщини характерні геометричні візерунки, в яких переважають червоний та білий кольори або червоний та синій на білому тлі виробу. Особливими декоративними якостями вирізняються чернігівські рушники з геометризовано-рослинними мотивами (розетами — квітами, букетами, вазонами) та фігурними зображеннями (птахами, людьми) тощо. Улюбленими техніками вважаються: «гладь», «набирування», «вирізування з лиштвою», «штапівка», «мережка», «хрестик», «качалочка» та ін.

Полтавщина славиться вишуканими за конфігурацією геометричними та стилізованими рослинними мотивами. Надзвичайно гарні однотонні сорочки, вишиті відбіленими нитками. Рукави в них покриті ніби памороззю — мереживом дрібних візерунків — ромбиків, прямокутників, укладених у прямі, ламані, зигзагоподібні й меандричні динамічні лінії та смуги. На плечовій частині мотиви укладені здебільшого у стрічки. Типовими техніками вважаються: «вирізування», «виколювання», «верхоплут», «настилування», «мережка», «стебнівка», «гладь», «солов'їні вічка», «довбанка», «зерновий вивід» та ін. Поширеними на Полтавщині були також сорочки, вишиті охристо-золотистими, голубими, темно-синіми та зеленкуватими нитками. Не менш оригінальні також полтавські кілкові рушники, оздоблені композиціями вазонів тощо. Орнамент зі симетрично розташованими квітами, листям, бутонами, пташками зорієнтований до центру рушника. Краї з усіх боків облямовані в'юнцем, утвореним спорідненими мотивами.

На Волині поширені геометричні (ромбо-, хрестоподібні, розетко-зірчасті) мотиви, укладені в найрізноманітніші стрічкові композиції. Іноді вони поєднуються з рослинними мотивами. Кольорова гама стримана, монохромна, основний колір — червоний, часом доповнюється вкрапленням чорного, синього або зеленого. При вишиванні застосовні техніки «заволікання», «занизування», «хрестик», «верхоплут», «настилування».

На Поділлі, Буковині та Покутті характерні геометричні мотиви (ромби, трикутники, розетки) з найрізноманітнішими за формою контурами та внутрішньою розробкою. Вони щільно укладалися в горизонтальні або скісні смуги і заповнювали рукави сорочок. Найбагатше оздоблювали

уставки сорочок. Поширені також композиції зі стилізовано-рослинними мотивами. Найбільш оригінальними серед них є «дерево життя», яким прикрашали переважно рукава жіночих сорочок. Поширеною у цих регіонах є вишивка білим по білому, суцільним червоним, вишневим або чорним кольором. Іноді поєднували дві основні барви, до яких вкраплювали жовту і синю. Найбільш вживаними техніками вважаються «кучерявий стіб», «настилування», «штапівка», «качалочка», «хрестик» та ін.

Для Львівщини властиві рослинні мотиви (плавно окреслені квіти, листки, галузки), укладені в стрічки (на сорочках, кабатах, запасках) та вільно розкидані на площині або вибудувані в шаховому порядку (на хустках, бавницях). Домінують рослинні мотиви, які поєднуються з дрібними геометричними. Колорит насичений, дзвінкий, утворений сполученням червоної, синьої, білої, зеленої, жовтої барв. Поширеними техніками вишивання є «гладь», «стебнівка», «гапт», «бавничковий» та «городоцький» стібки тощо.

380

На Гуцульщині вишивки вирізняються різноманітністю композиційного вирішення — геометричних, іноді геометризовано-рослинних мотивів та багатством колориту. Переважають з'єднані між собою видовжені ромби з філігранною розробкою форм. Їх доповнюють дрібні розети, хрестоподібні фігури, трикутники та інші мотиви. Вони щільно заповнюють стрічкові узорні площини, створюють складний ритмічний лад, який завдяки надміру діагональних ліній набуває динамізму. Кольорова гама базується на поєднанні яскравих контрастних барв — чорної, червоної, вишневої, оранжевої, жовтої, синьої, голубої, фіолетової та зеленої. Найбільш вживаними техніками вишивки є «низинка», «кучерявий стіб», «хрестик», «стебнівка», «кіска», «поверхниця», «штапівка», «настилування», «обмітка».

На території Лемківщини поширені вишивки з переважанням рослинних мотивів. Це симетрично розташовані галузки з листків, квітів, пуп'янків. Подекуди трапляються стрічкові композиції з геометричних та стилізовано-рослинних мотивів. Кольорова гама стримана, побудована на поєднанні основної червоної барви з незначною кількістю темно-синьої або чорної. Іноді вони доповнюються зеленим, фіолетовим та жовтим кольорами. Улюблені техніки:

«стебнівка», «поза голкою», «ланцюговий стіб», «хрестик». Як і на Бойківщині, тут було поширене вишивання по складках — біля комірів та манжетів сорочок, на запасках, фартухах тощо.

Традиційними для Бойківщини є стрічкові композиції, утворені провідним мотивом — ромбом та підпорядкованими йому квадратами, ламаними лініями, трикутниками, зубцями, розетами, напіврозетами тощо. Трапляються й сітчасті композиції, в яких основні мотиви — ромб або квадрат утворюють прямокутну чи діагональну сітку, заповнену дрібнішими елементами (розетками, хрестиками, цяточками тощо). Стилізовано-рослинний орнамент, утворений вазонковими мотивами, галузками з чотирьох-, шести-, восьмипелюсткових квітів, листків та ін. Найбіш уживаними вважаються техніки: «стебнівка», «поверхниця», «гладь», «хрестик», «вирізування», «виколювання», «низинка».

Викристалізовані у процесі історичного та культурного розвитку мотиви орнаменту, композиції та колорит, характерні для кожного регіону України, наслідуються в наш час. Значна частина сучасних вишивок виробляється на підприємствах народних промислів. У багатьох осередках України працює чимало талановитих вишивальниць, творчість яких відзначається смаком і оригінальністю. При створенні своїх композицій вони спираються на багаті традиції української вишивки, збагачують їх новими надбаннями. Народні майстри репрезентують сучасну українську вишивку на численних виставках як в нашій країні, так і далеко за її межами, демонструючи повсюдно високий художній рівень своїх творів.

§ 5. В'язання

В'язання — популярний в Україні вид домашніх жіночих занять, який полягає у виготовленні суцільного полотна або окремих виробів переплітанням нитки у вигляді петель. Воно існувало з давніх часів, але через нетривкість матеріалів до нашого часу не дійшли зразки цього виду народного мистецтва. Однак літературні джерела засвідчують існування в'язаних виробів уже в XI ст. Витвори пізніших часів (XIX—XX ст.) зберігаються в музейних колекціях.

Матеріалом для в'язання служили ручнопрядені лляні, конопляні, вовняні, а згодом фабричні — бавовняні, вовняні, шовкові металеві та синтетичні нитки.

Ручне в'язання здійснювалося з допомогою гачка (дерев'яного, кістяного або металевого) і за участю двох або п'яти спиць. У наш час для в'язання застосовують також в'язальні або трикотажні машинки. Відповідно до цього в'язання буває *ручне* і *машинне*.

Техніки ручного в'язання в західних областях України, зокрема, на Гуцульщині, називають *плетінням*. Цим доволі поширеним видом ремесла і художньої творчості споконвіку займалися в домашніх умовах жінки й дівчата не лише в селянських, а й міщанських родинах. Вони розробили численні варіанти технік плетіння. Найпоширенішими техніками ручного в'язання гачком є «ланцюжок», «стовпчики», «зубці» та ін. Значно більше технік виконання існує при ручному в'язанні спицями. Основними серед них

є «панчішне», «резинка», «у кіску» тощо.

Застосовуючи розмаїті техніки ручного в'язання, українські жінки здавна виготовляли найнеобхідніші в побуті вироби — компоненти народного вбрання. Це окремі види плечового одягу (безрукавки, светри), головні убори (шапки), шкарпетки, рукавиці, панчохи, стрічки для оздоблення кептарів, кожухів тощо.

Численні варіанти виконання плетених виробів дозволяють отримати узорні полотнища різної структури, фактури і щільності. Залежно від застосування грубої чи тонкої ручнопряденої або фабричної пряжі можна досягти того чи іншого художнього ефекту. Народні майстри виявили велику фантазію та майстерність у в'язанні й доволі складних за композицією багатоколірних виробів. Вони нагадують вишивані або ткані узорні компоненти вбрання.

Домашнє в'язання гачком і спицями — улюблений і масовий поширений у наш час на всій території України вид творчості. Талановиті майстрині створюють вишукані в художньому відношенні светри, сукні, костюми і навіть свитки та пальта. Творчо переосмислюючи традиційні принципи декоративного вирішення народного вбрання, вони розробляють сучасні зразки оригінальних виробів, оздоблюють їх різнокольоровими китицями, крученими або плетеними шнурами та ін.

В останні десятиліття трудомістка техніка ручного в'язання все частіше заміняється машинною. В домашніх умовах широко використовуються ручні в'язальні машини або апарати. У трикотажній промисловості застосовують напівавтоматичні й автоматичні машини. Основними техніками машинного в'язання є *поперечно-в'язальна і поздовжньо-в'язальна.*

Крім виготовлення в'язаних виробів на побутовому рівні, в наш час займаються цим видом творчої праці провідні народні майстри та художники-фахівці. Деякі в'язані вироби в останні десятиліття виготовляють і на підприємствах художніх промислів.

§ 6. Художня обробка шкіри

Обробка тваринних матеріалів належить до найдавніших трудових процесів, які передували плетінню, ткацтву та іншим заняттям. Шкіра та хутро тварин з незапам'ятних часів служили людині для утеплення і прикрашання тіла, а також використовувалися для побутових потреб.

Незважаючи на відсутність речових пам'яток, які через нетривкість матеріалу не збереглися до нашого часу, знайдені археологами зразки знарядь на території України свідчать, що їх застосовували для обробки шкір у добу скіфо-сарматської культури.

Археологічні знахідки шкіряного одягу, взуття, головних уборів засвідчують використання шкіри у II тис. до н. е. У дослов'янський період уже відомо було фарбування шкір. Упродовж тривалого періоду історичного розвитку існувала домашня обробка шкір та виготовлення з них найнеобхідніших у побуті виробів господарського призначення, одягу та взуття. В умовах натурального господарства обробка шкір з домашнього ремесла трансформувалася у такі промисли, як чинбарство (первісна обробка сировини); лимарство (виготовлення предметів упряжі); шевство (пошиття взуття); кушнірство (пошиття вбрання); палітурництво (виготовлення шкіряних оправ) та ін.

Про високий художній рівень обробки шкір у часи Київської Русі свідчить широкий асортимент виробів: кольорове сап'янове взуття, оздоблене малюванням, гаптом і дротом, хутряне вбрання, оправи для книг, військове спорядження

(піхви для зброї, сідла, щити), одяг (кожухи, безрукавки, пояси, сумки, головні убори) та ін. У X—XI ст. шкірка хутряного звіра на Русі була грошовим еквівалентом у торгівлі; нею сплачували й данину.

Обробка шкір та виготовлення з них необхідних у побуті виробів, які упродовж століть існували у формі домашнього ремесла і промислу, супроводжувалися постійним удосконаленням досвіду і примноженням арсеналу художніх засобів. Матеріалом для усіх видів виробів служила натуральна шкіра, а з XX ст. — штучна. Внаслідок механічної або хімічної обробки шкір тварин їм надавали найрізноманітніших фізико-технологічних властивостей і естетичних якостей: стійкості й міцності при стискуванні, розтягуванні, стиранні; гнучкості й еластичності; придатності до зшивання, вишивання, тиснення, плетіння, інкрустації, аплікації тощо. Натуральну шкіру класифікують за видами сировини, технологією дублення й опорядження. Поширеними гатунками шкір є:

384

сириця (вичинена, але недублена шкіра великої рогатої худоби);

пергамент (вичинена, недублена, тонка шкіра буйволів та свиней);

шевро (тонка, м'яка, щільна, вичинена і дублена шкіра молодих кіз або козенят);

сап'ян (тонка, м'яка, дублена шкіра кіз, овець, телят найрізноманітніших кольорів);

замша (м'яка, гнучка, оксамитова шкіра сарн, лосів, диких кіз, овець, телят);

юхт (м'яка, тонка, дублена шкіра коней і свиней) та ін.

Основними техніками художньої обробки шкіри є:

шиття (зшивання однотонними або кольоровими нитками);

вишивання (оздоблення шкіряних виробів кольоровими вовняними, лляними, бавовняними та шовковими нитками стебнівкою, гладдю, хрестиком);

аплікація (декорування поверхні виробів клаптиками сап'яну, вовняними і шовковими шнурками, тороками, китицями та шкіряними витинанками);

набивання металу (з'єднання і оздоблення деталей виробів капслями, гудзиками, великими пласкими металевими кружечками);

Верета. Конопля, вовна, ремізно-човникове ткання. Івано-Франківська обл., Снятинський р-н. Поч. XX ст.

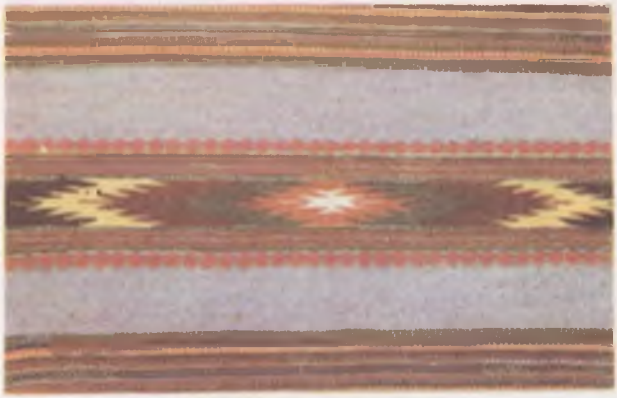

Верета. Вовна, килимове і перебірне ткання. Гуцульщина (Косівський р-н). Поч. XX ст.

Верета. Вовна, ремізно-човникове ткання. Прикарпаття. Поч. XX ст.

Перемітка (фрагмент). Бавовна, вовна, перебірне ткання. Гуцульщина. XIX ст.

Рушник. Бавовна, перебірне ткання. Закарпатська обл., Туриця. 1980-ті роки.

Пояси (крайки). Вовна, ремізно-човникове ткання. Львівська обл., Яворів. Кін. XIX ст.

Верета. Конопля, вовна, ремізно-човникове ткання. Івано-Франківська обл., Снятинський р-н. Поч. XX ст.

Ліжник «Сливовий». Вовна, килимове ткання. Івано-Франківська обл., Яворів. 1970-ті роки.

Пояси (крайки). Вовна, ремізно-човникове ткання. Львівська обл., Яворів. Кін. XIX ст.

Килим. Вовна, килимове ткання. Київщина. Кін. XIX — поч. XX ст.

Килимок-запаснік. Вовна, килимове ткання. Східне Поділля.

Жіноча сорочка, уставка рукава. Заполоч, Городоцький шов. Львівська обл., Городок. Поч. XX ст.

Килим. Вовна, килимове ткання. Поділля. XIX ст.

Килим. Вовна, килимове ткання. Тернопільська обл. Поч. XX ст.

Ліжник «Сливовий». Вовна, килимове ткання. Івано-Франківська обл. 1970-ті роки.

Фрагменти вишивки. Заполоч, гапт (гаптування). Івано-Франківська обл., Долина. 1920—1930 рр.

Фрагмент вишивки чоловічої сорочки (пазуха). Заполоч, лічильна гладь, хрестик. Волинська обл. 1920-ті роки.

Фрагмент вишивки чоловічої сорочки (пазуха). Заполоч, хрестик. Рівненська обл. 1930-ті роки.

Фрагмент вишивки чоловічої сорочки (пазуха). Заполоч, хрестик. Київська обл.

Фрагменти вишивки. Заполоч, бісер, гаптування. Івано-Франківська обл., Калуш, 1920—1930 рр.

Фрагмент вишивки. Заполоч, бісер, сухозліт-ка, хрестик, ланцюжковий шов. Чернівець-ка обл. Поч. XX ст.

Фрагмент вишивки. Заполоч, сухозлітка, хрес-тик, ланцюжковий шов. Чернівецька обл. Поч. XX ст.

Фрагмент вишивки. Заполоч, хрестик. Чернівецька обл. Поч. XX ст.

Фрагмент вишивки. Заполоч, лічильна гладь. Чернівецька обл. Поч. XX ст.

Фрагмент вишивки. Заполоч, низинка. Чернівецька обл. Поч. XX ст.

Фрагмент вишивки. Заполоч, хрестик. Чернівецька обл. Поч. XX ст.

Жіноча сорочка, уставка рукава. Вовна, стебнівка, набирування, штапівка. Тернопільська обл., Заліщицький р-н. Кін. XIX ст.

Жіноча сорочка, уставка рукава. Вовна, низинка, регязь. Тернопільська обл., Борщівський р-н. Кін. XIX ст.

Жіноча сорочка, уставка рукава. Вовна, низинка, ретязь. Івано-Франківська обл., Верховина (Жаб'є). Кін. XIX ст.

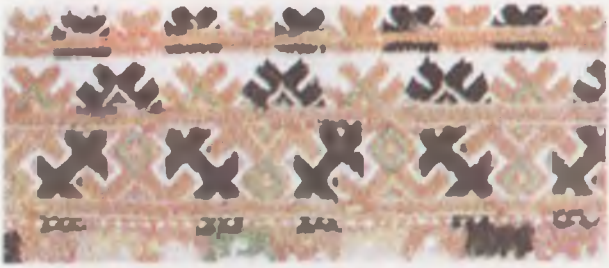

Жіноча сорочка, уставка рукава. Вовна, замкова низинка. Тернопільська обл., Заліщицький р-н. Кін. XIX ст.

Ташка. Шкіра, метал. Івано-Франківська обл., Косівський р-н. Кін. XIX ст.

Чоботи жіночі «Чорнобривці». Покуття. Кін. XIX — поч. XX ст.

Пояси (фрагменти). Шкіра, латунь, лиття, гравіювання. Львів. XVI – XVII ст.

Сопілка. Дерево, різьблення, випалювання. Гуцульщина. Кін. XIX поч. XX ст.

Цукорниця. Явір, точення, різьблення, інкрустація. Івано-Франківська обл., Косів. 1920-ті роки.

Скринька. Осика, столярство, різьблення, інкрустація металом. Івано-Франківська обл., Косів. 1979 р.

Рахва. Дерево, точення, різьблення, інкрустація. Івано-Франківська обл., Печеніжин. 1985 р.

Скринька. Вільха, столярство, розпис. Львівська обл., Яворів. 1949 р.

Писанка. Дерево, точення, різьблення, розпис. Полтавщина. Кін. XIX — поч. XX ст.

Барильце. Дерево, точення, розпис. Дніпропетровська обл., Петриківка. 1975 р.

Ополоник і бочечка. Липа, вирізування, точення, різьблення. Полтавська обл., Мала Кахнівка. 1990 р. Бочечка. Липа, точення, різьблення. Київська обл., Тетерів. 1977 р.

Баклага. Дерево, точення, розпис. Закарпаття. Поч. XX ст.

Сільничка. Явір, розпис. Львівська обл., Новояворівськ. 1983 р.

Скринька. Осика, різьблення. Село Вілька (тепер Польща). 1939 р. Таріль декоративний. Липа, різьблення. Львів. 1950-ті роки.

Таріль декоративний. Дерево, точення, розпис. Слобожанщина. Поч. XX ст.

Посудина. Липа, точення, розпис. Дніпропетровська обл., Петриківка. 1976 р.

Сумка жіноча. Косів Івано-Франківської обл. (1985 р.)

тиснення (холодне — прес-формою, контурне — ручне і гаряче — розігрітою металевою формою);
ажурне вирізування (вибивання прорізних геометричних елементів орнаменту металевими пробійчиками з наступним підкладанням кольорової шкіри);
плетіння (прикрашання шкіряних виробів взаємним перехрещуванням вузьких кольорових пасочків).

Традиція декорування шкіряних виробів сягає глибини віків. При виготовленні тих чи інших предметів побуту, компонентів одягу чи інтер'єру українці здебільшого поєднували кілька технік. Так, аплікацію сап'яном і сукном сполучали з нашиванням вовняних шнурів, тасьм, китиць, металевих капслів на кожухи, кептарі тощо. Хутряні вироби (овчини та ін.) оздоблювали здебільшого вишивкою нитками.

За призначенням шкіряні вироби поділяються на три групи: для одягу, обладнання житла та господарських потреб. До *одягових шкіряних виробів* належали: головні убори, верхній плечовий одяг і взуття. Доповненням служили паски, торбинки й прикраси. Багатством і різноманітністю художнього вирішення вирізнялись святкові кожухи й безрукавки, шапки, паски та торбинки різних регіонів України.

В *обладнанні інтер'єру* використовувалися шкіряні вироби для оббиття меблів, декорування стін, виготовлені переважно цеховими майстрами і прикрашені тисненням, розписом та ін. До *шкіряних виробів господарського призначення* належить кінська збруя: святкова упряж (сідла, шлеї, хомути, нашийники, нагрудники та ін.) пишно прикрашалася металевими гудзиками, кільцями, пряжками, вовняними китицями тощо. Наприкінці XIX — на початку XX ст. у зв'язку з розвитком промислового виробництва скорочується виготовлення шкіряних виробів у домашніх умовах, уповільнюються темпи росту шкіряних промислів. Художня обробка шкіри поступово занепадає. Лишень поодинокі майстри традиційних осередків, головним чином, західних областей України (зокрема, Гуцульщини) займалися цим видом ремесла і промислу.

У 70—80-х роках художня обробка шкіри в Україні (на Гуцульщині, Буковині, Покутті та Поділлі) починає відновлюватися. На основі досконалого вивчення традицій декоративного вирішення народних виробів майстри та художники створили оригінальні зразки сучасних декоративних сумок, поясів, футлярів, гаманців, книжкових оправ та адресних папок. Поряд з усталеними застосовуються й нові художньо-технічні засоби. У сучасних виробах найбільш вживаними техніками є тиснення по шкірі, ажурне вирізування з підкладуванням, аплікація шкірою і металом, вишивання кольоровими нитками, плетення ремінцями та ін. Іноді застосовуються й призабуті техніки — карбування, випалювання, розпис по шкірі тощо. Отже, давні народні традиції не лише плекаються, але й отримують ніби друге життя.

§ 7. Деревообробництво

Деревообробництво — виготовлення оригінальних виробів з дерева для побуту, церковного богослужіння, знарядь господарської діяльності тощо. Це найдавніший вид українського народного мистецтва. За способами обробки деревини деревообробництво поділяють на такі галузі: *теслярство, столярство, бондарство, токарство та різьблення.*

Майстри вміло добирали деревину для художніх виробів, враховуючи її фізичні та декоративні якості: твердість, розколюваність, гнучкість, колір, фактуру та ін.

Літописні відомості й археологічні знахідки підтверджують широке застосування у давні часи дерев'яного посуду, простих меблів, засобів транспорту тощо. Декотрі з них, крім доброї конструктивної форми, мали різьблений і розписний декор. Тодішні майстри вже володіли пласким різьбленням, рельєфним, контррельєфним, ажурним і круглим.

Монголо-татарська навала на Київську Русь 1237—1240 рр. не завдала значної шкоди деревообробним ремеслам, осередки яких були розташовані в поселеннях лісистої важкодоступної місцевості.

У XIV—XVI ст. деревообробництво, покликане забезпечити простих людей і феодальну знать необхідними виробами з дерева, поширювалося в Україні повсюдно. Для власних потреб селяни виготовляли деякі предмети хатнього обладнання, господарський реманент тощо. Складніші вироби або деталі вони замовляли у місцевих майстрів за відповідну оплату.

Сільські деревообробні промисли, як і інші ремесла, все більше відокремлювалися від рільництва. Характерною особливістю була спеціалізація у виготовленні місткого та дрібного бондарського посуду, ложок тощо. Однак селяни не полишали хліборобства, для багатьох з них заняття ремеслом залишалося допоміжною галуззю в осінньо-зимовий період.

Сільські теслярі, бондарі, столярі виготовляли і вивозили на провінційні ринки (ярмарки) необхідні знаряддя праці, засоби транспорту, меблі, хатнє начиння, оздоблене різьбленням та розписом. Народні майстри XIV—XV ст. успадкували і розвинули традиційні прийоми деревообробництва Київської Русі. Урізноманітнювалися основні типологічні групи виробів, різьблення, деякі орнаментальні мотиви тощо.

До рідкісних пам'яток різьблення XV ст. належать ручні дворамені хрести, оздоблені орнаментальними мотивами, написами і мініатюрами: «Розп'яття», «Зняття з хреста», «Причастя», «Умивання ніг» та ін.

З XVI ст. походять ікони, частини яких (тло, німби й облямування) орнаментовані різьбленням, а пізніше — тисненням дерев'яною матрицею по левкасу. Така попередня

пластична обробка живописних ікон не тільки розмежовувала, членувала площини зображення, а й тамувала одноманітний полиск дзеркально золоченої поверхні. В орнаментиці переважали хвилясті, прямі, скісні та перехресні лінії-жолобки. Ікони, декоровані рослинними мотивами, мають аналогії серед давніх книжкових мініатюр та гравюр.

Деяке уявлення про технічні й художні особливості різьблення народних майстрів дають кахлі XV—XVI ст., відтиснуті у дерев'яних формах. Трапляються орнаментальні мотиви тригранно-виїмчастого різьблення, рослинні мотиви і сюжетні зображення, виконані контррельєфно.

Творча праця народних майстрів-деревообробників застосовувалась у багатьох галузях. Теслярі-будівничі водночас володіли різними техніками різьблення і профілювання.

У різьблених одвірках, скобах та сволоках на зовнішніх карнизах дерев'яної архітектури XVII—XVIII ст. Подніпров'я та Слобожанщини переважали соковиті пластичні мотиви — іоніки, намистинки, «сухарики» тощо. У Карпатах різьблення на одвірках було пласким і складалося з кола, заповненого тонким дрібним візерунком, та стрічки у вигляді крученої «вірьовки».

Теслярі Подніпров'я, Поділля і Прикарпаття виготовляли й оздоблювали різьбленням дерев'яні предмети господарського вжитку: вози, сани, ярма, тарниці, притики, кісята та ін. Профільовані лави, різьблені скрині, столи, різноманітні стільці, полиці та божниці, тобто основне хатнє обладнання, виготовляли переважно на замовлення.

Найдавніші пам'ятки дерев'яного сільського транспорту, оздоблені різьбленням, дійшли до нашого часу. Зокрема чумацькі вози XVIII ст., що походять з Березова Великого та Печеніжина (Івано-Франківська область), зберігаються у Київському та Львівському історичних музеях.

У народному побуті XVII—XVIII ст. поряд з керамічним посудом часто застосовувався дерев'яний (миски, тарілки, яндови, салатниці, ступки, сільниці, бочечки тощо), який виготовляли на продаж бондарі Подніпров'я, Слобожанщини, Поділля та ін. Особливо цікавими були миски для косарів — яндови та ковганки для замісу тіста. Вони

завжди були круглої форми і мали два або чотири вушка для перенесення і завішування на стіну. Їх орнаментували з зовнішнього боку, і декор добре «читався», коли миски завішували догори дном або ставили на поличці.

Зі середини великі миски найчастіше розписували фарбами. Дотепер таких виробів збереглося небагато. У Рівненському краєзнавчому музеї є велика дерев'яна миска-корець XVII ст., ручку якої оздоблено скісними лініями плаского різьблення; у Чернігівському історичному музеї — миска-корець XVIII ст., ручку якої прикрашено великою розеткою, виконаною виїмчастим різьбленням. Так само оздоблено й дерев'яні посудини на кашу та сіль.

У XVII—XVIII ст. пласким різьбленням народні майстри прикрашали деякі види знарядь праці та військового спорядження — самопали, рушниці, пістолі тощо. Дерев'яні порохівниці-натруски у формі баклаг, рогів і сердець декорували геометричними візерунками, інкрустували мідними цвяшками, підківками та спіралеподібними дротиками.

У XVII—XVIII ст. набуло поширення ажурне різьблення церковних іконостасів та інших предметів культового призначення. Кіоти, аналої, підсвічники, патериці, ручні хрести, пан'кадила, скриньки виробляли переважно монастирські майстри та сільські деревообробники.

Ручні та напрестольні хрести виготовляли з місцевих порід дерева, іноді з кипарису. Їх прикрашали пласким різьбленням геометричних мотивів і фігурних зображень (у XVII ст. — з ледь окресленими формами і складками одягу). Найкращими зразками хрестів з графічно-площинним

Таріль. Львів (1954 р.)

різьбленням були витвори Якова Лукавецького 1669 р., хрести 1680—1686 рр. різьбяра Кузьми. До групи пам'яток з рельєфним зображенням належать ручні хрести Василя Поповича 1639 р., 1675 р. з Острова біля Галича, 1687 р. з Судової Вишні та різьбяра Іосифа 1697 і 1698 рр.

Пласким, рельєфним або круглим різьбленням оздоблювали дерев'яні свічники, зокрема з П'ятницької церкви у Львові, Миколаївської церкви у Сокалі на Львівщині та з Тернівки, що на Київщині.

Провідними регіонами художніх деревообробних промислів в Україні у XIX ст. були Подніпров'я, Полісся, Поділля, Карпати. У багатьох місцевостях оздоблювали профілюванням та пласким різьбленням дерев'яні деталі архітектури, виготовляли транспортні засоби та знаряддя праці, прикрашені різьбленням або розписом, продавали на ярмарках предмети хатнього вжитку.

З середини XIX до першої третини XX ст. у Полтаві
390 працювала родина майстрів Юхименків (Іван, Федот, Прокіп — батько, син, онук). Вони виготовляли іконостаси, меблі, побутові предмети, вміло використовуючи мотиви народного орнаменту.

У деяких селах Західного Полісся покрівля часто завершувалася «шпилями». Їх вирізували у вигляді сонця, півника або коника. Усі ці фігурні зображення мають дуже давнє коріння, яке сягає, мабуть, поганських часів. Тоді ці мотиви наділялися магічною силою — відвертали усе зле від житла.

Вишуканою формою і багатим різьбленням вирізнялися серед інших сани, виготовлені у м. Літин та с. Поташня на Поділлі у другій половині XIX ст.

У XVIII—XIX ст. на Гуцульщині ажурним і круглим різьбленням декорували іконостаси, свічники; жолобкуватим контурним — ікони, скрині, сволоки, токарний та бондарський посуд. У гуцульських селах тоді працювали десятки талановитих майстрів художньої обробки дерева. Однак лише у другій половині XIX ст., з початком творчої діяльності Шкріб'яків (Юрій, Василь, Микола і Федір — батько з синами) з Яворова Косівського району, в традиційному художньому деревообробництві сталися важливі зміни.

Юрій Шкрібляк (1822—1885 рр.) вважається засновником сучасної школи гуцульського художнього деревообробництва. Початкові навички у виготовленні виробів з дерева він ще юнаком набув у батька-бондаря. Згодом самостійно опанував токарство, різьблення і випалювання. Гладку поверхню геометричних мотивів орнаменту на тарілках, баклагах, коробках, пляшках він поєднував з «ільчатим письмом», домагаючись фактурного контрасту, і тим самим значно посилював декоративну виразність.

Народні гуцульські різьбярі Марко Мегединюк (1842—1912 рр.) зі с. Річка та Василь Девдюк (1873—1951 рр.) з Косова на Івано-Франківщині розробили колористичне декорування виробів. Перший майстер оздоблював вироби тільки різнокольоровим бісером — «кораликами», а другий — виключно інкрустацією деревом, бісером, металом і перламутром, на завершення — поліруванням.

На Бойківщині у селах перед фасадною стіною хати прибудовували піддашок з масивними одвірками, які звужували і заокруглювали догори та прикрашали різьбленням у вигляді орнаментальних смуг, розташованих у нижній частині. Тут також профілювали стовпи, що надавали спорудам чарівної легкості та привабливості. 391

Меблі, посуд та дрібні господарські речі бойківські майстри оздоблювали гравійованим різьбленням, ощадливо будуючи чіткі та лаконічні геометричні орнаменти з невеликої кількості елементів та мотивів (клинці, «кривулі», ромби, очка, розети тощо).

На Лемківщині наприкінці XIX — на початку XX ст. набуло поширення кругле, рельєфне та ажурне різьблення на дереві у селах Вілька і Балутянка. Лемківські різьбярі, крім малої скульптури, виготовляли посуд, попільнички, рамочки, палиці, іграшки, прикрашаючи їх рельєфними орнаментами у вигляді листя калини, каштана, клена, соняшника тощо.

На початку XX ст. і в наступні десятиріччя художня обробка дерева на Україні залишалася на високому рівні передусім у регіонах, багатих на ліс, де плекалися давні традиції деревообробництва. У цей період працювали талановиті майстри-одноосібники, які виготовляли ложки, дерев'яний

посуд, скрині та інші побутові речі, необхідні в господарстві. Особливим попитом користувалися скрині. На Полтавщині їх розписували квітковим орнаментом, іноді різьбили, а на Поділлі обковували металевими ажурними бляхами.

Унаслідок примусової колективізації, зокрема передачі коней у колективну власність, відбувався відчутний занепад виготовлення транспортних засобів у традиційних осередках: Лохвиці, Гайсині, Поташні та ін. Цілком припинилося вироблення культових різьблених предметів, закривалися іконостасні майстерні.

У 30-ті роки все більшої ваги набували деревообробні художньо-промислові артілі. На меблевих фабриках Полтави, Києва, Житомира та інших міст України створювали різьбярські цехи, де займалися декоруванням продукції.

У повоєнні роки відновили діяльність деревообробні артілі в Косові, Львові, Ужгороді, Чернівцях, тоді як відомо
392 підприємство художнього різьблення у Полтаві перестало існувати.

У 60—70-х роках художні вироби з дерева на Гуцульщині зазнали помітних змін: оновилася форма, декор став стриманішим. Різьблений та інкрустований орнамент вже не заповнював форми. Залишалися вільні від декору площини, що виявляли природну красу деревини, полегшували сприйняття твору. Значно розширився асортимент бондарського посуду. Водночас із відкриттям храмів відновлювалося виготовлення з дерева традиційних церковних атрибутів.

§ 8. Художнє плетіння

У кам'яному віці люди вже знали найважливіші техніки плетіння, уміли виплітати мати й місткості для зберігання зерна. Ажурно плетені господарські вироби виготовлялися в добу Київської Русі та в наступні століття. Одним із доказів цього є часте застосування плетінчастих візерунків в оздобленні рукописних книг та в ювелірній справі.

З XV ст. в Україні виплітали солом'яні брилі — літній головний убір для чоловіків. Художня форма їх залежала від співвідношення висоти циліндра зі шириною крис та декоративної фактури плетеної поверхні (стрічкова, зубчаста, кіскоподібна та ін.).

У XVIII—XIX ст. лозоплетіння і рогозоплетіння розповсюдилися головним чином у місцевостях, прилеглих до річок та озер, а вироби зі соломи — у районах вирощування жита й пшениці. У Карпатах і на Поліссі сировиною для плетіння було коріння сосни, гілки ліщини, луб тощо. Найбільше осередків плетіння налічувалося в Київській, Чернігівській, Полтавській, Подільській та Волинській губерніях, а також у Галичині. Тут виготовляли з лози густоплетені й ажурні кошики циліндричної, овальної і півсферичної форм для транспортування продуктів збиральництва та ін. Легкі й зручні рогозяні кошики у вигляді торбинок з двома ручками були до вподоби селянкам і міщанкам.

Наприкінці XIX ст. в Україні діяло понад десяток навчальних майстерень і шкіл, які спричинилися до розвитку промислу художнього плетіння. З 1905 р. центральні кошикарські курси працювали у Львові. На початку XX ст. на фабриках лозоплетіння і в кустарних майстернях виготовляли меблі, дорожні речі, кошики, знаряддя праці, дитячі іграшки тощо.

У 20-х роках було засновано артілі художнього плетіння у колишньому с. Гусинці на Київщині, с. Білецківці на Полтавщині, с. Боромлі на Сумщині, у Чернігові та ін. Народні майстри продовжували виплітати в артілях звичні для себе предмети усталених форм і конструкцій.

У 50-х роках відновлюється робота майже всіх довоєнних артілей плетіння виробів, засновуються нові підприємства. Цехи лозоплетіння обладнуються машинами для механічної обробки лози.

Нині в Україні налічується понад 30 підприємств художнього плетіння та чимало осередків, які функціонують як домашній промисел. Плетінням з рогози, соломи та обгорток качанів кукурудзи займаються переважно поодинокі майстри, не пов'язані з діяльністю підприємства.

Із соломи виплітають капелюхи, серветки, іноді унікальні скриньки, твори декоративної пластики — так звані різдвяні «діди». Жіночі й молодіжні торбинки з обгорток кукурудзяних качанів виготовляють переважно на Закарпатті.

У наш час плетені вироби з природних матеріалів набули особливої популярності, оскільки є зручними й естетичними.

§ 9. Гончарство

Гончарство — виготовлення з опаленої гончарної глини різноманітних виробів, зокрема посуду, кахлів, іграшок тощо. Це досить стародавнє ремесло виникло в епоху неоліту, а згодом стало різновидом народного мистецтва. Глина є пластичною під час формування і досить твердою після випалу (близько 900°). Має широкий спектр природних барв — од білої, кремової, охристої до червоної, коричневої і темно-сірої. Чарівного ефекту гончарним виробам надають керамічні фарби, виготовлені з кольорової глини (ангоби), а також прозорі та декоративні поливи (глазурі).

Первісні гончарі формували вироби вручну, обліплюючи кошичок, камінь, дерев'яну форму скибками глиняної маси завтовшки в палець або обкручуючи за спіраллю стрічку глини, поступово зліплюючи і вивершуючи конусоподібну посудину з гострим дном. Посуд виходив товстостінний,
394 з порушенням округлості та силуету форми. Однак ця примітивна стародавня техніка витримала конкуренцію з гончарним кругом і була добре відома слов'янам.

Винахід гончарного круга (IV тис. до н. е.), спочатку ручного й повільно обертового, а у середньовіччі швидкісного, з ножним приводом, став переворотом у розвитку гончарного ремесла. Техніка точення на крузі давала змогу не лише збільшити випуск продукції, а й поліпшити її художній рівень. Посуд, виготовлений на крузі, досить легкий, тонкостінний, з гармонійно-симетричними обрисами форми, чіткими орнаментальними смугами, лініями тощо.

У гончарстві народні майстри користувалися кількома техніками декорування: ритування, глянсування, ріжкування, фляндрування, штампик і ліплення. *Ритування* («уріз», продряпування, гравіювання) — це спосіб нанесення заглибленого жолобка дерев'яною паличкою або цвяхом на поверхню сирого черепка. *Глянсування*, або *лощення*, роблять гладким предметом (переважно камінчиком) по сухому черепку лінії, смуги тощо. При *ріжкуванні* ріжок наповнюється ангобом. У маленький отвір у його нижній частині вкладається гусяче перо або скляна трубочка, і цівка ангобу лягає на поверхню виробу. У сучасних техніках ріжок замінений на гумову грушу. Ріжкуванням майстри прово-

дять прямі й хвилясті лінії, наносять цятки, розетки, листочки та інші орнаментальні елементи. *Фляндрування* — це з'єднання за допомогою гострого предмета трьох або чотирьох стрічок ангобів, подібно до мармурових розводів, — чітких і зигзагоподібних.

У гончарстві сьогодні розрізняють чотири роди виробів: посуд різноманітного призначення; сакральні предмети (хрести, ікони, свічники тощо); іграшки; предмети для обладнання житла (кахлі, вази, підвазонники тощо).

З утворенням Давньоруської держави у X ст. поступово зростає виробництво гончарного посуду, особливо у містах. На виробах з'являється спочатку непрозора, а згодом прозора полива. Давньоруські гончарі здебільшого виготовляли корчаги для зберігання зерна, миски, горщики, кухлі та глечики.

У XIV ст. переважно виробляли дешевий і зручний сірий посуд для приготування страв. Його оздоблювали лощенням і дерев'яними штампиками-кілочками у вигляді кружалець з промінчиками, зірочками, зубчиками, листочками тощо.

У XVII—XVIII ст. українське гончарство набуло вищого рівня розвитку. Вироби розписували ангобами та емалями (керамічна склоподібна фарба), що дало змогу перейти до багатоколірності. Чільне місце посіли рослинні, квіткові орнаменти, фігурні зображення, передусім на мисках та кахлях. У цей час з-поміж численних полтавських осередків гончарства, таких як Глинськ, Зіньків, Миргород, Ромни, найвизначнішим була Опішня. Тут 1786 р. близько 200 ремісників виготовляли різноманітний святковий посуд для напоїв: дзбанки, баклаги, барильця, куманці та декоративний посуд скульптурного характеру: баранці, леви, коники, півні тощо, оздоблені квітковим орнаментом. У Глинську завдяки творчості родини Сулимів провідною технікою розпису стала фляндрівка іноді у поєднанні з квітковими мотивами.

Подніпровські гончарні осередки — Дибинці, Канів, Ревівка (затоплена Кременчуцьким водосховищем), Сунки, Цвітна та ін. — славилися не лише добротним мальованим ужитковим посудом, а й фігурним для напоїв (у вигляді тварин і птахів).

На Поділлі гончарний посуд виробляли у Барі, Бубнівці, Гайсині, Летичеві, Смотричі та ін. Бубнівська кераміка, опріч чітких рослинних візерунків, мала ліплені фігурки пташок на покришках дзбанків, ринок тощо.

Провідними осередками гончарства в Західній Україні були Потелич, Яворів, Коломия, Пістинь, Мукачеве та ін. У Коломиї гончарний цех створений 1661 р. Крім посуду, тут виробляли свічники і кахлі, прикрашені фляндрівкою та ріжкуванням.

У XIX ст. вироби кожного району гончарного промислу набували певних особливостей, які залежали від природних якостей матеріалів, технічного рівня виробництва, місцевих традицій тощо.

Своєрідністю відзначалися вироби опішнянських гончарів. Так, Федір Червінка, крім гравіювання по вологому черепку, наліплював рельєфні орнаментальні мотиви; Василь Поросний у плетиво мальованого рослинного орнаменту вводив казкових звірів та птахів.

Серед подільських гончарів вирізнялися Андрій Гончар (с. Бубнівка), який перший запровадив у своєму селі виробництво червоного мальованого посуду; Петро Лукашенко і Павло Самолович (с. Бар) оздоблювали миски тематичними фігурними композиціями; Яків Бацуца (с. Адамівка) своїм неполиваним посудом кулястоподібних форм, розписаним силуетними фігурками, набув популярності далеко за межами України.

У XIX ст. на Гуцульщині провідними осередками гончарства стали Косів і Пістинь. Косівська кераміка здобула славу завдяки самобутній творчості Олекси Бахметюка. Його батько Петро Бахметюк виготовляв неполиваний посуд. Юнаком Олекса навчався і працював у відомого майстра-кахляра Івана Баранюка з предмістя Косова — Москалівки. Власна творчість Олекси Бахметюка в успадкованій від батька майстерні відзначається оригінальним розписом посуду і кахлю. Його орнаментика — багатопелюсткові квітки, трикутне листя, грона винограду, пташки на гілках, коні, кози, олені. Сміливо розбудовані квіткові мотиви тут називали «бахмінщиною».

З пістинським осередком гончарства пов'язана праця відомих гончарних родин: Волощуків, Зондюків, Кошаків,

Михалевичів, Тимчуків та ін. Вони здебільшого виготовляли мальовані миски, тарелі й дзбани. Крім цього, Петро Тимчук виробляв оригінальні фігурки кіз, баранів, оленів із горщиками на спині — для кімнатних квітів.

Посуд різноманітного призначення і форми виготовляли у давніх гончарних центрах Львівщини — Гавареччині, Глинську, Лагодові, Сасові, Сокалі, Шпиколосах, Яворові та ін.

У 20—30-х роках XX ст. народна кераміка Адамівки, Бару, Дибинців, Опішні, Шатрищ та інших відомих осередків нічим не відрізнялася від виробів кінця минулого століття. Щоправда, примусова колективізація в Україні завдала значної шкоди гончарному промислу. Спроби заснувати у багатьох сільських осередках гончарні артілі зазнали невдач. Різко скоротилася кількість кустарів-гончарів, оскільки усі працездатні селяни мусили працювати у колгоспах.

Певного пожвавлення гончарство набуло у повоєнні десятиріччя. Нестача ужиткового посуду спричинилась до швидкого відновлення виробництва кераміки в Опішні, Василькові, Валках. Водночас створювали гончарні артілі в давніх осередках — Дибинцях, Барі, Бубнівці, Адамівці, Смотричі, Косові та ін. Тут працювали видатні народні майстри: Гаврило Пошивайло (Опішня), брати Герасименки (Бубнівка), Олександра Пиріжок (Адамівка), Григорій і Павлина Цвілинки (Косів) та ін.

У 60-х роках ще діяли осередки сірої кераміки (Городище Полтавської області, Шатрище Сумської, Плахтянка Київської, Пастирське Черкаської,

Миска керамічна. Косів Івано-Франківської обл. (початок XX ст.).

Шпиколоси і Гавареччина Львівської), уся краса якої зосереджувалася у її формі, а нескладний лискучий візерунок підкреслював виразність та шляхетність виробу.

У 70—80-х роках українське гончарство поволі занепадає. Усе менше залишалося досвідчених гончарів. Натомість ставали до ладу напівмеханізовані керамічні цехи і заводи для вироблення масової продукції, що імітує народні гончарні вироби. До традицій народного гончарства звертаються художники-керамісти Києва, Львова і Одеси.

§ 10. Гутництво

Гутою колись у багатьох країнах Європи називали конусоподібну будівлю зі скловарною піччю. Тому скляне виробництво й нарекли *гутництвом*.

Гутне скло отримували шляхом сплавлювання при високій температурі у великих глиняних горщиках (тиглях) піску, вапняку і поташу. Вироби з гутного скла майстер-склодув створював безпосередньо біля скловарної печі шляхом вільного видування або за допомогою форм. Кожний виріб відзначався індивідуальністю і неповторністю. Гутне скло відрізнялося кольором, прозорістю, полиском і чарівною здатністю передавати заломлення, гру світла.

398

На західноукраїнських землях у XVI ст. були відомі гути в околицях Старого Галича, Белза і Потелича, а на початку XVII ст. — у Підгірцях на Львівщині. У середині XVII ст. існувало близько 20 гут на території Київщини, Полтавщини, Чернігівщини і три гути — на Закарпатті. У XVIII ст. на Чернігівщині працювало понад 120 скловарних майстерень. Спочатку це були невеликі мануфактури з кількадцятьма робітниками, які поступово розширювали свою діяльність. Українські майстри гутництва збагатили світову спадщину художньої культури унікальною типологічною групою скляних виробів — фігурним посудом для зберігання рідини (XVIII—XIX ст.). Скляні ємкості зовнішніми обрисами нагадували ведмедів, баранів, коней, качок тощо. Пластичні форми тварин мали узагальнюючий і гротесковий характер. Його витоки, мабуть, сягали ранньослов'янських культів тварин і птахів, котрі, за віруваннями, забезпечували людям добробут, захищали житло від нещастя.

У першій половині XIX ст. склоробні художні промисли в Україні поступово занепали. Припинили діяльність дрібні осередки склярства. Великі гути змушені були переходити на виробництво звичайного одноманітного посуду. Поліхромні розписи замінювалися монохромними. Їх виконували переважно білою фарбою. У другій половині століття скляна промисловість остаточно витіснила ручне склоробство.

У першій половині XX ст. скляний посуд та інші вироби виготовляли в Україні на спеціальних заводах. Відродження національних традицій гутництва почалося лише у повоєнний період. Так, у 40—60-х роках у Львові працювали видатні майстри гутництва Петро Семенко, Мечислав Павловський і Йосип Гулянський. Вони першими почали відновлювати форми давнього українського гутного посуду, започаткувавши, таким чином, у сучасному склоробстві фольклорний напрям.

§ 11. Художній метал

Обробка металу — один з видів народного мистецтва, який передбачає виготовлення виробів уручну з чистих металів та їх сплавів. Більшість металів досить міцні й лише при нагріванні стають пластичними, добре піддаються механічній обробці. З металу можна відливати масивну та легку ажурну форму, кувати різні речі або створювати вишукані візерунки; із бляхи — карбувати рельєфні зображення, виготовляти посуд та ін. Окрім того, метал здавна приваблював людей полиском своєї поверхні.

Століттями металеві вироби були знаком престижу, багатства; широкому загалу вони стали доступними лише у XVIII—XIX ст. Тому *народне металірство* існувало у затінку міського цехового металообробництва. Його впливи на цехове ремесло XVII—XVIII ст. інколи досить виразно помітні то в карбуванні, то в дрібному ливарстві, то в ювелірстві. Наприклад, на карбованих і гравійованих вотумах (мідні, посріблені або срібні пластинки, які жертвують віруючі церкві з проханням порятунку від нещастя) зображувались «об'єкти», що потребували Господнього заступництва, з характерним трактуванням та орнаментикою.

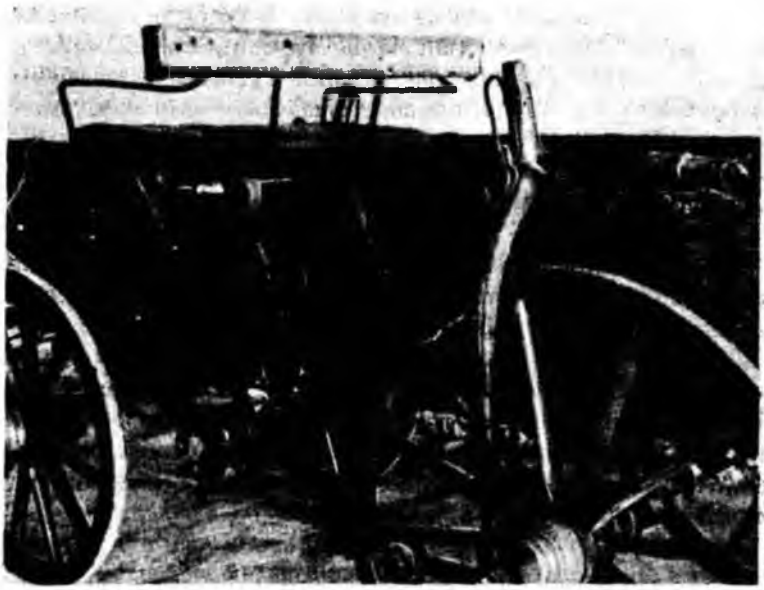

Металеве окуття воза. Лемківщина. Музей української культури у Свиднику (Словаччина, 20-ті роки XX ст.)

Із занепадом у XIX ст. цехового ремесла на чільне місце висувається народне металірство. Найбільшого поширення воно набуло на Подніпров'ї, Слобожанщині та Гуцульщині. Народні майстри, яких ремісники зневажливо називали «партачами», працювали у ковальстві, бляхарстві, дрібному ливарництві та ювелірстві. Більшість з них залишалися селянами, тобто займалися ремеслом у вільний від хліборобської праці час.

Художні вироби *народного ковальства* стосувалися переважно обладнання будівель (хрести, дверні клямри, клямки, ручки тощо), окуття возів, саней, скринь, хліборобського реманенту тощо. Ужиткова ковальська продукція — сокири, коси, серпи, сани, підкови — звичайно виготовлялись без прикрас. Разом з тим скриня була так би мовити візитною карткою посагу молодої, тому й окуття скрині мало традиційний набір конструктивних елементів (спіралі, квіти, птахи і т. ін.)

Народне ювелірство побутувало на Подніпров'ї та Слобожанщині, де споконвіку складовими святкового одягу дівчат та жінок були прикраси, зокрема хрести, намисто, сережки і дукачі. Сільські й міські народні ювеліри виготовляли свою продукцію з дорогоцінних металів невисокого гатунку, а коштовне каміння замінювали різнобарвними скельцями.

Найпоширенішим виробом був хрест. Майже всі в Україні носили натільні хрестики, оздоблені гравіюванням. Великі литі нагрудні хрести виконували з міді, білого сплаву або срібла, прикрашали скельцями та гравіюванням. Штамповані хрести, найчастіше з рельєфним зображенням святого, виробляли на Київщині.

Найпоширенішою жіночою оздобою на Подніпров'ї та Лівобережжі України у XIX — на початку XX ст. були дукачі. Вони складалися з власне дукача (срібна монета або кругла пластинка з вигравійованим рельєфним зображенням) та декоративної частини, що нагадує бант, ажурне плетиво чи розетку. Остання використовувалась як власне прикраса на шию та найчастіше служила для підвішування дукачів. Траплялися в Україні й дукачі-ікони — мініатюрні образки з рельєфним зображенням Благовіщення, Покрови, Вознесіння Богородиці тощо.

Дрібне художнє ливарництво з латуні у селах Гуцульщини вирізнялося своєрідним декоративним стилем, джерела якого, мабуть, сягають поганських часів. Однак достовірно датовані речі походять лише з першої чверті XIX ст. Гуцульські народні майстри у глиняних формах виробляли численні ужиткові приладдя, кінську збрую тощо. Усі ці вироби старанно декорувалися карбуванням і гравіюванням, вони складають невелику, але чітку орнаментальну низку геометричних мотивів, що виступають у різноманітних композиційних сполученнях.

Найбільшою популярністю у гуцулів користувалися латунні руків'я (держаки) палиць у вигляді різної форми сокирок, фігурних закінчень. Такі палиці відзначалися оригінальністю форми і декору, навіть могли служити зброєю у скрутну хвилину. Розрізняють старовіцькі топірці видовженої прямокутної форми з ледь розширеним лезом і нові (кінець XIX ст.), де лезо виступає контрастніше щодо обушка.

Фігурні держаки, оздоблені парою кінських голівок, мають архаїчні ознаки. Стародавні магічні елементи зберігаються також у дископодібних фібулах («чепрагах»), шийних прикрасах («згардах»), каблучках тощо.

Славу гуцульського художнього металу творили знані й невідомі майстри, а то й цілі родини, наприклад, Дутчаки з с. Брустури, Медвідчуки з с. Річка, Федюки з с. Дихтинець. Найбільшого розквіту гуцульське металірство зазнало наприкінці XIX — на початку XX ст. Тоді до гірського краю проклали першу залізницю, і ринув туди нескінченний потік туристів, кожен з яких хотів щось придбати собі на згадку. Найбільшим попитом користувалися топірці, ножі, люльки, пістолі тощо. Їх виготовляли десятки народних майстрів у селах Брустури, Річка, Соколівка, Снідавка, Яворів та ін.

У роки першої світової війни гуцульське металообробництво занепало. Кустарні вироби не могли конкурувати з дешевою
402 промисловою продукцією, котра стрімко заповнювала місцевий ринок.

§ 12. Іграшки

Іграшки — це галузь українського народного мистецтва, що об'єднує вироби з кераміки, дерева, лози, соломи, паперу та ін. Від давніх українських іграшок XIV—XVIII ст. майже нічого не збереглося. До нас дійшли переважно керамічні й дерев'яні зразки, датовані XIX ст. — «лялька», «кінь», «вершник», «птах» тощо.

Розквіт кустарного іграшкового промислу припадає на середину XIX ст. Саме у цей період в Україні історично сформувались три найбільші регіони виготовлення забавок: Подніпров'я, Поділля і Прикарпаття, а в їх межах утворилися провідні осередки. Протягом тривалого часу тут формувалися місцеві стильові особливості.

Народні керамічні, дерев'яні та плетені іграшки були переважно побічним промислом у системі основного виробництва — гончарства, художнього деревообробництва чи плетіння виробів. У селах Подніпров'я, де виготовляли з дерева на продаж різноманітні побутові речі, оздоблені різьбленням, водночас створювали їхні маленькі моделі, що відрізнялися від справжніх хіба що масштабом.

У с. Мокіївка Полтавської області у XIX ст. виточували і витісували іграшкові тачівки, товкачики, рублі, оздоблені різьбленням.

Серед іграшок Подніпров'я кінця XIX ст. трапляються оригінальні дерев'яні кухлики для зачерпування рідини; загальним обрисом вони нагадують качечку. Окрему групу утворюють дотепні механічні забавки з відповідно рухомими елементами — вирізані фігурки попарно з'єднаних планками ведмедів, ковалів, ткачів, теслярів, що «працюють» унаслідок руху планок.

На Прикарпатті відомими осередками продукування іграшок з дерева були села Ілінці, Прутів, Тростянець, Річка Івано-Франківської області, Мервичі, Вільшаниця, Наконечне та передмістя Яворова Львівської області. Яворівські столярі у XVIII — на початку XX ст. виготовляли різноманітні візочки з драбинками, з одним або двома силуетно вирізаними коніками на передній частині основи. Користувалися популярністю іграшкові меблі, музичні інструменти та ін.

Глиняні забавки майже в усіх гончарних осередках виробляли переважно жінки і діти гончарів для власних потреб, а з окремих центрів (Опішня, Бубнівка, Адамівка, Вишнівець, Стара Сіль та ін.) іграшки вивозили на ярмарок. У кожному осередку формувалися традиції як у ліпленні форми, так і в розписі. Наприклад, для жіночих фігурок с. Опішня Полтавської області характерні низькі дебелі постаті з півнем під пахвою. Гончар Остап Ночівник ліпив також витончені фігурки дівчат з кошиками; вершників він зображав на трійці, застосовуючи відомий прийом: одному коневі прилаштовував три голови.

На Поділлі керамічні іграшки виготовляли більш ніж у десяти осередках. Ляльки мали під пахвою пташку або тримали у руках немовля. Виріб «жінка з птахом» був поширений у багатьох видах народного мистецтва слов'ян та інших народів і мав надзвичайно глибокі міфологічні корені. Окрім того, лялька з найдавніших часів вважалась одним з елементів шлюбної магії; вона супроводжувала дівчину в подружнє життя, сприяла, за повір'ям, народженню дітей.

Подільські майстри налагодили випуск свищиків у вигляді коників, баранців, півників.

Близькими до керамічних іграшок були пластичні вироби з сиру (Брустори, Річка, Снідавка, Шепіт Івано-Франківської області) у вигляді коників, оленів, кіз, пташок та ін.

У багатьох осередках плетіння з лози, рогози і соломи виготовляли кошики для дорослих і дітей. Найбільш поширеною іграшкою для сільських дітей були чудернацькі солом'яні ляльки з перев'язаною головою і талією та довгими руками. Колись такі іграшки використовувалися у магічних дійствах.

В останні десятиріччя гончарні осередки поступово занепадали, припинялося водночас і виробництво народних іграшок. Однак і зараз відомими центрами їх виготовлення є Опішня, Бубнівка і Косів. Іграшка при всій своїй різноманітності й багатофункціональності залишається важливим засобом виховання дітей. Саме через спрощені
404 іграшки-знаки дитина пізнає світ, навчається мислити узагальненими поняттями і яскравими образами, врешті вона приєднується до одного з джерел народного мистецтва.

§ 13. Писанкарство

Чисте гладкофарбоване або оздоблене візерунками яйце набуло символічного релігійно-обрядового значення ще задовго до християнства. У багатьох народів збереглися перекази, в яких яйце виступає джерелом життя, світла і тепла, навіть зародком усього Всесвіту. Існують також численні варіанти легенд, які пояснюють побутування писанок під час Великодніх свят, пов'язують виникнення традицій писанкарства з євангельськими подіями (страстями Христа) тощо.

Зважаючи на фізичні особливості шкаралупи яйця, середньовічні писанки до наших днів не збереглися. Однак масове розписування яєць в Україні існувало протягом століть. У XIX ст. писанкарство у різних художніх варіантах побутувало на всій території України, про що свідчать давні колекції українських писанок у музеях Києва, Лубен, Львова, Кракова, Варшави, Брно та ін.

Найдавніші писанки зберігаються у фондах Музею етнографії та художнього промислу Інституту народознавства

НАН України і походять зі сіл Острів (1882 р., Львівщина), Слобідка (1891 р., Поділля) та ін.

Своєрідні місцеві відміни писанок існували і на початку XX ст. Розрізняють писанки Подніпров'я, Слобожанщини, Полісся, Поділля, Бойківщини, Гуцульщини, Лемківщини тощо. На Слобожанщині й Покутті поширені крапанки, на Бойківщині й Лемківщині — так звані шпилькові й крапанки. Найбільша філігранність орнаментальних мотивів притаманна гуцульським писанкам, виконаним писачком з конусоподібною трубочкою.

Писанки виготовляли навесні, перед Паскою, сільські дівчата і жінки, монастирськіченці й іконописці, міські панночки, пекарі та ін. Тому й техніка декорування різнилася. На селі яйця фарбували в один колір, інколи продряпували візерунки, орнаментували воском і фарбували у кілька кольорів, тоді як у місті вдавалися до різних штучних способів — наклеювали шматки кольорового паперу, фольги, тканини, нитки тощо. Писанки переважно виготовляли для себе і лише зрідка для продажу на ярмарку.

Колись із писанками чинили магічні дії. Для забезпечення урожаю їх на весняного Юрія котили по зеленій пшениці й закопували у землю. Великоднього ранку молоді вмивалися водою, в яку перед тим клали крашанки та срібні монети, що мали надавати сили й краси. Свячені писанки були оберегом житла від грому й вогню, а людей і тварин — від «лихого ока», їх використовували як ліки від деяких захворювань. Писанки служили об'єктом забави для дітей та молоді. З ними влаштовували ігри «невбитки», «навкатки» та ін. З випорожнених писанок, додаючи до них з кольорового паперу хвіст, крила та голівку з тіста, виготовляли так звані голуби. Їх, а також писанки, нанизані на шнурочок (здебільшого по три), підвішували поблизу ікон, прикрашаючи таким чином житло.

У 60-х роках у зв'язку з посиленням інтересу до народного мистецтва й національної культури відновилося й писанкарство. У Косові, Коломиї та Вижниці навесні, перед Великодніми святами, народні майстри продавали писанки на ярмарках. Так стихійно виник писанкарський промисел, проте спочатку він не сягав далі Прикарпаття. У 70—80-х

роках писанки як твори народного мистецтва експонувалися на виставках. З'явилися приватні колекції писанок.

Сьогодні писанкарство збереглося і розвивається завдяки майстрам старшого покоління у багатьох давніх осередках цього виду мистецтва. Писанки продаються на ярмарках, у художніх салонах. Оригінальний орнамент писанок не тільки чарує своєю вишуканістю, мініатюрністю, гармонією колориту, він несе прадавні символи світорозуміння і природи, єднає з традицією минулого. Українська писанка в світі є символом нашого народу.

§ 14. Витинанки

Витинанки — один із видів українського народного декоративного мистецтва, що має глибокі й багаті традиції. Це сюжетні та орнаментальні прикраси житла, ажурно або силуетно витяті ножицями, вирізані ножем з білого й кольорового паперу. Їх використовували для прикрашання стін,
406 вікон, полиць, груб, коминів, печей.

Українські народні паперові витинанки як прикраси сільських хат з'являються у середині XIX ст. незалежно від писарських і дворянських витинанок. Орнамент традиційних витинанок здебільшого геометричний і рослинний, трапляються також антропо- та зооморфні фігурки, зображення предметів побуту, архітектури тощо. Папір при витинанні складали вдвоє, вчетверо, увосьмеро, що дозволяло створити сталі структури, композиції.

Витинанки кінця XIX — початку XX ст. вирізняються високою художньою майстерністю. У кожному регіоні та в багатьох осередках вони набули своєрідних локальних рис щодо трактування матеріалу, форми, силуету, технічної вправності, відчуття ритму, пропорцій, симетрії, багатства орнаментики.

Найбільш поширеними витинанки були на Поділлі, Подніпров'ї та Прикарпатті. На Подніпров'ї вони часто доповнювали хатні розписи. Для Поділля властиві два типи розташування витинанок на стінах — *шпалерний і килимовий*. На Прикарпатті їх наліплювали поздовжніми стрічками попід стелею, по сволоку, навколо вікон. Витинанки побутували у поєднанні зі шкіряними прикрасами, настінними розписами, вишивками, збагачуючи свої форми й орнаментальні мотиви.

Сучасні витинанки перестали бути лише селянськими виробами та хатніми прикрасами. У 20—30-ті роки їх використовували для оздоблення клубів, читалень, стіннівок і плакатів. З 60-х років витинанки експонуються на виставках, їх застосовують для оформлення поліграфічної продукції.

На початку 80-х років над витинанками працювали Дмитро Мимрик з с. Великий Говилів Тернопільської області, Софія Приймак з с. Петриківка Дніпропетровської області, Любов Процик зі Львова, Людмила Лузгіна із Запоріжжя, Галина Хміль з Києва та ін. Група самобутніх майстрів займалася витинанням у селах Тлумацького району Івано-Франківської області.

Паперові витинанки придатні й в умовах сучасного міста. Вони застосовуються як новорічні прикраси вітрин і вікон. До техніки витинання і мотивів народних візерунків все частіше звертаються сучасні художники.

ЛІТЕРАТУРА

Антонович Є. А., Захарчук-Чугай Р. В., Станкевич М. Є. Декоративно-прикладне мистецтво. Львів, 1992.

Боньковська С. М. Ковальство на Україні (XIX — початок XX ст.). К., 1991.

Будзан А. Ф. Різьба по дереву в західних областях України. К., 1961.

Горинь Г. Й. Шкіряні промисли західних областей України (друга половина XIX — початок XX ст.). К., 1986.

Гургула І. Я. Народне мистецтво західних областей України. К., 1966.

Жук А. Сучасні українські художні тканини. К., 1985.

Запаско Я. П. Українське килимарство. К., 1973.

Захарчук-Чугай Р. В. Українська народна вишиванка: західні області УРСР. К., 1988.

Кара-Васильєва Т. В. Полтавська народна вишивка. К., 1983.

Матейко К. І. Український народний одяг. К., 1977.

Нариси з історії українського декоративно-прикладного мистецтва. Львів, 1969.

Никорак О. І. Сучасні народні тканини Українських Карпат. К., 1988.

Селівачов М. Р. Українське народне мистецтво лозоплетіння // Народна творчість та етнографія. 1987. № 3. С. 5—8.

Сидорович С. Й. Художня тканина західних областей УРСР. К., 1979.

Тищенко О. Р. Декоративно-прикладне мистецтво України (XIII—XVIII ст.). К., 1992.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Які види шкіряних виробів побутували в Україні?
2. Які шкіряні вироби були поширені у Вашій місцевості?
3. Схарактеризуйте художні особливості вишиваних виробів одного з регіонів України.
4. Назвіть відомі осередки художнього ткацтва в Україні.
5. Які домоткані вироби виготовляли у Вашій місцевості?
6. Які Ви знаєте найбільш уславлені осередки килимарства в Україні?
7. Які особливості орнаментики килимів у Вашій місцевості?
8. Назвіть основні типи дерев'яних виробів, що побутували у Вашому краї.
9. З яких матеріалів виготовляли плетені вироби?
10. Назвіть техніки художньої обробки металів в Україні.
11. Схарактеризуйте твори найвизначніших осередків гончарства в Україні.
12. Зберіть відомості про виготовлення або поширення гончарних виробів у Вашому краї.
13. Спробуйте навчитися з допомогою майстрів писати писанки, виготовляти витинанки.

Традиційний транспорт

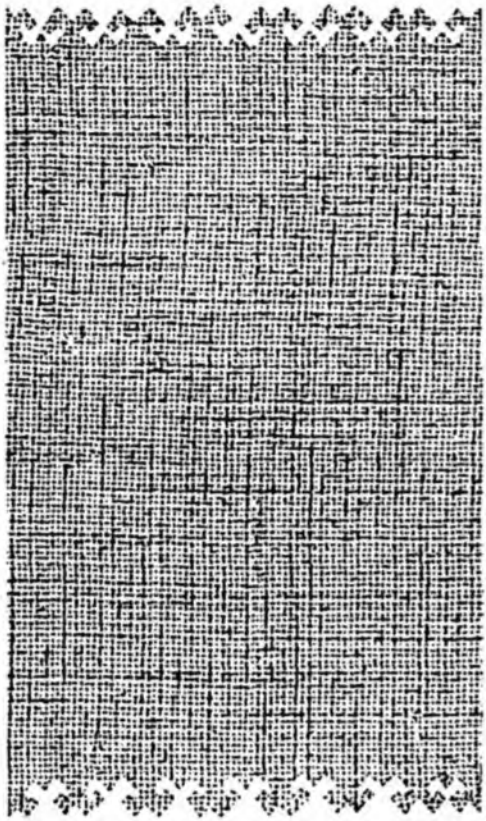

Будь-яке суспільне виробництво можливе лише при наявності засобів зв'язку і транспорту. Їх становлення й удосконалення на кожному етапі розвитку людства визначалося відповідними історичними умовами життя народу, його культурними і побутовими потребами, а стан відображав загальний рівень розвитку продуктивних сил. За допомогою транспортних засобів люди підтримували між собою економічні, політичні, виробничі, культурні та побутові стосунки, заселяли й освоювали нові території. Видова структура засобів пересування залежала від конкретних природно-географічних та історичних факторів, виробничо-господарської спеціалізації населення, сформованих протягом багатьох століть народних традицій.

Залежно від способу пересування традиційний народний транспорт поділяється на дві великі групи: *водний і сухопутний*. Кожна з цих груп має свої типи і варіанти.

§ 1. Водний транспорт

Водний транспорт давніший за походженням, аніж сухопутний. Він використовувався майже всіма народами ще з часів мезоліту (близько VIII тис. до н. е.). У кожній кліматичній зоні застосовувалися на водоймах найрізноманітніші типи пристосувань для транспортування людей і вантажів, а також для рибальства.

Природні й штучні водні шляхи. Вигідне географічне розташування етнічної території України на історично сформованих шляхах між Північчю і Півднем, Заходом і Сходом, густа гідромережа визначили важливе значення місцевих водних шляхів сполучення і вплинули на видову структуру водного транспорту. Вже у період Київської Русі був відомий у Європі шлях «із варяг у греки», який проходив Дніпром через Київ і з'єднував Балтійське море з Візантійською столицею Константинополем. Тоді ж, за свідченнями давньоруських літописців, по Дністру транспортували сіль із Прикарпаття. 411

У XIV—XVII ст. у зв'язку з розвитком внутрішньої і зовнішньої торгівлі роль водних артерій України ще більше зросла. Особливо важливого значення вони набули на Поліссі, де не вистачало сухопутних комунікацій, а наявні через специфічність місцевих природних факторів весною і восени часто ставали непридатними для транспортно-виробничої діяльності.

Наприкінці XVIII — у XIX ст. у басейнах рік Дніпра і Прип'яті споруджуються штучні водні траси-канали — Дніпровсько-Бузький, Огінський, Березінський. Вони сприяли розширенню торговельно-економічних зв'язків населення Середнього Подніпров'я та Полісся з білорусами, поляками, народами Прибалтики і всього Балтійського водного басейну.

Штучними водними трасами і місцевими ріками активно перевозили продукти лісу, будівельні матеріали, хліб, промислові й ремісничі вироби тощо. Широко використовувалися для транспортування різноманітних товарів також Сіверський Донець, Інгулець, Південний Буг, Західний Буг, Тиса, Прут, Дністер. По Дністру, наприклад, сплавляли до чорноморських портів та в країни Південної Європи

будівельний ліс, пиломатеріали (гонт, дошки, бруси), вироби з дерева, залізо з Карпат, сіль з Гуцульщини та Покуття, хліб, олію, тканини, фосфорити та інші вантажі з Поділля.

Примітивні транспортні засоби. Українцям здавна були відомі різнотипові засоби пересування водою. Найбільш архаїчним за походженням є *пліт*, який формували з кількох колод, з'єднуючи їх канатами, гужвою (запареними в гарячій воді або запеченими на вогні довгими гілками чи молодими стовбурцями дерев), мотузками з лика або поперечними дерев'яними брусками-планками. Розміри такого плоту залежали від призначення. Для індивідуального перевезення його зв'язували з п'яти-шести невеликих кругляків, для транспортування вантажів — з більшої кількості масивніших і довших колод. Пліт як засіб транспорту був практичним, насамперед, на маловодних артеріях.

Карпатськими і поліськими ріками в плотах сплавлялася велика кількість лісу і будівельних матеріалів. Такий пліт
412 мав вигляд правильної трапеції з 6—20 і більше з'єднаних між собою колод довжиною від 4 до 25 і більше метрів, вершини яких спрямовувалися за течією ріки. Його формували на маловодді або на низькій ділянці берега ріки, щоб при підвищеному рівні води під час сходу снігового покриву, опадів чи випускання води із спеціальних водозбірників — «гатей», «клявз» (Карпати) — він міг плисти. Способи кріплення колод залежали від характеру русла водної артерії, практичного досвіду і традиційних народних прийомів. Так, у басейні Тиси передні кінці кругляків з'єднувалися за допомогою трьох-чотирьох поперечних брусів — «попруг». Для цього в попругах просвердлювали навпроти колод, а потім відповідно і в кожній з них, вертикальні отвори діаметром 5—6 см. У них забивали кілки завдовжки 40—70 см із твердих порід дерева — переважно бука. Додатково поперечні бруси з колодами перев'язували гужвою. Задня частина плоту кріпилася тільки за допомогою гужви.

На ріках басейну Прип'яті 6—20 деревин прив'язували до поперечних колод («рублів») гужвою на обох кінцях. Ув'яззю служили соснові, березові, ялинові, дубові дубці довжиною до 3 м. Плоти між собою скріплювали гужвою навхрест. 8—15 плотів з'єднувалися в «пас» (довжиною 80—120 м),

а 10—12 пасів іноді сягали більше кілометра, об'єднуючись у так званий караван («колею»). На другому-третьому плотах кожного паса сплавники («плигаки») зводили солом'яні будки, покриті гонтом. У них вони ночували, відпочивали під час зупинок, зберігали їжу, одяг, інструменти. Останній пліт кожного паса мав спеціальний отвір, біля якого прив'язувалися різної довжини гостро затесані палі, що служили своєрідними якорями для зупинки сплавної деревини.

Величина і розміри плотів та сформованих з них *сплавів* залежали, з одного боку, від повноводності ріки, з іншого — від досвіду кожного керманича-плотогона. Зокрема, у верхів'ї карпатських водних артерій сплави складалися переважно з одного-двох плотів, а на Дністрі — у п'яти-семи і більше. Під час сплаву вони управлялися веслами, які кріпилися на спеціальному пристрої — «стільці». На коротких і легких плотах монтували одне-два весла («кирми», «керма») спереду, на довгих і масивних — два-три спереду і одне — ззаду.

Найбільших масштабів сплав лісу в плотах на ріках України досяг у другій половині XIX — на початку XX ст., що було зумовлено розвитком деревообробної промисловості й великим попитом на деревину на внутрішньому і зовнішньому ринках. З будівництвом якісних сухопутних доріг і залізничних колій сплав лісу в плотах почав занепадати і до кінця 30-х років XX ст.

Сплав лісу по Черемошу (20-ті роки XX ст.)

1

2

Типи подністровських водних засобів пересування XVIII—XIX ст.: *1* **— пором;** *2* **—** ***«дубас»***

на більшості рік припинився. Найдовше він тривав на гірському Черемоші — до кінця 70-х років XX ст. Тепер про цей важливий у минулому вид водного транспорту і традиційне заняття українців свідчить унікальний Музей лісу і сплаву на Чорній Річці в Міжгірському районі, що на Закарпатті.

Людей, підводи і різні вантажі через широкі ріки перевозили *поромами*. Основу його становили два-три плоскодонні човни (басейни Десни, Дніпра, Прип'яті) або вже згаданий пліт (басейн Дністра), на які ставили балки і робили поміст з дощок. Останній обносили з обох боків перилами. Пором рухався за допомогою блоків по натягнутому між берегами ріки канату, а скеровувався довгою жердиною. На великих ріках (Десні, Дніпрі, Прип'яті та ін.) застосовувались також весла.

Човни і судна. На ріках України побутувало багато видів човнів. Залежно від основних народних технологічних способів виготовлення їх можна поділити на два типи: видовбані з суцільних колод човни і човни з окремим каркасом, який обшивали дошками.

Довбаний човен відомий в Україні з часів неоліту (близько V тис. до н. е.). У більшості регіонів він був поширений ще в XIX ст. і мав різні народні назви: «дуб», «довбанка», «душогубка», «кодлуб». Робили такий човен з липи, осики, верби, дуба, сосни та інших деревних порід. Стовбур колоди-заготовки обтесували ззовні, а середину видовбували або випалювали. Довбанки раннього періоду мали різноманітні варіанти оформлення носової частини і корми, більш пізнього, зокрема XIX ст.,— були переважно гостроконечні.

Віддавна стінки такого човна також розвертали над вогнем у спеціальній ямі або у видовбану колоду наливали воду і кидали гаряче каміння. Це, з одного боку, збільшувало об'єм, а заодно і тонаж транспортного засобу, з іншого — надавало йому більшої стійкості на воді під час пересування.

Досконалішою моделлю довбаного човна була поліська «шугалія», розвернуті борти якої обшивали сосновими дошками у верхній частині. Нею перевозили до 5 т вантажу.

До човнів першого типу належала також козацька «чайка»,

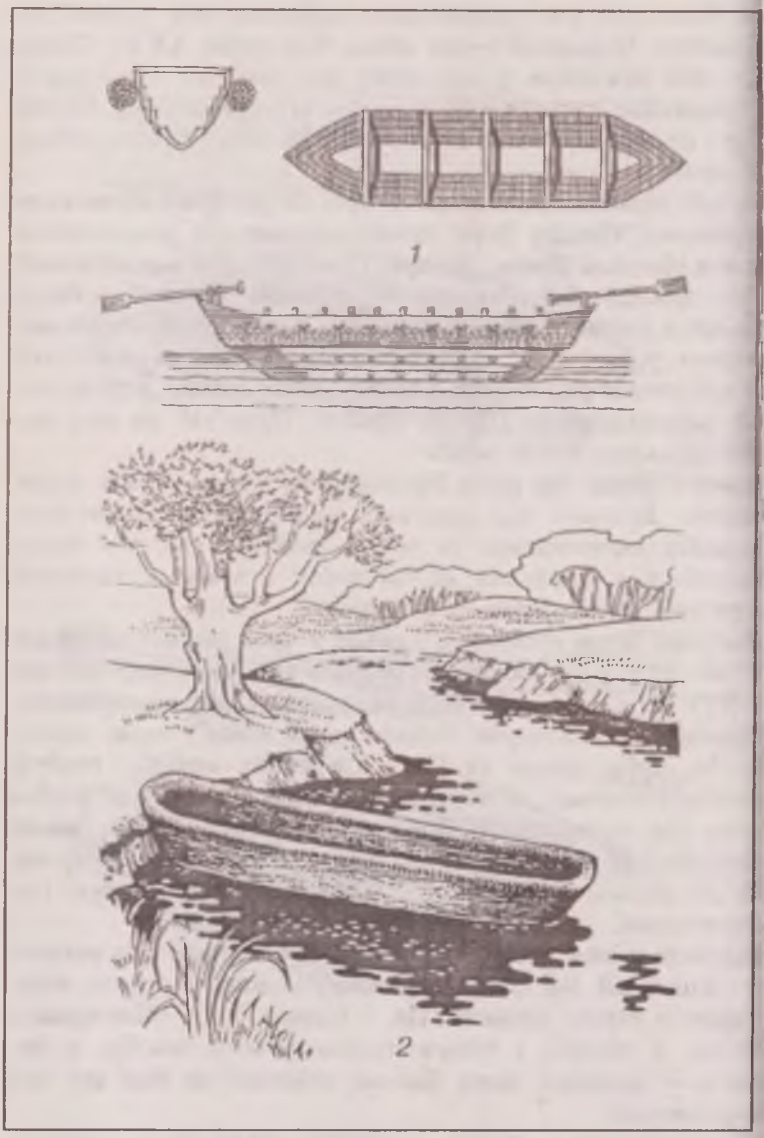

Давні типи водних засобів пересування українців: *1* — козацька «чайка» (за мал. Г. Боплана); *2* — довбаний човен

Свічник. Дерево, різьблення, розпис. Гуцульщина. Кін. XVIII — поч. XIX ст.

Таріль декоративний. Дерево, точення, розпис. Дніпропетровська обл., Петриківка. 1976 р.

Таріль декоративний. Липа, точення, різьблення. Львівська обл., Яворів. 1976 р.

Таріль декоративний. Липа, точення, різьблення. Львівська обл., Новояворівськ. 1981 р.

Кошичок для хліба. Пляшка. Лоза і солома, плетіння. Чернівецька обл., Новоселиця. 1978 р.

Кошички. Лоза, стружка, плетіння. Полісся. 1951 р.

Кошик. Лико, лоза, плетіння. Львівська обл., Наконечне. Поч. XX ст.

Кошик. Корінь ялівцю, плетіння. Волинська обл. Кін. XIX ст.

Кошик «кобілка». Солома, плетіння. Львівська обл. Поч. XX ст.

Кошик. Лоза, плетіння. Львівська обл., Со-

Кахлі. Івано-Франківська обл., Косів. XIX ст.

Свічник-трійця. Івано-Франківська обл., Пістинь. Поч. XX ст.

Пляшка. Івано-Франківська обл., Косів. 1960-ті роки.

Дзбанок. Майоліка, розпис. Закарпаття. Поч. XX ст.

Баранець. Майоліка. Полтавська обл., Опішне. Поч. XX ст.

Дзбанок. Івано-Франківська обл., Пістинь. Поч. XX ст.

Тарілка декоративна. Івано-Франківська обл., Пістинь. 1930-ті роки.

Дзбанки, горщик. Майоліка Львів ька обл. **Гавареччина. 1950-ті роки.**

Глечик. Майоліка, розпис ангобами. Полтавська обл., Опішне. Кін. XIX ст.

Дзбанки, горщик. Майоліка. Львівська обл., Гавареччина. 1950-ті роки.

Дзбанок. Майоліка, розпис. Закарпаття. Поч. XX ст.

Тарілка декоративна. Івано-Франківська обл., Пістинь. 1930-ті роки.

Дзбаночки. Майоліка, розпис ангобами. Полтавська обл., Опішне. Кін. XIX — поч.

Пані зі собачкою. Глина, розпис ангобами, полива. Вінницька обл., Бар. Поч. XX ст.

Півник. Глина, полива. Вінницька обл., Бар. Поч. XX ст.

Пані з дитиною. Теракота, розпис ангобом. Львівська обл., Стара Сіль. Поч. XX ст.

Ваза, розписана квітами. Майоліка. 1920-і роки.

Кашпо. Порцеляна, надполивний розпис. Рівненська обл., Корець. 1820-ті роки.

Плесканки. Гутне скло. 1980-ті роки.

Штофи, склянки. Львівське гутне скло. 60-ті роки XX ст.

Декоративні вази. Гутне скло. Львів. 60-ті роки XX ст.

Штофи. Гутне скло. Львів. 60-ті роки XX ст.

Декоративна ваза. Гутне скло. Львів. 60-ті роки XX ст.

якою запорожці долали не тільки неприступні пороги Дніпра, а й природну стихію Чорного та Азовського морів. Основою «чайки» служив звичайний безкілевий довбаний вербовий або липовий човен довжиною до 45 стіп (одна стопа дорівнювала 19—25 см). Його борти обшивали і вивершували дошками до тих пір, поки засіб пересування не мав 12 стіп у висоту і 60 — у довжину. По всій довжині бортів «чайки» міцно прикріплювали ликом із липи або дикої вишні сніпки з очерету, які не давали їй затонути, якщо під час плавання наповнювалася водою. На носовій частині та кормі розміщалися стернові керми, а з кожного боку — 10—15 весел. Робили козаки також щоглу на вітрила. Останнім спорядженням вони користувалися рідко, переважно в тиху погоду, а при сильному вітрові надавали перевагу веслам. Такий човен перевозив одночасно 50—70 запорожців, 4—6 гарматок, бочки з припасами їжі, питної води, пороху тощо. *Човен каркасної конструкції* набув поширення у другій половині XIX — на початку XX ст. За технологією виготовлення розрізнялися два його підтипи: човен зі вставленим каркасом в уже готовий корпус з дощок і з гладкою обшивкою дощок, які набивали на підготовлений каркас. Обов'язковим елементом човна каркасної будови був міцний масивний брус — кіль, що лежав у його основі і до якого кріпили всі інші деталі.

Локальні особливості цих транспортних засобів найчастіше проявлялися у зовнішньому вигляді їх носової частини і корми. Так, подільські човни мали гостру, піднесену догори носову частину і прямовисну корму. На Поліссі здебільшого побутували човни із загостреними або заокругленими носовою частиною і кормою, іноді траплялися варіанти із загостреним носом і прямовисною кормою. Виготовляли їх із соснових і ялинових дощок, які з'єднувалися металевими скобами, цвяхами, заклепками, стягувалися кокорами з дерева твердої породи. Щілини між дошками затикалися мохом. Зверху човен смолили. Управлявся такий засіб пересування переважно одним-двома веслами довжиною близько 2,5 м.

На території України важливу роль у торговельно-економічних зв'язках відігравали різноманітні типи *мало- і крупногабаритних суден*: «ком'яги», «шкути», «берлини», «байдаки»,

Типи сучасних поліських човнів: *1* — для рибальства; *2* — для транспортування сіна

«барки», «баркаси» тощо. Вони різнилися між собою не стільки конструкцією, як розмірами, тоннажем, зовнішніми формами та деяким спорядженням. Зокрема, «берлина» мала заокруглений ніс і прямовисну корму, «байдак» — загострені носову частину і корму, трохи розширені борти, «барка» — заокруглені ніс і корму та дещо нахилені борти. «Ком'яга» була найпоширенішим типом сплавного безщоглового судна на ріках басейнів Західного Бугу і Сяну XV—XIX ст. Судно мало прямокутну форму (довжина 17—24 м і ширина до 10 м), неглибоку посадку і служило для одноразового використання. Обслуговувало «ком'ягу» 7—12 веслярів.

Найбільшим парусним судном басейну Балтійського моря була «шкута». Вона мала спереду звужену форму, а носову верхню частину дещо заокруглену. Ззаду знаходилась буда — невелика кімната, де зберігали різні знаряддя та продукти. Посеред «шкути» розміщувався дерев'яний «стіл», в який вставлялася щогла. По обидва боки цього «столу» було місце для вантажу, який накривали солом'яними матами. Дніпровські «берлини» часто накривали двосхилою дахівкою й оснащували вітрилами. Весло кріпилось у носовій частині. Таке судно мало довжину 18—40 м і ширину 3—6 м, що дозволяло перевозити на ньому від 3,5 до 15 т вантажу. «Байдак» рухався за допомогою одного масивного весла, яке кріпили в задній частині судна. Проти течії його тягли три-чотири особи. Габаритні «байдаки» вміщали 9—13 т вантажу.

Подніпровські «баркаси» і «баржі» мали вантажопідйомність до 500 т. На цих суднах у XIX — на початку XX ст. працювали переважно артілі річковиків, що спеціалізувалися на перевезенні різних товарів і будівельних матеріалів.

Характер русла Дністра, його неповноводність у літній сезон, наявність порогів вплинули на місцеві судна. Тут найбільшими за розмірами і тоннажем були «галери», які будували з кругляків і обшивали дошками. Дністровська «галера» мала форму прямокутника, високі борти, прямовисну корму і зрізану під кутом носову частину. Нею перевозили всі види вантажів, що транспортувалися на далеку відстань, аж до Чорного моря. Після доставки товару в пункт призначення «галеру» розбирали, а дерево

продавали для опалення. В середині XIX ст. розміри цього судна становили переважно 15 м у довжину, 5,5—6 м у ширину, вантажопідйомність його сягала 10—12,5 т.

У XIX ст. на ріках України з'являється новий вид річкового транспорту — пароплави. Перший пароплав був побудований у с. Мошни поблизу Києва в 1825 р. Кількість пароплавів постійно зростала, і вже на початку XX ст. вони стали основним водним транспортним засобом. Розвиток пароплавства сприяв збільшенню габаритів і тоннажу традиційних суден, зокрема барж, які перетягалися за їх допомогою.

Провідна роль водно-транспортних шляхів і засобів у економічному розвиткові України зберігалась до XX ст., тобто до часу повсюдного прокладення сухопутних шляхів сполучення і збільшення мережі залізничних колій.

§ 2. Сухопутні шляхи сполучення і транспорт

420 **Дороги.** З господарсько-виробничою діяльністю населення і природними умовами певного регіону органічно пов'язані сухопутні дороги і засоби пересування. Вигідне географічне розміщення України сприяло тому, що по її території вже у давньоруський період проходили важливі транзитні торговельні тракти. Серед них найвідомішим був *Соляний шлях*, яким возили сіль у Київ та інші міста Київської Русі з кримського узбережжя Чорного моря. Він мав розгалуження: одне починалося від Переяслава, друге — від Ромен. Поблизу гирла Ворскли Соляний шлях повертав на Перекоп. Каравани волинських і галицьких купців діставалися до ринків Сходу і Півдня *Татарським шляхом*. Останній вів з Львова до головного торгового міста Поділля — Кам'янця, а далі степами Північного Причорномор'я у Крим, до генуезької колонії Кафи. Пізніше, в XVI — першій половині XVIII ст., ним користувалися кримські та ногайські татари для численних набігів на західноукраїнські землі.

У цей час Україну перетинали інші важливі шляхи, якими войовничий південний сусід — Кримське ханство — здійснював напади на її територію. Зокрема, по Лівобережній та Слобідській Україні проходив *Муравський шлях*. Він починався від Перекопу і простягався на північ між верхів'ями річок Молочні й Кінські Води, далі поблизу міста Охтирка,

між верхів'ями Сіверського Дінця, Осколу, Ворскли і Псла в напрямі аж до Тули. Крім того, цей шлях мав ще два великі розгалуження: Ізюмську і Кальміутську сакми.

По Правобережній Україні, в басейні Дніпра, пролягав *Чорний шлях*. Одна з його віток була спрямована на захід — через Житомир, Костянтинів, Збараж, Кременець і Сокаль — до Львова. Між ріками Дністром і Прутом проходив *Молдавський*, або так званий *Золотий шлях*. Остання назва виникла внаслідок того, що цією дорогою татари переганяли найбільшу кількість захоплених на українських землях бранців.

З середини XVIII ст. усі названі шляхи перетворилися на важливі торговельні тракти. Особливо активно ними користувалися українські чумаки, які доставляли у чорноморсько-азовські порти хліб і вироби промислів, а звідти розвозили в різні куточки країни сіль і рибу.

Розвиток капіталістичних відносин вимагав поліпшення сухопутного зв'язку. Основну частину доріг почали впорядковувати на території України наприкінці XVIII — в XIX ст. Залежно від інтенсивності руху, благоустрою та функціонального призначення вони поділялися на три категорії: поштові, торговельні й місцеві. У прикордонних районах прокладалися так звані військові шляхи, які теж відігравали позитивну роль у виробничо-господарській діяльності місцевого населення. На західноукраїнських землях, зокрема у Східній Галичині та Північній Буковині, з 60-х років XIX ст. дороги диференціювалися ще за територіально-адміністративним поділом — на державні, крайові, повітові і гмінні (громадські).

Поштові тракти мали регулярне пасажирське сполучення і спеціальну поштову службу, поштові станції, комплекси господарських і промислових будівель.

Сільськогосподарські товари, будівельні матеріали, вироби ремісників і промисловості перевозили *торговельними дорогами*: одними — на місцеві ярмарки і торги, іншими — аж за кордон. Основна частина цих шляхів сполучення сходилася в найбільших торговельних центрах, наприклад, на Поділлі — у містах Вінниці, Могилеві-Подільському, Барі, Кам'янці-Подільському, Проскурові (тепер м. Хмельницький), Тернополі, Бучачі, Заліщиках, Волочиську, Збаражі та ін.

До XX ст. усі дороги були грунтовими. Будівництво і догляд за ними здійснювали селяни, які щороку (звичайно після весняно-польових робіт) відбували спеціальну дорожну повинність — шарварок: вирівнювали полотно, засипали ями, впорядковували броди, споруджували кладки і мости тощо. Багато сільських громадських комунікацій для пересування підвод були незручними або й зовсім непридатними для використання. У надзвичайно поганому стані перебували *місцеві сухопутні шляхи* в українських Карпатах і на Поліссі. Ще в 70-х роках XIX ст. до віддалених високогірних сіл Гуцульщини можна було дістатися лише пішки або верхом на коні. Під час сходу снігового покриву і весняних паводків багато ділянок поліських доріг опинялося під водою, внаслідок чого рух по них припинявся на кілька тижнів, а сполучення між селами здійснювалося на плотах або човнах.

422 **Засоби для транспортування вантажів.** Рівень конструктивної досконалості засобів сухопутного транспорту, їх різноманітність відповідали техніко-інженерним можливостям часу і відображали насамперед транспортно-виробничі потреби населення.

Дрібні речі, ягоди, фрукти, городину тощо жителі України часто переносили в р у ч н у. Для цього, наприклад, поліщуки використовували глиняний («глечики», «гладишки», «баньки») і дерев'яний («коновки», «близнята») посуд, різні корзини («верейки», «сапети»), луб'яні кошики («кузеньки»), шкіряні й полотняні торби («тайстри», «шабети»), з домотканого полотна обруси і міхи та ін. Снопи, сіно, солому транспортували на двох жердинах (3—4 м), у плахтах, а також у спеціальних опалках, що складалися з двох напівовальних рухомих облуків, між якими натягувалася сітка із шнурків. Воду переносили коромислом, гній та будівельні матеріали — носилками, іншими простими пристосуваннями.

Аналогічними або подібними засобами широко користувалися жителі інших етнографічних районів України. На території українських Карпат і Прикарпаття для переміщення вантажів на далеку відстань часто застосовували універсальні двокамерні перекидні мішки («бесаги», «сакви»). У них верховинці переносили на плечах або перевозили на

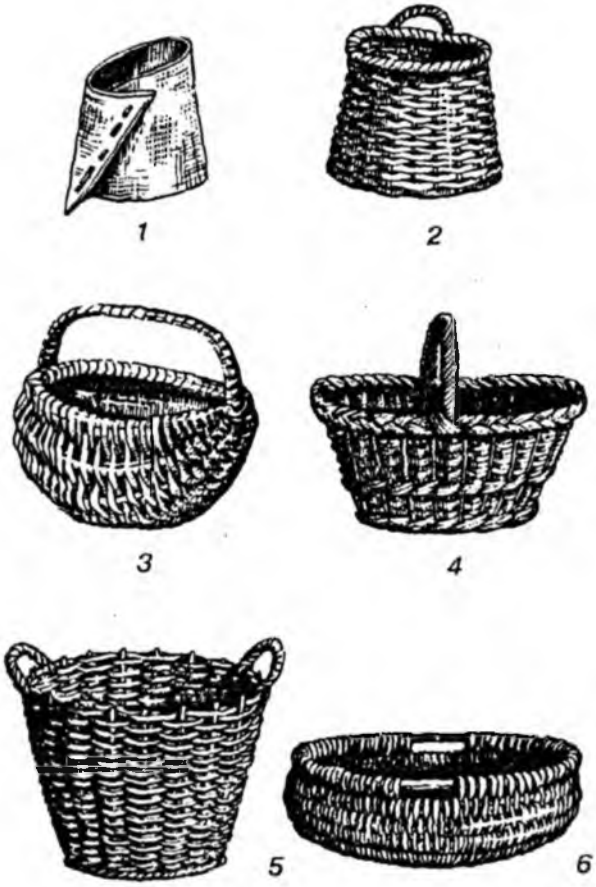

423

Карпатські засоби для транспортування дарів лісу, продуктів хліборобства і фруктів: *1* — «козуб» з кори; *2* — «кошілка»; *3* — «опалка»; *4* — «кошик»; *5* — «кошіль»; *6* — «опавка»

конях продукти й одяг на полонини, їжу в поле, домашні вироби на ярмарки тощо. З «бесаг» сіяли зерно під час весняно-польових робіт.

Гужовий сухопутний транспорт поділяється на три основні групи: в'ючно-верховий, полозний і колісний. Археологічні пам'ятки виявляють витоки кожної з них на етнічній території України. Саме тут знайдено одні з найдавніших у світовій цивілізації наскельні зображення волокуш і саней, розвідано збережені елементи колісного транспорту. Відомо, що вже племена трипільської культури IV—III тис. до н. е. використовували волів як тяглову силу, а тогочасні представники середньостогівської культури Нижнього Подніпров'я вперше у світовій практиці загнуздали коня. Отже, етнографічна територія України належала до найдавніших зон земної цивілізації, де відбувався процес формування сухопутного гужового транспорту.

424 *В'ючно-верховий транспорт* був широко розповсюджений до 30-х років XX ст. в українців Карпат. Нав'юченими тваринами (кіньми) доставляли молочні продукти з високогірних полонин, одяг, тканини, дерев'яний посуд та інші вироби на ярмарки, різні товари до своїх садиб. Особливо важливе значення цей вид народного транспорту мав для гуцулів. Свідченням цього є хоча б загальновідома традиція, згідно з якою весілля на Гуцульщині не обходилося без поїзд-

Транспортування молочних продуктів з полонини (Гуцульщина, 1945 р.)

ки наречених до шлюбу на конях. Польський етнограф Август Бельовський, захоплюючись вправністю вершниць-гуцулок, писав, що вони «сидять на конях з такою впевненістю, що їзда не перешкоджає їм навіть прясти нитки». Основним спорядженням карпатського вершника було дерев'яне сідло з круглими чи еліпсоподібними дерев'яними стременами. Гуцули називали його «тарницею».

Давнім за походженням є *полозний транспорт*. На думку відомих знавців, у давнину слов'яни користувалися лише *саньми*. Ще у середньовіччі почеснішою вважалась їзда на санях, ніж на колісних засобах пересування. Це підтверджують українські народні прислів'я і приказки: «Не в свої сани не сідай», «Які самі, такі й сани», «Санна їзда — ангельська їзда, але дідьчий виворіт» та ін.

Важливу роль відігравали сани у весільному і поховальному обрядах. До 30-х років XX ст. в українських Карпатах побутував звичай, за яким покійника відвозили на кладовище на санях — незалежно від пори року.

Прототипом санного транспорту були *волокуші*, які відзначалися примітивністю конструкції і вузьким функціональним призначенням. Ними найчастіше переправляли з важкодоступних місць сіно, каміння, дрова, доставляли в поле знаряддя обробітку грунту: плуги, сохи, борони.

Найпоширенішою в Україні була волокуша ножицеподібної форми («підволоки», «волочня», «волоцюга»), що складалася з двох з'єднаних під кутом рухомих палок. Нею перевозили плуг: з'єднання волокуші накладали на гряділь плуга зверху, а орне знаряддя прилаштовували на палицях. Транспортування малогабаритних вантажів на близьку відстань здійснювалося невеликими за розмірами і простими за будовою волокушами-саньми різних моделей. Полозами переважно служили два бруски з низькими головками, які з'єднувалися між собою за допомогою поперечних та діагональних планок. Діти каталися взимку також на звичайних волокушах-санях («самотяжках»), полози яких виготовляли з рівномірно підтесаних спереду дощок, з'єднаних між собою двома-трьома круглими палками. Для цього в кожній «санці» просвердлювали отвори діаметром 5—6 см. Кузов самотяжок робили з дощок.

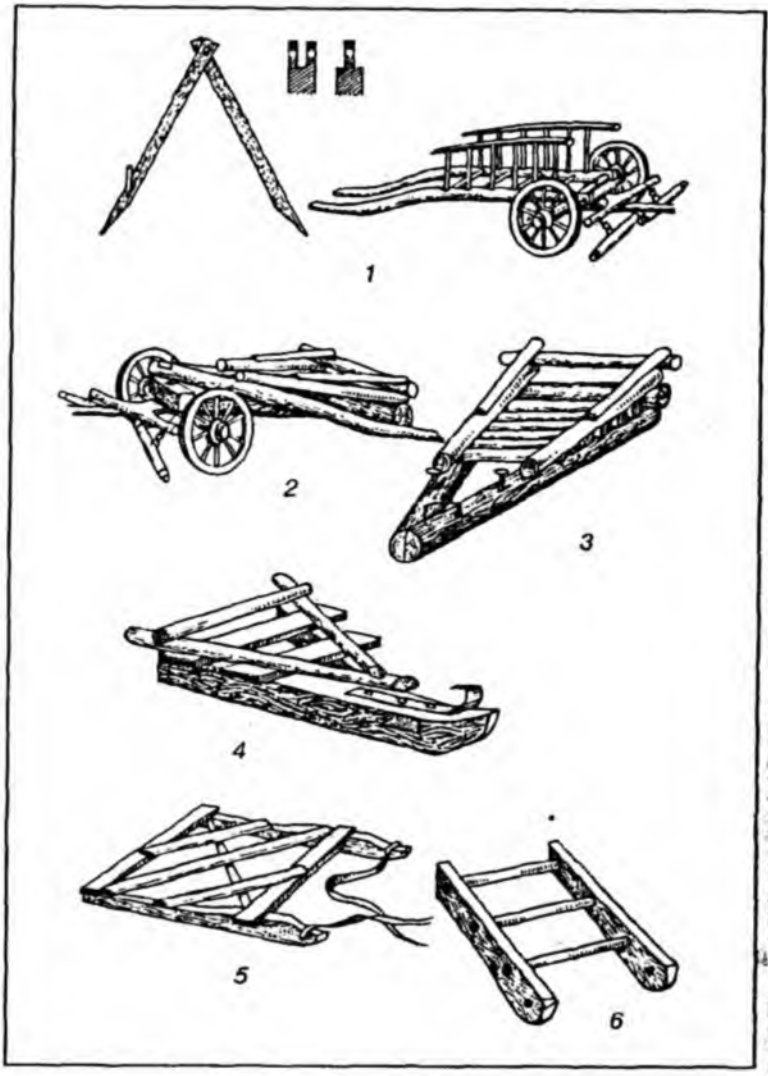

Типи карпатських волокуш: *1* — **«підволоки» для перевезення плуга;** *2* — **волокуша на колесах для транспортування сільськогосподарських вантажів і каміння;** *3—4* — **«биндюхи» для перевезення каміння;** *5—6* — **примітивні волокуші-сани**

На території Українських Карпат побутували спеціальні волокуші («бендюхи», «гринджоли») з полозами довжиною до 6 м. Вони пересувалися за допомогою коротких саней, що підтримували їх передок і служили ведучим ходом. Такими волокушами-саньми бойки, гуцули і лемки доставляли з віддалених місць сіно і дрова взимку.

Санний транспорт українців за функціональним призначенням поділявся на господарські робочі сани, вантажні (для перевезення лісу) і виїзні. Найбільш поширеним і, очевидно, універсальним типом зимового транспорту були робочі сани, які мав практично кожний господар. Ними перевозили сіно, снопи, гній, дрова та інші вантажі. Бідніші селяни часто використовували їх як виїзні.

За походженням санний транспорт населення України кінця XIX — початку XX ст. належав до двох типів: східноєвропейського (більша частина території України) і західноєвропейського (західні, південні, частково центральні райони). Особливо чітко простежується ця диференціація у господарських робочих санях.

Для першого типу зимового транспорту були характерні два гнутих полози (в українських Карпатах лише природні), чотири (рідко три або п'ять і більше) пари вертикальних стояків («копилів»), в'язова система з'єднання полозів, паралельні полозам поздовжні грядки-бруски («наморожні»), вилкоподібний дишель («вієе», «оглоблі»), або голоблі, які кріпилися до передніх копилів.

Хід господарських саней західноєвропейського типу складався з двох натуральних полозів, двох пар копилів («страмів») і двох дерев'яних брусків («насадів», «оплінів»), які набивали на стояки зверху. На таких санях іншим способом кріпився вилкоподібний дишель для волів. На транспортних засобах з парним кінним запрягом дишлем служила пряма жердина, задній кінець якої кріпили до переднього з'єднуючого полози бруска («насада»).

Форми кузова господарського зимового транспорту залежали, з одного боку, від конструкції ходу і місцевих традицій, а з іншого — від виду транспортованого вантажу. Так, на санях східноєвропейського типу для перевезення сіна і споріднених вантажів використовувалася тільки платформа («підплетини», «рашт»), яку виготовляли з жердин і палиць.

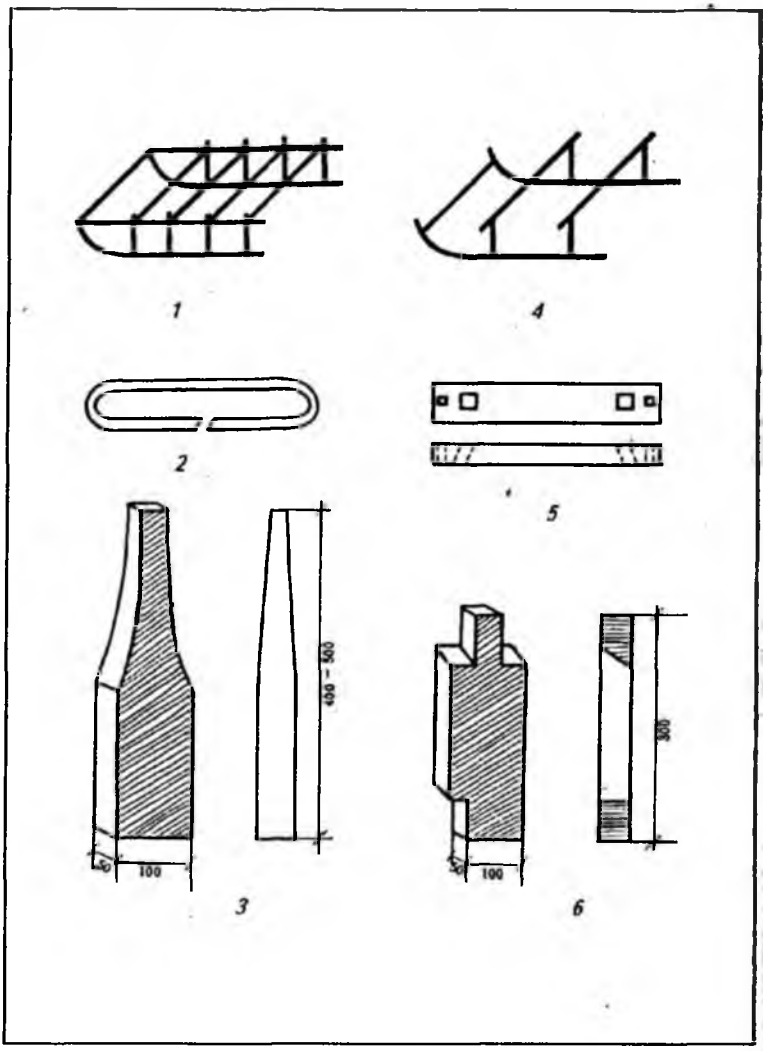

Схеми основної конструкції господарських робочих саней. Східноєвропейські (I): *1* **— загальний вигляд;** *2* **— гнутий «в'яз», що з'єднує полози;** *3* **— «копило»; західноєвропейські (II):** *4* **— загальний вигляд;** *5* **— брусок, що з'єднує полози («насад», «оплін»);** *6* **— «копило»**

На Волині, Поліссі, в Прикарпатті та інших регіонах України застосовували виплетені з лози, верби «коші» та «полукішки», що накладалися безпосередньо на ходову частину саней. У такому кузові було зручно перевозити дрібні й сипкі матеріали, сільськогосподарські продукти. На території східної частини Полісся і Слобідської України були поширені ще так звані «розвальні» — сани з боковими жердинами («білами»), які збільшували розміри їх платформи. Кузовом господарських саней західноєвропейського типу служили драбини або дошки. Їх невід'ємним елементом були вертикальні стояки («ручиці», «рожні»), що вставлялися в продовбані отвори брусків, які з'єднували полози.

Вантажні сани найчастіше використовувало населення українських Карпат і Полісся, частково Волині, Поділля і центральних районів України. Полози («копаниці») вантажних саней традиційної будови завжди були натуральними і сягали в середньому 1—1,2 м. Вони з'єднувалися між собою за допомогою двох пар копилів і двох масивних поперечних брусків.

Господарські сани традиційної конструкції з голоблями для запрягу волів (волинське Полісся, 1993 р.)

На початку XX ст. набула поширення нова модель лісовозів — з трьома парами копилів, трьома поперечними брусками («оплінами») і рухомою подушкою. Оскільки за розмірами вантажні сани становили приблизно половину довжини господарських (відповідно й кількість основних елементів була вдвоє меншою), це знайшло відображення в їх народному визначенні — «полусанки» (Бойківщина, Лемківщина), «повсанки», «пулсанки» (Полісся). Гуцули називали такі сани «корчугами».

Виїзні сани — «козирки» (східна частина Полісся), «криластії» сани, «бричка» (Волинь), глабці (центральні райони України) — побутували серед заможної частини населення. Їх полози були вузькими і часто підковувались металевими шинами, а, крім того, мали високі, півкругом загнуті назад головки. Кузов такого засобу пересування виготовляли з липових або вербових дощок і драниць, спинку і борти розмальовували рослинними фарбами, декорували дерев'яною аплікацією. У давнину його обшивали лубом, що знайшло відображення в народному визначенні цих саней: «залубні», «залубиці», «лубечки». На святкових однокінних санях північних районів Полісся і Слобідської України часто прикрашали також дуги.

Серед *колісних засобів пересування* найпростішим був чотириколісний двоосьовий віз. Типовий український віз побутував на території більшості етнографічних районів України ще наприкінці XIX — на початку XX ст. Його дві дерев'яні осі перпендикулярно з'єднувалися між собою за допомогою так званої «підтоки» — натуральної або штучної трійні довжиною 2—2,5 м із розвилкою на задньому кінці. На кожну вісь накладали дерев'яний брус («оплін»). Крім того, на передку прилаштовували рухому дерев'яну «подушку». В задку воза «оплін» і задні кінці «підтоки» кріпилися нерухомо. Передній кінець поздовжньої з'єднуючої трійні закладали в широкий отвір між віссю і «опліном» і закріплювали вертикальним дерев'яним (переважно дубовим) або металевим стержнем — («шворнем»). Для його захисту від перевантажень під час їзди монтувався спеціальний пристрій — «підгейстер».

Колеса традиційного воза складалися з окремих частин: головки, шпиць і дерев'яного обода. До XX ст. українські

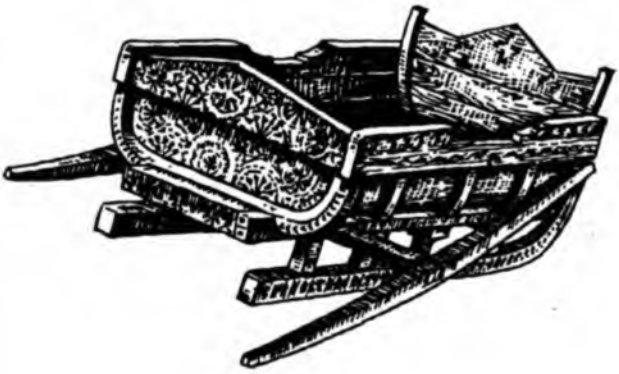

Виїзні сани-«глабці» (за мал. В. Щербаківського)

селяни надавали перевагу колесу з суцільним гнутим ободом, яке було відоме й іншим східним слов'янам — білорусам та росіянам. Наприкінці XIX — на початку XX ст. під впливом розвитку кустарного колодійного промислу, а також етнокультурних контактів українців із сусідніми народами поширення набуло колесо, обід якого виготовляли з окремих дугоподібних секцій («багр», «багер»).

Тягловим засобом селянського воза традиційної конструкції служило «вієє» — дишель у формі трійні з твердої породи дерева (дуба, бука, в'яза). Задні кінці «вія» закладали через продовбані отвори на кінці передньої осі, а на передку робили отвори для конусоподібного бруска («притики») довжиною до 0,5 м, за допомогою якого кріпилось ярмо.

До середини XIX ст. спорадично, а наприкінці XIX — на початку XX ст. повсюдно в українських Карпатах, на Покутті, Поділлі, в західній і центральній частинах Полісся, на Півдні і в Подніпров'ї та в інших регіонах України набув поширення віз із ходовою частиною центральноєвропейського типу. Зумовили його розповсюдження заміна волів як тяглової сили кіньми, будівництво шляхів сполучення, використання селянами металу і виробів з нього тощо. Значний вплив на цей процес мали прямі етнокультурні

контакти українців із сусідніми та іноетнічними групами (німецькими колоністами), що з розвитком капіталізму значно посилилися.

Відмінність ходу воза нового типу полягала, насамперед, в іншій будові поздовжньої з'єднуючої трійні й тяглового засобу. Зокрема, перша складалася з окремої вилки, що

Віз традиційної конструкції із запрягом волів (Бойківщина, 1986 р.)

кріпилася нерухомо в задку, і прямої жердини («розвори») довжиною до трьох і більше метрів. Це давало змогу відповідно до виробничо-господарської потреби міняти довжину транспортного засобу. Тягловим пристроєм цього воза служив прямий «дишель», задній кінець якого кріпився між передніми кінцями спеціальної вилки («сниць»). Задні кінці такої вилки з'єднував поперечний брусок, що підтримував розвору і тим самим надавав передку більшої мобільності, а заодно захищав з'єднуючий стержень («шворень») від перевантажень. У східній частині Полісся і на Слобожанщині наприкінці XIX — на початку XX ст. одночасно з літнім засобом пересування традиційної конструкції побутувала модель воза, тягловий пристрій якого становили голоблі з дугою. За функціональним призначенням двоосьові чотириколісні транспортні пристосування українців можна диференціювати на три групи: для перевезення сіна, снопів, соломи; для

транспортування лісоматеріалів; для перевезення зерна та інших подібних вантажів.

Для транспортування збіжжя, соломи, сіна тощо використовувалися різноманітної форми і розмірів дві бокові «драбини». Вони з'єднувалися спереду і ззаду поперечними брусками («крижівницями») або «в'язками», утворюючи разом спеціальний пристрій — так звані штандари. Вантаж на кузові кріпили однією поздовжньою або кількома поперечними жердинами («рублями») та мотузками чи ланцюгами.

До третьої групи належали, насамперед, чумацькі «мажі», а також аналогічних форм селянські вози, якими перевозили зерно, сіль, рибу тощо. Порівняно зі звичайним господарським возом вони мали значно більші розміри і масивніший хід. Кузовом мажі служив «ящик», основу якого становив драбинний каркас. Останній завжди старанно обшивався з усіх боків лубом. Крім того, поздовжні борти кузова обносились лубом або драницями ще й зверху, внаслідок чого вони були високими, а віз — містким. Зокрема,

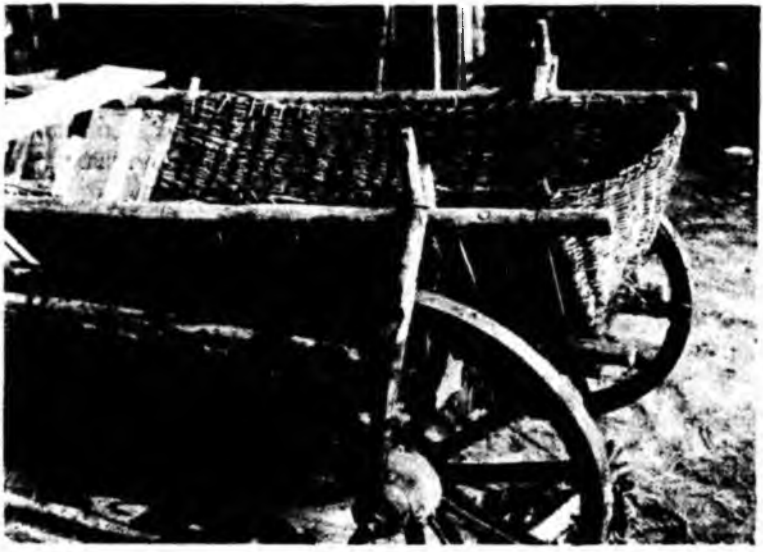

Задок модернізованого воза з драбинним кузовом і «полукішком» (Волинське Полісся, 1993 р.)

прасоли вантажили на мажу до 1,5 т солі. Вантаж накривали просмоленою воловою шкірою.

Тяглова сила та упряж. Традиційною тягловою силою у господарстві українців були воли. Привчати волів до роботи починали в трирічному віці. Спочатку молодого вола водили на довгій мотузці («воловоді»). Потім навчання продовжувалося вже у парі, притому один з волів обов'язково мав значний досвід запрягу. Навчати двох молодих волів було складно, оскільки це вимагало великих зусиль і значного часу.

Під час навчання волові-«третяку» в парі зі старим спочатку обтискували протягом трьох-чотирьох днів (по одній-дві години) шию ярмом. Потім до ярма кріпили дишель або прив'язували масивний дрюк, каток чи інший вантаж. Інколи його відразу впрягали у порожній віз чи сани. І тільки після цього перевіряли тяглову здатність молодого вола в навантаженому транспортному засобі, у плузі чи ралі.

В плузі свободу лиш втратить,
І добрим, і лагідним стане,
Скоро забуде свій ліс,
буде старанно орати,—

писав видатний український поет XVI ст. Севастян Кленович у відомій поемі «Роксоланія».

Для запрягу волів використовувалося *ярмо* — один із найдавніших видів упряжі. На території України побутували три типи нашийного ярма: звичайне парне, сошне парне і одинарне — для так званого «бовкуна», одного вола. Основним і найбільш поширеним був перший тип волової упряжі. Звичайне парне ярмо складалося з чотирьох частин: масивної нашийної деталі («ярма», «нашийника», «повершника», «чашини»), паралельної їй нижньої частини («підгорлиці»), двох вертикальних палок або планок («сноз»), що з'єднували чашину з підгорлицею. Четверту деталь парного ярма становили дві бокові дерев'яні палки — «занізки», які вставляли в крайні отвори чашини і підгорлиці після накладання упряжі на шиї волів. Для пасажирських поїздок, а з другої половини XIX ст. і для перевезення вантажів, використовувалися коні. У північних районах Полісся практикувався переважно запряг у голоблі. Тут кінна упряж складалася з *вузди, хомута із супонею, черезсідельника, гужів і дуги.* В інших регіонах України

незалежно від виду запрягу — парного чи однокінного — застосовувався інший тип упряжі. В комплект місцевої кінської збруї входили: шлея (рідше хомут), *вузда, нашийник, віжки, посторонки і барок* («орчик»). Транспортні засоби перетягалися кіньми за допомогою посторонків і барків, а дишель виконував тільки гальмівну і скеровуючу функції. Наприкінці XIX — на початку XX ст. сухопутний гужовий транспорт, як і водний, поступово витісняється залізничним. Нищівного удару традиційному побуту і виробничо-господарській діяльності українського селянства було завдано під час горезвісної колективізації. Примусове розкуркулення селян і переведення сільського господарства на так звані колективні індустріальні рейки призвело до втрати багатьох перевірених протягом століть складових землеробства і тваринництва, насамперед волів і коней як робочої худоби. Це, у свою чергу, різко обмежило використання традиційного гужового транспорту. Пізніше цей процес прискорив розвиток автомобільної промисловості. І все ж, у підсобному господарстві, а також для перевезення вантажів на незначну відстань у колективних господарствах традиційні полозні і колісні засоби транспорту використовуються і досі, особливо в українських Карпатах і на Поліссі.

ЛІТЕРАТУРА

Бураковская Н. И., Титов В. С., Шлях товский А. С. Пути сообщения и средства передвижения // Полесье Материальная культура. К., 1988.

Глушко М. Традиційний транспорт українців // Рад. школа. 1990. № 7. С. 32—38.

Глушко М. Без вола подвір'я голе // Берегиня. 1992. № 1. С. 63—68.

Глушко М. Етнографія бойківського лісосплаву // Зап. Наук. т-ва ім. Т. Шевченка. 1992. Т. 223. С. 155—171.

Глушко М. Невидана стаття Юрія Павловича з історії примітивного транспорту // Зап. Наук. т-ва ім. Т. Шевченка. 1992. Т. 223. С. 284—292.

Глушко М. Шляхи сполучення і транспортні засоби в українських Карпатах другої половини XIX — початку XX ст. 1994.

Глушко М. Взявся за гуж, то не кажи: не дуж // Берегиня. 1993—1994. № 2—3. С. 80—92.

Гонтар Т. О. Транспорт // Гуцульщина: Іст.-етногр. дослідження. К., 1987. С. 157—163.

Приходько М. П. Сухопутний транспорт на Україні // Нар. творчість та етнографія. 1975. № 5. С. 63—66.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. З яких видів складається традиційний транспорт українців?
2. У чому виявляється технологічна і конструктивна відмінність водних засобів пересування?
3. Які категорії сухопутних шляхів сполучення існували наприкінці XVIII — на початку XX ст.?
4. Назвіть типи санного транспорту за генетичним походженням і функціональним призначенням. У чому полягають їх конструктивні особливості?
5. Які різновиди упряжі використовували українські селяни? Як впливали тяглова сила та упряж на форму тяглового засобу санного і колісного транспорту?
6. Нанесіть на карту маршрути найважливіших водних і сухопутних шляхів сполучення України.

Глава 15

Сільські поселення та селянський двір

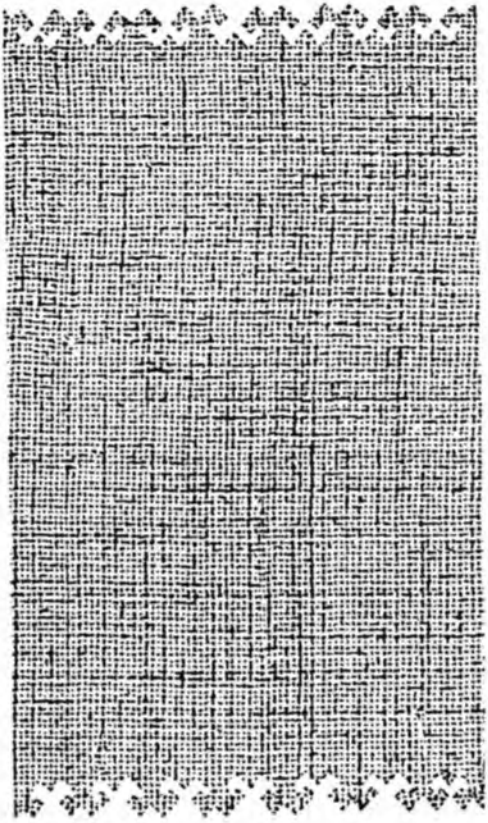

§ 1. Типи сільських поселень

Сільські поселення належать до важливих елементів традиційної матеріальної культури українського народу. Їх можна розглядати у різних аспектах. Найдоцільнішим є комплексний підхід, при якому основна увага звертається на типи поселень та їх форми. В Україні історично склалися три основні соціально-економічні типи сільських поселень: село, присілок, хутір.

Село — давній і найпоширеніший тип поселення. Декілька окремих осель або груп дворів (приблизно 5—10 господарств), розростаючись, поступово утворювали село. XV—XVI ст. вважають початком переходу від малодвірних до багатодвірних поселень. Процес цей відбувався повільно, і малодвірні поселення побутували ще тривалий час. Зокрема, в XVI ст. у гірських бойківських селах Корчин та Підгородці налічувалося лише по 5 дворів, у Розлучі — 7, Довгому — 10. У XVII ст. такі ж малодвірні поселення траплялися на Закарпат-

ті: у селах Річка — 4 двори, у Воловому — 6, Студеному Потоці — 10 та ін. Аналогічна картина спостерігалася подекуди навіть у другій половині XVIII ст. За станом на 1781 р., ряд сіл Київського повіту були небагатодвірними (у Боярці — 15 дворів, Круківщині — 10, Гатному — 28, Борщагівці Петропавлівській — 18 тощо).

Село об'єднувало мешканців у сільську громаду, за якою закріплювалася певна територія, податки, обов'язки і т. ін. Унаслідок цього зазначений тип поселення вважався адміністративною, економічною та юридичною одиницею.

У XIX — на початку XX ст. українське село як певна цілісна система складалося з ряду елементів: сельбища, центру, культових споруд, виробничо-побутових та культурно-освітніх об'єктів і установ.

Сельбище охоплює територію, на якій розташоване власне поселення — селянські двори, головна сільська дорога (вулиця), об'єкти інфраструктури. Як правило, воно відзначалося компактним розташуванням. Виняток становить Гуцульщина, де селянські двори розпорошувалися по всій території села.

Центром традиційно вважалася територія поблизу церкви або приміщення громадського управління. Часто ці споруди розташовувалися біля площі і разом з нею становили центр. У деяких етнографічних районах України (Бойківщина, Гуцульщина, Лемківщина) композиційне виділення центру у вигляді площі відсутнє, що спричинено особливостями географічного середовища.

Культова споруда — церква — знаходилася переважно в центрі села у найкращому місці, поблизу дороги чи проїзду. Часто біля неї розташовувалися кладовище та резиденція священика.

До *виробничо-побутових об'єктів*, характерних для українського села XIX — початку XX ст., належали кузня, млин, корчма, крамниця, подекуди громадський шпихлір (комора).

Культурно-освітні об'єкти становили початкові школи (церковно-парафіяльні та державні), а також громадські організації. Наприкінці XIX — на початку XX ст. на західних землях України набули значного поширення

хати-читальні. Їхнім організатором було товариство «Про світа». Хата-читальня споруджувалася на кошти сільськ громади і була своєрідним клубом, осередком народног дозвілля.

Іншим поширеним в Україні типом малодвірного сільського поселення був *присілок*, або *виселок, урочище*. Він відомий з XV ст. Присілки виникали переважно внаслідок нестач землі в селах і розташовувалися поза межами їхніх сельбищ Адміністративно вони підпорядковувалися селу, на земля якого утворювалися.

Існували й інші способи утворення присілків. Зокрем в Карпатах поселення цього типу часто зароджувалися і тимчасових сезонних житлово-господарських об'єкті («зимівок», «зимарок»), які знаходилися в горах на значній відстані від сельбища. Іноді присілки поставали поблизу дрібних промислових підприємств, що функціонували на території певного села. Нерідко вони носили назву
440 підприємства («Гута», «Майдан» та ін.). Населення цих поселень частково було зайняте у промисловому виробництві.

Процес виникнення присілків відбувався найінтенсивніше у XVIII — на початку XX ст. Динаміку зростання чисель ності цих поселень можна простежити на прикладі галицько частини українських Карпат. Так, наприкінці XVIII ст. ту налічувалося 13 присілків, у 1855 р. — 21, 1886 р. — 30 а в 1914 р. — 46 присілків.

До традиційних типів сільських поселень українців належить *хутір*. Здебільшого це малодвірне, переважно однодвірне поселення. Певна частина хуторів виникла у період феодалізму внаслідок освоєння нових земель (народно колонізації). Це стосується насамперед козацьких хуторів-зимівників. Наприклад, у другій половині XVIII ст у Золотоноській сотні Переяславського полку налічувалося 66 хуторів. Серед них були як однодвірні, так і малодвірні: на хуторі козака Копила — 1 господарство, хорунжого Верещаки — 1, сотника Лукашевича — 1, козаків Ювженка і Пилипенка — 5, Козаків Побиванців — 5, хорунжого Жили — 11 тощо.

Хутори, які походять з початку XX ст., пов'язані з столипінською аграрною реформою 1906 р. Останнє

спричинила руйнування сільських общин і утворення хуторів. У 1906—1912 рр. в Україні вийшли на хутори 226,5 тис. господарств.

У процесі історичного розвитку типи поселень українців змінювалися під впливом різноманітних чинників: географічного розташування, наявності торговельних шляхів, розвитку промислів, торгівлі, промислового виробництва тощо. За сприятливих обставин деякі села перетворювалися на містечка (Великий Березний на Закарпатті, Борислав у Галичині та ін.), хоча подекуди мав місце й зворотний процес: окремі містечка внаслідок ряду причин (розвитку залізничного транспорту, занепаду промислів і торгівлі тощо) деградували в села (Стара Сіль, Сможе, Ляшки Муровані у Галичині).

Проведена у 30—40-х роках XX ст. насильницька колективізація спричинила істотні зміни у структурі українського села: з'явилися колгоспи, МТС, розпочалася руйнація храмів тощо. Поступово ліквідовувалися хутори та присілки, мешканців яких проти їх волі зганяли до сіл. Окремі крупні присілки перетворювалися на села. Політика так званих «неперспективних сіл» призвела до спустошення та занепаду українських сільських поселень, які у недалекому минулому вражали чужоземців своєю мальовничістю, охайністю та заможністю. «Неперспективне» селянство, залишившись без землі, засобів виробництва, позбавлене елементарної опіки з боку держави (будівництва доріг, об'єктів інфраструктури, створення робочих місць і т. ін.), почало залишати прадідівські оселі і вирушало у пошуках кращої долі до міста.

На сучасному етапі перед незалежною Українською державою стоїть нелегке завдання відродження села.

§ 2. Форми сільських поселень

Форми сільських поселень українців розвивалися під впливом цілого комплексу факторів: особливостей географічного середовища (рельєфу місцевості, гідромережі тощо), етнічних традицій, умов соціально-економічного розвитку, господарських занять населення, державного законодавства та ін.

Для поселень українців найбільш характерні безсистемна, рядова, кругова, ланцюгова, вулична та комбінована форми.

Безсистемно розсіяна форма поселення. С. Микуличин Надвірнянського р-ну Івано-Франківської обл. (середина XIX ст.)

З метою детальнішого вивчення планування поселень слід брати до уваги їхню забудову. Можна виділити кілька типів забудови: розсіяну, гніздову, скупчену та комбіновану.

Безсистемна форма поселення вважається однією з найдавніших і найбільш поширених в Україні. Вона відома на всій території розселення українців. Виникнення безсистемних поселень пов'язане з народною колонізацією, для якої характерна відсутність регламентації щодо планування.

Залежно від типу забудови можна виділити два варіанти безсистемних поселень: *розсіяно-гніздові* та *скупчені.*

Перший варіант характерний для Гуцульщини. Безсистемні поселення із розсіяно-гніздовою забудовою виникли у цьому етнографічному районі під впливом складного гірського рельєфу та провідної ролі скотарства в структурі господарських занять гуцулів. Селянські двори у такому поселенні розташовані на значній відстані один від одного і розсіяні по гірській долині та схилах навколишніх гір. Подекуди утворювалися групи (гнізда) приблизно з двох—чотирьох дворів. Їх виникнення спричинювалося залицьками патронімії. Під'їздів до окремих садиб не було; центральна дорога, що проходила паралельно з водною артерією по дну гірської долини, не сполучала між собою селянські двори, а лише певне село із сусідніми поселеннями.

Безсистемно скупчені поселення побутували практично в усіх регіонах України. Від центральної дороги чи вулиці відгалужувалися у різних напрямках проїзди, що вели до садиб. Густа сітка таких проїздів покривала усе село.

Безсистемні поселення зі скупченою та скупчено-гніздовою забудовами особливо характерні для ряду місцевостей Полісся, зокрема для північних районів Волинської та Рівненської областей. Цей варіант траплявся й на інших

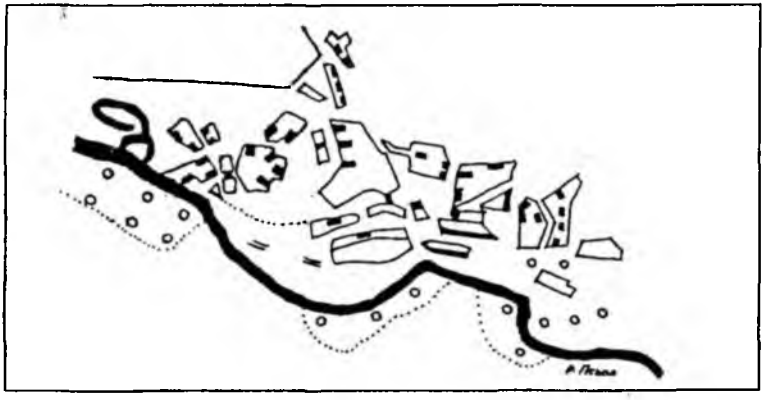

Безсистемно скупчена форма поселення. С. Потоки Кременчуцького р-ну Полтавської обл. (середина XVIII ст.)

теренах України (Чернігівщина, Полтавщина, Одещина та ін.).

Гніздова забудова у цих поселеннях могла утворюватися внаслідок земельної нестачі в XIX — на початку XX ст.: із створенням нових сімей і браком землі під забудову нові двори часто виникали за рахунок поділу батьківських садиб. Це призводило до скупчення забудови села, утворення нових гнізд, появи нових проїздів.

Не менш давньою за походженням і досить широко розповсюдженою в Україні є *рядова форма поселення*. Її характерною рисою є розташування дворів у ряд і орієнтація

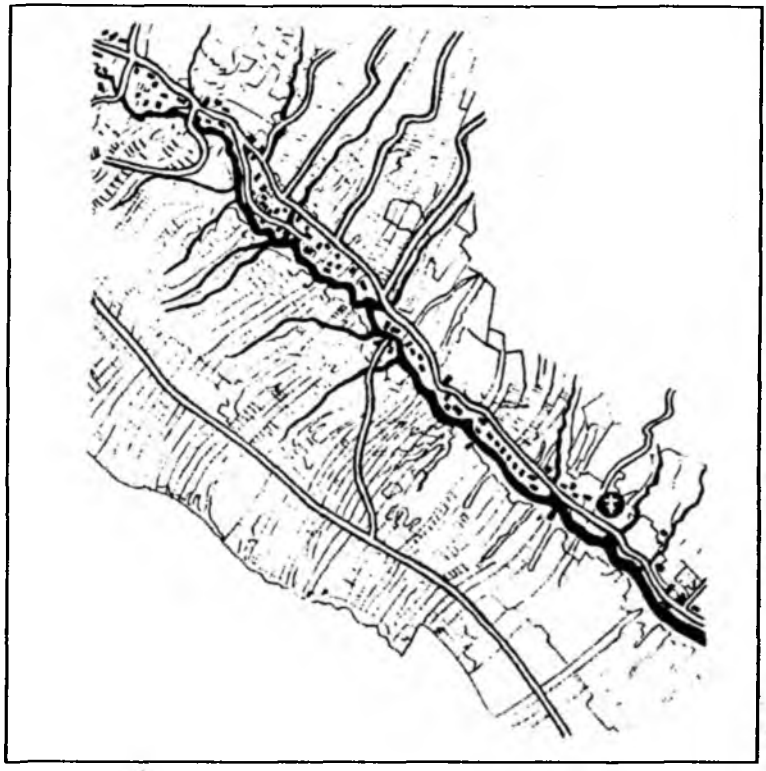

Рядова форма поселення. С. Тисовиця Старосамбірського р-ну Львівської обл. (середина XIX ст.)

їх в одному напрямі: уздовж берега водойми або дороги. Археологи засвідчують, що в середньовіччя багато слов'янських поселень мали рядове прирічкове планування.

Рядові поселення можуть бути як однорядовими, так і багаторядовими. Нерідко утворенню рядової форми сприяла традиція орієнтувати фасади осель на південні румби («на літо», «до сонця»). Іноді дворядове придорожне поселення нагадувало вуличне.

Глибокі слов'янські традиції має *кругова форма поселення* українців. При такому типі планування садиби розташовані найчастіше навколо площі з церквою і кладовищем або ставу. Відомі декілька варіантів кругових поселень. Наприклад, в одному випадку будівлі розміщуються по колу, охоплюючи незабудовану площу, городи тягнуться у бік поля, а двори виходять на площу. В іншому — двори селян виходять у бік поля, а садиби займають площу.

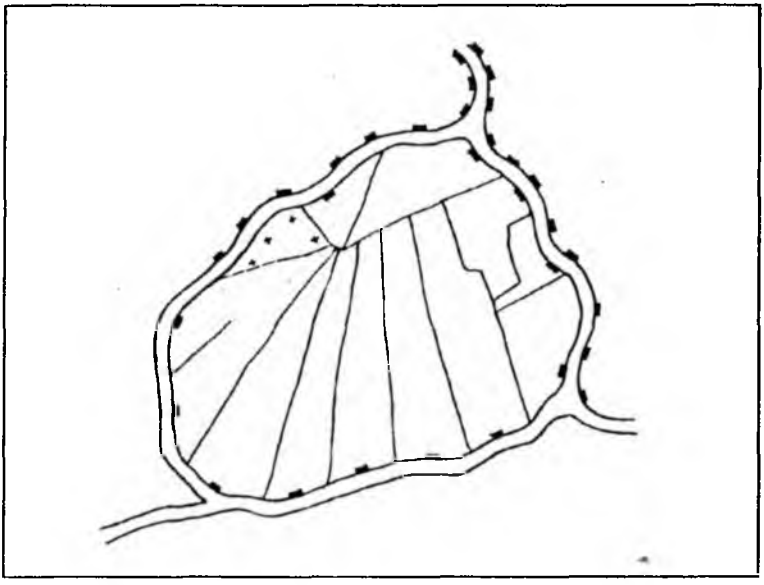

Кругова форма поселення. С. Недра Баришівського р-ну Київської обл. (середина XIX ст.)

Учені стверджують, що походження цього типу планування пов'язане з оборонними міркуваннями. Так, кругові поселення українців знаходилися здебільшого на мисах та в луках рік, а найбільшого поширення набули в передстеповій оборонній зоні. Кругову конфігурацію мали також давні східнослов'янські городища та козацькі табори, споруджені з возів.

При *ланцюговій формі поселення* селянські двори розташовувались обабіч дороги чи ріки. Сусідні двори або невеликі їх групи (2—3 господарства) могли знаходитися як поруч, так і на певній відстані один від одного. Конфігурація ланцюгівки залежала від форми русла ріки чи дороги. Такі поселення побутували на Бойківщині та Лемківщині, зустрічалися у рівнинних районах України (Київщина, Полтавщина). Виникнення ланцюгівок у Карпатах зумовлене як етнічними традиціями українців (прирічкове розташування поселень), так і географічними та соціально-економічними факторами (вузькість гірських долин, залишки патронімії, двопільна толоко-царинна система землеробства тощо). Селянський двір у такій ланцюгівці розташовувався біля дороги і ріки посеред земельного наділу, який

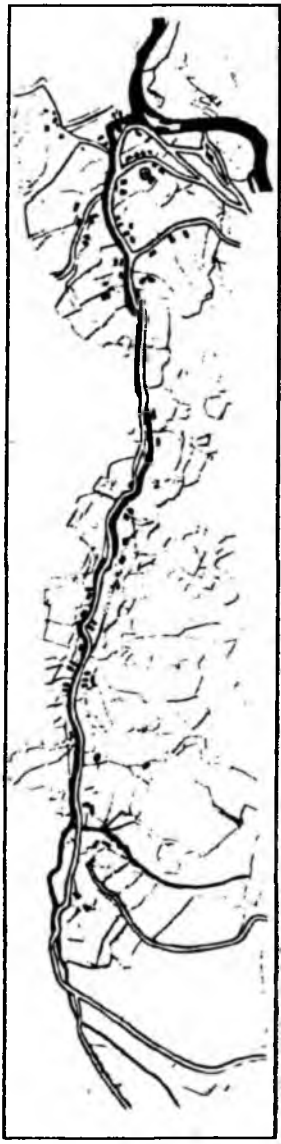

Ланцюгова форма поселення. С. Сасівка Свалявського р-ну Закарпатської обл. (середина XIX ст.)

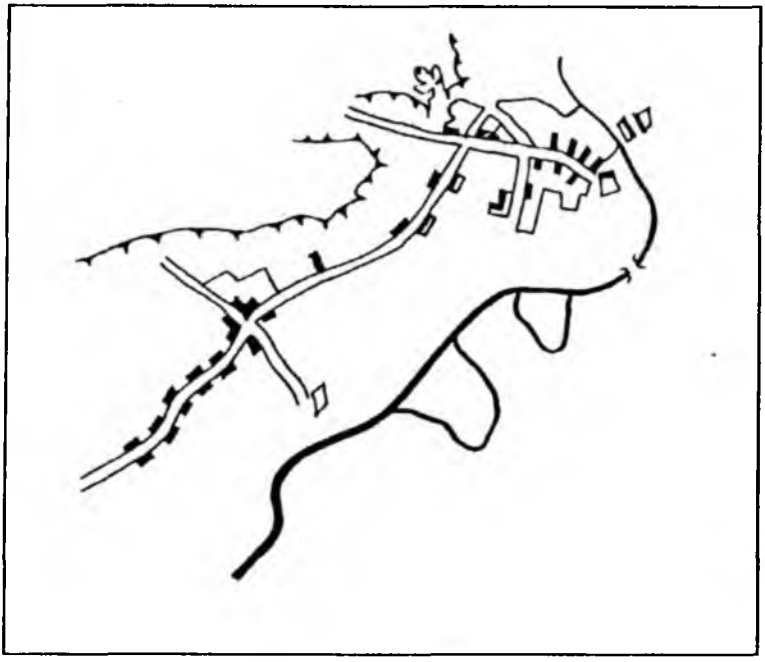

Вулична форма поселення. С. Гавронці Диканського р-ну Полтавської обл. (середина XIX ст.)

у вигляді довгої вузької смуги перетинав гірську долину в поперечному напрямі.

У рівнинних районах України виникнення ланцюгового планування часто було пов'язане з розвитком хуторів.

Поселення вуличної форми поширені на території всієї України. Два ряди будинків, фасади яких звернені до дороги, утворюють вулицю. Відомі одновуличні, багатовуличні та квартально-вуличні населені пункти. За походженням вуличне планування є пізнішим порівняно із безсистемною, рядовою чи круговою формами. Багато вуличних поселень сформувалося з рядових. Цьому сприяло закріпачення селян та втручання у планування поселень поміщиків та держави. Зокрема, великий вплив на виникнення вуличних поселень мала «Устава на волоки» 1557 р. Починаючи з 20-х років

XVIII ст. царський уряд видав ряд розпоряджень, які спричинилися до розвитку вуличного планування поселень. Наприклад, «Положение для устроения селений» 1830 р. вимагало будувати хати фасадами до вулиць. Державні органи здійснювали контроль за дотриманням будівельного законодавства.

У південній частині України, яка була заселена пізніше, сільські населені пункти планувалися за типовими проектами, розробленими відповідно до указів XVIII — першої половини XIX ст.

У *поселеннях комбінованої форми* поєднувалися різні типи планування. У рівнинних районах України найчастіше траплялися безсистемно-вуличні поселення, в Карпатах — рядово-ланцюгові, безсистемно-рядові.

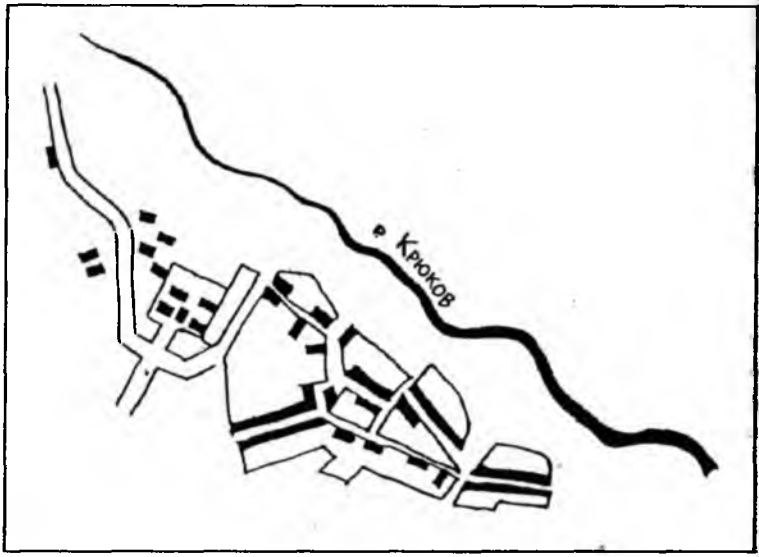

Комбінована (безсистемно-вулична) форма поселення. С. Великий Листвен Городнянського р-ну Чернігівської обл. (середина XIX ст.)

Еволюція форм сільських поселень українців у XIX — на початку XX ст. відбувалась у декількох напрямках: трансформація одноплановых поселень у поєднанні з появою

вуличних елементів, забудова проїздів та частково польових доріг, скупчення забудови сіл. На сучасному етапі планування сільських поселень регламентується державним законодавством. При цьому нерідко не беруться до уваги традиції місцевого населення та ландшафтна специфіка конкретної місцевості. Поселення у різних регіонах України поступово втрачають свої локальні особливості. На зміну традиційним формам приходить вуличне та квартально-вуличне планування. Ця тенденція характерна як для розвитку давніх сіл, відомих ще за часів середньовіччя, так і для новітніх.

§ 3. Селянський двір

Це поняття включає в себе житло, господарські будівлі та прилеглий до них невеликий виробничий майданчик. Разом з садом та городом такий двір утворював садибу. Структура садиби (тобто наявність чи відсутність саду або городу), її розміри, конфігурація, розміщення у поселенні залежали як від географічних, так і від соціально-економічних чинників. 449

В українців, на відміну від інших східнослов'янських народів, зокрема росіян, побутували виключно відкриті двори, в яких простір між житловими та господарськими будівлями не перекривався дахом.

Розвинута структура господарських занять, значна за розмірами етнічна територія з неоднорідними природно-кліматичними умовами та місцеві будівельні традиції, що мали певну локальну специфіку, спричинили формування в українців декількох типів забудови дворів. В основі визначення того чи іншого типу забудови покладено характер приєднання господарських споруд двору до житла. Відповідно до цього на теренах України відомі три типи забудови дворів: вільний, зімкнутий та замкнений.

При вільному типі забудови двору житло та господарські будівлі розміщалися окремо одне від одного. Вільно забудований двір побутував на території всієї України з найдавніших часів. Він відрізнявся простотою та пристосованістю до природно-кліматичних умов України. Відокремлені від житла господарські будівлі, особливо призначені для худоби (стайні, хліви, сажі тощо), забезпечували дотримання елементарних санітарно-гігієнічних норм.

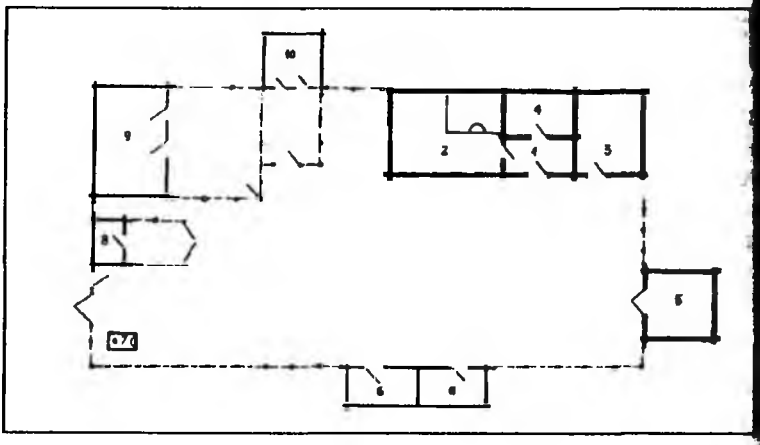

Вільний тип забудови двору. С. Шульгівка Царичанського р-ну Дніпропетровської обл. (початок XX ст.): *1* — сіни; *2* — хата; *3* — комора; *4* — комірчина («хижка»); *5* — клуня; *6* — повітка («сарай»); *7* — піч; *8* — хлівчик; *9* — повітка; *10* — хлівчик

Відомо декілька варіантів вільно забудованого двору. В основу визначення того чи іншого варіанту покладено розташування у дворі житла і господарських будівель. Наприклад, на Гуцульщині був розповсюджений *безсистемний* варіант вільної забудови двору, при якому розміщення господарських споруд відносно житла часто диктувалося умовами гірського рельєфу і не виявляло якоїсь чіткої закономірності, тобто було безсистемним.

При *Г-подібному* варіанті вільної забудови господарські приміщення розташовувалися під прямим кутом до житла. Побутували також варіанти, при яких усі будівлі розміщалися в *один* або *два паралельних ряди*. Останній варіант був особливо поширеним: напроти житла (наприклад, хата — сіни — комора) розташовувалися в ряд господарські споруди (стодола, хлів, стайня та ін.), які могли бути як окремими, так і частково або повністю зблокованими між собою.

Для заможних верств українського селянства були характерними вільно забудовані двори із *П-подібним*, або *перимет-ральним*, розташуванням житлових та господарських буді-

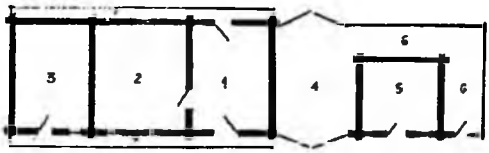

Зімкнутий тип забудови двору («хижа під одним побоєм»). С. Яворів Турківського р-ну Львівської обл. (друга половина XIX ст.): *1* — сіни; *2* — хата («хижа»); *3* — комора; *4* — тік («боїще»); *5* — стайня; *6* — половник; *7* — призьба («лавички»)

вель. Вибір того чи іншого варіанту вільно забудованого двору був зумовлений заможністю конкретного господарства, наявністю землі та господарськими потребами.

Особливість зімкнутого типу забудови двору полягала у тому, що житло та господарські будівлі блокувалися між собою і вкривалися спільним дахом. 451
Відомо декілька варіантів цього типу: однорядовий (найбільш поширений), *Г-подібний і П-подібний,* який зустрічався спорадично у заможних селян. Даний тип найбільш характерний для Карпат, зокрема західної Бойківщини, східної та центральної Лемківщини, побутував і на Поліссі. Також зрідка траплявся у ряді районів центральної та східної України, однак не утворював там ареалів поширення.

Зімкнутий двір розвинувся з вільного типу забудови і був пристосований до господарювання у складних природно-кліматичних умовах (важкопрохідні болотяні нетрі Полісся, гірські райони Карпат з суворими тривалими зимами та великою кількістю опадів тощо). Наприклад, поширений у бойків зімкнутий однорядний двір («хижа під одним побоєм»), об'єднуючи під спільним дахом найчастіше хату, сіни, комору, стайню, стодолу та деякі інші приміщення, дозволяв господареві («газді») у морозний чи дощовий день виконувати ряд необхідних господарських робіт, зокрема по догляду за худобою, практично не виходячи зі своєї «хижі». Із сіней він міг потрапити до стодоли («боїща») чи стайні. Крім того, така компактна забудова двору

сприяла утепленню житла та приміщень для худоб
Важливе значення при такому типі забудови мала тако
економія земельних ділянок, які використовувалися д
присадибного господарства.

У дворі замкненого типу житло, господарські пр
міщення та міцні високі огорожі, блокуючись між собо
замикали з усіх боків подвір'я в яке можна було потрапит
лише через ворота або хвіртку. Зовні такий двір нагадува
невелику, але надійну фортецю. Замкнуті двори побутувал
на Поліссі («підварок»), у високогірних районах Гуцульщин
(«гражда»), характерні вони і для козацьких хутор
Півдня України.

Замкнений тип свій початок бере із вільно забудованог
двору. При його формуванні, крім природно-кліматичних
чинників, важливого значення набула розпорошеніст
у розселенні багатьох поліських і гуцульських сіл т
козацьких хуторів. В умовах, коли сусідні господарства ч
452 хутори були розташовані на значній відстані один в
одного, такі замкнуті двори-«фортеці» захищали мешканц
та худобу не лише від холодних вітрів та атмосферни
опадів, а й від хижих звірів та непрошених гостей.

Крім названих типів забудови, існували ще й перехідні
наприклад, між вільним і зімкненим або вільним і замкне
ним. Це стосується також і варіантів забудов
дворів. Певний вплив на забудову двору мало втручання у народне сільське будівництво державного законодавства. Зокрема, російські та австро-угорські будівельні закони та інструкції XVIII—XIX ст. регламентували місцезнаходження на садибі певних

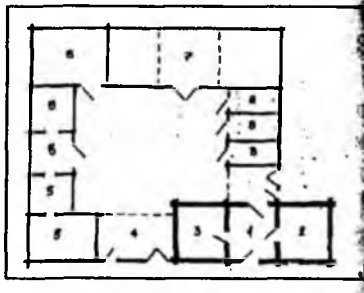

Замкнутий тип забудови двору («підварок»)
С. Запруддя Камінь-Каширського р-ну Волин
ської обл. (кінець XIX — початок XX ст.)
1 — сіни; *2* — хата; *3* — комора; *4* — шо
па; *5* — хлів; *6* — сінник; *7* — клуня;
8 — курник

будівель (стодол, клунь), розташування двору щодо дороги або вулиці, вносили певні корективи у народне будівництво. Колективізація і варварське «розселювання» українських селян у 30—40-ві роки XX ст. відчутно вплинули на подальше формування садиби і двору. Скорочення обсягів сільськогосподарського виробництва в індивідуальних селянських господарствах зробило непотрібними ряд традиційних господарських споруд двору, зокрема численних приміщень для утримання худоби, зберігання та обробки зернових тощо.

На сучасному етапі типи забудови дворів та їх варіанти значною мірою втратили свою локальну специфіку, що зумовлено як соціально-економічними чинниками, так і появою стандартних, уніфікованих будівельних матеріалів, типових проектів забудови. Це спричинило істотне обмеження народної архітектурної творчості на селі.

ЛІТЕРАТУРА

Гошко Ю. Г., Кіщук Т. П., Могитич І. Р., Федака П. М. Народна архітектура Українських Карпат XV—XX ст. К., 1987.

Козакевич М. З. Типи поселень на Українському Поліссі // Мат. з етногр. та мистецтвозн. 1959. Вип. 4. С. 24—40.

Косміна Т. Є. Сільське житло Поділля (кінець XIX—XX ст.): Іст.-етногр. дослідження. К., 1980.

Симоненко І. Ф. Поселення, садиба та житло на Закарпатті // Мат. з етногр. та худ. промислу. 1956. Вип. 2. С. 60—109.

Стельмах Г. Ю. Історичний розвиток сільських поселень на Україні. К., 1964.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Назвіть основні структурні елементи українського села.
2. Як виникали присілки?
3. Розкажіть про напрями розвитку традиційних типів сільських поселень українців.
4. Назвіть традиційні для українців форми сільських поселень.
5. Що Ви знаєте про безсистемні форми поселень та їх особливості у рівнинних та гірських районах України?

6. Які спільні та відмінні риси мають рядові вуличні поселення?
7. Що означають поняття «тип забудови двору» і «варіант типу забудови двору»?
8. Назвіть типи забудови дворів українців та їх особливості.
9. Як впливали на забудову дворів та їх варіанти природно-географічні та соціально-економічні чинники?

Народна архітектура

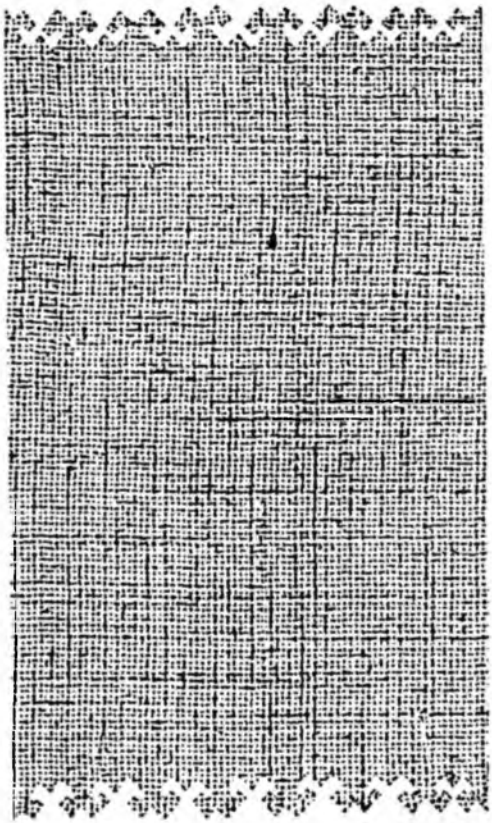

Народна архітектура України ориг
нальна за формами, розмаїта щод
типів. Вона завжди втілювала націс
нальні духовні цінності народу, який
створював. У ній відбивався ступін
розвитку суспільства, стан будівельно
техніки. Крім того, вона служил
важливим засобом художнього, куль
турного виховання людини.

В Україні збереглось багато пам'ято
народної архітектури XVI—XIX ст.
серед яких чимало творів світовог
значення. Дослідження цих пам'ято
вимагає зусиль спеціалістів різни
галузей наук: археологів, етнографів
архітекторів, істориків.

У документах, що дійшли до на
з давніших часів, багато описів зам
кових комплексів, які належали фео
дальній знаті. Щоправда, не маємо
відомостей про сільське житло, ал
зустрічаємо багато свідчень того, щ
ще в першій половині XVIII ст. житл
козацької старшини було дуже подібн
до хат заможних селян, козаків і мі
щан. Те, що навіть гетьманський дім
XVIII ст. був простим за будовою

засвідчують описи «хоромного строения» у Гадячі 1734 р., а також гетьманських «хоромів» у Глухові 1727 р. Це були звичайні хати на дві половини (світлиці з кімнатами, а посередині сіни).

Багато цікавих матеріалів подано в описах чужоземних мандрівників, які побували в Україні у різні часи. Наприклад, шведський посол Конрад Гільдебрант, який подорожував по Україні 1656—1657 рр., писав, що в хаті селянина стояла велика піч, де пекли і варили, а зверху на ній на овечих шкірах (на старих кожухах) спали діти і прислуга, а господарі — на підвищеному тапчані (мабуть, на дерев'яному настилі для спання — «полу»).

Народна культура України не виникла на голому місці. Їй передували давніші культури. На Поділлі, наприклад, у конструкціях традиційних будівель збереглося багато елементів, подібних до тих, які відкривали археологи, починаючи з Трипілля (IV—III тис. до н. е.).

Про майже тисячолітній досвід будівництва свідчать матеріали розкопок у Бресті, Пінську, Слуцьку, Столині, Давидгородку, що знаходяться поблизу українського Полісся, а також зруби будівель XII—XIII ст., які були знайдені в Києві на Подолі.

Великий вплив на становлення народної архітектури, характер житлових будівель, їх розміщення мали природні умови. У кожному ландшафті формувалися власні моделі народних жител. Для спорудження їх використовували матеріали, які були під руками. Тому в лісових районах віддавна зводили будівлі з дерева, у Лісостепу — з глини, соломи і дерева, в Степу — з глини і каменю.

За характером природних будівельних матеріалів територію України можна поділити на три смуги.

Лісова зона — займає північ України до лінії Володимир-Волинський, Луцьк, Рівне, Житомир, Київ, Ніжин, Глухів. Основним будівельним матеріалом тут вважається дерево. Глина має допоміжне значення; покриттям служать солома, дерево. На Поліссі віддавна будували найпростіші зрубні споруди — кліті, стебки, однокамерні хати. Релікти їх збереглися до наших днів. У другій половині XV — на початку XVII ст. на українських землях відбувається активний розвиток міст, розширюється торгівля, зростає

попит на сільськогосподарську продукцію. На Поліс повсюдно проріджують ліси, створюють нові площі пі поля. Житло та господарські будівлі набувають нових ри

Смуга Лісостепу обіймає центральну частину Україн до лінії Балта, Кременчуг, Полтава, Харків. У будівництв тут застосовують дерево, глину, очерет і солому; покрит тя — солома, очерет.

Степова зона розташована південніше Лісостепу. Ту використання лісу різко обмежене. Основним матеріалом є глина у сполученні з очеретом, хмизом, соломою, а в пониззях Дністра, Південного Бугу і на Донбасі часто застосовується камінь.

В умовах спеки, вітрів будівлі тут віддавна споруджували з товстими стінами, глибокими амбразурами у прорізах вікон і дверей. Можливо тому в степах майже до наших днів побутували напівземлянки.

Народна будівельна творчість — явище багатовимірне, яке
458 розвивалося у руслі поступу загальнолюдської цивілізації. Воно постійно зазнавало впливу різних факторів суспільного, соціально-економічного, морального характеру, сприймаючи на своєму шляху все найцінніше. Цим і зумовлено виникнення різних форм, застосування конструктивних прийомів, характерних для всієї української архітектури. Наприклад, типові риси в усіх районах України простежуються у плані будинку, організації використання окремих приміщень, у художньому оздобленні. Вони виробились у процесі багатовікового розвитку і є результатом спільності етнічного складу народу, а також єдності творчого методу народних майстрів.

Народну архітектуру можна поділити на житлово-господарську і церковну (церкви, дзвіниці, каплиці). Окреме місце в ній посідають будівлі громадського центру і виробничі споруди, зокрема вітряки, водяні млини тощо.

§ 1. Народне житло

Основним типом традиційного житла всюди в Україні є *хата*. Це затишна, найчастіше білена зовні і всередині, будівля під солом'яним дахом. Такі житлові споруди тягнуться широкою смугою середньої і південної частини України від Карпат на схід майже до Орловської області, що

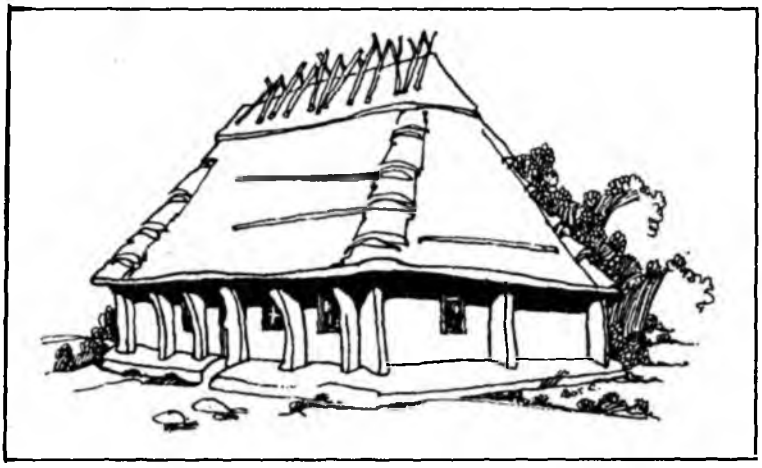

Хата. С. Васловоиці Заставнівського р-ну Чернівецької обл. (кінець XIX ст.)

в Росії. Цей загальний тип української хати є найбільш визначальною етнографічною ознакою українського народу. Від нього відрізняються хати північної частини і Карпатських гір. Там вони дерев'яні, мають відкриті стіни.

Вигляд української хати, з одного боку, підкреслював естетичні смаки селянина, його характер, індивідуальність, з іншого — унікальність, неповторність того місця на землі, де цей будинок розташований. У традиціях української хати

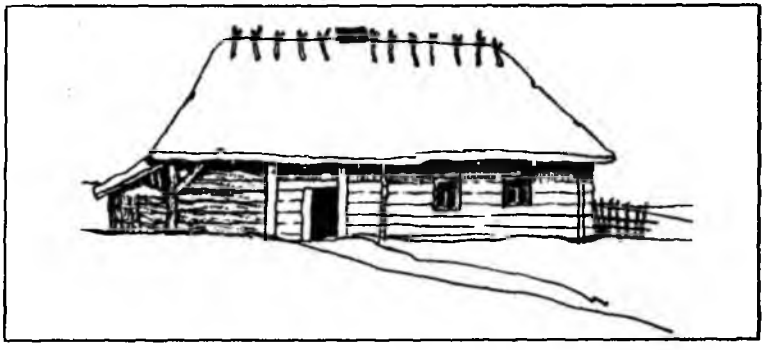

Хата. С. Старий Почаїв Кременецького р-ну Тернопільської обл. (1833 р.)

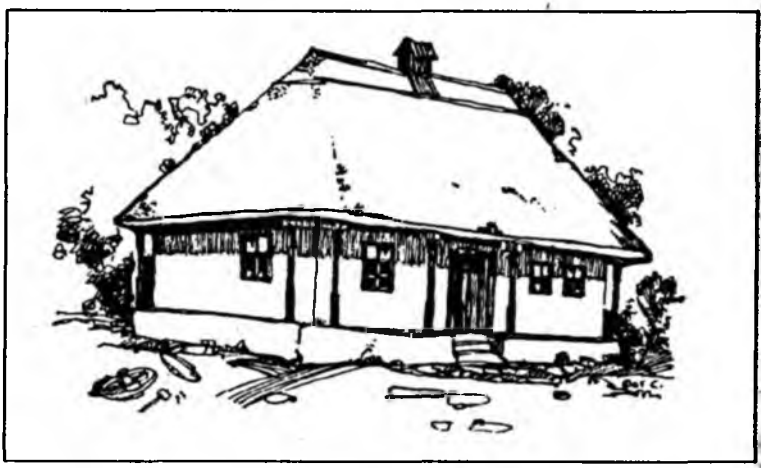

Хата. С. Щирівці Хотинського р-ну Чернівецької обл. (кінець XIX ст.)

ми бачимо прояв творчої наснаги народу, його досвіду, знань і художнього смаку.

Народне житло цікаве і оригінальне не тільки за формою, але й щодо внутрішнього змісту. Кожний предмет у ньому, крім утилітарного призначення, має ще й свій духовний образ. Завдяки цьому хата для селянина була всім: і храмом, і рідним краєм, і батьківщиною, і матір'ю.

Здавна так велося, що кожна господиня свою хату дбайливо доглядала. «Гляди ж, дочко,— повчає мати в одній казці,— як будеш у свекра, то вставай раненько, умивайся біленько, вимітай хату і сіни, коло хати поодмітай, поприбирай; а в суботу ввечері причілок підмаж, долівку вимаж...». Тому в хаті завжди було чисто, вибілено, розмальовано кольоровою глиною, оздоблено витинанками, прикрашено квітами, пахучими травами.

Характерною рисою народного житла була простота плану хати. За зовнішнім окресленням він має переважно форму витягнутого прямокутника, співвідношення сторін якого становить від 1:1,5 до 1:2,0.

Панівним типом житла в Україні XIX ст. вважалась хата з одним житловим приміщенням. Найбільш простим

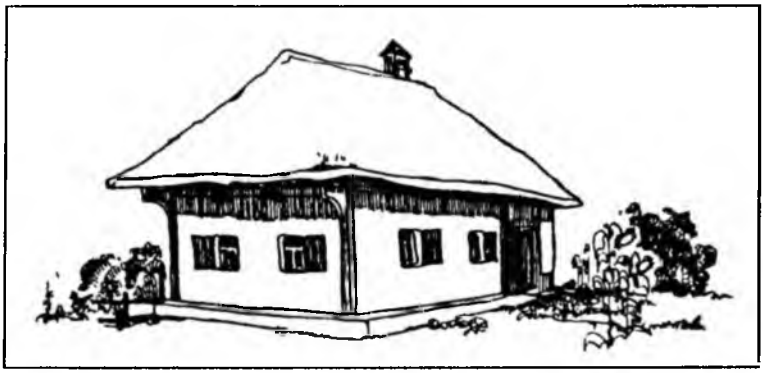

Хата. С. Петрівці Миргородського р-ну Полтавської обл. (початок XX ст.)

і найдавнішим її різновидом було *однокамерне житло*, в якому єдине приміщення мало безпосередній вихід на вулицю. Як свідчать археологічні джерела, таке планування широко застосовувалось на території України ще в VIII—XI ст., а також у пізніші часи. Так, у середині XIX ст. цей тип однокамерного житла переважав на півдні Київщини, на Чернігівщині, Житомирщині.

Двокамерне селянське житло було поширене в XIX ст. і зберігалось у західній частині України до початку XX ст. Така хата мала одне житлове приміщення та сіни.

Трикамерне селянське житло набуло масового поширення в Україні наприкінці XIX — на початку XX ст. Воно вважається наступним етапом розвитку української хати. Житлові будинки з таким плануванням, крім власне хати і сіней, мали ще комору.

Хати, в яких було одне житлове приміщення, сіни і комора, мали багато регіональних відмінностей у різних місцевостях. Так, на Поліссі до хати добудовували ще одну комору для зберігання овочів («стебку», «пукліт»), у західних районах України — хлів, приміщення для сільськогосподарського реманенту.

Розглянуті типи трикамерного житла стали основою для створення *будинків з двома житловими приміщеннями* (одне з них було основною кімнатою, друге використовувалось як святкове).

Розрізняють два варіанти такого житла: «дві хати підряд», «хата через сіни». Визначальною рисою першого варіанту є те, що друга хата створювалась шляхом добудови до трикамерного житла спеціального приміщення. Таким чином, обидва житлові приміщення розміщувались по один бік сіней. Тип планування «дві хати підряд» мав значне поширення на Поліссі на початку XX ст.

План житла «хата через сіни» найчастіше зустрічався на Поділлі, Півдні України. Характерною ознакою цього плану є те, що житлові приміщення розташовувались на обидва боки сіней (подвійне житло), тобто замість комори влаштовувалось ще одне житло.

Отже, в народній житловій архітектурі завжди передбачали додаткові приміщення, які можна було легко пристосувати до житла. Думали також про можливість збільшення житлової будівлі шляхом добудови до первісного об'єму нових приміщень. У цьому випадку збільшувалися кубатура
462 будівлі й площа забудови, що спричинювало відповідні зміни в плануванні не тільки всієї споруди, а й садиби.

В Україні застосовували два типи конструкції стін: зрубний (в українському Поліссі та Карпатах) і каркасний (у лісостеповій смузі).

Конструкційною основою *зрубних будівель* є стіни з горизонтально викладених колод, брусів, півкругляків, з'єднаних на кутах врубками. Кожний ряд називається «вінцем».

Вінці зрубів завжди були майже однакової товщини, крім підвалин, для яких використовувалося грубе дерево, переважно дуб. Довжина зрубів досягала 5 м. Зрубні будівлі зводилися з окремих квадратних коробок — клітей. До речі, кліті є складовою найрізноманітніших будівель.

Стіни *каркасних будівель* складалися зі стовпців (стояків, сох), які закопували в землю або вставляли в нижній зрубний вінець (підвалини). Стовпи розміщували по кутах будівлі й проміжках стіни на віддалі, яка залежала від заповнювача каркасу. Щоб конструкція споруди була міцнішою, на кутах робили розкоси. Заповнювали каркас дошками, півкругляками (пленицями), хмизом, очеретом, а також глиносолом'яними вальками.

Стіни з плетеним заповненням каркасу вальками, очеретом і лозою мали поширення не тільки в лісостеповій смузі,

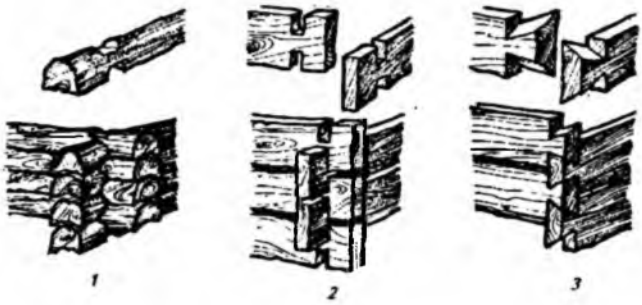

I

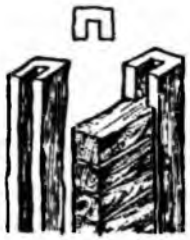

Конструкції стін житлових будинків. Зрубна (*I*) з врубкою: *1* — «в обло»; *2* — «під прямий кут» (двостороння); *3* — «риб'ячий хвіст». Каркасна стовпова (*II*) різного заповнення: *4* — брусами; *5* — глиносолом'яними вальками; *6* — лозоплетінням. Безкаркасна (*III*) зі стінами: *7* — з вальків; *8* — з каменю

II

III

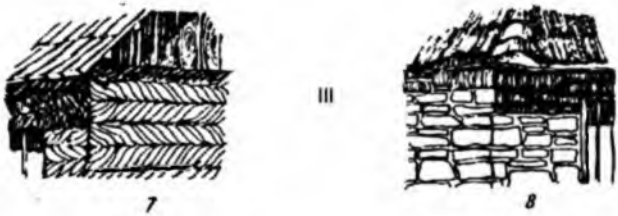

а й у степах. Тут у будівлях ставили легкі каркаси з густо поставлених стовпчиків, які скріплювалися кількома рядами горизонтальних жердин. Хати, зведені такою технікою, мали різні назви: «мазанка», «хворостянка», «кильована» та ін. Поряд із каркасною у лісостеповій і особливо степовій частині України побутувала *безкаркасна* техніка зведення стін із глиносолом'яних вальків та саману, а в ряді районів — з природного каменю (ракушника, солонцю тощо).

Найпоширенішою конструкцією даху в Україні була чотирисхила на кроквах, які кріпилися на верхньому вінці зрубу або на поздовжніх брусах («платвах»), покладених на верху стін.

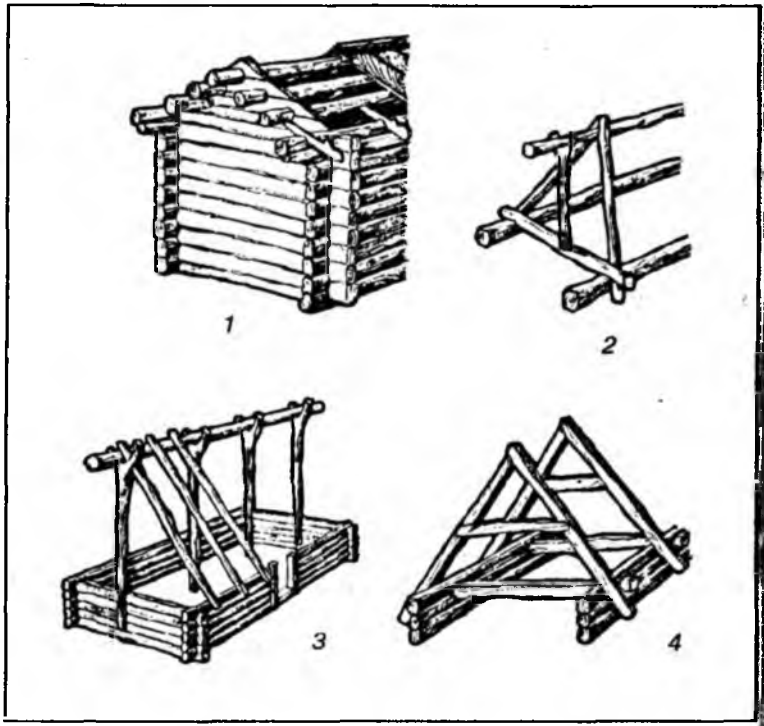

Основні конструкції перекрить у житлово-господарських будівлях: *1* — зрубні дати; *2* — дахи «на півсохах»; *3* — дахи «на сохах»; *4* — дахи на кроквах

На Поліссі ще побутував двосхилий дерев'яний дах, споруджений за кількома варіантами: накотом (зрубне перекриття), на стільцях (пристосування у формі стільця, що підтримує дах), на сохах (стовпах, які підтримують сволок і весь дах).

Дах покривали переважно соломою, зв'язаною у сніпки («кулики», «китиці», «плескачі»), а на Лівобережжі — розстеленою соломою (внатруску).

Зруб хати в лісових і гірських районах України був відкритий. Добре підібрані й оброблені вінці зрубу створювали чудову фактуру стін, що створювало враження вагомості, взаємної пов'язаності та міцності.

У лісостеповій і степовій смугах хата, незалежно від матеріалу, з якого збудована (зрубна, глиновалькована, городжена і мазана глиною, з каменю), завжди зовні й зісередини побілена. Серед зелені садів вона виділялась білим кольором стін, а жовтогарячі плями (облямівки вікон, дверей, призьби) надавали їй веселого вигляду.

У народному житлі завжди багато уваги приділяли художньому оздобленню. Вірили, що тільки розмальована хата може бути надійним захистом від злих сил. Вогонь і його відповідник — червоний колір, наприклад, вважали надійними захисниками від різних лих. Червоною смугою вище долівки обводили стіни. Створене таким чином замкнене коло повинно було боронити від «нечистої сили». Магічне значення мали і настінні розписи. Селяни вірили, що різноманітні барвисті зображення, орнаменти можуть привернути увагу лихої сили, яка не чіпатиме людей.

Традиційно так склалося, щоб власне процесу зведення оселі передувала грунтовна підготовка, з'ясовувалося чимало обставин. Це, насамперед, вибір місця забудови. Останнє супроводжувалось різними обрядово-магічними діями. Наприклад, під кожним рогом майбутнього житла після заходу сонця таємно від чужих очей насипали купки зерна (там, де буде покуть, піч, причілок і постіль). Перед сходом сонця дивилися, чи цілі купки. Якщо цілі, значить, місце вибрано вдало. Придатним вважалося також місце, де лягає худоба.

Існувало багато своєрідних вимог, дотримуватися яких вважав за необхідне майбутній господар. Це, насамперед,

шанобливе ставлення до майстрів, від уміння і сумлінності яких залежало майбутнє життя. Виявляючи гостинність, господар пригощав їх під час закладання будівлі, укладання сволоків, а також по завершенню будівництва.

Побутував звичай під час закладання в одну яму класти гроші (щоб не переводились вони у хаті), у другу — вовну (щоб було тепло), у третю — жито (для довголіття). Це було в ранньому родовому суспільстві своєрідною «будівельною пожертвою», компенсацією духам за зрубані дерева. Після задобрювання духів, згідно з віруваннями, у хаті мали водитись гроші, а господар повинен збирати добрі врожаї. Внутрішнє планування українського житла, традиції якого сягають глибокої давнини, характеризується повсюдно типологічною єдністю. Так, українська вариста піч завжди

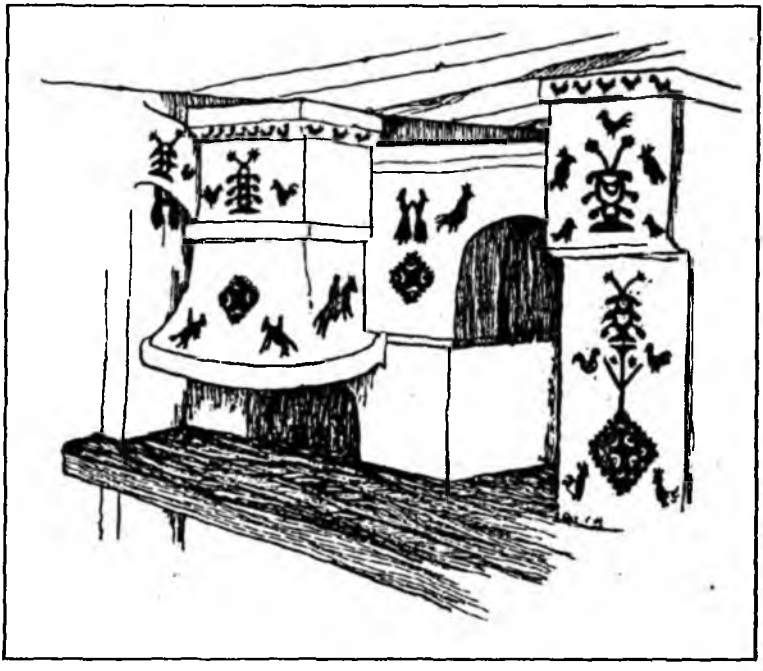

Піч, оздоблена витинанками. С. Бакота Староушицького р-ну Хмельницької обл. (за матеріалами В. Галенмейстера, 30-ті роки XX ст.)

займала внутрішній кут з боку вхідних дверей і була обернена своїм отвором («щелепами») до фасадної («чільної») стіни. По діагоналі від печі розташований парадний кут («покуть»), у якому висіли ікони, прикрашені рушниками, цілющим зіллям та квітами. Біля столу попід стінами ставили лави, а зі зовнішнього боку — переносний ослін. Зліва від столу знаходилась скриня. Уздовж тильної стіни, між піччю і причілковою стіною, влаштовували піл («приміст»). У кутку біля дверей робили дерев'яні полички, або мисник, а уздовж чільної стіни над вікнами навпроти печі — полицю для хатнього начиння та хліба.

Українська варіста піч за формою комина, який розташовувався над припічком, поділяється за типами на лівобережну, правобережну і лемківську. Лівобережна піч має комин, стінки якої приставлені на припічок урівень з ним. Правобережна піч має комин у формі зрізаної піраміди — у вигляді нависаючого над припічком коша. Лемківська піч, крім орієнтації її отвору на причілкову стіну, має комин, подібний до печі правобережного типу.

Народні меблі в українській хаті завжди залишалися на своєму традиційному місці, не змінювали своєї форми. Наприклад, «піл» (постіль) до наших днів зберіг найпростішу конструкцію дощатого помосту на чотирьох вбитих у глиняну долівку кілках. Наприкінці XIX ст. у заможних селян з'явилися пересувні ліжка на чотирьох гранчастих ніжках. Дощаті стінки такої постелі були вправлені у пази верхньої частини стояків. На дно настеляли солому.

Лави робили з масивних дощок, які клали на дерев'яні колодки або кілки, забиті у глиняну долівку. Пізніше з'явились різні види лавок зі спинками, скринями для постелі. Такою ж конструктивною простотою відзначалися й інші хатні меблі. Попри всю ощадливість у використанні житлової площі селяни виявляли і естетичний смак. Усі меблі — ліжко, мисник, скриня, стіл, навіть жердка для одягу — мали, крім утилітарного, ще й інше призначення. Вони повинні були прикрашати кімнату. Тому їх, як правило, оздоблювали різьбою чи розписом. Таким чином, інтер'єр хати набував гармонійності й досконалості з господарського, архітектурного та естетичного огляду. Водночас завдяки своїй багатогранності, скупості речей і предметів

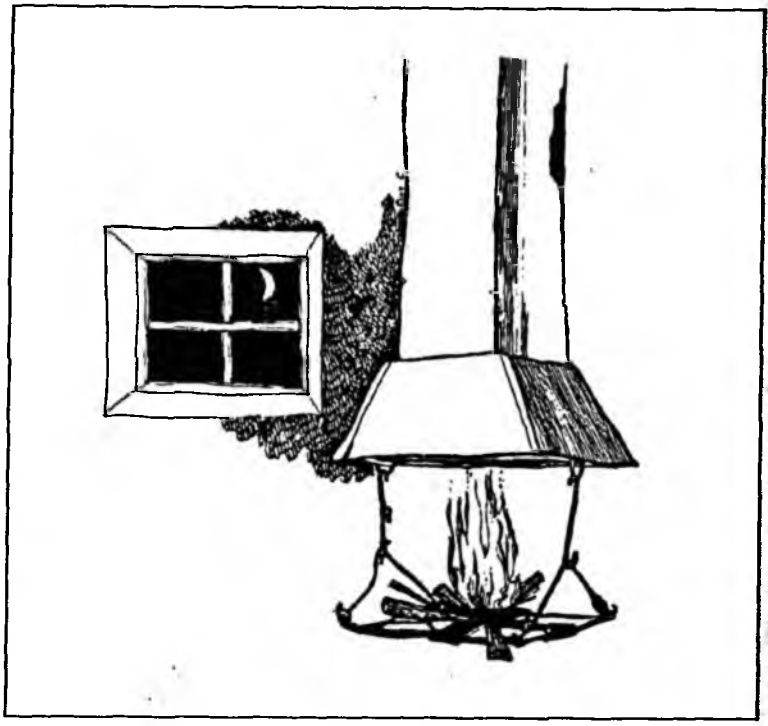

«Світач» у хаті. С. Тур Ратнівського р-ну Волинської обл. (1907 р.)

він з дивовижною чіткістю виявляв людську сутність, особливість господаря, його звички.

Незважаючи на традиційну одноманітність українського житла, кожен з регіонів України має свої особливості щодо будівництва, використання матеріалів, оздоблення приміщень тощо.

Поділля. Житлові будівлі цього регіону вирізняються мальованими фасадами завдяки широкому використанню кольорів та настінного розпису. Віддавна у будівництві тут використовували глину і солому. Переважаючим типом була оселя з двома житловими приміщеннями з обидвох боків сіней. У них були печі й приблизно однаковий інтер'єр. Менше приміщення використовувалося як кухня, більше — як кімната для гостей.

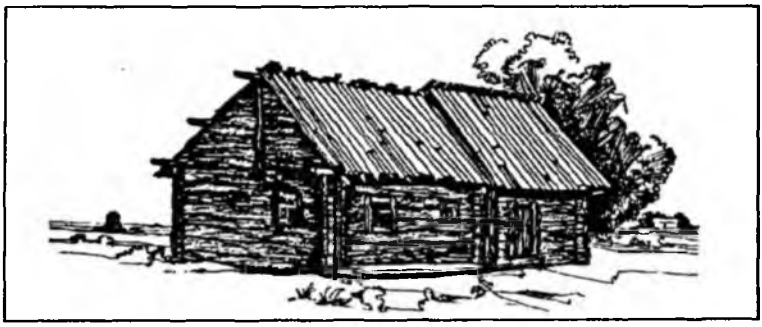

Хата. Полісся. С. Глинне Рокитнівського р-ну Рівненської обл. (початок XX ст.)

Полісся. У минулому це край лісів, боліт, тому житла тут споруджували з дерева. Найдавніші з них були однокамерними (складалися тільки з житлового приміщення). У XVI ст. відбулися інтенсивні соціально-економічні процеси, які стимулювали розвиток хліборобства, розширення торгівлі. Усе це позитивно позначилося і на характері будівництва. Широкого застосування набуває різане дерево; рублені дахи замінюються крокв'яними; розповсюджується покриття соломою, побілка житлових приміщень; зростає кількість господарських будівель, які часто блокуються з житлом.

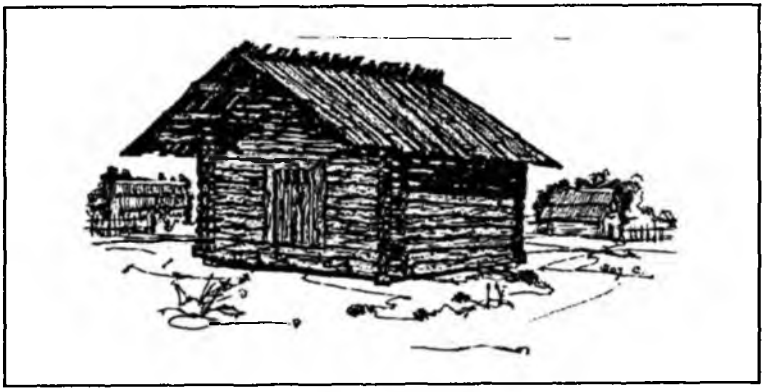

Кліть. Полісся. С. Дроздин Рокитнівського р-ну Рівненської обл.

Південь України. Природні умови (спека, вітри), наявність таких матеріалів, як глина і камінь, обумовили спорудження будівель з товстими стінами, глибокими амбразурами у прорізах для вікон і дверей, тривале існування напівземлянок з масивним земляним дахом. Переважна більшість жител у XIX ст. мала великі вікна, дахи під соломою або очеретом. Останні були двосхилими із фронтонами, які часто оздоблювалися декоративним ліпленням.

Середня Наддніпрянщина. Цей край віддавна був густо заселений, з добре розвинутим народним будівництвом. Воно було каркасне і зрубне. Обмежена кількість дерева спричинювала застосування соломи, очерету, лози, які гармонійно поєднувалися. При цьому майстерно використовувались їх декоративні властивості. Багатоваріантності осель не існувало. Панівним типом тут слід уважати хату з житловим приміщенням, сіньми і коморою (на Черкащині, у деяких районах Київщини — з двома житловими приміщеннями і сіньми). Інтер'єр відзначався декоративністю завдяки використанню тканин, вишивок, кераміки, розпису печей і предметів побуту.

Слобожанщина. Це один із кількох регіонів України, що утворився на роздоріжжі Дикого степу, між політичними кордонами трьох держав — Росії, Речі Посполитої (Польщі) та Кримського ханства — протягом XVII—XVIII ст.

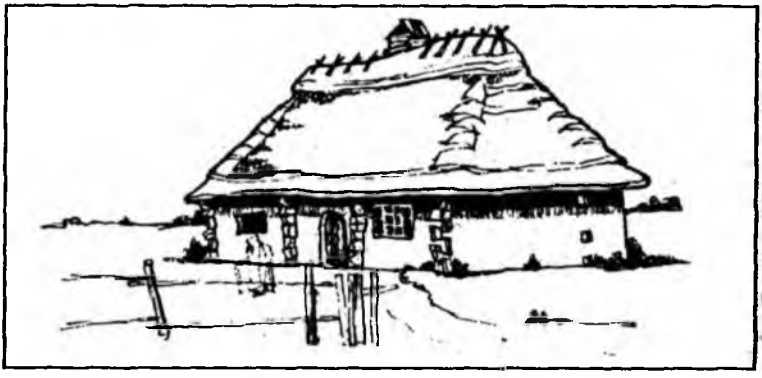

Хата. С. м. т. Кудиків Жовківського р-ну Львівської обл. (1829 р.)

На Слобожанщині будували дерев'яні хати, зрідка стіни виплітали із хмизу й обробляли глиною, а в деяких місцевостях складали з каменю. Стіни обов'язково клинцювали (забивали клинці) і закидали глиною з половою, а потім білили. Дахи вкладали соломою. Краї стріхи відводили від стіни і спирали на вінця, які підтримувалися стовпчиками. Завдяки цьому хати набирали більш привабливої оригінальної форми. Планування хат було різноманітним: двокамерні (з житлового приміщення і сіней), трикамерні (два житлових приміщення, розділені сіньми). Рідко траплялися хати з житловим приміщенням, сіньми і коморою.

Українські Карпати. Край особливо цікавий багатством архітектурних форм, конструкційних прийомів і планувальних структур у народному житлі. На Бойківщині, наприклад, де населення віддавна займалося хліборобством, хати всюди крили соломою. Будівлі вирізнялися добре виваженими пропорціями, оригінальним завершенням фасадів у вигляді галерей із стовпчиками. У плані бойківські хати відрізнялися розміщенням у них житлових приміщень між коморою і сіньми. У західній частині хати дуже часто блокувалися з господарськими приміщеннями у довжину. На Гуцульщині хати споруджували з дерева, покривали дошками-драницями і оздоблювали різьбою окремі деталі (галерейки, одвірки, сволоки). Основним типом житла тут вважається хата з галерейкою і двома житловими приміщеннями, розташованими по обидва боки від сіней.

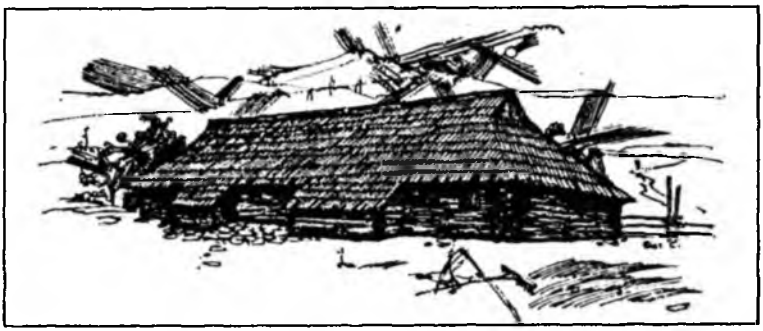

Хата. Гуцульщина. С. Черемошна Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.

У найзахіднішій частині українських Карпат — Лемківщині села розташовані в долинах рік і потоків. Хати тут здебільшого «дивляться» вікнами і дверима на дорогу. Класичним типом лемківського житла була «довга хата». Так називали народне житло, в якому під одним дахом зведені житлові й господарські будівлі: хата, сіни, комора, стайня, боїще («клуня»), возівня.

Хати споруджували найчастіше зі смерекових півкругляків, а на Закарпатті й у Східній Словаччині — дуже часто з бука. На кутах в'язали вінці за допомогою «простого замка» або «риб'ячого хвоста». Дахи робили двоспадові, покривали соломою. Увесь зруб обмазували нафтою, яка не тільки захищала стіни від гниття і червоточин, але була й своєрідним оздобленням. Там, де її не було, використовували палену глину, розведену водою чи олією. Стики вінців завжди білили, тому вони яскраво виступали на темному
472 тлі стін і горизонтальними смугами підкреслювали фактуру хати. У деяких місцевостях Лемківщини побутував також декоративний розпис.

Рівнинне Закарпаття. Це територія в долині р. Тиса та її приток. Переважна більшість будівель тут зрубна з дуба, подекуди з липи. Стіни зовні обмазані глиною або «полісковані» й закидані глиною з половою. При обмазуван-

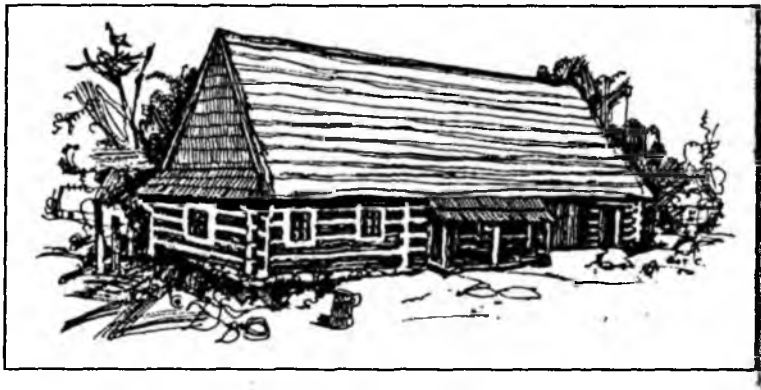

Хата. Лемківщина. С. Кролівка поблизу Романова (тепер Польща)

ні та виділенні окремих деталей тут віддавна використовували синій колір, пластичне ліплення. Дахи робили високими й покривали соломою. Тому за своїми формами, окремими елементами, побілкою місцеві хати нагадують будівлі з інших регіонів України, насамперед Поділля.

§ 2. Господарські будівлі

Найважливішими спорудами в садибі були клуня та хлів. У клуні знаходився тік, де обмолочували збіжжя, а також засторонки, в яких тримали привезені снопки пшениці, жита, ячменю, обмолочену солому. Клуні на великій території України мали не тільки різні розміри, форми, а й назви, наприклад, у Карпатах — «боїще», «боїско», на Прикарпатті — «стодола», на Поліссі, крім відомої назви «клуня», зрідка вживали також «тік», «ток», «стодола». Тік у клуні робили з глини.

Клуні в Україні мали високі дахи і низькі стіни з високими, найчастіше двостулковими, в'їзними воротами. У плані вони були квадратні, прямокутні, наближені до овалу. Дахи у клунях трималися на ключинах, які лежали на сволоку,

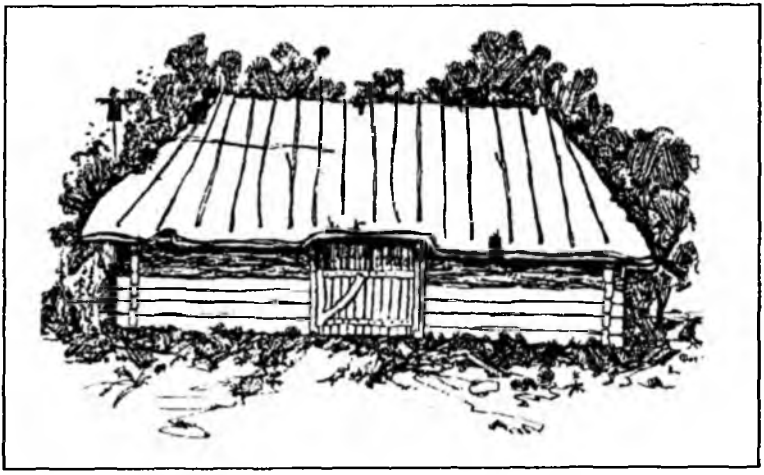

Клуня. Полісся. С. Дроздин Рокитнівського р-ну Рівненської обл. (початок XX ст.)

покладеному на поставлені в ряд сохи — основні конструкційні елементи стіни. Останні — залежно від місцевості — бувають дерев'яними або виплетеними з лози, очерету. На Полтавщині їх зашивають дошками вертикально, на Поліссі та в Карпатах роблять зрубними.

Цікавим різновидом багатокутних клунь є семи- і восьмикутні будівлі, за формою наближені до овалу. Будували їх із соснових плах, з'єднаних по кутах простими замками. Стіни головного фасаду дещо виступали допереду і, таким чином, ворота створювали тут ще одну грань, а протилежні з'єднувалися у формі тупого кута в пазах стовпа. У такий спосіб збільшувалась площа клуні.

Худобу утримували в хлівах («стайнях»,— на Прикарпатті, «одринах» — у деяких місцевостях Полісся, «кошарах» — у Карпатах). Будували хліви з тих же матеріалів, що й хати. На Півдні України їх приміщення були або
474 земляні, або очеретяні, в середній смузі — майже всюди плетені з лози або хмизу, на півночі і в Карпатах — зрубні, каркасно-дильовані. Хліви плетені обмазувалися рідко, зокрема ті, в яких утримували корови і вівці. Іноді їх робили з подвійної огорожі, набиваючи простір між плотами гноєм із землею. На Подністров'ї хліви будували з каменю.

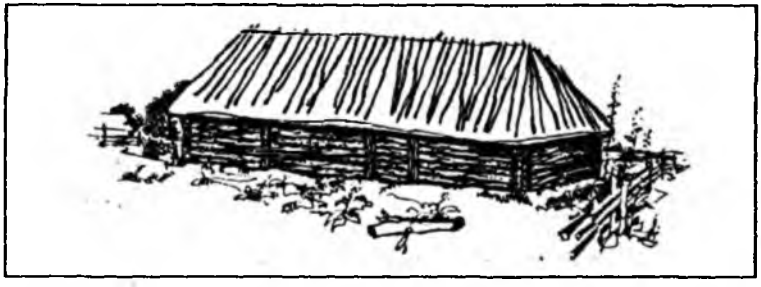

Хлів. Полісся. С. Заболотне Рокитнівського р-ну Рівненської обл. (початок XX ст.)

На Бойківщині в стайні влаштовували «причу» — ліжко з дощок, підняте над підлогою. Тут іноді спав господар. Стеля була дощаною. На Гуцульщині вхід до стаєнь

переважно був з причілкового боку, будівля обладнувалася «продухами» (спеціальними дерев'яними трубами на стелі), якими виводилось застояне, важке повітря із стайні.

Свині відгодовували у спеціальних спорудах, які на Прикарпатті називають «кучами», а на Придніпров'ї й Лівобережжі — «саж». Вони завжди були зрубні й мали оригінальне пристосування — «ляду», тобто ящик, куди засипали корм, не відкриваючи дверей.

Комора — теж важлива споруда у господарстві. Вона призначалася для зберігання запасів зерна, господарського інвентаря та речей вжитку. Майже всюди в Україні вона була при хаті, вхід — найчастіше з сіней, у Карпатах — переважно окремий, з подвір'я. Зрідка траплялися комори, до яких входили просто з житлового приміщення. Окремі будівлі для комор у минулому столітті були тільки в заможних селян, а також у тих господарствах, де відчувалась потреба в тривалому зберіганні зерна. Для будівництва добирали переважно широкі дубові плахи, які найчастіше залишали відкритими. Майже всюди навпроти вхідних дверей комори влаштовувались піддашшя або галереї. Вони захищали вхід від опадів і одночасно збагачували пластику об'ємів комор. Перекривали комори чотирисхилими дахами. Були й двосхилі, з трапеціеподібними чільним і тильним фронтонами. Піддашок галереї, який влаштовувався при вхідних дверях, спирався на 2-4 стовпчики. Закривали комори із середини дерев'яними замками.

У кожному господарстві були повітки (в західних областях — «шопи»), тобто навіси, відкриті з одного боку будівлі. Там складали дрова, сільськогосподарське знаряддя, ставили вози і сани. На Поліссі для цього в деяких місцевостях при хаті відводили окремі приміщення — колешні. На Покутті, Закарпатті для возів будували спеціальні будиночки або навіси — возівні.

Сіно зберігалося в засторонках клунь, на горищах хліва чи стайні, а також в оборозі — простій споруді з чотирьох стовпів, над якими споруджувався пересувний (по вертикалі) солом'яний дашок.

Усі будівлі двору об'єднувались в один ансамбль за допомогою огорож. Водночас вони були перешкодою для худоби і лісових звірів. Прохід до садиб забезпечувався

через ворота, які на Гуцульщині, наприклад, були високі, мали дашки, в лісостеповій частині України — низькі, двостулкові.

§ 3. Будівлі громадського центру

Церкви. Найбільш багатим і з мистецького боку найцікавішим видом народної архітектури є церковна архітектура. У 1926 р. чеський письменник та історик Флоріан Заплетал писав, що українські дерев'яні церкви можуть бути «славою, гордістю і радістю кожного народу». Далі, спиняючись на описі церков, зазначає: «Усе це творить у дерев'яній українській церкві атмосферу, що примушує схилитися і вклонитися глибокому творчому генієві простого русина [українця], який столітньою натужною працею цілих генерацій створив дорогоцінний, на жаль, досі

Лемківська церква св. Володимира і Ольги в Музеї народної архітектури і побуту у Львові (відтворена з нового матеріалу)

непізнаний і неоціненний, скарб світової культури — дерев'яний храм».

Українська церква відзначається вишуканістю форм, неповторними пропорціями, оригінальністю, а водночас і простотою конструкційного рішення, при якому всі зовнішні форми відповідають внутрішньому простору, помітний нестримний «лет» верхів угору.

У церковному будівництві вже на початку XVI ст. вироблено кілька типів дерев'яних храмів. На цей час викристалізовувались основні прийоми будівництва тридільних і хрещатих церков. Цілком можливо, що тоді поряд з *дводільними одноверхими храмами* (цей тип вважався найархаїчнішим) побутували *тридільні одноверхі храми* з квадратним або восьмигранним верхом, а також *тридільні триверхі церкви* з квадратними і восьмигранними верхами.

Триверхий храм — це слава українського церковного стилю. Він є переважаючим типом у нашій архітектурі й виник на території України уже в XI ст. В «Ізборнику Святослава» 1073 р. зображено саме триглавий храм. Основним конструкційним елементом церкви є кліть (найпростіший зруб), перекрита рубленим верхом у формі квадрата або восьмикутника з двосхилим дахом. Саме з неї розвинулись досконалі, надзвичайно різноманітні варіанти дерев'яних храмів.

Три зруби, поставлені в ряд по поздовжній осі зі сходу на захід, складають типову церкву, в якій середній зруб ширший і вищий за бічні. Коли наметове перекриття є тільки над середнім зрубом, то це — одноверха церква, а коли над усіма зрубами — триверха. Якщо до середнього зрубу з південного і північного боків додати ще по одному зрубу — маємо *п'ятизрубну церкву*, в якій знову ж таки середній зруб вищий за бічні. Розрізняють такі варіанти п'ятизрубної церкви: з одним верхом — центральним (бічні мають двосхиле перекриття) або з п'ятьма верхами (над кожним зрубом окремий намет), причому центральний значно вищий за бічні. Коли ж у п'ятизрубній церкві заповнити зрубами з верхами западаючі кути, то буде *дев'ятизрубна будова*. До наших днів збереглася одна така пам'ятка — дерев'яний собор XVIII ст. у Новомосковську на Дніпропетровщині.

У XI—XII ст. на території Київської Русі були складні дерев'яні споруди — храми «о п'яти» і «о тринадцяти верхах». На жаль, не збереглося жодної церкви того часу, але принцип побудови багатоповерхових храмів давньої Русі, зокрема Софії Київської, з високим центральним і нижчими бічними верхами, мабуть, виник не випадково: тут уже склалися глибокі традиції в народній архітектурі. Вивчення пропорцій ряду храмів окремих регіонів України дало можливість з'ясувати певні закономірності, що визначають естетичні засади, на основі яких творили народні майстри. Наприклад, головні точки церков часто вписуються у рівносторонній трикутник. Коли основою такого трикутника є нижня горизонталь фасаду, то його вершина збігається із завершенням центральної бані церкви. На диво, в деяких храмах усі три верхи вписуються в півколо, окреслене з центру горизонталі. Це дає підстави твердити ще й про певні композиційні принципи, єдине світосприйняття
478 і художнє бачення українських будівничих.

Зовні українські церкви завжди зашальовувалися дошками, що було зумовлено використанням різного за якістю будівельного матеріалу. Водночас спосіб шалювання підсилював враження висоти, що є відмінною ознакою українських церков.

Вікна в українських церквах розташовуються цілком довільно, але завжди високо над землею. За формою і розмірами вони могли бути круглими, у вигляді розетки, прямокутними, іноді квадратними.

Перед входом до церкви у старовину ніяких прибудовок не було, і двері знаходилися завжди на виду. Тому на їх художнє завершення звертали особливу увагу. Двері різнилися й за формою. Іноді їх верхнє завершення було багатокутне. Чотирикутні двері траплялися лише як виняток.

Багато уваги під час спорудження храмів приділялось надглавним хрестам. Всюди вони прикрашалися легким прозірчастим орнаментом, що складався із зірочок, ліній, тюльпанів.

Творцями храмів були не тільки майстри, а й громада, яка виявляла у цій справі велику активність. Вона часто замовляла роботу і визначала тип, розміри й навіть окремі форми будови храмів, художнє оздоблення інтер'єра. До

останнього в українській церкві були особливі вимоги: рівні площини стін, добре освітлення. Тому ще в XVII ст. у храмах були масово поширені настінні монументальні розписи (російське церковне будівництво цього не знало, бо храми тут зводили переважно з кругляків). Згодом розпис став занепадати, бо почало зростати значення іконостасу. Останній ріс вгору і ширився на боки, перетворюючись у високу стіну, яка відокремлювала простір вівтаря від нефа. У церковному будівництві, як і в хатньому, також виявляються регіональні особливості з певними більш або менш помітними ознаками впливу різних стилів світової архітектури.

Загалом українське дерев'яне будівництво в зведенні церков досягло вершин свого розвитку й творчої досконалості. Воно є споконвічним надбанням генія українського народу й як оригінальна галузь його творчості репрезентує йому одне з перших місць серед ієрархії провідних націй світу.

Біля церков завжди ставлять дзвіниці. Вони бувають різної форми і конструкції. Найдавніші дзвіниці — квадратні у плані, з опасанням (виступом унизу даху), дуже нахиленими до середини стінами, наметовим дахом. Дослідники народної архітектури виводять родовід дзвіниці від фортифікаційного будівництва. 479

Каплиці ставили на роздоріжжях та узбіччях шляхів. У них обладнували невеличкі іконостаси, ставили свічники. Найпоширеніші каплички мають прямокутну форму, двосхилі або чотирисхилі дахи. Вхід розташований з причілкової (вужчої) стіни, а перед ним — обов'язково піддашшя, яке утримується на двох стовпчиках.

Плебанії («резиденції», «попівства»). Таку назву мав будинок, в якому жив священик. Від селянських хат вони відрізнялися більшими розмірами, висотою стін, наявністю (дуже часто) підшивної стелі й підсуфітків. Усі плебанії в Україні мають подібне планування, яке виробилось протягом століть. Будинки найчастіше ділились сіньми на дві частини: в одній розміщувалися «салон» (вітальня), канцелярія з бібліотекою і приймальнею для відвідувачів, а в іншій — кухня, спальня, комора, спіжарка. У середній частині сіней була «вуджарня» — спеціальне приміщення, над яким на сволоку тримався димар. Таким чином,

у будинку було двоє сіней. Плебанії споруджували з матеріалів, які побутували в даній місцевості: у Карпатах, Поліссі — з дерева, на Поділлі — з глиносолом'яних вальків, каменю. Згодом усюди ці споруди зводили з цегли. Будинки сільської управи. На переважній частині території України, яка входила до складу царської Росії, урядування селами здійснювалось у волостях (10—15 сіл). У волосному управлінні вели військовий облік, адміністративні справи, влаштовували суд, здійснювали акцизний нагляд. Найчастіше будинок сільської управи складався з трьох основних частин. З сіней (у центрі довшої стіни) відразу можна було потрапити в «збірну», де за бар'єром працювали помічники писаря; наліво розміщувалась канцелярія і кімната для мирового (після реформи 1861 р. у повітах посередник між поміщиками і громадою), направо — квартира писаря. На українських землях, які входили до складу Австро-Угорщини, а пізніше — Польщі, Угорщини, Чехо-Словаччини, Румунії, були інші системи управління, а відповідно, і будинки зі своїм плануванням приміщень. Школи у давні часи не мали власних приміщень. Навчання відбувалось у хаті дяка. У більших і багатших селах

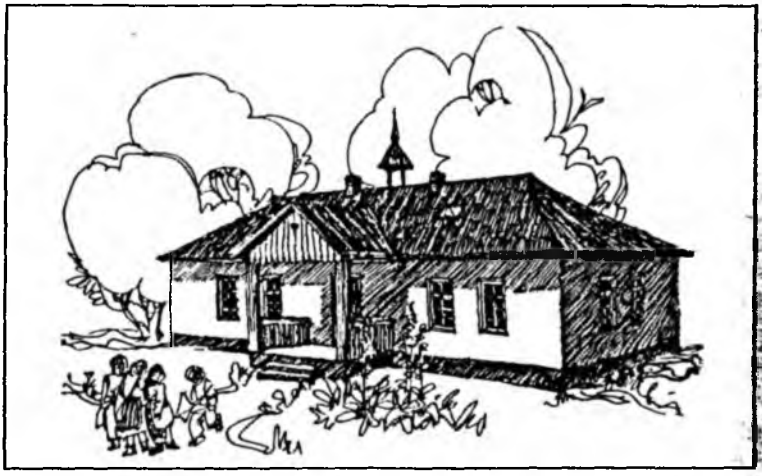

Школа. Поділля. С. Шутраменці Заліщицького р-ну Тернопільської обл.

у середині XIX ст. розпочалося спорудження окремих будівель для шкіл. Спочатку вони нічим не відрізнялись від звичайних хат: у приміщеннях, де навчалися, були традиційні великі печі, ліжка. У другій половині XIX ст. школи будувались уже за стандартними планами: довгий коридор шириною на всю будівлю; з одного боку був один, а в більших спорудах — два класи, з другого — житло вчителя. Наприкінці XIX ст. планування шкіл ускладнюється: з обидвох боків коридора розташовуються класи, у кінці коридора — вхід до кухні вчителя, по боках кухні — дві кімнати.

Шкільні будинки, як і хати, споруджувались з місцевих матеріалів. Цікавою архітектурною деталлю давньої школи у Галичині була будка з дзвінком, яка піднімалась над гребенем даху або ганком. Цей дзвінок скликав дітей до школи, сповіщав про перерви.

У класному приміщенні було підвищення — «градус», на якому з одного боку стояв стіл для вчителя, з іншого — «таблиця» (дошка). На столі — каламар, ручка з пером, широка дерев'яна лінійка і журнал успішності. Навпроти «градуса» стояли шкільні лави, на них — грифельні дошки, каламарі, ручки, зошити. На стінах над столом висіли хрести з розп'яттям або ікона, на інших стінах — портрети царів, імператорів, географічні карти, азбучні таблиці, картини з біблейськими та історичними сюжетами. 481

Громадські шпихліри («хлібозапасні магазини», «гамазеї») будувались в Україні на випадок неврожаїв, воєн, пожеж. Найчастіше це були зрубні будинки, споруджені з високоякісного дерева і поставлені на високі штандари (дубові або соснові колоди). Іван Франко у статті «Громадські шпихліри і шпихліровий фонд у Галичині 1784—1840 рр.» докладно розповідає про заснування і утримання їх на Галичині.

Шпиталі були тільки у великих селах. У них жили убогі старці, каліки, іноді сироти. На Русі такі заклади виникли з прийняттям християнства, ними опікувалися монастирі, церковні братства, цехи і окремі багаті люди, земства і сільські громади. Тому мешканці шпиталю інколи виконували різні роботи для громади і церков, сторожуючи посіви, церковні будівлі. Шпитальні будинки мало чим відрізнялися

від звичайних селянських хат, хіба що тим, що були більші за розмірами.

Народні доми почали виникати в Україні у другій половині XIX ст. При них були бібліотеки, читальні, зали для виступів народних театрів і хорів, приміщення для роботи різних гуртків (хліборобства, пасічництва, садівництва). Спочатку в селах з'являлися читальні, які розташовувались у вільних приміщеннях звичайних хат. Згодом для них стали будувати толокою за кошти громади окремі будинки, а потім — народні доми. Ці заклади символізували культурно-освітнє пробудження нашого народу. Провідна роль у цьому належала громадській організації «Просвіта». Громади, відповідні товариства, особливо в Галичині наприкінці XIX — на початку XX ст., багато уваги приділяли архітектурно-художньому вигляду, зручності планування приміщень такого типу.

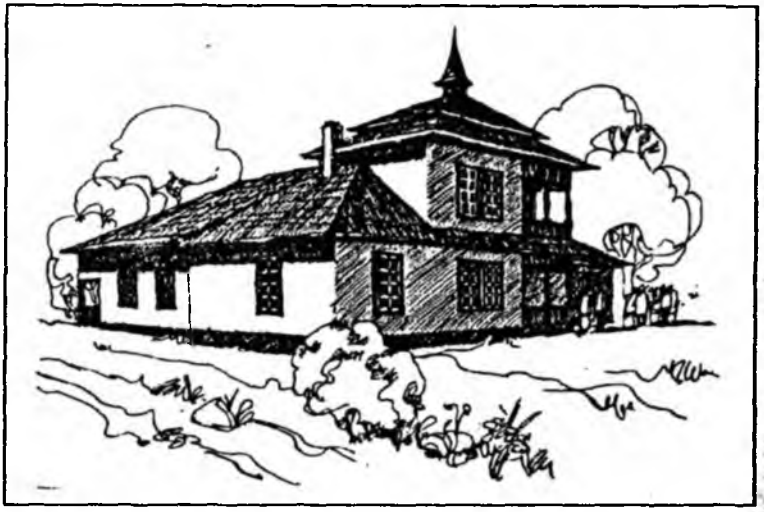

Народний дім. С. Батятичі Кам'янко-Бузького р-ну Львівської обл.

Корчми у багатьох місцевостях України називали «шинок», «корчма-заїзд». Вони мають давню історію і були знані ще з часів Київської Русі. Корчми виконували функції сучасних готелів, а навіть клубів. Сюди заходили випити

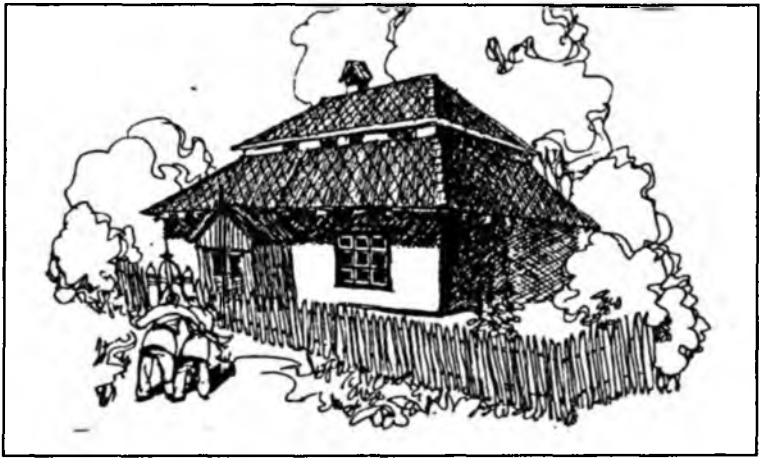

Корчма. С. Залужжя Яворівського р-ну Львівської обл.

і потанцювати, селяни обговорювали тут приватні й господарські справи, а торговці, ремісники, промисловці навіть укладали різні угоди тощо.

З поняттям «корчма» асоціюються і негативні явища. Траплялися корчмарі, які споювали селян, і за борги нерідко до їх рук потрапляли не лише гроші, а й майно невдах. Тому, незважаючи на те, що корчма була потрібна (тільки тут людина могла купити певні товари домашнього вжитку, розважитися, забути щоденні клопоти), більшість селян ставилися до неї, як до ворожої сили, яка руйнувала сім'ї, ставала місцем не одного злочину.

У плані будинок корчми найчастіше складався з двох чітко розділених сінями приміщень: корчми і житла. Корчма стіною ділилась ще на два приміщення: в одному був шинок з прилавками, у другому — один або два масивні столи зі стільцями, де відвідувачі могли відпочивати і розважатися.

У містечках і великих селах, особливо на узбіччях доріг, були корчми з заїздами (у деяких місцевостях — «заїзди»). У плані це широкі і досить довгі будинки, які мали посередині фасадної стіни в'їзд у формі брами в підсіння (коридор) через усю будівлю. По боках — кімната для приїжджих, корчма і житло корчмаря. Отже,

заїзд поділявся на праву та ліву половини, а також на передню і тильну частини. У передній були згадані кімнати, а в тильній — комори, дровітня, стайня. З підсіння могли бути східці догори, на поверх, де містилась ще одна кімнатка з вікном.

§ 4. Господарські виробничі споруди

Водяні млини. Вони з'явилися на території України ще в XII ст., а з XIV ст. часто згадуються у давньоруських пам'ятках.

Водяні млини, як і інші господарсько-виробничі споруди, виникли в умовах натурального господарства і були нерозривно пов'язані з хліборобством. За часів феодалізму млини стали джерелом значних прибутків. Селяни і міське населення змушені були молоти зерно тільки на панських млинах, інакше накладався штраф. Існував звичай, за яким за помол збіжжя платили не грішми, а зерном.

484 Розрізняють водяні млини двох видів: *колісні й мутовчасті.* Останні — це праобраз сучасної турбіни. У них на вертикальній осі були лопаті, розташовані під кутом. Потік води, потрапляючи на лопаті, змушував вісь з насадженими на неї жорнами обертатися. Це одні з перших примітивних млинів, які будували на ріках із сильною течією.

Колісні водяні млини бувають переважно двох видів: наливні й підливні. В Україні більшого поширення набули наливні млини, при яких ріка обов'язково запруджується. Воду пускають лотком на ринву (жолоб). Приблизно на половині віддалі від ринви до водяного дзеркала потоку обладнують вал з водяним колесом. Вода, падаючи на нього, заповнює по колу ящички-кювети і своєю вагою обертає колесо. На рівнинних річках вода на колесо потрапляє завдяки створенню (з допомогою гребель) спеціальних водоймищ.

У підливному колесі замість ящичків розташовані лопаті. Колеса приводяться в рух течією води. Щоб такі млини працювали продуктивно, споруджували спеціальні греблі, які заходили далеко в ріку. Млини з підливними колесами були і плаваючі — переважно на Дніпрі, Прип'яті, Горині. Їх ставили на пором або два човни, які кріпили до берегів линвою.

Механізм дії всіх водяних млинів подібний. Їх обладнували у спеціальних будинках. У лісових зонах млини виготовляли з дерева, зрубні. Великі двоповерхові водяні млини в минулому були поширені на Волині. Деякі з них збереглися донині; до них підключені електродвигуни.

Водяні млини глибоко увійшли в побут українського народу. Життєва мудрість, яка знайшла відбиток у народних прислів'ях та приказках, часто пов'язана з водяними млинами. Коли хочуть заспокоїти людину, переконати її в тому, що минуть біди і невдачі, кажуть: «Усе перемелеться — мука буде».

Вітряки у XVIII—XIX ст. були масово поширені на території України. Відомі села і містечка, поблизу яких їх було по кілька десятків: Ковалин (Київщина) — 20, Велика Сорочинця (Полтавщина) — 60, Піщане (Черкащина) — понад 250 вітряків. Це й зрозуміло, адже головним заняттям населення України було хліборобство. У минулому в Голландії також були поширені вітряки, але там їх використовували для осушення відвойованої у моря насиченої вологою землі.

Вітряки використовувались для розмелювання зерна на борошно, крупу, а також для викачування води для зрошення, як це було поширено на Полтавщині. Тому народ з пошаною ставився до вітряків — великих помічників у праці. Багато переказів, повір'їв та легенд пов'язано з вітряками. Наприклад, вважалося, що найбільша сила

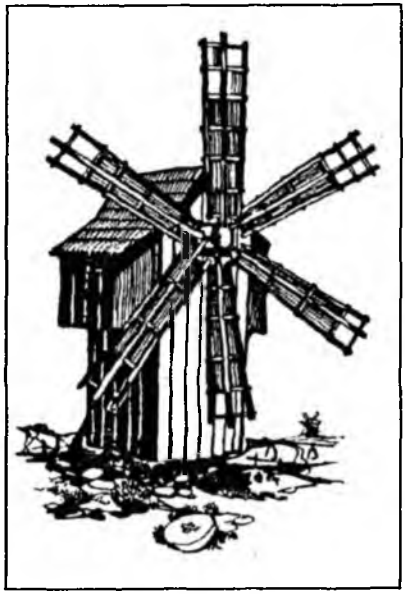

Вітряк. С. Щирівці Хотинського р-ну Чернівецької обл.

криється у вітряку, котрий стоїть на перехресті доріг. До вітряка ходили ворожити дівчата, чекаючи сватів, молодиці, чоловіки яких були у рекрутах. Уламки крил кришили і додавали до ліків, приписуючи їм цілющі властивості.

Розрізняють вітряки двох типів: *кізлові* («стовпівки») і *шатрові*. Кізлові вітряки є найбільш давнім типом.

У центрі будівлі млина — стовпівки закріплено товстий дерев'яний стовп, навколо якого можна її повернути. Стовпом вітряного млина служив товстий стовбур дуба або сосни. На вершині його закріплювався горизонтальний вал — «баба». На кінці цього вала і спирався будинок млина, каркас якого складався з чотирьох кутових стовпців і двох горизонтальних ярусів, обшитих вертикальними дошками. Млини повертали до вітру за допомогою ворота. Загальна висота таких вітряків сягала 15 м.

Перекриттям, спертим на горизонтальний вал, млин ділився

на два яруси — нижній і верхній, не рахуючи основи («бази»). У нижньому ярусі розміщувався ящик для борошна та клин для регулювання віддалі між жорнами («каменями»). У верхньому ярусі знаходився власне механізм — вал з насадженим на нього зубчастим колесом і жорна з кошем для засипання зерна.

У передній частині вала, який виступає назовні, закріплені чотири крила. Жорна приводяться в рух насадженим на вал великим зубчастим колесом за допомогою шестерні.

Вітряки шатрового (голландського) типу були поширені переважно в Прибалтиці, Білорусі, Росії. Будували їх з дерева, каменю, зберігаючи при цьому всі принципові особливості конструкції. Ці вітряки де-не-де прижилися у Чернігівській, Київській, Житомирській, Рівненській, Запорізькій областях. Особливістю цього типу є те, що вся будівля вітряка залишається нерухомою, а для орієнтування його на вітер повертають лише шатро (верх) з крилами.

К у з н і. На території України обробка металів відома з доісторичних часів. Залізо вироблялося поблизу річок. Ще в XV—XVI ст. за допомогою води дерев'яні колеса приводили в рух молоти, ковальські міхи, що роздували вогняну масу в печі. Руда сплавлялася у великі кулі, які клали під молоти, вибивали шлак та шкідливі домішки. Кузні були

в кожному селі. У них ковалі виготовляли знаряддя, необхідні для сільськогосподарського виробництва, а також речі для побуту. Приміщення кузні було просторе. Тут, як згадує Іван Франко в нарисі «У кузні», завжди було людно: «Йшлося до коваля, як у гості, як до сусіда, а не як до ремісника, щоб зробив те, що треба, та й бувай здоров, я тебе не знаю, а ти мене не знаєш. Батько таксі ніякої за роботу не мав, що людям, то й мені, а нема готових — то й підожде. Але любив, щоб у кузні було весело, гамірно. При більшій компанії, при веселих розмовах та чарці горілки йому робилося найліпше».

Отже, народна архітектура України формувалась і розвивалась протягом тривалого часу. Як свідчать численні факти, витоки її сягають ще часів Київської Русі, можливо, і ще давніших часів. Українські храми вражають своїми формами, багатством декорованого оздоблення. Це справжні витвори мистецтва, що прославляють у віках своїх майстрів.

ЛІТЕРАТУРА

Бойківщина: Іст.-етногр. дослідження / За ред. Ю. Г. Гошка. К., 1983.
Гудченко З. С. Музей народної архітектури України. К., 1981.
Гуцульщина: Іст.-етногр. дослідження / За ред. Ю. Г. Гошка. К., 1987.
Данилюк А. Г. Українська хата. К., 1991.
Косміна Т. В. Сільське життя Поділля. Кінець XIX—XX ст. К., 1980.
Народна архітектура Українських Карпат XV—XX ст. К., 1987.
Полесье: Материальная культура. К., 1988.
Самойлович В. П. Народное архитектурное творчество. К., 1977.
Юрченко П. Г. Дерев'яна архітектура України. К., 1970.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Які зони можна виділити на території України за характером будівельних матеріалів?
2. Який тип традиційного житла був найбільше поширений в Україні?
3. Які Вам відомі конструкції стін в Україні?
4. Як оздоблена традиційна українська хата?
5. Опишіть і намалюйте план найдавнішої хати, яка збереглася у Вашій місцевості.
6. Намалюйте план-схему розміщення меблів, предметів обладнання в житловій частині хати.

7. Які типи печей були поширені в Україні?
8. Які будівлі були в господарському дворі?
9. Які типи храмів побутували в Україні?
10. Підготуйте список творів українських художників, на яких зображені пам'ятки народної архітектури.
11. Випишіть з художнього твору (оповідання, повісті, роману) уривок з описом селянського двору, хати, вітряка, водяного млина.

Українське національне вбрання

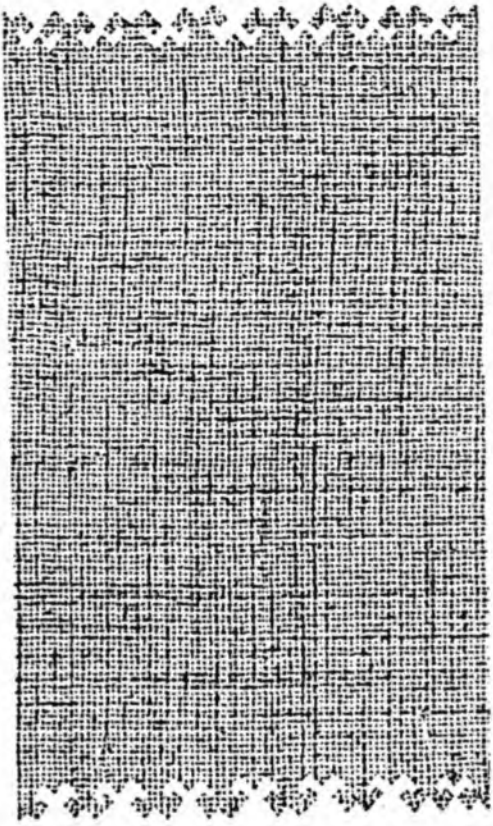

§ 1. Загальні відомості про одяг

Одяг народу тісно пов'язаний з його історією. Відродження народних строїв веде до воскресіння глибинних пластів пам'яті. Ми пізнаємо, як жили і працювали наші предки, як вбиралися в будні і свята, якими були їхні звичаї та обряди.

Що ж таке одяг? На перший погляд, відповідь проста: це сукупність предметів, які захищають людину від впливу зовнішнього середовища — холоду, спеки, негоди. Одначе, вона буде неповною, бо в побутуванні неважко помітити не тільки практичне призначення предметів ноші, але й їх зв'язок з широким колом духовних понять. Наприклад, одяг свідчив про становище людини в суспільстві; у різні часи існували чітко визначені вимоги до вбрання на свято, будень, обряд. Тому одяг становить важливу складову частину духовної і матеріальної культури народу.

Крім терміну «одяг», часто вживаємо термін «костюм». Він окреслює знач-

но ширше за обсягом поняття, яке вказує на сукупність і співвідношення одягу, власне предметів ноші, прикрас, знаків розпізнавання, зачісок, косметики, головних уборів, взуття, які поєднуються в цілісний комплекс. Костюм є виразником соціальної та індивідуальної характеристики людини, її віку, статі, характеру, естетичного смаку. Слово «костюм» — французького походження. На означення цього ж поняття в українській мові існують відповідні терміни: «стрій», «убрання», «шати».

На формування українського одягу мали вплив різні фактори: природні умови, культурна спадщина попередніх поколінь, культурні взаємини з іншими народами, мистецькі здобутки, розвиток техніки, технологій виробництва, а також спосіб життя народу, його національні особливості, релігія, суспільна мораль.

У найдавніші часи одяг не розподілявся чітко на чоловічий та жіночий. З розвитком продуктивних сил і виробничих відносин відбувалася диференціація строїв: спочатку на чоловічі та жіночі, згодом — на святкові, обрядові, щоденні, вбрання спеціального призначення, пов'язане з транспортом та кінною їздою.

Здавна одяг виконував різні функції: практичну, захисну, обрядову, оберегову, знакову, соціальну, національну. Дуже важливими з-поміж них були *практична і захисна*. Проте не менш значущими були й інші функції, наприклад, *оберегова*. За народними віруваннями за допомогою певних символів, нанесених на одяг способом вишиття, тканння, вибійки тощо, людину оберігали від «поганого» ока, злих духів. Велике значення мала функція *обрядова,* яка вимагала спеціально виготовленого одягу для певного ритуалу чи обряду (одяг весільний, поховальний). У різних обрядах одяг застосовували по-різному, однак суттєвими були ті чи інші атрибути-символи: квітка, вінок, колір квітів, стрічок, вишиті взори сорочок та добір їх кольорів.

В усі часи в одязі вирізнялася *соціальна* функція. Вона регламентувала ношення всього вбрання, впливала на вибір матеріалу, з якого виготовляли одяг. Привілеєм заможних, знаті віддавна було ношення шовкових, парчових тканин, мережив. Отже, костюм завжди мав становий характер і відповідав певному соціальному рангові його власника. Це

виявлялося в конструкції окремих складових частин, у символіці кольорів (золото, пурпур прикрашали представників високої та найвищої суспільної ієрархії). Важливою була функція *естетична*. Стрій завжди залежав від ідеалу краси тієї чи іншої епохи.

Вбрання завжди чітко реагувало на певні естетичні ідеали, художні стилі. Так, у середні віки на костюмі позначився готичний стиль, в козацьку добу — мистецький стиль барокко, який був панівним у Західній Європі та в Україні у XVII ст. І, нарешті, важливою є функція *національна*, яка вказує на тривалий історичний процес формування вбрання і те, що є спільним у традиційних строях народу на всій території України.

§ 2. Найдавніший одяг на теренах України

Про найдавніший одяг на теренах України розповідають
492 археологічні знахідки. Вони відносяться до раннього палеоліту, неоліту, епохи бронзи. В добу пізнього палеоліту вбрання складалося із сорочки, штанів, взуття, короткої накидки-плаща. Головним убором служила шапка-каптур, яка щільно облягала голову. Вже у ті віддалені від нас часи одяг оздоблювали намистинами з бивня мамонта: розшивали низ шапки, довкола голови, нагрудну частину сорочки, штани (нижче колін), плащ. Відомо, що люди палеоліту вже носили прикраси, зокрема намисто, браслети, різні види застібок, так звані фібули і аграфи. У виготовленні одягу і прикрас застосовували такі складні технологічні процеси, як шиття і свердління намистин, зубів диких тварин.

Знахідки фрагментів одягу доби неоліту свідчать, що люди оздоблювали його блискучими пластинами із іклів вепра, різними за формою, покритими орнаментом у вигляді насічок, ліній, ямок.

Про одяг наступних історичних епох відомостей збереглося дуже мало. Знайдені веретена, пряслиця свідчать, що люди тієї доби вже вміли прясти і ткати, а виявлені залишки одягу, хутра, шкіри вказують на матеріал, з якого виготовляли вбрання. Більш чітке уявлення про одяг дають археологічні матеріали початку доби заліза, зокрема археологічні

Одяг скіфів

пам'ятки скіфів, які заселяли українське Причорномор'я від VII ст. до н. е. і до II ст. н. е. Багатий поховальний інвентар, пов'язаний з вірою скіфів у потойбічне життя, дозволив археологам реконструювати поховальний скіфський стрій з усіма його складовими (головні убори, сорочка, штани, куртка, пояс, взуття, кожух) і оздобами на них.

Чоловіки носили гостроверхі головні убори у вигляді каптура. На малюнках ваз та інших речей бачимо сорочку, опущену нижче пояса, з довгими рукавами і вирізом для голови, інколи з коміром, шкіряні штани, короткі облягаючі куртки. Поверх сорочки одягали безрукавку. Куртки були з короткими і довгими рукавами. Вони облягали фігуру і мали розріз спереду. Права пола накладалась на ліву і притискалась поясом. Краї куртки обшивали хутром, оздоблювали металевими тисненими бляшками. Поясним одягом служили шкіряні вузькі штани або широкі шаровари. Зимовий одяг нагадував кожух, накидку, пошиту із шкіри, скріплену на плечі пряжкою. Взуттям скіфів були м'які

невисокі чоботи. Усі складові частини скіфського вбрання, крім сорочки, прикрашалися тисненими орнаментальними бляшками. Оздоблення мало оберегове і розпізнавальне значення. Тільки царі й вельможі мали право прикрашати свій одяг золотими бляшками, а жерці — срібними накладками.

Жінки одягали довгу сорочку з овальним вирізом для голови, з довгими рукавами, прикрашеними нашивками на плечах. Поверх сорочки вбирали теплу безрукавку з овечого хутра. Поясним одягом служила одноплатова обгортка, якою сорочка прикривалася від пояса до середини ікор. Таке поясне вбрання було поширене в деяких етнографічних регіонах України ще в середині XX ст. Верхнім одягом було довгополе розстібне вбрання з довгими вузькими рукавами у вигляді халата. Його назва досі невідома. Горловина, поли, долішня частина цього одягу прикрашалися хутром або металевими накладками.

Багатими були головні убори жінок. Дівчата з заможних родин носили начільні стрічки зі шкіри або тканини, до яких пришивали металеві бляшки. Начільна пов'язка, обручик простежуються по всій Україні в різні історичні періоди. Начільна стрічка чи обручик як складова частина весільного головного убору молодої побутують у гуцулок і в наші дні.

Жіночі головні убори скіф'янок були кількох типів. Крім каптура, жінки носили високі або низьки конічні головні убори, а також циліндричні шапки з плоским верхом. Ззаду від головного убору спадала тонка тканина, прикрашена по краях. Найрозкішніше оздоблювали головний убір над чолом.

У I тис. н. е. територію України заселяли слов'яни. Археологічні знахідки цього періоду допомагають відновити головні убори тієї доби. Один з головних уборів, знайдений у с. Мартинівка в басейні р. Рось, подібний до українського очіпка. Рештки іншого головного убору, знайдені у Броварці, на р. Сулі, мали вигляд обручика з прикріпленими до нього привісками-дзвіночками, що мали б звисати над чолом, і спіралеподібними скроневими кільцями.

Одяг людей черняхівської культури (II—VI ст. н. е.), які розселялися на півдні Східної Європи, дуже схематично

позначений на скульптурних зображеннях божеств, яким черняхівці поклонялися. Можна відзначити лише одяг типу пізнішої свити, який зображений на постатях Святовида, знайденого на Тернопільщині 1848 р., і головний убір конічної форми, який згодом зустрічається у князів та знаті княжих часів.

Деякі відомості щодо чоловічого одягу отримуємо зі знахідок Мартинівського скарбу (Черкащина), а саме срібних фігурок у сорочках з довгими рукавами, вишитих на грудях. Дослідники вбачають у них зображення східних слов'ян VI—VII ст.

Отже, відомостей про одяг найдавніших часів небагато і вони фрагментарні.

§ 3. Вбрання в Україні-Русі X—XIII ст.

В Україні з давніх-давен люди вміли виробляти тканини з дикорастучої кропиви, льону, конопель. Крім конопляних та лляних, виготовляли вовняні тканини, а також користувалися хутром. Льон і коноплі згадуються в церковних постановах Ярослава Мудрого, овеча вовна та вовняні тканини відомі з літературних пам'яток XI ст., зокрема, з «Ізборника Святослава». Серед привозних тканин найпоширенішими були шовк, який називали «паволокою», оксамит, парча-атлас, перетканa срібною або золотою ниткою. Шовк, оксамит згадуються в «Слові о полку Ігоревім». У Іпатіївському літописі зазначено, що 1252 р. носили кожух олівіра грецького, обшитий золотим мереживом. Верхній теплий одяг виготовляли з вичинених шкір свійських, а також диких (ведмедів, лисиць, вовків, куниць, соболів, горностаїв, білок, бобрів, тхорів) тварин. Цей спосіб зберігся до нашого часу.

Княжий стрій. Давньоруський стрій, пристосований до суворого клімату, був багатошаровим, тобто складався з кількох предметів ноші (натільного одягу, поясного, нагрудного, верхнього), і щільно облягав тіло. Полотняна сорочка — неодмінна складова давньоруського вбрання. У княжому строї побутували два види сорочки — верхня і нижня, котрі шили з різних тканин. Верхня сорочка з дорогих тканин (паволоки чи оксамиту) по викоту горловини прикрашалася золотим гаптуванням. Після

1

2

3

4

Вбрання в Україні-Русі (X—XIII ст.). Вбрання князя: *1* церемоніальне; *3* — військове; *4* — буденне; *2* — вбрання княгині.

прийняття християнства в княжий стрій увійшла довга сорочка-туніка — «дивитисій». Її виготовляли із золототканої парчі.

Поясним убранням князя були штани з прямим нешироким кроєм холошень, шиті з привозних тканин. Теплий верхній одяг з рукавами — свиту — шили зі «свиточного» сукна. Крім свити, носили плащ, який називався по різному: «корзно», «мятль», «луда», «скут». Його накидували на ліве плече, а на правому з'єднували кінці застібкою, пряжкою або за допомогою зав'язок. Теплий плащ мав горностаєве підбиття. Плащі відрізнялися розпізнавальними знаками: вишивкою на грудях, оздобами золотом і пурпуром. Пурпуровий плащ був привілеєм князя.

Верхнім одягом князів і бояр у холодну пору був кожух. Його шили із хутра та іноді покривали зверху дорогою тканиною. Головним убором князя служила шапка конічної, сферичної форми із коштовної тканини, облямована хутром, діадема або вінець, залежно від церемоніалу. Найпоширенішим взуттям були чоботи, шиті з добре вичиненої та фарбованої шкіри («хъза») і оздоблені кольоровими, часто золотими, нитками. Популярні кольори чобіт — червоний та зелений. Обов'язковим компонентом князівського вбрання був пояс, найчастіше шкіряний, прикрашений золотими і срібними орнаментованими бляшками. Носили також гарні шовкові пояси.

До нарядної, шитої золотом сорочки князі неодмінно одягали барми — комір-наплічник із коштовностей, що був княжим атрибутом. Цікаво, що комір-наплічник носили також фараони у Єгипті, де він символізував сонячний диск. Прикрасами князів і бояр були фібули (сустуги), шийні гривни, ланцюги (чепи). Найважчий ланцюг із золота (277,29 г) був знайдений у чернігівському скрабі 1965 р. Князі носили золоті та срібні перстені-печатки з гербовими знаками, а також діадеми.

Надзвичайно пишним і урочистим було вбрання княгинь. Вони одягали білу, синю або пурпурову сорочку («далматику») з широкими рукавами, стягнутими біля зап'ясть. Поверх неї — розкішний, оздоблений коштовним камінням, важкий пояс, яким оперізували стан і перекидали через ліву руку. Поверх далматики носили плащ, скріплений на

грудях коштовною оздобою. На голові — білий, або синій завій, а поверх нього — корона. Вирізнялися золоті вінці корони княгинь, прикрашені емаллю, коштовним камінням. Зимою княгині носили верхній одяг із хутра. На голові — обруч, а поверх нього — розкішна шапка з хутряною облямівкою. На ноги взували дорогі червоні черевики або чоботи. Одяг княгинь виготовляли з різноманітних шовкових, оксамитових, парчових матеріалів, оздоблювали золотим тканням і вишиттям.

Вбрання дружинників-лицарів. Вбрання дружинників реконструйоване за археологічними і писемними джерелами. Сорочка мала неглибокий округлий або квадратовий виріз горловини, обшитий шовковою або позументною стрічкою, довгі рукави та відрізний по лінії стану поділ. Зверху одягали теплу сорочку з глибоким, до пояса, розрізом спереду — посередині грудей. Русь не була відмежована від навколишнього світу. Одяг її засельників мав багато спільних рис із одягом, який побутував в інших молодих державах, у тому числі Західної Європи. Тому сорочка дружинників дуже подібна до західноєвропейських сорочок «кот» та «бліо».

Теплим верхнім одягом служили свита і кожух. Про їх існування свідчать різні знахідки металевих застібок та великих кістяних гудзиків. Дуже поширеним серед дружинників був плащ, скріплений на правому плечі фібулою, або плащ-мантія, скріплений спереду на шиї.

Дуже добре збереглося взуття. Його археологи знайшли в Україні чимало. Це були шкіряні чоботи, оздоблені вишивкою, бронзовими гудзиками. На голові дружинник носив високий ковпак, облямований по нижньому краю хутром. Дружинник оперізувався шкіряним поясом, оздобленим бляшками-накладками.

Серед археологічних знахідок зустрічаються залишки шкіряних сумок, прикрашених бронзовими і срібними орнаментованими бляшками. Заможні дружинники носили на грудях гривни, виконані з крученого срібного дроту.

Стрій міського та сільського населення. Одяг міських жителів зображений на графічних малюнках, цеглинах-плінфах, знайдених під час розкопок у Києві. На них бачимо сорочки з різним кроєм горловини («голошийка», «каре», «стійка»),

вузькі штани, які, однак, не облягали ноги, як західноєвропейські штани-панчохи — «шосси».
Теплим одягом служили сукняні свити, кожухи. Головні убори українських міщан називали «шапками». У писемних джерелах згадується як одяг городян плащ («мятль»). Як і в інших народів західних держав, він застібався спереду під шиєю. Кожухи шили з дешевого у ті часи хутра ведмедя, кози, а свити — із домотканого сукна. До складу чоловічого міського вбрання входили шкіряні рукавиці та плетені з вовняних ниток шкарпетки, які у давні часи називалися «копитця» і були поширені повсюдно в містах і селах.
Убрання селян складалося з полотняної сорочки і штанів. Різновидом верхнього одягу була сукняна свита і вотола. Вотолою називалася і суконна тканина нижчої якості, з якої шили цей одяг. Зимою одягали кожухи з козячого хутра. Селянським взуттям були личаки, які плели із лика, та постоли зі шкіри.

Жіночий одяг городянок і селянок складався з полотняної сорочки; поясного вбрання з однієї чи двох вовняних або полотняних пілок; нагрудного короткополого вбрання — літника; верхнього одягу — свити, кожуха. Можливо, у теплі дні жінки носили тільки довгу полотняну сорочку, підв'язану поясом, крайкою або фартухом, як це було розповсюджено в будні в українських селах ще у XIX ст. Овальну горловину сорочки декорували каймою та вишивкою. Поясним убранням служили ткані запаска і попередниця.
Верхній одяг городянок і селянок становили сукняні довгі сукні, сукмани, свити з дуже широкими рукавами, які були визнаними загальною європейською модою. Довгі рукави, які опускалися значно нижче рук, виникли під впливом мистецького готичного стилю, що сформувався у середньовічних містах XII ст. і став панівним у Західній Європі XII—XV ст.
Завершували цілісний ансамбль убрання різноманітні головні убори. У городянок і сільських дівчат — це начільні стрічки з тканини, шкіри, металеві обручики. У жінок — чепець, убрус, намітка. Прямокутний головний убір — убрус накидали на голову і скріплювали під

підборіддям або його кінці вільно опускали на плечі. Іноді убрус притримували на голові обручем.

Взуття, зокрема черевики, чобітки, прикрашали рядами білих швів, крапок.

Отже, в одязі простих городян і селян переважали матеріали домашнього виробу — природного кольору вовни, полотна, шкіри.

§ 4. Український народний стрій XIV—XVIII ст.

У XIV—XVI ст. асортимент убрання розширюється. Суспільство все більше розшаровується на стани. З'являються нові форми одягу, котрі вирізняють той чи інший стан. У цей період дуже активно розвиваються ремесла. В усіх містах і містечках України проживали ремісники, які виготовляли ту чи іншу складову частину вбрання. Крім цього, у XVI—XVII ст. багато матеріалів
500 і компонентів одягу ввозилося в Україну з інших держав. Крам зі сходу привозили купецькі каравани. З Києва такий караванний шлях ішов Дніпром до Кафи. Зі Львова каравани споряджалися аж до Константинополя. В Україну ввозилася велика кількість шовкових тканин, коштовних поясів, взуття. В архівних документах згадуються такі тканини, як оксамит, адамашка, сукно люнське (ліонське), голландське, англійське, французьке, моравське. Звичайно, всі ці коштовні матеріали були здебільшого у побуті заможних верств суспільства.

Вбрання української шляхти і заможних городян. Архівні дані свідчать, що шляхта і заможні городяни одягалися дуже розкішно. Їхнє вбрання було пошите з дорогих тканин, і тонкого сукна, привезеного з Англії, Нідерландів, Франції, Чехії, інших країн Європи та Арабського Сходу. Головні убори відзначалися різноманітністю форм і матеріалів: круглі оксамитові шапки, смушеві шлики, сукняні ковпаки, підбиті лисячим, соболиним, куничим хутром. Інші складові частини костюма українських шляхтичів і заможних городян виготовлялися також з дорогих привозних тканин. Їх одяг формувався під впливом іноземної моди того часу, проте багато елементів в одязі залишалося традиційними. Знатні чоловіки носили дві сорочки — нижню і верхню. Верхня

сорочка з шовку або тонкого кельнського полотна дуже часто прикрашалася вишивкою. Низ сорочки заправляли в штани із тонкого привозного сукна.

Верхнім одягом заможних міщан і шляхти був сукман, оздоблений шовковими шнурами. В одному з реєстрів викраденого майна згадується сукман із муравського сукна з нашитими на ньому червоними і чорними шнурами. Гардероб заможних включав однобортні та двобортні жупани. Серед українського міщанства побутувала також сукняна плащоподібна ферезія, прикрашена на грудях петлицями, а також плащоподібне сукняне вбрання з каптуром («ярмак», «опанча»). Подекуди таке вбрання називали «гунею», а одяг з відлогою (каптуром) — «кереєю». Зимою шляхтичі носили делію, пошиту з оксамиту або дорогого тонкого, найчастіше зеленого, сукна, підбиту дорогим хутром (ведмедя, вовка, куниці, соболя, горностая), з великим хутряним коміром, прикрашену золотими або срібними шнурами. Плащоподібний безрукавий одяг застібали коштовною оздобою («аграфою», «клямрою») на правому плечі.

Поширеним зимовим одягом були хутряні кожухи і шуби. Хутро покривали дорогими тканинами. Застібали верхній одяг гудзиками з коштовних металів.

Як правило одяг людей вищих станів включав спідній жупан. Поверх жупана одягали ферезію, керею чи будь-яке інше вбрання. Всюди в Україні поверх жупана носили кунтуш. З іконографічного матеріалу відомі кунтуші не лише з розрізом навпроти ліктів, а й з розрізом рукавів, що починаються від пройми, а також з рукавами, розрізаними по всій довжині. Кунтуш міщанина, або каптан, був без характерних поздовжніх розрізів на рукавах. Кунтуші прикрашали золотою тасьмою. Носили їх розстібнутими, показуючи нижній жупан, або застібнутими, підперезаними широким поясом.

Верхній одяг міщани підперізували золототканими або срібними вузькими, зіставленими з окремих ланок, литими поясами, іноді оздобленими коштовним камінням.

Найбільш поширеним взуттям були високі чоботи з кольорового сап'яну і низькі — «боти». Іноді чоботи носили зі шпорами.

Отже, одяг людей вищих станів був яскравим, розкішним, декорованим вишивкою, золотим позументом, шовковими шнурами.

Вбрання козаків. Багатством форм, вишуканістю, барвистістю відзначався одяг українського козацтва. За своїм соціальним станом українське козацтво XVI—XVIII ст. не було однорідним. Тому й одяг був різноманітним і свідчив про станову приналежність козака. Одяг рядового козацтва — скромний, нагадує селянський. У запорожців похідний одяг був бідним. Але вдалі військові походи на турок, татар давали змогу козакам одягатись у дорогі трофейні речі — шуби, жупани, саєтові (тонке англійське сукно) шаровари, шовкові сорочки, шапки-шлики, чоботи, чекмені. Тому домашній парадний одяг у козаків був розкішним. Крім названих видів одягу, козаки носили сукняні широкі киреї й короткі юпки, схожі на турецькі куртки, короткі шкірянки.

502 Одяг запорізького козацтва включав білу сорочку, шаровари, часто оздоблені широким золотим позументом уздовж бокових швів, пояс, черкеску, сукняний напівкунтуш, каптан, жупан, виготовлений з грубого сукна, хутряну шапку з чорних лисиць, шапку із шликом, який закінчувався золотою китицею, чоботи.

Характерними були зачіски козаків. У XVI—XVIII ст. побутували зачіски з підголюванням волосся; залишали і відрощували пасмо волосся — чуб (від перського «чоб» — китиця, пасмо). Про цю зачіску згадує ще візантійський історик X ст. Лев Диякон. Вона зображена на українських народних картинах («Козак Мамай»). Бороди козаки голили, але носили вуса. Серед козацької старшини, дворянства переважала зачіска із залишеним кружком волосся на маківці.

Головні убори козаків відрізняються великою різноманітністю. Для запорізьких козаків найхарактернішою була шапка з високою смушевою околицею і сукняним червоним або зеленим верхом, оздобленим навхрест золотим позументом. Шлик завершувався золотою китичкою. Побутували й інші шапки. У виборних козаків — з невисокою хутряною околицею і низьким (як берет) верхом, оздобленим золотим позументом. У реєстрових

козаків шапка мала конусоподібну форму з хутряним низьким околком. Серед козаків були поширені шапки різної висоти, циліндричні з плоским і опуклим наголовком. Найчастіше ці шапки були трофейними. У козацької старшини побутували шапки з розрізом на околиці. Гетьмани носили невисоку і облягаючу голову шапку-султанку, облямовану дорогим хутром, на якій над чолом прикріплювали спеціальною оздобою (аграфою) дві пір'їни.

Сорочки одягали білі, полотняні, домашнього виготовлення, або шовкові.

Поясним одягом служили шаровари: саєтові, тобто сукняні, нанкові (щільно ткана крамна або домашнього виготовлення тканина) червоні, сині, зелені, а також шкіряні, з кишенями, облямованими золотим позументом. Шаровари були дуже широкі й здалеку нагадували спідницю. У поясі вони стягувалися на шовковий або вовняний очкур із золотими китицями на кінцях. Холошні шароварів прив'язували до литки срібними підв'язками чи шовковими шнурками із золотими або срібними китицями на кінцях. Китиці виглядали з-під холошень, опущених на халяви чобіт.

Верхнім одягом у козаків були чемерки, жупани, каптани (кунтуші) шуби. Чемерки, жупани виготовляли з дорогого червоного, вишневого, синього сукна або із шовковистої штофної візерункової тканини. Цей одяг мав спинку з двома клинами-вусами, невисокий комір-стійку. Внизу рукавів прикріплювалися гачками нешироκі відлоги з іншого сукна, контрастного за кольором або темного оксамиту («кавраші», «заковраші»). Жупан був рясним у подолі. Зверху чемерки козак одягав каптан, який був іншого кольору, ніж чемерка (якщо чемерка червона, то каптан голубий, зелений, синій). Каптан робили довгим, рукави — широкими, з розрізом («роздьором») на ліктях. У ці розрізи просували руки. Каптан декорували золотим позументом. На нього часто одягали бурку (кирею) — довгий одяг, зроблений зі шкіри або сукна без рукавів. Стан підперізували поясом. Пояси носили ткані візерункові (шальові), однотонні, виткані з турецького або перського шовку-сирцю. Кінці бурякових, малинових, зелених, синіх, поясів перетикали золотою або срібною ниткою. Запорожці

носили також короткі шкіряні пояси, що охоплювали стан один раз. Їх оздоблювали різними металевими накладками.

Вбрання козаків: *1—3* — одяг запорожців; *4* — гармаша; *5* — хорунжого; *6* — гетьмана

Ззаду до них чіпляли китиці, а спереду — гачки, пряжки, ремені для кинджалів, шабель, люльок.

Взуттям служили сап'янові чоботи (жовті, зелені, червоні) із золотими, срібними або мідними підківками. Халяви чобіт були прикриті шароварами. З-під них виглядали тільки передки чобіт з вузькими і загнутими догори носками.

Одяг козацької старшини і святковий одяг козаків відрізняється передусім оздобами. Так, жупани старшини прикрашалися срібними або золотими гудзиками, золотим позументом. Козацькі полковники й гетьмани носили одяг з тканин, характерних для одягу європейської знаті. Кунтуші декорували золотим привозним мереживом. Поверх жупана козацька старшина накидала на плечі підбиту хутром зелену шубу («делію»). Її, як і жупан та кунтуш, оздоблювали золотою тасьмою. Нагрудну частину делії прикрашали золотими петлицями. Комір скріплювали коштовною оздобою.

Гетьман носив поверх жупана і кунтуша червону, підбиту дорогим хутром бурку з великим хутряним коміром, скріпленим аграфою. Поли бурки також обшивали золотою тасьмою. 505

Отже, святковий одяг заможних козаків відрізняється барвистістю і насиченістю кольорів. У ньому переважають червоні, сині, зелені кольори.

Одяг заможних городянок і шляхтянок вирізняється дорогими різноманітними тканинами. Для його виготовлення використовували алтабас, брокат, камку, китайку, фландиш, адамашок. Заможні городянки, як і селянки, носили сорочку, плахту, вузьку запаску, фартух. У строї городянок було й таке вбрання, що доступне тільки заможним жінкам. В холодні дні міщанки і шляхтянки носили шапку-кораблик з одним виступом над чолом, а другим — на потилиці. Цю шапку виготовляли з червоним, синім або зеленим верхом. Заможні облямовували кораблик дорогим соболиним хутром. Такі головні убори зображені на живописних полотнах XVIII ст. Крім кораблика, шляхтянки носили дорогу червону шапку, оздоблену золотим позументом і перлами. Її форма нагадує сучасний берет з околком.

Сорочка шляхтянок була тонкого полотна і мала великий овальний виріз на грудях.

Жіноче вбрання (XVII—XVIII ст.): ***1—3*** **— селянок;** ***4—6*** **— заможних жінок**

Нагрудним одягом служила голуба, зелена, червона, синя корсетка, оздоблена золотим позументом.

Поясне вбрання — спідниці — шили з дорогих тканин: шовку, оксамиту, тафти. Дівчата-шляхтянки спереду до спідниці чіпляли візерунковий фартух. Отже, у XVII—XVIII ст. традиції українського народного костюму зберігаються навіть в одязі шляхтянок.

Верхній одяг шляхтянок і заможних городянок був дуже різноманітний. Найбільш поширеним і улюбленим

його компонентом вважалася *сукня*. Це довгий з рукавами одяг з відкладним коміром або з великим вирізом для шиї. Сукні вишивалися шовком або оздоблювалися кольоровим шнуром, тасьмою.

Байбарак — це сукня з розхилом піл від горловини донизу. Його виготовляли з тонкої вовняної тканини і обшивали тасьмою або дорогоцінним, найчастіше бобровим хутром.

Каптан (кавтан) — одяг з фалдами, який повторює крій свити з прохідкою. Найчастіше виготовляли з синього, зеленого або малинового сукна з шалеподібним коміром і манжетами на рукавах. Підкладку робили з білого або червоного шовку. Поли каптана, комір, вилоги на рукавах облямовували парчею.

У холодну пору шляхтянки і заможні городянки одягали поверх каптана *футерко*. Це зелена шуба з довгими рукавами, підбита дорогим хутром лисиці, куниці, білки. Її носили накинутою на спину, не одягаючи руки в рукави. Комір зав'язували двома пришитими кольоровими стрічками. Цей одяг побутував до середини XIX ст.

Кунтуш був не тільки чоловічим, а й жіночим вбранням. Чоловічий кунтуш мав розрізи у ліктьовій частині рукава. Чоловіки носили його поверх жупана. Жінки пришивали до кунтуша додаткові вузькі рукави з іншого матеріалу. Отже, жіночий кунтуш мав дві пари рукавів. Одяг з неправдивими рукавами побутував також і в Західній Європі, особливо в період пізньої готики. Кунтуш шили з фіолетового, бурячкового, зеленого оксамиту або алтабасу — дорогої золототканої, срібнотканої зеленої, синьої тканини. Комір кунтуша, як і каптана,— шалеподібний, викладений дорогим хутром. Підкладка кунтуша також хутряна. На талії його застібали і прикрашали оздобою, виконаною із золотого позументу.

Жупан — святкове вбрання, подібне за кроєм до свити. Шили з тонкого сукна блакитного або темно-коричневого кольору, з двома вусами, що оздоблювалися золотими шнурками або позументом. Іноді цими оздобами обшивали всі шви на жупані. Комір жіночого жупана був відкладний і обшивався чорним або темно-вишневим оксамитом (побутували й коміри з бобрового хутра). Відвороти на грудях обшивалися парчею або оксамитом.

Капота за своїм кроєм і виглядом подібна до жіночого жупана. Вирізняється дуже довгим, широким, заокругленим коміром з сивого смуха. Смухом обшивали також поли і весь низ довкола. Цей одяг був розповсюджений у західних регіонах України.

Основним взуттям жінок були колись чоботи із сап'яну — сап'янці. У свято вбирали червоні, жовті, зелені сап'янці. Були поширені також «чорнобривці» — чоботи, комбіновані з чорної та жовтої шкір. Чоботи прикрашали швами, головками цвяхів, складками («рісуванням»). Крім чобіт, були в ужитку черевики, які шили з кольорової шкіри або з міцної дорогоцінної парчі та обшивали золотими нитками.

Улюбленою і дуже поширеною серед дівчат та жінок прикрасою вважалося намисто. У козацькі часи часто одягали «добре намисто» — коралі, перли різної величини. Поширеним було і гранатове намисто, а на Гуцульщині — намисто з венеціанського скла, інкрустованого золотом. У намисто вплітались хрестик і дукач — золоті або срібні монети, що звалися «дукатами». Особливо популярним у XVII ст. серед шляхтянок і заможних міщанок було перлове намисто, коштовні ланцюги, сережки, перстені, браслети, кольорові стрічки.

Вбрання селян. Одяг селян не залежав від примхів моди так, як одяг шляхти і заможних городян. Селянське вбрання наслідувало попередні давньоруські форми. Його, як і раніше, виготовляли в умовах натурального господарства. З полотна шили чоловічі й жіночі сорочки, спідниці, фартухи, чоловічі штани. Широко застосовували вовняні тканини як домашнього виробу, так і привозні. Із сукна виготовляли верхній одяг: свити, опанчі, киреї, сердаки, чугані, чугаї, чумарки. Тонка орнаментована вовняна тканина була чудовим матеріалом для поясного жіночого одягу: запасок, обгорток, плахт, спідниць. Багато компонентів одягу шили із крамного шовку, парчі, оксамиту, алтабасу, польського й англійського сукна, оксамиту. Вони потрапляли в село торговими шляхами, а також їх як трофеї привозили з походів додому козаки. Дуже поширеними були жіночі очіпки із парчі.

Чоловіче вбрання. Селянський чоловічий одяг XVI—XVIII ст. був надзвичайно різноманітним за кроєм, формою, декоруванням.

Зачіска. В Україні чоловіки знали чотири способи підстригання волосся: «у кружок» і «під макитру», які були найбільш поширеними у XVI ст. серед селянства (крім Карпат), зачіска з довгим волоссям, яке спадало на плечі й спину (західні області України), і зачіска «до закаблука» з підголюванням потилиці. Вони завжди органічно поєднувалися з головним убором та з усіма іншими складовими частинами строю.

Головні убори. Найпоширенішими головними уборами були смушева шапка і капелюх. Шапки були різноманітні за формою і назвами. Повстяні й сукняні високі головні убори називали «ковпаками». Найпоширенішою була висока конічної форми смушева шапка. На території правобережної України селяни носили ще й різні за висотою шапки циліндричної форми. Шапки з квадратним верхом були запозичені. Їх виготовляли із сукна або овечого хутра.

Натільний одяг. Чоловічий селянський стрій включав білу полотняну сорочку трьох типів: тунікоподібну, з поликами, на кокетці. Найдавніший тип сорочки — тунікоподібний. У боки такої сорочки вставляли прямі або розширені донизу клини. Від їх форми залежала ширина і силует сорочки: пряма або розширена донизу (північні райони України, Поділля, Закарпаття, Буковина). Тунікоподібна сорочка не мала морщення біля горловини.

Другий тип сорочок мав вставку в плечовій частині — полик. Горловину викінчували обшивкою, коміром стійкою або вилогим коміром. Розріз найчастіше був спереду. Щоправда, на Поліссі і Півдні України траплялись сорочки з вирізом з боку грудей. У Карпатах побутували сорочки з розрізом на спині. У святкових сорочках розріз оформляли вишивкою або тканням. Комір защіпали на запонку («шпоньку») або гудзик. Найчастіше комір з'єднували червоною стрічкою або червоним шнуром, який закінчувався китичками. Усі ці яскраві доповнення надавали строям певних характерних рис із різними нюансами художньо-емоційної виразності.

Довжина сорочок була різною. На Поліссі, Західному Поділлі, в Карпатах сорочку носили навипуск, поверх штанів, інколи її довжина сягала нижче колін. На Поліссі низ сорочки декорували червоним тканням або вишивкою. Своєрідну особливість мали короткі сорочки, які носили на Закарпатті.

Від основних видів сорочок походять їх різновиди, утворені кроєм,— так «звана стрілкова сорочка» і «чумачка». Перша дістала назву від стрілки (пагона), яку нашивали у плечовому шві. Сорочка-чумачка ширша, ніж звичайно, бо з боків має вставлені клини. Найбільш поширена чумачка на Півдні України. На Дніпропетровщині існує ще й різновид чумачки («лоцманська сорочка»), у якої широким є не тільки стан, а й рукави.

Поясний одяг — штани були двох типів: з широкими штанинами і вузькими. Нешироκі штани, які кроїлися з двох прямих перегнутих полотнищ, з'єднаних прямокутною вставкою, у XVIII ст. носили на Поліссі і в західних областях України. В Карпатському регіоні горяни надавали перевагу вузьким вовняним штанам, оздобленим шнурами і вишивкою на бокових швах. У Західному Поділлі штани від коліна до низу, по горизонталі, декорували складочками (рісуванням). У центральних областях України носили полотняні та вовняні штани з широкими штанинами, заправленими у халяви чобіт.

*Пояс.*У талії штани стягувалися мотузком («очкуром»). Крім того, носили різні за шириною шкіряні пояси. У XVI—XVIII ст. в Україні побутували старовинні чумацькі череси — довгий шкіряний пояс з пряжкою на одному кінці та ремінцем на другому. Черес був своєрідним сховком, кишенею, де чумаки зберігали гроші, а також обладунком. До череса підвішували кисет з тютюном, за нього закладали люльку. Широкі шкіряні пояси побутували в Опіллі. В Карпатах, зокрема у гуцулів, вони були дуже високими. Інколи черес застібався на п'ять пряжок і мав висоту 25—30 см. Гуцульські череси оздоблені металевою фурнітурою, емалями. Широкі шкіряні пояси («югаси») були розповсюджені у лемків. Крім шкіряних, побутували вовняні, ткані або брані пояси, які виступали кольоровим

акцентом на тлі вбрання.На Поліссі іноді сорочку підперізували скрученим вовняним шнуром, обидва кінці якого завершувалися китичкою.

Нагрудний одяг. В Україні був широко розповсюджений нагрудний одяг, зокрема, сукняний, хутряний, із будь-якої простої тканини на ваті. Спочатку безрукавки виготовляли нерозпашними, з розрізом для голови. Потім у буковинських і бойківських безрукавках збоку робили розріз і зав'язували шнурком під правою рукою. Справжніми мистецькими витворами, синтезом багатьох технологій і технік вважаються хутряні безрукавки карпатських горців: гуцулів, бойків, лемків. Потрібно виявити неабияке уміння і вправність для того, щоб виправити якісно шкіру, раціонально її розкроїти, а тоді ще й оздобити капслями, гудзиками, металевими пластинками, аплікацією зі шкіри, кістками, хутром, вовняними кольоровими кульками, шнурами.

Верхній одяг чоловіків, переважно сукняний, складався з традиційних компонентів: свита, сердак, опанча, кирея, бурка. У центральних і південних областях України верхнім одягом служила свита. Похідними від неї були кирея, кобеняк, опанча. Свита була трьох типів, залежно від крою спинки: прямий, без складок на спині; з прохідкою (не займана складками площина); спинка рясована, без прохідки (чумерка, чемерка, чекмень, черкеска). До свити в деяких випадках пришивали каптур. Тоді цей одяг перетворювався на кирею, кобеняк, опанчу, бурку.

Гуцульський сердак, бойківський сірак, поліська латуха зберегли давній тунікоподібний крій. До перегнутого полотнища з розрізом для голови вставляли з боків клини. Гуцульський сердак виготовляли з чорного, коричневого, білого, червоного сукна. Він був коротший за сірак і латуху, мав невеликий комір-стійку, прямі рукави. Сердак, як і інші компоненти гуцульського вбрання, дуже розкішно декорували: вишивкою, вовняними шнурами, кольоровими китицями, які чіпляли біля коміра. Частіше сердак носили наопаш. Бойківський сірак і поліську свиту-латуху шили довшими. Декорували, у порівнянні з сердаком, скромніше вовняними шнурами, інколи делікатною вишивкою, кольоровою тканиною на лацканах і манжетах.

Своєрідний верхній одяг лемків — чуга («чуганя») ззаду мав прямокутний довгий комір, що закривав усю спину. Комір викінчувався тороками («свічками»). Вбрання мало довгі зшиті внизу рукави, які також закінчувалися тороками. Чуганю носили накинутою на плечі. Зашиті внизу рукави служили кишенями. Подібною за кроєм, але зі звичайними рукавами, була буковинська манта («мента»). У західних областях України побутував верхній одяг з полотна («полотнянка»).

Верхній зимовий одяг — кожухи носили в Україні всюди. Різнилися вони довжиною і оздобленням, а також формою крою коміра: від невисокої стійки до великого, який закривав спину. Кожухи декорували хутром, вишивкою, аплікацією. Відомі оздобленням богодуховські кожухи (Слобожанщина), кожухи Наддніпрянщини, Опілля, Поділля.

Взуття. Універсальним взуттям, як і раніше, у селян були
512 постоли, личаки, черевики, чоботи.

Отже, селянський чоловічий стрій XVI—XVIII ст. відрізнявся формою та декором. Його прикрашали вишивкою, тканням, аплікацією. Переважав білий колір з червоними акцентами та вкрапленням чорного і синього. І лише в Карпатах одяг селян відзначався барвистістю, яскравістю, з надміром червоного кольору й кольорових додатків.

Жіноче вбрання. Усі складові частини жіночого вбрання, за винятком прикрас, оздоблення одягу і головних уборів, були однаковими як у дівчат, так і в жінок. У XVI—XVIII ст. поширювались і вдосконалювалися ті компоненти, які побутували в Україні у попередні історичні періоди, зокрема в Київській Русі.

Дівчата готували собі вбрання заздалегідь, перед весіллям. Кожна молода дівчина мусила придбати для свого посагу певну кількість одягу. Число сорочок, запасок, крайок, намиста було виміром достатку і працьовитості. Звичайно дівчата мали в посагу десятки сорочок.

Вбрання дівчат приваблює і вражає різноманітністю і художньою довершеністю усіх його складових частин. Від жіночого воно відрізняється насиченішим колоритом. Біла сорочка, плахта, верхній одяг у святковому і обрядовому строях гармонійно поєднуються в єдине ціле. Волосся

заплітали в одну або дві коси. Носили їх або опущеними на спину, або укладеними вінкоподібно на голові. На Поділлі, Наддніпрянщині поширеною була зачіска «у дрібушки»: дві передні коси підплітали коло скронь, а потім усе волосся розподіляли на кілька пасем і заплітали в тоненькі кіски-дрібушки. Святкові зачіски виконувалися складніше — «у колокілки», «у зв'язки».

Звичним щоденним *головним убором* дівчат, як і в попередні історичні часи, була смуга тканини, або вишита стрічка. Її пов'язували так, щоб волосся на тім'ї залишалося відкритим. До начільної пов'язки ззаду прикріплювали стрічки, а над скронями застромляли квіти. У свята дівочий стрій збагачувався вінком з квітів, ковили, пір'я. Найбільш поширеними були вінки, сплетені з маку, чорнобривців, ромашки, барвінку, півоній, жоржин, а зимою — із штучних квітів. Вінок одягали тільки повнолітні дівчата. Вінок — це і знак цнотливості, тому збезчещена дівчина, за народними етичними нормами, не мала права його одягати. Складними були весільні вінки, а також весільні головні убори на твердих основах — обручах, прикрашених не тільки квітами, а й пір'ям, стрічками, намистинами, мідними монетами, бляшками, дзеркальцями. У кожному етнографічному регіоні вінок мав свої особливості.

Заможні дівчата носили такі ж головні убори, але з дорожчих матеріалів. Начільна стрічка у їхніх вінках була із оксамиту, гаптована золотою ниткою, прикрашена перлами і самоцвітами.

Головні убори, як крона міфічного «світового дерева», спрямовані вгору — до неба, до сонця. То ж не дивно, що з ними були пов'язані космогонічні уявлення наших предків. Це засвідчують як форми, так і назви цього елементу вбрання, знаки сонця та місяця на них, а також зображення птахів, які в системі народного світогляду належать до вищого небесного світу.

Яскравий головний убір вдало поєднувався з іншими барвистими складовими частинами, одягу дівчат і молодих жінок.

Вбрання жінок включало білу довгу полотняну сорочку, плахту (центральні райони України, Слобожанщина, південні області України), спідницю з різних матеріалів, запаску,

обгортку (Карпати), горботку (Поділля). У холодні дні як верхній одяг вбирали свиту або кожух. Майже повсюдно були поширені безрукавки із різних тканин. На голову зав'язували хустку, намітку, а на ноги взували чорні, зелені, червоні чоботи, черевики, а в Карпатах — розкішно декоровані шкарпетки і постоли. Шию і груди прикрашали намистом. На відміну від дівчат, заміжні жінки всіх соціальних прошарків, за давньою традицією, закривали волосся. Жіночий головний убір складався з багатьох деталей. Зокрема, під намітку одягали кибалку, очіпок, хустку. *Очіпок* («чепець», «чіпок») — це шапочка, пошита з тканини, яку жінки після весілля не знімали на людях з голови. Жіночі очіпки виготовляли з полотна, шовку, парчі. В урядовому записі, складеному в Стародубському магістраті 1719 р. по смерті Микити Потаповича, разом з іншими компонентами вбрання згадується «чепец на атласе, гаптований золотом, чепец на киндяку московский, чепец на черном атласе, гаптований золотом, три чепца на полотне, вышитые золотом».

Жіноче вбрання з Полтавщини (кінець XIX ст.)

Від форми і висоти очіпка і кибалки (кільце, на яке намотували волосся) залежала форма всього головного убору, який включав убрус або намітку. *Убрус* («оброс») — старовинний головний убір, відомий з найдавніших часів. Його зображення знаходимо на багатьох книжкових мініатюрах XVII ст., а також на малюнках лицевих житій святих XVI—XVII ст. Поверх убруса, як і в добу Київської Русі, могли одягнути шапку.

Починаючи від XV—XVI ст., на мініатюрах все частіше зображаються жінки в намітках на голові («перемітка», «переметка», «ручник», «серпанок»). *Намітка* — це довгий прямокутний шматок полотна 45×75 см завширшки і 3—5 м завдовжки. Способи пов'язування наміток можемо побачити на іконах XVI—XVIII ст. Аналіз портретного живопису XVII—XVIII ст. дає підстави твердити, що намітка була поширеним головним убором серед усіх українських жінок.

Дуже популярним головним убором була *хустка*. Її 515
пов'язували різними способами: кінцями під підборіддям, кінцями назад, на тім'ї, чалмоподібно.

Сорочка. Основою жіночого строю була полотняна довга сорочка: тунікоподібна, з поликами і на кокетці. Жіночі сорочки не відрізнялися за кроєм від чоловічих. Вони були іншими за довжиною і багатшими на оздоби. Жіночі сорочки шили додільні, тобто довгі (до кісточок ніг) і з підточкою. *Підточка* — це нижня частина сорочки з іншого, грубшого, полотна. В українському Закарпатті у жінок побутувала коротка сорочка; замість підточки тут носили білу полотняну спідницю. Сорочки були з відлогими комірами (західні області України) і з обшивкою горловини. Біля коміра або обшивки робили рясне морщення. Розріз-пазуха в сорочках знаходився спереду. Рукави на уставці й манжетах прикрашали вишивкою або тканням. Іноді декорували всю площину рукава — від плеча до манжета. Крім рукава, в жіночих сорочках прикрашали комір, пазуху, долішню частину одежі. Колорит, розміщення орнаменту залежали від традицій, які склалися в тій чи іншій місцевості України.

Поясним одягом у жінок були спідниця, обгортка, плахта, запаска.

Обгортка («горботка», «опинка») — прямокутний шматок тканої чорної або вишневої тканини. Її носили коротшою від сорочки, щоб не закривати вишитий низ. Заміжні жінки одну полу обгортки піднімали доверху і підтикали за пояс. Обгортка побутувала на Поділлі, Покутті, Буковині, у деяких районах Гуцульщини.

Плахта панувала повсюдно, крім західних областей України. Це два полотнища, зшиті вздовж до половини. Перед тим, як одягнути на себе плахту, жінка перегинала її вдвоє і обгортала нею свій стан. Зшите полотнище опинялося ззаду, а незшите двома смугами спадало на боки і вільно сходилося спереду. По верху одягали фартух. Плахта мала шаховий орнамент. У давнину виткану плахту вишивали барвистими шовковими нитками. Пізніше орнамент був тканим, з додаванням до вовняної пряжі шовку, срібних і золотих ниток. Залежно від орнаменту та переважаючої барви, кожна плахта мала свою народну назву: «крижева», «хрещатка», «грушева», «рогатка», «синятка», «солов'їні очі». В Україні відомі цілі села, що займалися виготовленням плахт. Це дуже не подобалося російському урядові. Тому у XVIII ст. такі села виселяли за межі України.

516

Попередниця — необхідний додаток до плахти. Шили її з барвистої вовняної тканини. Долішня частина оздоблювалася вишивкою або застроченими складочками. За кольором попередниці були різні, їх підбирали до барви плахти. На Поліссі й Волині попередниці були ткані.

Запаски побутували двох видів. Вужчі, які мають у верхній частині зав'язки, носять одразу дві: одну — спереду, другу — ззаду. Інший тип запаски — широка. Нею обгортають стан ззаду, а її кінці сходяться спереду. Спереду одягають попередницю. Колір запаски буває червоний, синій, червоний, білий. Гуцули і бойки мають запаски яскравіших кольорів. Тчуться вони з вовни в суміші з шовковими нитками, а часом і металевими (срібними і золотими) нитками.

Дерга («джерга») виготовлялася з грубого сукна. Це робочий одяг — спеціально виткане полотнище, яким обгортали стан, утримувалося поясом або крайкою.

Спідниця з'явилася на східних землях України в кінці козацького періоду, у XVIII ст. На західних теренах вона

була відома значно раніше. Спідниці шили із різних тканин: полотна, оздобленого вибійкою, різних привозних матеріалів, тканих із тонких або грубих вовняних ниток, — однотонні, у поздовжні пасочки, в клітинку.

Нагрудний одяг. Жінки, як і чоловіки, носили теплі хутряні або сукняні безрукавки. Важливим компонентом жіночого строю була *корсетка* («кірсетка», «керсетка»). Корсетки шили з тонкої вовняної тканини, оксамиту, шовку. Їх оздоблювали вишивкою, намистинами, аплікацією з тканини, декоративними швами.

Верхній одяг. Жінки-селянки, як і чоловіки, носили свити із сукна. За кроєм жіноча свита була такою ж, як і чоловіча, вирізнялася тільки багатшим оздобленням. У всіх селянок побутували короткі куртки, капоти, гуні, бурнуси.

Чемліт у жіночому строї з'явився пізніше. Його шили з тонкого фабричного білого сукна, з коміром та манжетами, оздобленими чорним оксамитом, а часом і вишитими барвистими вовняними нитками. Спинка чемліта має підріз і зібрана від стану в складки.

Юпка — це верхній жіночий одяг з черкесину, китайки, байки. За кроєм юпка нагадує корсетку, але з рукавами. Бувають юпки з кроєм у три, п'ять, сім «вусів»-складок. Колись «вуса» вважали прикметою заможності: чим багатша жінка або дівчина, тим більше «вусів» було в її одязі. За козацьких часів юпка оздоблювалася золотим позументом. Байкові юпки шили з зеленої, червоної, синьої тканини.

Прикраси. Найпоширенішою в Україні жіночою прикрасою було добре коралове *намисто*. У багатьох регіонах носили намисто із дутого скла. Відзначалися різноманітністю прикраси з металу. Заможні дівчата прикрашали себе дукатами, лічманами, згардами, силянками. *Лічман* — металева (срібна) кокарда з підвіскою. *Згарда* — намисто з литих мідних хрестиків, нанизаних на ремінчик. Дуже багато виробів виготовляли в західних областях України з дрібного бісеру.

Дробинка («ланка», «силянка», «лучка», «гердан», «криза») — прикраса, виготовлена у вигляді стрічки, із срібних кольорових намистинок («пацьорок»). На обох

кінцях виплетена стрічка має тороки, за допомогою яких вона пов'язується на шиї.

Шелести — шийна прикраса, яка також поширена у гуцулів. Це металеві дзвіночки або листочки, нанизані на ремінчик чи дротик.

У козацькі часи було популярним також намисто з бурштину. До прикрас слід віднести і пряжки-чепраги.

Намисто носили в будні й свята. В будні вбирали один разок, а в свято — скільки хто мав. Старші жінки одягали, як правило, один разок намиста. За народними віруваннями, намисто лікувало зір, болі голови (добре коралове намисто), зоб (бурштинове намисто), а також оберігало дівчину і жінку від «нечистої сили».

Отже, одяг козацьких часів відзначається високими мистецькими якостями, багатством тканин, золототканих складових частин і оздоб. Вбрання довге, силует об'ємний, пишний.

518 У вишивці рукавів застосовуються грона виноградної лози, гілки калини, розкішні квіти.

У 1775 р. російська цариця Катерина II ліквідувала Запорізьку Січ і спеціальними указами заборонила носити українцям одяг із привозних золототканих тканин. На такий одяг мала право тільки козацька старшина, яку прирівняли до російського дворянства. Золототкані очіпки, корсетки, запаски, дівочі стрічки зберігалися у селян в скринях аж до початку XX ст.

§ 5. Регіональні риси традиційного вбрання українців XIX—початку XX ст.

У XIX ст. на всіх теренах України зберігається традиційне вбрання, сформоване в ансамблевий комплекс,— *стрій*. Ансамбль вибудовується за єдиним принципом пошарового накладання убрання (натільне, поясне, плечове, верхнє, прикраси, доповнення, головний убір і т. ін.). Повсюдно використовуються одні й ті ж матеріали з натуральної сировини, виготовлені за єдиними технологіями ручного виробництва. Вироблено єдині художньо-естетичні правила оздоблення предметів ноші, в яких знайшли відображення найкращі досягнення українських майстрів візерункового

ткання, вишивки, мережки. Повсюдно діють єдині морально-етичні норми побутування строю, за якими розрізняється убрання буденне, святкове, обрядове. По всій Україні горять разки намиста, мерехтять квітами, стрічками, намистинами, дзеркальцями дівочі вінки, вишневі, зелені, сині, червоні, тернові хустки, пломеніють чорнобривцями плахти й запаски, переливаються коштовними самоцвітами уставки і манишки. Народний стрій піднімав людей над буднями, єднав їх, надихав любов'ю до рідної країни.

Та попри всі спільні риси в окремих місцевостях помітні свої характерні особливості строю, що вирізняють його серед інших. Це виявляється у своєрідному колориті, зіставленні певних компонентів одягу, способах ношення його окремих деталей, прикрас. Локальні варіанти вбрання, простежені в окремих місцевостях, дали підставу виділити характерні строї Наддніпрянщини, Слобожанщини, Причорномор'я, Полісся, Волині, Опілля, Поділля, Північної Буковини , Покуття, Гуцульщини, Бойківщини, Лемківщини, Закарпаття. 519

Наддніпрянщина. Чоловічий стрій Наддніпрянщини складався з вишитої білої сорочки, заправленої в широкі штани, білої або коричневої свити, кобеняка (киреї), чемерки, каптанки, куртки-куцини, кожуха, шапки із смуха, солом'яного бриля, чобіт.

Чоловічі сорочки вишивали найчастіше білими нитками на манишці й внизу рукавів. Хоча побутувало й вишивання червоними і чорними нитками. Невисокий комір-стійку сорочки, обшивку скріплювали кольоровою стрічкою. Стан оперізували червоним поясом.

Верхній одяг — свиту до ряс обшивали на комірі-стійці, полах та манжетах кольоровою тканиною, шнуром. У негоду на свиту чи кожух одягали кирею з каптуром («кобку», «бородицю») із домотканого полотна. У деяких місцевостях кирея заміняла свиту.

Жіночий стрій складався із сорочки, плахти, запаски, корсетки, юпки, свити, кожуха, кожушанки, намітки, хустки, чобіт, прикрас. Найхарактерніші етнографічні риси у жіночому вбранні Наддніпрянщини виявляються у способах ношення й оздоблення складових частин. Сорочку найчастіше вишивали білими нитками (Переяслав-Хмель-

ницький район, південні райони Чернігівщини, Полтавщина). Орнамент зосереджували на рукаві, поликах, лиштві сорочки. На місці з'єднання рукавів з уставками рукав збирали в складочки-пухлики. Крім білих ниток, застосовували червоні й чорні, інколи вкраплювали сині або зелені кольори.

Тільки в Наддніпрянщині жінки носили поясне вбрання — плахту. Звідси вона поширилася на Слобожанщину і Причорномор'я, куди у XVIII ст. були виселені Катериною II цілі села. Плахти виготовляли багатоколірні, клітчасті, найчастіше в червоно-вишневій гамі (Полтавщина, Київщина), з укрупленням синього і зеленого кольорів (Переяслав-Хмельницький район, південні райони Чернігівщини). Запаски також були різноманітні: сині, червоні (Київщина, Чернігівщина), яскраві жовто-червоні, парчові (південні райони Чернігівщини, центральні райони Київщини, Полтавщина). Крім плахти і запаски, носили спідниці. Тільки
520 в цьому етнографічному регіоні набули поширення басові спідниці, прикрашені вовняними китицями («перчиками»), або спідниці з фабричної тканини, оздоблені внизу кількома рядами кольорових стрічок (центральні райони Київщини), строкаті широкі спідниці з фабричної тканини (південні райони Київщини), спідниці-андараки, червоні домоткані, оздоблені внизу великими геометризованими мотивами (Чернігівщина). Спідницю носили із вовняними, орнаментованими поперечними смугами запаскою або фартухом. Костюм доповнювала яскрава тканина або вишита крайка. Особливої емоційної виразності надавала строю корсетка. Вона виступала кольоровим акцентом або тонально поєднувалась з усіма іншими складовими частинами строю. У різних районах Наддніпрянщини корсетка мала свої особливості у крої, колориті, оздобленні. Її виробляли з викотом або великим круглим коміром. Найчастіше корсетка мала вільний крій спереду і підкреслювала стан ззаду. На спинці, як правило, робили 7—9 клинів-«вусів». Корсетки із строкатої тканини (темно-сині, чорні у дрібненькі яскраві квіточки) оздоблювали аплікацією чи строчкою (південні райони Київщини), сині або зелені сатинові корсетки прикрашаяи аплікацією з тканини, декоративними швами.

Вбрання з Чернігівщини (кінець XIX ст.)

Верхній одяг з саморобного сукна — юпка також характерний тільки для Наддніпрянщини. Баєві зелені, сині, червоні юпки оздоблювалися по всій площині червоними, синіми пасмами вовни — «перчиками». Зимою носили кожух. Стрій завершувався головним убором — очіпком, наміткою, хусткою. Характерну особливість вбрання Наддніпрянщини становить ношення одночасно парчової запаски і парчового очіпка, що надає цілісності костюму, або вишитої запаски і вишитого очіпка. Характерною ознакою є покривання нижньої частини сорочки запаскою. Низ сорочки з вишивкою завжди залишався відкритим і вдало поєднувався з іншими білими плащинами строю. 521

У Наддніпрянщині жіночий стрій відзначався багатством шийних прикрас: коралі, дукачі, гранати, бурштини, перстені, ковтки — це далеко не повний перелік оздоб, які побутували аж до початку XX ст.

Слобожанщина. Стрій Слобожанщини має багато спільних рис із одягом Наддніпрянщини. Чоловічий костюмний комплекс вирізнявся білою сорочкою, вишитою на комірі-стійці, чохлах і широкій манишці, яка защіпалась збоку; широкими в клітинку («пістряковими») штанами, стягнутими в талії до очкура; солом'яним брилем, смушевою

шапкою; чорними шкіряними чоботами («пришвами»); сукняною киреєю, шерстяною чемеркою або розкішним кожухом; яскравим тканим поясом.

Жіночий костюмний комплекс на Слобожанщині включав білу сорочку, вишиту на уставках, уздовж рукавів та вузькому комірі. Низ рукавів («отлажки») збирали у зморшки (на нитку). Подолок сорочки оздоблювали мережкою, прутиком. Художню виразність цьому комплексові надавали парчові складові частини: очіпок, корсетка, запаска. Характерною на Слобожанщині була парчова або сатинова корсетка до дев'яти «вусів». Її оздоблювали зубцями на погрудді, обшитими, як і поли корсетки, кольоровою тасьмою («висічкою»). Поясне вбрання — плахта — тут ткалась у клітини жовтогарячої гами з вкрапленням червоної і чорної барв. Парчовий фартух («завіса») обшивався внизу сукном. Верхній одяг — свиту оздоблювали кольоровим шнуром, аплікацією. Завершував стрій парчовий очіпок і велика квітчаста хустка. До такого вбрання взували чоботи-«чорнобривці», орнаментовані на швах і задниках.

522

Жіночий костюмний комплекс Слобожанщини характеризується жовто-червоним колоритом з широким застосуванням парчових тканин.

Українське Причорномор'я та Приазов'я. Вбрання в Причорномор'ї має багато спільних рис з одягом як Наддніпрянщини, так і Слобожанщини. Чоловіки носили вишиті сорочки з розрізом посередині грудей, сорочку-чумачку, лоцманську. Штани — полотняні, а також з фабричної тканини. В степовій частині регіону були поширені шкіряні штани («ірхи», «іршанки»). Вони не мали зовнішніх бокових швів і дуже нагадували штани скіфів. Взимку чоловіки вбирали свитки, гуньки з грубого сукна домашнього виробу, киреєю, пальто із сукна, коротку кожушанку, кожух вільного крою («толуб») до роботи, довгий просторий кожух або довгу вільного крою бурку з каптуром у дорогу. Улюбленим верхнім вбранням були чумачки — із синього тонкого фабричного сукна з відрізною спинкою і складками на ній. Поширеними головними уборами вважались смушева шапка і солом'яний бриль, взуттям — чоботи, в Степу — постоли.

Жіночий стрій включав білу сорочку, вишиту білими нитками, з примереженими рукавами; сорочку, вишиту чорними нитками (Херсонщина, Миколаївщина); коротку сорочку («до талійки»), оздоблену вишивкою; клітчасту плахту; сукняну джергу (на щодень); широку спідницю з фабричної тканини, до якої одягали такий же або тканий фартух; корсетку з клинами. На Херсонщині також носили довгу, до п'ят, спідницю у шість пілок і плечовий одяг з тонкого сукна — «баску», себто кофту з довгими рукавами, котра прилягала до стану. В холодну пору — коротку кожушанку, приталену, із густими зборками ззаду, покриту зверху тканиною. На Одещині побутувало пальто із фабричної тканини — «пальтіссак».

Верхнім одягом служили також бурнуси і кожухи. Бурнуси шили із тонкого сукна або тканини (ластик). Цей одяг мав вигляд широкого халата, простроченого разом з підкладкою. Між верхом і підкладкою була підбивка з вати.

Зимою носили прямоспинний кожух, оздоблений сивим смухом на комірі, полах, рукавах. Інколи кожух покривали синім сукном. Дублені кожухи були з дуже великими комірами і оздоблені вздовж піл строчкою («кривулькою»). Завершував костюмний комплекс головний убір — яскрава квітчаста велика хустка і червоні або чорні чоботи.

Народний традиційний стрій Українського Причорномор'я та Приазов'я одним з перших почав втрачати традиційний характер і наближався до міського.

Полісся. Народний стрій населення поліського етнографічного регіону відзначався своєрідним колоритом. У ньому переважав білий колір, що становить давню загальнослов'янську традицію. Проте крім білого кольору гама барв включала, як і на решті території України, червоний та чорний і цілий ряд природних сріблястих тонів льону і вовни.

Чоловічий поліський стрій приваблює суворою красою. У ньому відсутні багатоколірність, декор виразний, але скромний. Полотняні білі сорочки вишивали на комірі, манжетах, манишці білими або червоними нитками. У північних районах Полісся декорували червоною смугою долішню частину сорочки. У північно-західних районах, на пограниччі з Білоруссю, сорочки прикрашали на плечах

Чоловіче вбрання з різних регіонів України (XIX ст.): *1* — Покуття (Городенківський район); *2* — Буковина; *3* — Гуцульщина; *4* — Наддніпрянщина (південні райони Київщини); *5* — Західне Полісся; *6* — Закарпаття

(поликах). Іноді поперечні тонкі (1 см) смужки компонували на грудях. Характерно, що сорочку носили поверх штанів і підперізували вузьким шкіряним поясом або вовняним шнуром.

У північних районах Полісся надавали перевагу штанам з вузьким кроєм штанин. У південних районах сорочку заправляли в штани, які за кроєм подібні до шаровар. Чоловічі свити майже не декорували. Іноді оздоблювали тканиною манжети і лацкани. Зимою носили білий або коричневий кожух.

Верхній одяг підперізували шкіряним або вовняним поясом, переважно червоним. Парубки полюбляли зелені пояси, а старші чоловіки — чорні й білі. Характерним для поліщука є ношення біля пояса шкіряної торбини — «калити» — на тютюн та кресало і шкіряної калитки — на гроші, а також ножа, прикріпленого до вузького ремінця. На ноги взували постоли, а в свято — чоботи. На голову одягали шапку з битого сукна (північні райони Центрального і Східне Полісся), сукняну шапку-рогатівку, шоломок (західні, північні район Центрального Полісся), смушеву шапку, літом — солом'яний капелюх. Сукняний шоломок оздоблювали кольоровим шнуром і вовняними кульками.

Жіночий поліський стрій вирізнявся тим, що декорування ноші виконувалося різними техніками ткання; вишивання було менш поширене. Жіночі поліські уставкові сорочки прикрашали червоним тканим орнаментом (Західне і Центральне Полісся). Якщо вдавалися до вишивання, то вишивали білими нитками, інколи — з вкрапленням червоних і чорних кольорів (Східне Полісся). Білими нитками вишивали сорочки також у Сарненському і Володимирському районах (Західне Полісся).

Характерною ознакою жіночого костюмного комплексу було полотняне вбрання. У західних районах Полісся поясний одяг шили з білого лляного полотна, прикрашеного впоперек червоними перебірними стрічками. Таку спідницю носили із запаскою, декорованою тканням, як спідниця. Святкову спідницю («літник») виготовляли з домотканої у поздовжні тоненькі стрічки вовняної тканини. У центральних районах Полісся таку тканину ткали в клітини

переважно холодних вишнево-червоних тонів з вкрапленням зеленої, білої барв. Пошиту з такої тканини спідницю називали «андарак». До неї одягали килимову запаску, що походила на невеликий килимок, оздоблений квітами або вільно розміщеними геометризованими елементами.

Відрізняється колоритом поясний одяг Камінь-Каширського району (Західне Полісся). Спідницю і фартух тут ткали з білого і сірого полотна. Завдяки різним основі й пітканню отримували невелику клітину. У XIX ст. поясний одяг східного і південних районів Центрального Полісся включав плахту.

У Західному Поліссі безрукавий одяг був надзвичайно скромним. Короткі, до стану, безрукавки мали прямоспинний крій. Художньої виразності досягали за рахунок зіставлення контрастних кольорів сатину, ситцю на нагрудній частині безрукавки. У центральних і східних районах
526 Полісся корсетки були зі складками-«вусами», як у Наддніпрянщині. У центральних і східних районах Полісся безрукавки виготовляли не лише з однотонної тканини, а й строкаті. Верхній одяг — свити (у північних районах — з двома «вусами» по боках, у південних — з прохідкою) оздоблювали кольоровими шнурами, а в західних районах Полісся — ще й кольоровою тканиною і вовняними кульками. Інший одяг — бурнус, гуню, сак — декорували за допомогою строчки. Колоритно виглядала дівчина або жінка у білому або червоному вишитому кожусі, червоних чобітках і великій квітчастій хустці. Декоративним акцентом на вбранні була крайка.

Волинь. У цьому етнографічному регіоні стрій мав багато спільних рис з убранням Полісся і Поділля.

Чоловічий одяг у районах, котрі межували з Поліссям, включав білу полотняну довгу сорочку, яку носили навипуск, чорні або сині штани, чоботи. На сорочку вбирали чорну безрукавку. Верхнім одягом служили коричневі свити, червоні кожухи, сукняні пальта з каптуром — «бурки». На голові носили смушеві високі шапки, капелюхи, кашкети.

У районах Волині, які межують з Поділлям, чоловіки вбирали білу сорочку, низ якої заправляли в широкі штани,

свиту, бурку, виготовлену з доморобного сукна, солом'яний капелюх, циліндричну смушеву шапку з оксамитовим або сукняним верхом, кашкет.

Жіночий одяг на Волині включав сорочку з домотканого полотна з вилогим коміром; коротку, до стану, безрукавку з глибоким овальним викотом на грудях (низ безрукавки викінчений клапанами-«язиками»); спідницю-літник, ткану у поздовжні червоні, зелені, білі, сині вузенькі стрічки; вовняну запаску-попередницю, ткану у поперечні смуги або візерункову (південні райони Житомирщини) із складним геометричним орнаментом; короткополу куртку («кусан»), яскраво розшиту кольоровими нитками та аплікацією із зеленого сукна; свиту, оздоблену аплікацією і вишивкою на манжетах і нагрудній частині, підв'язану крайкою; хустку, пов'язану під підборіддям, на потилиці або циліндричну кибалку, обв'язану квітчастою хусткою, чоботи, черевики.

Опілля. Чоловічий стрій низовинних районів Львівщини включав білу сорочку з широкими рукавами, білий полотняний «кабат» (коротка кофта з рукавами), вишитий спереду чорними нитками хрестиком і стебнівкою, білі полотняні штани, білу «полотнянку» — верхній полотняний одяг типу свити, чорний капелюх, оздоблений червоною стрічкою і вовняним шнуром, білу сукняну довгу капоту, чоботи, в будні — постоли. Найбільш характерні складові частини вбрання, які вирізняють цей стрій з поміж інших,— сорочка, котру оздоблювали на

Вбрання з Опілля (кінець XIX ст.)

вилогому комірі, манишці, манжетах, і кабат (Яворівщина). В Опіллі були поширені білі свити з коміром-стійкою, прикрашені голубим, зеленим шнуром; світло-сірі опанчі з коміром-стійкою і каптуром, прикрашені червоним шнуром, білі опанчі, прикрашені чорним шнуром і чорною тканиною на комірі, манжетах, швах (Сокальщина), сині капоти. Зимою носили кожухи, криті синім сукном, підперезані високим шкіряним поясом. Поширеними головними уборами були дуже високі й низькі циліндричні смушеві шапки з синім або зеленим верхом. Носили також шапки з квадратним верхом, облямовані в нижній частині хутром. Побутували голубі в'язані у поперечні стрічки вовняні циліндричні шапки, які щільно облягали голову. На ноги вбирали чоботи або постоли.

Жіноче вбрання включало білу сорочку, спідницю-шорц, ткану у поздовжні смуги, або спідницю-мальованку, запаску,
528 пояс, полотняну вишиту безрукавку, однотонну вишиту камізельку, короткий кабат, білу свитку. У вбранні Яворівщини особливо колоритними є головні убори: ткані або вишиті бавниці і хустки, розкішно декоровані поліхромною вишивкою орнаментом квіткового характеру.

У костюмному комплексі, котрий включає спідницю-шорц і чорний вишитий кабат, яскрава кольорова бавниця гармонує з орнаментом кабата, червоним поясом і орнаментною смугою внизу сорочки, яка виглядає з-під запаски. У костюмному комплексі «білий» переважають такі складові частини: кабат із білого тонкого сукна або полотна, біла вибійчана спідниця, біла сорочка, біла запаска. Декор зосереджувався на нагрудній частині кабата, запасці, спідниці, уставках і комірі сорочки. Композиційна цілісність досягалася за рахунок домінуючого білого кольору.

Своєрідними елементами жіночого костюмного комплексу Яворівщини є сукняні білий, чорний, синій кабати, декоровані яскравою (в червоному колориті) вишивкою квітковими мотивами; сукняна синя, червона, голуба камізеля, а також білий кожух, декоровані поліхромною вишивкою квіткового орнаменту. Червоні, жовті, рожеві, сині, зелені рослинні мотиви, вишиті яскравими нитками на складових частинах вбрання, відрізняються багатством та різноманіттям компо-

зицій і становлять художню особливість жіночих строїв Яворівщини, виділяють їх з-поміж інших костюмних комплексів України.

Поділля. Чоловічий подільський комплекс складає біла сорочка, білі, чорні або сині штани, «чугаїна», опанча, кожух, конічна смушева шапка, смушева висока циліндрична шапка, капелюх, чоботи. У східному Поділлі сорочку з доморобного полотна, кроєну (вперекидку), з вилогим коміром, вишивали на комірі, пазушці, нижній частині рукава, подолку. Часто застосовували вохристі нитки. Тунікоподібні сорочки з коміром-стійкою вишивали на комірі, пазушці, манжетах нитками червоного й чорного кольорів.

У Західному Поділлі дуже своєрідне поясне вбрання. Це, передусім, штани, декоровані поперечними складочками від коліна до низу штанини. Нагрудне вбрання — короткий, до талії, кожушок з коротким рукавом, оздоблений аплікацією зі шкіри, характерний виключно для строїв західного Поділля. Верхній одяг — чугаїну (східне Поділля) рудого кольору, пошиту до стану з прохідкою, вишивали поліхромною вишивкою яскравими вовняними нитками на комірі, лацканах, нагрудній частині, вертикальних кишенях, краях піл.

Крім вишивки, застосовували кольорові вовняні нитки і кульки, які повторювалися на тулії парубочого капелюха. Опанчу (західне Поділля) синього або сірого кольору оздоблювали на лацканах, манжетах і каптурі червоною тканиною і шнуром по краях піл, кишенях, поясі. Кожухи прикрашали чорним смушком (комір, поли, низ рукавів) та вовняними кольоровими нитками. Чоловічий комплекс східного Поділля завершувала чорна смушева (стовбувата) шапка і чорні чоботи, а костюмний ансамбль Західного Поділля — висока циліндрична шапка з розрізом опушки з тильної сторони — на «завісах» (три зав'язки з червоних або синіх стрічок). Високу шапку виготовляли із синього сукна — такого ж, як на опанчі, або червоного — такого ж, як на манжетах і лацканах. По висоті шапки робили хутряний околок. Ззаду його розрізали. Червоний колір на головному уборі, манжетах, лацканах гармоніював з червоним широким поясом. Крім теплих головних уборів, на

Поділлі носили різноманітні капелюхи. У Західному Поділлі вони були дуже гарно оздоблені на тулії. Особливо ретельно прикрашали святкові та весільні капелюхи. Для чоловічого строю Поділля характерна яскрава, насичена, але обмежена гама кольорів, приталений силует.

Жіночий подільський стрій включав уставкову сорочку, полотняну або ситцеву спідницю, вовняну запаску, червоний пояс. У південних районах Поділля спідницю заміняла чорна обгортка («горботка»), а в Західному Поділлі — одноплатова опинка.

Верхнім жіночим одягом була свита — короткий (зі смугастої біло-чорної, біло-синьої тканини) кафтан, або капот, а також кожух. На голові носили очіпки, хустки, намітки. Своєрідними в цьому етнографічному регіоні є сорочки, в яких виділяється покритий вишивкою від плеча до чохла рукав. Крім того, вишивали комір, манишку, вздовж якої прокладали вишивані смуги-погрудки. Низ сорочки також був вишитий.

У Східному Поділлі оздоблення сорочок характеризується багатством технік поверхневого шва — «поверхниця», «колодочки», «хрестик», «низь», «миканиця». Виділяється вишивка білими нитками на білому тлі, «низинкове» вишивання та вишивка чорними нитками килимового типу. В Західному Поділлі характер оздоблення сорочок інший. Зокрема, поширене вишивання узорів густих, цільних, без пробілів, різними

Вбрання із західного Поділля (40-ві роки XX ст.)

поверхневими стібками. В Західному Поділлі поширений так званий «кучерявий шов», який прокладають вовняними нитками. Такі вишивки мають вигляд ворсових тканин, які наче мерехтять самоцвітами.

Поясне вбрання — сукняну спідницю-літник — оздоблювали внизу смугою чорного бавовняного оксамиту (плису), а чорну горботку — тканою червоною смугою. У східному Поділлі побутували запаски різних барв. Їх декорували поперечними візерунковими стрічками. Тільки для східного Поділля характерні вишиті очіпки, які мають форму берета. Їх круглий верх суцільно декорований поліхромними квітами, вишитими гладдю. Ці очіпки побутували у Вінницькій області. До очіпка прикріплювали прозору намітку, через яку просвічувала вишивка.

Верхній одяг оздоблювали кольоровим шнуром, а кожухи — вишивкою. Взуття — чоботи, черевики — декорували на задниках головками цвяхів.

Північна Буковина. Чоловічий буковинський стрій утворює сорочка без коміра тунікоподібного крою, штани («портяниці», «гачі»), хутряна безрукавка, манта, кожух, постоли, капелюх, солом'яний бриль, шапка зі смуха — кучма. Чоловічу сорочку декорували вздовж пазухи, а святкову — ще й внизу рукавів і долішню частину. Нагрудний одяг — безрукавка («цурканка», «мунтян») характерна лише для буковинців. Біла хутряна безрукавка-цурканка має видовжені пропорції, оздоблена по краях піл хутром тхора та аплікацією зі сап'яну. Інший тип безрукавки має широкий накладний декор у вигляді стрічки по краях піл та пройм. Стрічка вив'язана із чорних ниток і має вигляд тканини букле. Ці безрукавки характерні і для чоловіків, і для жінок. Своєрідною особливістю буковинського строю є широкі холодних відтінків ткані вовняні пояси. Біла або коричнева манта у буковинців оздоблена аплікацією зі шкіри, сукном, вишивкою або тільки шнуром.

Локальну особливість становить поясне вбрання. Святкові вузькі білі полотняні штани вишивали внизу штанин найчастіше білими, іноді — вохристими нитками. Візерунок був таким же, як на сорочці. Головні убори — капелюхи — тут оздоблювали гердани, виплетеними із бісеру, вовняними китицями, пір'ям.

Взуття — постоли («морщениці») — прикрашали металевими капслями, намистинами, пряжками. Чоловічі чоботи не прикрашали.

Жіночий костюмний буковинський комплекс включав довгу сорочку — тунікоподібну або зі складками біля шиї — «морщянку», поясне вбрання — одноплатову горботку («фоту»), двоплатову запаску, фартух, спідницю, кептар, свиту, сердак, кожух, чоботи, черевики, постоли, туфлі, головний убір. У буковинських строях (Кицманський, Заставнівський райони) дуже розкішно вишивали сорочки: сухозліткою, кольоровими намистинами, вовняними нитками. Вишивка рослинного орнаменту покривала рукави, нагрудну частину. Ідентична вишивка повторювалась у намітках. До такої сорочки одягали горботку, тканину поздовжні смуги з додаванням шовкової нитки, яка створювала приємний блиск і рельєф. Між смугами компонували квіткові мотиви.

532 Головні убори — намітки («ручники») — оздоблювали вишивкою і тканням. Від наміток інших регіонів вони відрізнялися великою кількістю рослинного орнаменту.

Своєрідним у жіночих строях Буковини є застосування у вишивці великої кількості кольорового бісеру. Бісером вишивали сорочки, які були покриті суцільним візерунком на грудях, рукавах, іноді на спині. Вага такої вишитої бісером сорочки сягала чотирьох-п'яти кілограмів. Бісером вишивали також і безрукавки: розкішні букети розцвітали на полах і спинці. Дівочі головні убори («кода», «капелюшиня») також оздоблювали бісерними стрічками, монетами, дзеркальцями, штучними квітами, ковилою. Стрій доповнювали прикрасами на шиї і тканою сумкою «дзьобенькою».

Покуття. В одязі Покуття переважав червоно-вишневий колорит. Покутський народний стрій виділявся багатим і пишним декором, вишивкою на сорочках, великою кількістю оздоб на головних уборах, багатством шийних прикрас. Одяг цього регіону має багато аналогій із одягом західного Поділля.

Чоловіче вбрання становила тунікоподібна сорочка з широкими рукавами, коміром-стійкою, вишита на комірі, пазусі, рукавах. Довгу сорочку носили поверх штанів, підперізували дуже високим поясом. Влітку одягали штани з доморобного

полотна, а взимку і на свята — з сукна. Нагрудний одяг — безрукавки, оздоблені скромною аплікацією зі шкіри вздовж піл. Верхнім одягом служили червоні й чорні сердаки, прикрашені вовняними шнурами, китицями. Костюм завершував повстяний капелюх, який тут дуже розкішно декорували. Взимку носили шапку з лисячого хутра («клепаню») або смушеву кучму. На ноги взували чоботи або постоли. Доповнювала ансамбль тобівка, перекинута через плече. Жіночий покутський стрій має два типи сорочок: тунікоподібну і уставкову. Тільки в цьому етнографічному регіоні сорочку гофрували. Подолок запрасовували поздовжніми складочками, а рукави — поперечними. У вишивці сорочок переважає червоно-вишнева гама хоча в деяких районах Покуття (Снятинщина) використовували білі нитки. Поясне вбрання — опинку, обгортку — ткали із вовняних ниток червоно-вишневих барв і запрасовували у поздовжні складки. Спереду поверх них одягали запаску. Опинку підв'язували широким тканим поясом. Тільки в цьому етнографічному регіоні жінки підтикали краї опинки з обох боків за пояс, а поверх широкого пояса пов'язували вузьку крайку. Краї пояса і крайки закінчувалися вовняними китицями. Верхній жіночий одяг представлений на Покутті довгим сердаком. Найбільш поширені головні убори — намітка, хустка. В цьому етнографічному регіоні намітки надзвичайно багато прикрашені вишивкою, закомпонованою на вужчих краях. До кольорових ниток часто додавали металеву нитку — сухозлітку.

Локальну особливість на Покутті становить ношення великої кількості шийних прикрас. Не менш пишно прикрашалась тут і дівоча зачіска. Її доповнювали штучними косами-валиками з червоної пряжі, укладеними на голові вінкоподібно, а також візерунковими стрічками і герданами.

Гуцульщина. Гуцульський стрій вирізняється серед вбрання інших регіонів України ширшим застосуванням виробів зі шкіри, кольорового сукна та металевих прикрас.

Чоловічий традиційний гуцульський стрій включає білу полотняну тунікоподібну сорочку з розрізом посередині спереду, широкими, зібраними біля зап'ястя, рукавами і коміром-стійкою. Шви сорочки, чохли, комір, манишку прикрашали різноманітною за орнаментом і кольором

вишивкою. Сорочку носили поверх штанів і підв'язували широким шкіряним поясом — «чересом». Черес, прикрашений металевими бляшками, капслями, інкрустацією, становить одну з особливостей чоловічого гуцульського вбрання. До череса привішували різні необхідні предмети: люльку, притичку для люльки, кресало, складений ніж. Своєрідність гуцульського вбрання становлять також зимові суконні червоні штани («гачі», «холошні»), вишивані внизу або вздовж бокових швів. Влітку гуцули носили білі полотняні штани («поркениці») на очкурі або шкіряному поясі («букурії»). Штани заправляли у високі плетені з вовни шкарпетки («капчурі»). У верхній частині капчурі розкішно декорували орнаментом. Своєрідним компонентом гуцульського вбрання є червоні або чорні онучі, вишиті кольоровими нитками.

Не менш розкішний у гуцулів верхній одяг — тунікоподібного крою, з клинами, вставленими з боків, чорвоний або
534 коричневий сердак, який на швах декорували вишивкою, кольоровими вовняними шнурками, кульками, китичками. В сердаку розкішно оздоблювали нагрудну частину, де переважали великі вовняні кульки, китиці, іноді вишивка. Густим декором покривали гуцули безрукавки-кептарі. Їх оздоблювали аплікацією зі шкіри, сплетеними кісками, вишивкою, металевими гудзиками, різноманітними бляшками, капслями.

Чоловіче вбрання з Гуцульщини (40-ві роки XX ст.)

Своєрідні головні убори гуцулів. Улітку вони носили чорні фетрові капе-

люхи — «крисані», прикрашені штучними квітами, вовняними китичками, намистинами, пір'ям глухаря («готура») і різнокольоровими, сплетеними із вовняних шнурів або тканими, ворсовими шнурами («черв'ячками»). Взимку носили смушеву шапку — «джумері» або із хутра лисиці — «клепаню». На ноги взували гостроносі шкіряні постоли, які також прикрашали металевими капслями, аплікацією.

Жіночий гуцульський стрій ще барвистіший. У деяких місцевостях жіночі сорочки були прикрашені багатою вишивкою. Своєрідності й колориту строєві гуцулок надавало поясне вбрання — запаска та обгортка, виткані з вовняних і металевих ниток, які імітують золоту або срібну нитку. Поверх сорочки одягали кептар. Його декорували, як і чоловічий.

Гуцулки дуже любили різноманітні прикраси. У вухах носили ковтки, на пальцях — перстені. Носили також браслети із мідного ланцюжка («ретязі») або плетені із різнокольорової вовни («наруквиці», «наручні»). Шию прикрашали намистом («монистом») із срібних монет-дукачів або металевими монетами і хрестиками, нанизаними на дротик («згарди»), а також маленькими дзвіночками («шелести», «колокільця»). Поширеним було венеціанське монисто, яке виготовлялось із сплаву скла й смальти і часто інкрустувалось або розписувалось золотом. Декоративним акцентом одягу гуцулки був яскравий пояс.

Жіночі постоли, як і чоловічі, були також декоровані. Декорували навіть чоботи. Їх прикрашали (рісували) поперечними складками, а також різноманітними швами і металевими накладками. Головним убором заміжньої жінки, як і по всій Україні, була намітка, оздоблена на кінцях. Своєрідну особливість становлять складені в складочки (гофровані) намітки. Гуцулки досить своєрідно пов'язували хустку: аби вона закривала частину обличчя тороками, опущеними на чоло.

Виділялись художнім смаком дівочі зачіски і головні убори. Дівчата доплітали коси червоною вовняною пряжею, вовняними прикрасами-уплітками. Косу, викладену вінкоподібно, оздоблювали блискучими гудзиками. Голову, як і жінки, пов'язували червоними взірчастими фабричними хустками. Збоку прикріплювали штучні квіти-чічки.

1

2

3

4

5

6

Бойківщина. Порівняно з гуцульським стрій бойків виглядав скромніше. Сорочку-оплічу довгу уставкову і безуставкову носили, як і гуцули, поверх штанів. У стані сорочку підперізували широким шкіряним поясом. Біля коміра її прикрашали червоною стрічкою або металевою запонкою-шпонькою з дзеркальцем. У безуставкових сорочках розріз для голови робили не на грудях, а на спині. Спереду сорочку декорували дрібними складочками-брижами. В оздобленні сорочок переважав чорний, синій колір вовняних ниток, а в деяких селах західної Бойківщини — темно-коричневий і зелений. Чоловіки носили полотняні вузькі довгі штани — гачі. На Західній Бойківщині штани оздоб-

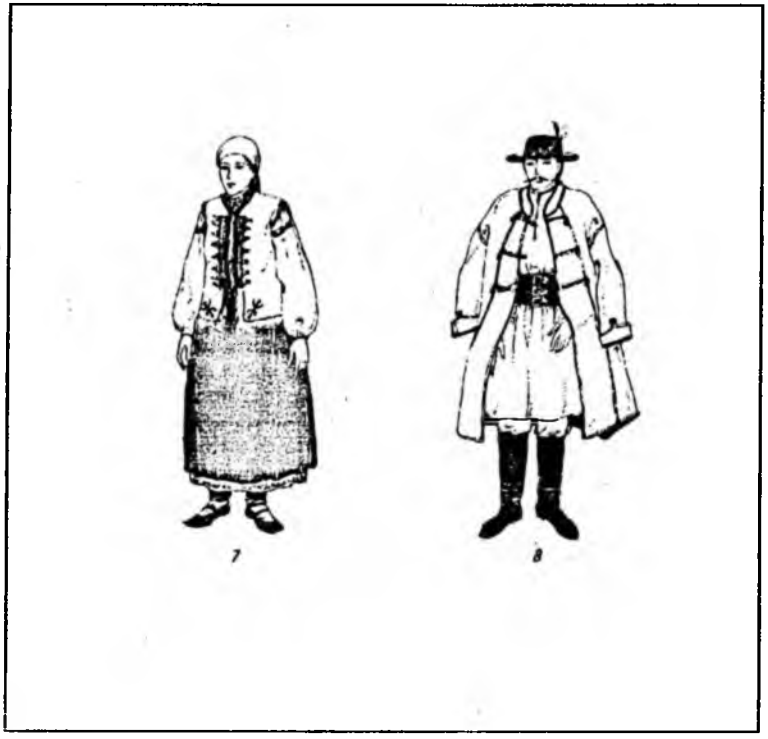

Святкове і весільне вбрання з різних регіонів України (XIX ст.): *1—2* — Слобожанщина (весільне); *3—4* — Опілля; *5—6* — Лемківщина; *7—8* — Бойківщина

лювали на швах кольоровим шнуром — червоним або синім. Взимку одягали сукняні білі штани — холошні. На пограниччі з гуцулами дуже розкішно орнаментували хутряні безрукавки, на решті території вони мали скромніший декор. Безрукавки з темно-сірого або брунатного сукна оздоблювали петлицями на грудях.

Верхній одяг — темно-сірі або темно-коричневі (гірські райони), білі «сіраки» — оздоблювали на швах вовняними шнурами, китицями, у Турківському районі — аплікацією з тканини, шкіри, червоними і білими шнурами. У Сколівському районі сіраки прикрашали голубими, білими вовняними нитками.

Головні убори декорували скромніше від гуцульських. Цікаво, що на бойківському підгір'ї прикрашали капелюхи стрічками, які ззаду пучком звисали на плечі.

Жіночі сорочки, як і чоловічі, декорували навколо шиї та на манжетах щільно укладеними складочками-брижами. Розріз-пазуху робили з правого боку, в місці з'єднання полочки з рукавом. Своєрідним був спосіб ношення сорочок. Їх носили короткими («курті»), без підточки. У бойкинь побутували полотняні спідниці-фартух, кабат, сукня («мальованка»), прикрашені внизу вишивкою і мереживом. Поверх спідниці чіпляли фартух або вовняну запаску — «катран», «катранець». Безрукавий і верхній одяг оздоблювали вовняними шнурами.

538

Своєрідністю відзначаються жіночі очіпки — з ажурним верхом і двома стрічками, опущеними на спину. Колись ці стрічки мали ритуальне значення.

Невід'ємну частину бойківського жіночого вбрання становили прикраси — шийні, нагрудні, для вух і пальців. Різноманітними були прикраси, виготовлені з бісеру технікою плетіння, — «криза», «силянка», «ланка», «очко», «драбинка», «плетінка». Жінки і дівчата носили справжні коралі-мониста, у вухах — металеві ковтки, на пальцях — мідні перстені.

Лемківщина. Своєрідними етнографічними особливостями відзначається народний стрій Лемківщини. У XIX ст. він вирізнявся багатством форм, широким застосуванням фабричних тканин з домінуючим білим і синім кольорами. Чоловічий лемківський костюмний комплекс включав (Західна Лемківщина) лляну безуставкову сорочку з роз-

різом на спині («опліча») без оздоб, яку заправляли у лляні штани — «ногавки», голубу безрукавку («лейбик», «друшляк») з двома рядами металевих гудзиків, шкіряні постоли («керпці»), високі чоботи або черевики.

Найхарактернішими складовими частинами для окреслення загальних рис чоловічого вбрання були білі вовняні «гуні», оздоблені чорним сукном, білі вовняні штани, шкіряний пояс-югас, «чуга» з великим прямокутним коміром-галереєю, оздобленим поперечними білими смугами і білими тороками, фетровий капелюх («калап»), взимку — шапка («копач») з сукняним верхом і смушевими навушниками, зав'язаними зверху. Найбільшої своєрідності чоловічому лемківському строю надавав верхній одяг — чуга, який побутував тільки у лемків.

На пограниччі з Бойківщиною жіночий стрій включав коротку безуставкову сорочку — «чехлик», спідницю з кольорової тканини — для дівчат, а з темно-синьої або чорної — для старших жінок. Спідниці рясовані в дрібні складочки-збиранки, запаски оздоблені вузькими кольоровими стрічками («фарбітками») у дівчат, кольоровою тасьмою — у жінок. Як нагрудний одяг вбирали приталену безрукавку («лейбича») з чорної, синьої, зеленої тканини, кожушки («кожушниці»), сукняну куртку, або «гуньку», хустку-«фацелик», плахтину, шкіряні ходаки, чоботи.

Чоловіче вбрання з Лемківщини (30-ті роки XX ст.)

Локальну особливість становлять сукняні лейбики, оздоблені спереду

мідними гудзиками і червоною тасьмою. Були лейбики, вишиті кольоровими нитками технікою гладі на полах і спідниці. В оздобленні переважав рослинний орнамент. Своєрідним у жіночому лемківському строї був головний убір — фацелик. Це велика біла хустка, зав'язана на потилиці під великим, опущеним уздовж спини іншим кінцем. Два кінці накрохмаленої хустки, зібрані в складочки, стирчали з обох боків голови, наче два розкриті віяла. На плечах фацелик притримувався убором у вигляді довгого рушника, який у лемкинь називався «плахтинка». Декоративним акцентом ноші виступав великий круглий комір, виготовлений з різнокольорового бісеру.

Закарпаття. Це одна з найбільш багатонаціональних областей України, де поряд з українцями проживають понад 30 інших національностей. У цьому краї вирізняється вбрання гуцулів, бойків, лемків, а також стрій українців, що сусідять на заході зі словаками і чехами, а на півдні — з угорцями. Власне у цьому строї спостерігаємо такі спільні компоненти, як уйош, петек, вінок-парта, перта.

Чоловічий стрій мав тунікоподібну коротку білу сорочку з широкими рукавами і розрізом на грудях, оздобленим білою вишивкою. Її шили з суцільного полотнища, відміряного на довжину розкинутих рук, яке перегинали навпіл по довжині. Рукави, таким чином, були суцільноскроєні зі станом. Посередині робили розріз для голови, рукави зшивали. При такому крої сорочка була укорочена, живіт залишався відкритим. Штани-гачі з білого полотна мали дуже широкі штанини, які внизу закінчувалися тороками. Стан підперізували високим шкіряним поясом.

Традиційний зимовий одяг на Закарпатті («гуня», «петек», «косматa») — прямоспинного крою з рукавами. Лицевий бік гуні ворсовий, нагадує вивернутий кожух. Її носять наопаш. На початку XX ст. почали носити короткий, до стану, білий сукняний одяг у вигляді куртки з рукавами — «уйош». Поли, комір-стійку, низ рукавів, кишені («жебіки», «жебічки») уйоша обшивали чорною або темно-синьою тканиною. Побутували також гуцульський, бойківський, лемківський строї, бо гуцули, бойки і лемки здавна проживали на Закарпатті.

Святкове і весільне вбрання дівчат з різних регіонів України (XIX ст.): *1* — Наддніпрянщина (південні райони Київщини); *2* — північні райони Полтавщини; *3* — українське Причорномор'я; *4* — Західне Полісся; *5* — західні райони Волині; *6* — Східне Полісся

Для жіночого вбрання південно-західних районів Закарпаття характерні короткі сорочки з розрізом збоку або на спині. Основним декором в них виступає морщення і брижі, оздоблені різнокольоровими нитками. Сорочки з інших місцевостей мають розріз посередині грудей і оздоблені вишивкою нижче плеча і на манжетах. На довгих сорочках, так званих «довганях», на плечах вишиті великі ромби; від них через увесь рукав до чохла тягнеться одна чи кілька ромбоподібних смуг — «хвіст».

Як поясний одяг носили широкі спідниці з кольорової тканини, пошиті в складочки, і фартухи. У деяких районах Закарпаття поясним одягом був лише широкий фартух — «плат», який закривав сорочку, залишаючи тільки вузьку смугу ззаду. Низ сорочки і низ плата оздоблювали мереживом. Верхнім одягом служили дуже гарно вишиті гладдю безрукавні кожушки («бунди»), білі сукняні гуні з довгим ворсом.

542 Дівчата носили яскраві головні убори, прикрашені квітами, бісером, намистинами. Головний убір покривав верхню частину голови і окремими яскравими накладками — вуха. Найчастіше головний дівочий убір називали «парта», «партиця». Широку бісерну стрічку носили на шиї.

Отже, український національний стрій характеризується великою кількістю локальних варіантів. Але засади створення українського вбрання були однаковими на всій території України: вимоги до матеріалу, крою, оздоблення, а також функціонування в будні, свята чи до обрядів. Народні майстри досконало володіли матеріалом і мистецтвом пошиття. Крій був раціональним, адже одяг мав бути зручним. Повсякденне вбрання було менше декороване. Святковий одяг відрізнявся матеріалами, збагачувався колоритом, способами його декорування. Зовсім особливе ставлення було до обрядового вбрання, яке найчастіше пов'язане з духовним світом людини. В обрядовому строї особливе місце надається символіці. Кожний символ протягом віків узвичаювався і поступово перетворювався на декоративний елемент. Тому до початку XX ст. національний стрій став історичною пам'яткою з нашарувань знаків-орнаментів, що відображали цілу систему духовних цінностей та вірувань.

1

2

3

4

5

6

Святкове і весільне вбрання дівчат з різних регіонів України (XIX ст.): *1* — Західне Поділля; *2* — Покуття (Городенківський район); *3* — Буковина; *4* — Гуцульщина; *5* — Покуття (Коломийський район); *6* — Закарпаття

Національний стрій початку XX ст. можемо одночасно розглядати як історичну категорію і як художню систему, що включає об'єм, конструкцію, колорит. Кожний з цих складників залежав від відповідних обставин і функцій. Народний стрій належить до просторових видів мистецтва. Його композиційна цілісність, об'єм сприймаються як скульптура — з усіх точок зору.

Для українських національних строїв характерна багатошаровість, пишність форм, велика кількість складових частин, які одягались одночасно (сорочка — безрукавка — свита; сорочка — спідниця — фартух; плахта — запаска і т. ін.). Таке нашарування форм творило відповідний силует: дзвоноподібний, прямий, трапеціеподібний. Основний критерій народного ідеалу — доцільність і краса — формує мистецькі засади творення строїв.

Техніка декорування, вид орнаменту, ритм на всіх складових частинах вбрання підпорядковані єдиному принципові, обраному і закріпленому традицією в тому чи іншому регіоні. Орнаментальні мотиви підпорядковуються композиційній цілісності всього вбрання. Вид орнаменту — геометричний, квітковий, стрічковий — обов'язково повторювався на кількох складових частинах костюма.

Таким чином, в українському національному вбранні панувала щедра декоративність через уміле зіставлення контрастних кольорів орнаменту із загальним — білим, сірим, коричневим — тлом вбрання, членування великих форм на менші і вдале акцентування домінуючого кольору, який об'єднує весь костюмний комплекс в єдиний художній образ. Оздоблення народних строїв відзначається багатством різновидів орнаментальних мотивів (рослинний, зооморфний, орнітоморфний, геометричний); різноманітністю технік (вишивання, яке на Україні налічувало понад сто способів, ткання, аплікація, мережка, мереживо, вирізування); широким вибором оздоблювальних матеріалів (вовна, шовк, шкіра, метал, бісер).

Національний український стрій постає величною пам'яткою, що пов'язана з історією народу, розкриває його характер і творчі можливості.

Сьогодні народний стрій вилучений з ужитку. Донедавна, як святковий і обрядовий, його носили лише в Карпатському регіоні. В інших місцевостях України на свято одягали окремі компоненти: вишиті сорочки, блузи, фартухи, прикраси. Після проголошення України незалежною державою народний стрій стали застосовувати всюди, проводячи політичні заходи, вшанування пам'яті загиблих від репресій, посвячення, концерти і т. п.

Як вид декоративно-прикладного мистецтва в наші дні народний стрій живе ще на сцені. Самодіяльні колективи виявляють велике зацікавлення фольклорною спадщиною — піснями, танцями, музикою. В Україні з'явилось багато фольклорних ансамблів, над створенням сценічного вбрання яких працює багато художників.

Кращі принципи створення народних строїв, їх крій, декорування (вишивка, аплікація) зберігаються в наші дні в проектуванні художниками-модельєрами і народними майстрами сучасного вбрання.

Отже, при вивченні українських національних строїв слід обов'язково простежувати спадкоємність явищ духовної і матеріальної культур від найдавніших часів до наших днів, що зберігається не лише в пам'ятках одягу, а й в літературних джерелах, археологічних матеріалах, іконографії, живописних полотнах.

Слід також пам'ятати, що Україна в усі часи не була відірваною від навколишнього світу. Її історія тісно пов'язана з історією Візантії, Арабського Сходу, Кавказу, країн Західної Європи. Тому національне вбрання потрібно вивчати на широкому історичному тлі, пов'язуючи з явищами культури, які паралельно відбувалися в інших державах.

ЛІТЕРАТУРА

Вовк Ф. Одежа // Украинский народ в его прошлом и настоящем. Петроград, 1916.

Воропай Олекса. Звичаї нашого народу: Етногр. нарис: У 2 т. Мюнхен, 1966. Т. 2.

Історія української культури / За загальною ред. д-ра Івана Крип'якевича. Нью-Йорк, 1990.

Матейко К. І. Український народний одяг. К., 1977.

Нариси з історії українського декоративно-прикладного мистецтва / За ред. Я. П. Запаска. Львів, 1969.
Николаєва Т. Украинская одежда: Среднее Поднепровье. К., 1988.
Український народний одяг XVII — початку XIX ст. в акварелях Ю. Глоговського / Упор. Д. П. Крвавич, Г. Г. Стельмащук. К., 1988.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Яка різниця між одягом і строєм?
2. Що Ви знаєте про функції одягу?
3. Яким було найдавніше вбрання в Україні?
4. Яким було вбрання в Україні-Русі?
5. Як можна пояснити виникнення регіональних варіантів вбрання?
6. Яким був національний стрій за козацьких часів?
7. Чим відрізняється дівоче вбрання від жіночого?
8. Схарактеризуйте національні строї українців XIX — початку XX ст.

Народна їжа

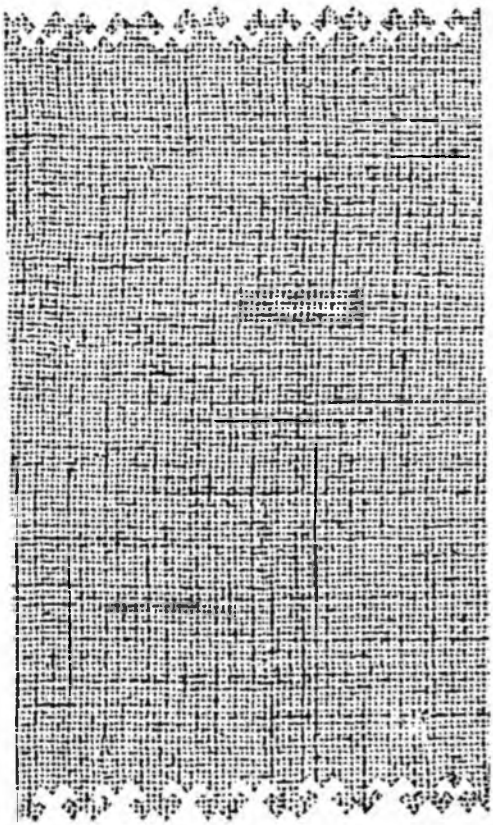

Важливою складовою частиною матеріальної культури кожного народу є його їжа. Її характер залежить від багатьох факторів: соціально-економічного становища людини, історичних умов, природно-географічного середовища, напрямку господарської діяльності тощо.

Провідними галузями господарства українців у XIX — на початку XX ст. були хліборобство і тваринництво. Селяни займалися також бджільництвом, рибальством, збиральництвом.

Харчувалися українці продуктами, отриманими із власного господарства. Селяни вирощували злаки: жито, пшеницю, ячмінь, овес, гречку. Морозостійкі овес та ячмінь переважали у господарствах гірських місцевостей. У південних районах України, на Подністров'ї та у східних Карпатах поширювалася кукурудза.

Велику роль у харчуванні українців відігравали овочі (картопля, капуста, буряк, цибуля, часник, огірки) та бобові (горох, квасоля, а в кар-

патських селах — також біб). З насіння льону, конопель чи ріпака, подекуди — соняшника, відтискали олію.

Важливу галузь селянського господарства складало тваринництво — доглядання корів, овець, кіз та свиней. Адже важливим харчовим продуктом було молоко, в той час як м'ясо вживали лише у свята. Споживання птиці (курей, гусей, качок) та яєць було також обмеженим: їх здебільшого продавали.

Продукти, які швидко псувалися, селяни консервували: сушили, солили, квасили чи вудили. До найдавніших способів заготівлі продуктів на зиму належало сушіння грибів, лісових ягід (чорниць, терену) і фруктів (яблук, груш, вишень, слив), а в поліських селах — риби.

В усій Україні було поширене соління сала і м'яса. Посолене внутрішнє сало («здір») скручували, обв'язували шнурком та підвішували в коморі або зберігали у діжці із хребтовим салом. У карпатських селах посолене сало та м'ясо вудили на горищі в диму.

На зиму селяни солили огірки, квасили капусту та буряки. У діжку із шаткованою капустою клали цілі головки капусти («крижівки», «качани») або половинки качанів («пелюстки»). Із «крижівок» готували голубці, а «пелюстки» використовували для борщу.

Їжа українців за часом уживання та престижністю поділяється на дві великі групи: щоденна і святкова. За вмістом основного продукту — на борошняну, овочеву, молочну, круп'яну, м'ясну, фруктову та комбіновану.

§ 1. Щоденна їжа

У щоденному харчуванні селян чільне місце посідав хліб, про що свідчать прислів'я: «Хліб — усьому голова», «Хліб — усьому пан», «Як є хліб та вода, то й нема голода». З покоління в покоління передавалось шанобливе ставлення людей до хліба. Важливу роль відігравав хліб у багатьох звичаях і обрядах; він уособлював гостинність, добробут та доброзичливість. Хлібом і сіллю зустрічали дорогих гостей, рідних, з хлібом проводжали молодих до шлюбу, хліб приносили у дім новонародженого. Хліб був учасником дійств аграрної магії. Перед початком оранки

довгими смужками локшину варили у воді або молоці. У багатьох місцевостях нею частували гостей на весіллях та на поминках.

У недільні та святкові дні часто готували вареники; у Галичині вони називалися «пироги». Вареники варили із житнього, пшеничного, гречаного, а в карпатських селах — ще й з ячмінного борошна; начиняли сиром, картоплею, квашеною капустою. У карпатських селах були поширені вареники із овечою бринзою, а на Поліссі — з пшоняною кашею або товченою квасолею. На Волині вареники наповнювали гречаною кашею, змішаною з сиром. Улітку готували вареники з ягодами — з вишнями або чорницями. Мастили страву, залежно від пісних чи скоромних днів, олією або маслом. Крім споживчої, вареники виконували ще й магічну функцію: їх обов'язково варили у той день, коли народилося теля чи ягня. Це робили для того, щоб новонароджена
552 худоба була такою повною, як вареник.

У харчовому раціоні українців чільне місце посідали *каші*. Їх готували з гречаної, ячмінної або пшоняної крупи. У карпатських селах переважали вівсяні (Бойківщина, Лемківщина) та кукурудзяні (Гуцульщина) каші. Їх варили накруто (на воді) або нарідко (на молоці), мастили олією чи салом, або ж їли з молоком. Це була поживна страва, яку подавали переважно на обід. Готували кашу в будні та святкові дні. Серед овочевих культур в Україні у XVIII ст. значного поширення набула *картопля*, витіснивши з ужитку чимало давніх борошняних страв. Протягом року вона становила основу харчування у поліських та карпатських селах, де постійно відчувалася нестача зернових. Картопля була другим хлібом, якого, як казали гуцули, не потрібно «ні молотити, ні до млина, а просто — до горшка». Її найчастіше варили в лушпинні або пекли в печі, особливо під час постів. Їли картоплю із квашеною капустою, капустяним квасом, огірками, кислим молоком, мастили олією або смаженим салом. Гуцули до картоплі готували «саламаху» — приправу із тертого часнику, води та олії. Картоплю їли в будь-яку пору дня, але найчастіше вранці та ввечері. Багато страв готували з вареної картоплі: смажили на олії картопляники, пиріжки, начинені квасолею, капустою чи

грибами. Їх споживали зі сметаною, смаженим салом або ж олією. У карпатських селах із вареної товченої картоплі, до якої вливали молоко та додавали овечу бринзу, готували «мачанку», в яку вмочали хліб.

З вареної потовченої картоплі гуцули і бойки пекли на капустяних листках своєрідні булочки — «балабухи», «ліниві пироги», «бульбівники».

Українська кухня багата стравами із тертої картоплі: на олії смажили деруни («терті пляцки»), пекли на капустяних листках коржики («терчаники», «книші», «буляники»), варили галушки, а в карпатських селах — голубці. В бойківській кулінарії були поширені вареники з тертої картоплі, які наповнювали сиром. З картоплі варили юшку («юшонку», «булян», «булі з водою»), до якої часто додавали квасолю, горох, гриби або якусь крупу.

Українські селяни споживали багато *капусти*, особливо квашеної. З квашеної капусти найчастіше готували капусняк («капуста», «росолянка», «варянка»), додавши пшона та картоплі. Засмажували капусняк салом або олією, а у піст його варили з бобом або грибами. Квашену капусту також тушкували, начиняли нею вареники та пиріжки, їли її з хлібом. 553

Найпоширенішою овочевою стравою був *борщ*. Про його значення у харчовому раціоні українців свідчать прислів'я: «Як нема борщу, то нема й їжі», «Борщ — старий господар», «Де в хаті борщ і капуста, там хата не пуста». В Україні відомо кілька різновидів борщу: з квашених буряків (у поліських і карпатських селах), з буряків, картоплі й капусти (Центральне Подніпров'я), з квашених буряків і капусти, а навесні — зі щавлю, лободи та картоплі. У піст борщ варили із сушеною рибою або грибами.

Часник та цибулю використовували як приправу для багатьох страв. Улітку вони разом з хлібом становили полуденок селянина в полі. У віруваннях українців часник виконував роль оберега від злих сил. Зубчик часнику жінка зашивала колись у пояс «від уроків». З тією ж метою у карпатських селах молодій пришивали чи вплітали до весільного вінка зубчик часнику. З часником куми несли хрестити новонароджену дитину.

Важливу роль у харчовому раціоні селян відігравали *бобові* — горох, квасоля, а в карпатських селах — і біб. Зварені бобові досить часто їли з різними стравами замість хліба. З квасолею по всій Україні варили борщ та юшку. У скоромні дні споживали коров'яче *молоко* (солодке і кисле) та молочні продукти (сир, сметану, зрідка масло). У карпатському регіоні був поширений овечий сир — «будз», «буц» та овеча бринза («бриндза»). На коров'ячому молоці українські селяни готували різні страви: каші, галушки, затірку, локшину та кисіль; воно служило приправою до крутих каш та картоплі. З сиром варили вареники, а в центральних і східних областях смажили сирники та налисники. З першого (після отелення корови) молока готували молозиво.

§ 2. Святкові страви

554 До складу святкових страв і печива входила обрядова їжа, яка виконувала релігійно-магічну функцію і без якої обряд не міг відбутися. Традиційну святкову та обрядову їжу можна поділити на дві групи: *страви і печиво до сімейних свят та обрядів* (уродини, весілля, похорон, поминки) і *їжа на календарні свята*. Вона відрізнялася вищою, аніж щоденна їжа, калорійністю, кращими смаковими якостями. Лише на свята основна маса селян споживала м'ясо, яйця та масло. На сімейних урочистостях (уродини, хрестини, весілля), а також на похороні та поминках українці подавали одні й ті ж страви: *борщ або м'ясну юшку, кашу, гречані млинці, капусту, домашню локшину*. Заможні селяни готували *холодець*, а в центральних областях України та на Поліссі — *м'ясну печеню* («жарьонку»). На Поділлі, в Карпатах і на Прикарпатті поширеною стравою на свята були *голубці* з квашеної капусти.

На уродини, хрестини, весілля та похорон готували спеціальні обрядові страви і печиво: на весілля випікали *коровай, калачі, «шишки», «лежень», «пару», «борону»;* на похорон варили *«коливо» з медовою ситою* (водою з медом). Обов'язковою стравою на хрестинах у поліських селах була *«бабина каша»*. Горщик з пшоняною чи гречаною кашею наприкінці частування під час хрестин розбивали. Право розбити горщик мав той, хто поклав на кашу найбільше

грошей (як правило, хрещений батько). Середину каші з грішми віддавали породіллі або бабі-повитусі. Кашу їли всі присутні й навіть брали її додому.

Багато різних видів печива існувало у весільному обряді. На весілля випікали (лише у молодої, або в молодої та молодого) коровай, який дарували молодим від усього роду. Коровай місили з пшеничного борошна. У поліських селах нижню частину короваю («підошву», «пудошву») робили з житнього тіста. У коровай клали сирі яйця, зерно, мед, а також гроші, вартість яких визначалась парним числом — 10, 20... Зверху коровай оздоблювали квітами, голубками, баранчиками, виготовленими з прісного тіста. Усе це, згідно з народними віруваннями, уособлювало подружню любов, добробут і багатство. Процес випікання короваю супроводжувався обрядовими піснями. Спечений виріб прикрашали «різгою» — трьома гілочками, які були обліплені тістом та запечені в печі. Наприкінці весілля староста чи дружба розрізав коровай і частував ним усю родину. Нижню частину віддавали музикам.

Весільні калачі були круглими або подовгастими. Круглі калачі сплітали з двох, трьох чи восьми валків тіста, всередині вони мали дірку. Подовгасті калачі робили із шматка тіста, на яке зверху клали «косу» з трьох валків тіста. «Лежень», що був поширений на Півдні України та на Полтавщині, мав овальну форму, зверху гладенький або оздоблений «шишками». «Лежень» і калач виконували таку ж саму роль, що й коровай: їх ділили поміж гостей. У Центральному Подніпров'ї, на Полтавщині випікали спеціальне печиво — «шишки», з яким ходили запрошувати на весілля.

У селах Західного Полісся обов'язковим весільним печивом була «пара», «двойка» — два невеликі хлібці, спечені разом. З «парою» молоді вінчалися, а на другий день з'їдали її. За народним повір'ям «пара» мала магічне значення: повинна була забезпечити щасливе подружнє життя у парі.

На поминальний обід після похорону скрізь подавали гарячу страву — борщ чи капусняк. Згідно з віруваннями українців, з парою відлітала душа покійника. Обов'язковою поминальною стравою було «коливо», «канун» — зварена пшенична чи ячмінна крупа, полита медовою ситою. На початку

XX ст. замість крупи використовували покришену білу булку або хліб. Три ложки «колива» з'їдали на початку поминального обіду.

У селах західного і центрального Полісся існував давній звичай: поминати померлих родичів весною і восени «на діди», у «дідову п'ятницю». Поліщуки вважали, що тоді душі всіх померлих родичів приходять на вечерю. Тому в кожній сім'ї обов'язково готували кілька страв: борщ, капусту, кашу, рибу, вареники, узвар та «коливо». Для померлих родичів відкладали в окрему миску по три ложки кожної страви. Наприкінці вечері під стіл виливали воду і казали: «Вибачайте, душечки, чим мали, тим поминали. Як будете допомагати, будем краще приймати».

У поминальних звичаях українців збереглись релікти дохристиянських вірувань: приготуванням їжі для померлих живі намагалися улестити предків, отримати допомогу від них, відвести від себе їх можливий згубний вплив.

556 Серед календарних свят головними були зимові (різдвяно-новорічні) та Великдень. З-поміж зимових свят вирізнялися Свят-вечір, Різдво, Новий рік і Хрещення, у яких

Кутя

тісно переплелись християнські й народні звичаї та обряди. Їжа на Свят-вечір, Хрещення була пісною, на Різдво і Новий рік — скоромною. На Свят-вечір готували сім, дев'ять або дванадцять страв (хоч не всім селянам це було під силу), серед яких обов'язковими була кутя (з пшениці чи ячменю) та узвар із сушених фруктів. Крім того, на Свят-вечір варили борщ, вареники (з капустою, маком, картоплею, грибами, сливами), рибу, горох, квасолю чи біб, гриби та кашу. Усі ці страви виконували ще й магічну функцію — мали забезпечити добробут сім'ї протягом року.

У карпатських селах на Свят-вечір пекли спеціальний хліб — «крачун», «василь», у якому запікали зерна пшениці, жита, кукурудзи, квасолі, а також зубчики часнику. В деяких селах у «крачуні» запікали і страви, приготовлені на Свят-вечір. «Крачун» лежав на столі до Нового року чи Хрещення як символ сімейного добробуту. На ньому на Різдво або Новий рік ворожили про майбутній урожай (котили його від порога до столу). Їли «крачун» усі члени сім'ї і давали худобі.

На Різдво споживали кутю з салом, борщ чи капусняк, ковбаси, сальтисон, кров'янку (якщо селянин колов перед святом свиню). Крім цього, варили домашню локшину на молоці чи м'ясній юшці. На Новий рік намагалися приготувати якнайбільше скоромних страв, щоб цілий рік не відчувати нестачі їжі.

Зимовий цикл календарних свят закінчувався Масляною, чи сирною неділею, коли головними стравами були вареники з сиром чи бринзою, млинці та молочні каші.

Особливі страви споживали українці під час Великого посту, який тривав сім тижнів і передував Великодню. У перший день Великого посту селяни не куховарили, а їли квашену капусту, редьку та хрін. Спеціально до цього дня пекли прісні коржики — «жиляники», «кострубаники», «дужики». Тісто замішували з житнього, гречаного чи ячмінного борошна, інколи додавали квашеної капусти. На Поліссі «жиляники» зверху посипали маком або мастили медом. Ці коржики їли для того, щоб бути жилавими, дужими.

Під час постів заборонялося споживати яйця, м'ясо-молочні продукти та страви з них. Усю їжу селяни мастили олією або так званим «бичачим молоком» — потовченим

та розведеним водою конопляним чи лляним сім'ям. Основними стравами на піст були: борщ з грибами чи рибою, вівсяний кисіль, квашена капуста (сира або варена), огірки, варена чи печена картопля, риба.

У середу четвертого тижня Великого посту селяни пекли печиво (з прісного чи заквашеного тіста) у вигляді хреста — «хрестяники», «крижики», «хрести». У поліських селах їх наповнювали сушеною чорницею, маком або квасолею. Їх їли усі члени сім'ї, а також давали худобі. «Хрести» тримали в засіках з зерном; з ними починали сівбу зернових та садіння картоплі. З «хрестом» виганяли перший раз худобу на пасовище.

На Сороки — свято зустрічі весни, яке українські селяни відзначали 9 березня за старим стилем,— вважалося за необхідне варити 40 вареників чи пекти 40 бубликів, пампушок. У деяких місцевостях пекли печиво у вигляді сорок або жайворонків і частували ним дітей.

558 На Великдень в Україні пекли паски та фарбували (красили) яйця («крашанки»). Процес приготування тіста (з житнього чи пшеничного борошна), випікання паски супроводжувався різними магічними діями, які були спрямовані на те, щоб паска добре виросла, не потріскалась. Вважалося, що тоді родину оминатимуть хвороби, ніхто протягом року не помре. Заможні селяни до Великодня різали порося і на свято запікали в печі шматок м'яса (шинку) чи сала, варили холодець. У XIX ст. на Поліссі, Поділлі, у центральних областях України до свят запікали в печі мале порося.

У карпатських селах існував звичай: після посвячення великоднього печива та їжі чимдуж бігти додому. Вважалося, що чим швидше господар опиниться в хаті, тим скоріше він упорається з польовими роботами. Існували інші тлумачення цього звичаю: щоб худоба брикала або швидко ріс хліб у полі.

На Петра і Павла — свято, яке в народі вважалося пастушим, селяни пекли із сиру, яєць і борошна «мандрики», «сирники». Їх давали дітям-пастухам. На Маковія (14 серпня) готували страви з маку: пекли прісні коржі, які заливали солодкою водою, заправленою тертим маком.Це були «коржі з маком». У поліських селах на Маковія варили

вареники з маком, пекли пиріжки з маком, варили макову юшку. На Спаса (19 серпня) скрізь святили яблука і груші, пекли пиріжки з яблуками та варили фруктовий кисіль.

Багато страв традиційної української кухні побутують і в наш час (борщ, капусняк, юшки, деруни, каші, галушки, локшина, вареники, капуста, пиріжки, сирники, холодець тощо). Їжу, яка колись була виключно святковою, тепер готують і на щодень. Однак чимало традиційних страв зазнали певних змін: покращились їх смакові якості, підвищилась калорійність. Широко відомі сьогодні й обрядові страви і печиво до родинних та календарних свят («бабина каша», коровай, калачі, «пара», кутя, коржі з маком та ін.). Однак в обрядовій їжі послаблюється чи зовсім втрачається релігійно-магічна символіка, в той же час посилюється естетична та розважальна функції.

Український народ завжди відзначався своєю гостинністю. Подорожнього, прошеного чи непрошеного гостя слід було нагодувати, подаючи кращу їжу, яку господарі не могли їсти щодня. Якщо під час їди хтось заходив у хату, він говорив: «Хліб та сіль». У карпатських селах той, хто нагодився на сніданок, обід чи вечерю, промовляв: «Час на обід (полуденок, вечерю)» або «Харчуйте здорові». Поява гостя у цей час вважалася доброю ознакою; це, згідно з віруваннями українців, забезпечувало родині достаток і благополуччя. Господарі обов'язково запрошували гостя, захожого чи сусіда до столу: «Просим Бога і Тебе: сідай обідати» або «Просим і Вас», «Просимо і Вас до обіду (полуденку, вечері)». Треба було скуштувати кожної страви, яку подавала господиня. Однак часто, особливо в Галичині, відмовлялися від гостини: «Заживайте здорові, дякую» чи «Обідайте, най вам Бог дасть на пожиток».

В Україні існували вироблені впродовж віків правила народного етикету, які виявлялися у святкових частуваннях. Вважалося поганою ознакою багато і жадібно їсти в гостях. Гості ніколи не починали їсти, поки господарі не просили: «Бог благословить, а хазяїн велить — корміться, господа», «Їжте, гості дорогі», «Ану гості, кусайте, попивайте», «Ану

прошу, досягайте» тощо. З'ївши кілька ложок страви, гості знову чекали «принуки». Гостина, на якій гостей мало просили до їжі, вважалася поганою. Про це свідчить і прислів'я: «Давали їсти й пити, лише принуки не було» чи «Вміли подавати, та не вміли припрошувати».

ЛІТЕРАТУРА

Артюх Л. Ф. Українська народна кулінарія. К., 1977.
Гонтар Т. О. Народне харчування українців Карпат. К., 1979.
Бойківщина: Іст.-етногр. дослідження / За ред. Ю. Г. Гошка. К., 1983.
Гуцульщина: Іст.-етногр. дослідження / За ред. Ю. Г. Гошка. К., 1987.
Культура і побут населення України / За ред. В. І. Наука. Вид. 2-е, перероб. і доп. К., 1993.
Українська минувшина: Ілюстрований етногр. довідник. К., 1994.

ЗАПИТАННЯ

1. Які страви із борошна, круп, овочів, молока та м'яса готували колись у Вашій місцевості? Коли їх споживали?
2. Які страви і скільки готували селяни на Свят-вечір у Вашій місцевості?
3. Які страви, печиво готували колись у Вашій місцевості на весілля?
4. Які страви готували колись на поминальний обід у Вашій місцевості?
5. Які страви з традиційної української кухні готують зараз у Вашій сім'ї?
6. Які Ви знаєте прислів'я та приказки про страви, печиво та напої українців?

Глава 19

Усна народна творчість

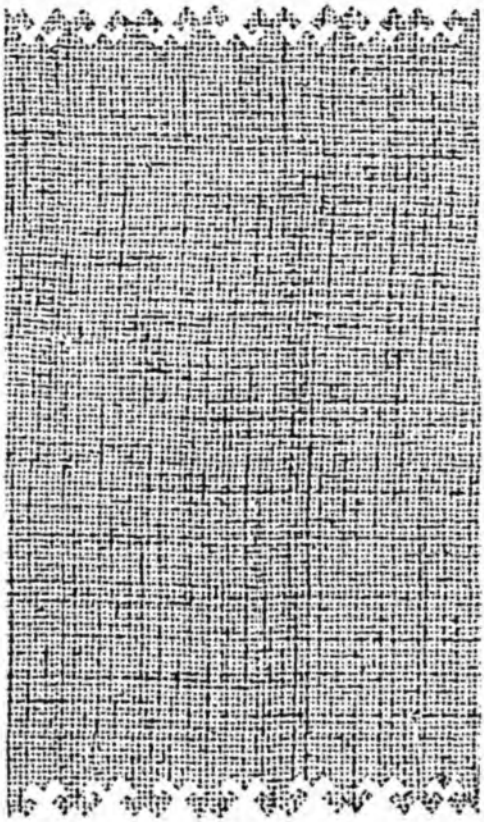

Усна народна творчість, або фольклор (від англійського слова *folklore* — народна мудрість, творчість),— складова художньої культури народу, його неписана словесність. Вивченням її займається спеціальна філологічна дисципліна — *фольклористика.* Водночас за своїм змістом і характером поширення та функціонування усна народна творчість тісно пов'язана з різними ділянками побуту, є складовою народної традиційно-побутової культури, а отже, належить і до предметної сфери етнографії.

Уснопоетичне художнє слово супроводжувало людину з її першопочатків, з часів виникнення мови. Воно ввійшло в життя і побут як один із засобів задоволення притаманної людині потреби у прекрасному і як органічний компонент її вірувань та світоглядних уявлень. За своїм походженням воно таке ж давнє, як і примітивні наскельні малюнки первісної людини чи предмети побуту з різноманітними орнаментальними прикрасами.

Регулярні записи творів усної народної словесності почались лише у XVIII—XIX ст. Тому, зрозуміло, багато з архаїчних верств фольклорної традиції втрачено. Але збережений матеріал, що записаний пізніше, багатий численними змістовими, образними елементами глибокої давнини. У різних жанрах українського фольклору, особливо обрядового, казкового, дослідники простежують відгомін побутово-звичаєвих відносин родового ладу, реалій укладу життя, суспільного устрою, історичних подій часів Княжої Русі, татаро-монгольського лихоліття, пізнього середньовіччя, епохи литовсько-польського поневолення України, Козаччини, багатовікової боротьби українського народу проти чужоземного уярмлення за свободу і незалежність. Найбільшою мірою твори фольклору відображають важливі події, характерні аспекти, явища суспільно-політичного і соціального буття, побуту народу, його переживання, настрої, сподівання саме того часу, коли ці твори збиралися, записувалися з живого народного побутування.

§ 1. Основні ознаки фольклору

Для фольклору властиві усна форма поширення і передача між людьми способом безпосередньої комунікації. Його функціонування пов'язане з традиційними обрядами, звичаями, трудовими заняттями, дозвіллям, він існує як вираз естетичної потреби і певних переживань та настроїв. У цьому процесі відбувається і власне творення фольклору. Воно бере початок від певних творчо обдарованих індивідуальностей, імена яких втрачені у минулому. Тільки в деяких випадках народні легенди чи писані джерела зберегли прізвища авторів поодиноких пісень, наприклад, дівчини-козачки Марусі Чурай (XVII ст.) і козака Климовського (XVIII ст.), якому приписується створення широковідомої пісні «Їхав козак за Дунай».

У новіший час авторів творів, що стали фольклорними, зафіксовано більше. Але щоби індивідуальний твір став фольклорним, він передусім повинен бути створений в дусі народної традиції, народних уподобань і певної потреби, а також неодмінно зазнати в процесі поширення шліфування, обробки чи навіть переробки. Не є винятком і твори відомих письменників, що переходять у вигляді пісень,

приказок, прислів'їв, оповідань в усний народний обіг і часто зазнають при цьому помітних змін. Зрештою проблема авторства слабо пов'язана з усною народною традицією, мало цікавить виконавців тих чи інших творів.

Отож, однією з характерних ознак фольклору є його *анонімність*, тобто втрата авторства в процесі побутування, що водночас є і процесом колективного творення — додавання «до чужого прекрасного свого кращого».

Яскравим виявом колективності творення у фольклорі, досить вільного ставлення до тексту є наявність різновидів тих чи інших творів. Збирачами фольклору записано в різних місцевостях численні варіанти широко популярних і менш популярних пісень, казок, легенд, переказів, прислів'їв тощо. Варіативність фольклорних творів добре помітна у побуті, коли виконавці з народу зазначають, що ця пісня чи казка інакша «у нас», аніж «у сусідньому селі» чи навіть на другому кутку села. *Варіантність* як одна з головних ознак
564 фольклору стосується всіх його родів і видів — віршових — поетичних і прозових — оповідних.

Багатоваріантність фольклорних творів зумовлена і такою специфічною рисою народнопоетичної творчості, як *імпровізаційність*, тобто співтворчість у процесі виконання. Співаючи чи розповідаючи фольклорний твір, виконавець не просто повторює готовий текст, поетичні форми, а нерідко пристосовує їх до певної ситуації, події, осіб, додає своє — імпровізує. Імпровізаційність властива усім формам народної словесності, особливо характерна для поховальних голосінь і коротких пісенних форм — приспівок до танців, пісенних діалогів, коли виконавець повинен швидко зреагувати і доречно відповісти на ту чи іншу пісенну фразу, строфу, приказку.

Ще однією специфічною особливістю фольклору є його *усність* — усна форма творення, побутування, синхронна і діахронна передача, тобто поширення творів фольклору в певний час і його різночасова передача від покоління до покоління. Визначну роль при цьому відіграє пам'ять. Саме в пам'яті носіїв фольклору, його індивідуальних і колективних виконавців фіксується весь багатоплановий обсяг фольклорної інформації, її сюжети, тексти, форми та стереотипи. З цього випливає і визначальне функ-

ціональне значення пам'яті в утвердженні й спадковості традицій усної народної словесності. Недарма в науці існує думка, що фольклор є мистецтвом пам'яті.

Отже, характерними особливостями усної народної творчості, що відрізняють її від інших ділянок народної культури і, зокрема, від такої спорідненої з нею сфери художньої словесності, як література, є усність і значимість пам'яті у творенні, побутуванні й передачі фольклорних творів; колективний характер народної творчості, а отже, й невизначеність індивідуального авторства — анонімність; пов'язаність побутування і розвитку з певними народними традиціями, усталеними стереотипами, естетичними нормами, формами, критеріями — тобто традиційність у поєднанні з поповненням у процесі виконання додатковими елементами — імпровізаційністю, чим у свою чергу зумовлюється і така специфічна риса, як різноманітність текстів, мелодій більшості фольклорних творів — їх варіантність.

У наші дні перелічені ознаки фольклорності зазнають певних змін. Скажімо, поширення фольклорних творів може відбуватися не лише в усній, а й письмовій формі, а також за допомогою сучасних засобів комунікації — преси, радіо, телебачення. Частіше фіксується авторство, оскільки творець може записати твір, який в письмовому вигляді потрапляє у фольклорний обіг. Сюди ж нерідко належать і твори літературного походження, особливо тих авторів, що творять у дусі фольклорної поетики. У цьому процесі новітнього фольклоротворення може більш чи менш виразно простежуватися співвідношення і взаємозалежність індивідуального і колективного, традиційного і новітнього. Неодмінною умовою входження твору в фольклор (фольклоризації) є його побутування за законами усної традиції. Фольклор функціонує в широкому середовищі при активній участі народу. Водночас у цьому процесі відіграють винятково важливу роль окремі особистості — виконавці й так звані носії фольклору — обдаровані співаки, оповідачі, мудрі дотепні люди, які зберігають у пам'яті значний репертуар народних пісень, казок, переказів, легенд, приказок, прислів'їв, загадок, анекдотів і вміють майстерно донести їх до аудиторії. І сьогодні нерідко спостерігаємо, що в тому чи іншому колективі, гурті виділяються люди, що

вміють заспівати, розповісти щось цікаве, дотепне, добре володіють народним словом.

У давнину роль і значимість таких людей були набагато більшими. Вони проживали в кожному селі, їх цінували, поважали, вони були бажаними в кожному гурті, виконували функції заспівувачів, лідерів молодіжних громад, вечорниць, різних святковостей і розваг, наділялися гідностями обрядових чинів: весільних старост, старших свах, дружбів тощо. Такі талановиті особистості, зокрема народні співці, кобзарі, лірники, казкарі, часто виступають і як найбільш активні співтворці фольклору. Наприклад, видатні виконавці українських народних дум й історичних пісень — кобзарі — напевне, як уважають дослідники, були їх основними творцями.

§ 2. Структура, жанровий склад українського фольклору

566 Усна народна словесність є однією з форм суспільної свідомості, узагальненням життєвого досвіду, виразником колективного світогляду й естетичного ставлення до дійсності. У фольклорі знайшли відображення різні прояви життєдіяльності людини, її матеріальні й духовні потреби, історичне буття, соціальні відносини, характерні реалії сімейного і громадського побуту, філософія, вірування, релігійні, морально-етичні, звичаєво-правові настанови, естетичні ідеали, людські переживання і настрої.

Залежно від розмаїття змісту і формальних ознак багатогранний і багатоплановий національний фольклорний масив класифікується за типами, родами і видами. Український фольклор складається з двох великих підрозділів: *поетичного* (віршового), що найяскравіше виражений у пісенності; *прозового,* що об'єднує різні оповідні види художньої народної творчості: казки, легенди, перекази, усні оповідання, анекдоти. Можна вирізнити в українському фольклорі третій тип художньої словесної творчості — *драматичний,* що виступає як у формі окремих діалогів, п'єс і сценок для народного театру, ігор, вертепу, так і діалогів у віршованих і прозових фольклорних творах.

Поетичний фольклор. Характерною ознакою цього різновиду українського фольклору є віршована форма. Він

складається з різних видових груп. Це передусім **народні пісні**. Вони опубліковані у численних збірках українських народних пісень. Але у друкованих виданнях відображена лише частина зібраних у різний час пісень, записи яких зберігаються у державних і приватних архівах. Ще менша ця частина у співвідношенні з живим, реальним, воістину безмежним багатством народної пісенності.

За походженням, змістом, часовою і функціональною прив'язкою весь цей багатий і різноманітний народнопісенний матеріал, у свою чергу, поділяється на низку груп і циклів. До найбільшої з них належать **обрядові пісні**, тобто пісні, виконання яких пов'язане з обрядами, особливо з календарними і сімейними. Обрядова пісенність належить до найдавнішої верстви фольклору взагалі й української усної народної творчості зокрема. Вона добре збереглася до нашого часу; в своєму змісті, мелодиці, формальних ознаках донесла багато елементів архаїки, тому що здавна перебувала під охороною обряду, становила з ним неподільну цілісність, яка оберігалась народними традиціями.

Календарні обрядові пісні тісно пов'язані з трудовою діяльністю людей, господарськими сезонами, календарними циклами у природі, святами, що в давнину мали на меті задобрювання божеств, сил природи, забезпечення їх сприяння у рільництві, годівлі худоби, бджільництві та ін. У зв'язку з цим у календарних обрядових піснях чільне місце посідали хліборобські мотиви. Найвиразніше виділяються в українському фольклорі календарні пісні зимово-новорічного циклу — колядки і щедрівки, весняного — веснянки, перехідної пори між весною і літом — русальні, літні — купальські, петрівочні, жниварські. На Поліссі вирізняється й цикл осінніх пісень, виконання яких приурочене до різних видів робіт: коли «беруть картоплю», «тіпають льон» і т. ін.

Колядки і щедрівки — величальні пісні, які своїм корінням сягають глибокої передхристиянської давнини. Вони були приурочені до одного з головних свят наших предків — дня зимового сонцестояння, сонцевороту, яке в їх уяві знаменувало поворот «на весну», перемогу життєдайної сили Сонця, світла і життя над зимовим мороком і змертвінням у природі. Багата урочистість, обрядовість і пов'язані з цим

святом звичаї і вірування в християнський час були значною мірою перенесені на Різдвяні свята, Новий рік, аж до Богоявлення (Йорданські свята). До цього циклу християнської святковості приурочений і давній язичницький звичай колядування з його пісенним репертуаром — колядками і щедрівками.

Давньою є назва «Коляда», яка подекуди і досі побутує в нашому народі як визначення Різдвяних свят. Слово «колядка», як уважають учені, є похідними від найменування нового року у древніх римлян (*Calendae Januariae*) чи у візантійців (*kalendai*). Ця назва закріпилася у більшості європейських народів, зокрема слов'янських. Вона зустрічається вже у давньоруських джерелах.

Назва «щедрівка» відома тільки в українському фольклорі. Видатні дослідники українських колядок і щедрівок (О. Потебня, В. Гнатюк, Ф. Колесса) не вбачали якоїсь істотної відмінності між цими назвами, вважали їх синонімічними,
568 а щедрівку — утвореною на українському грунті від поширеного приспіву: «Щедрий вечір, добрий (чи святий) вечір». Але помічали також, що ці назви фіксують певний поділ обрядового репертуару відповідно до часу виконання: колядки — на Різдвяні свята, а щедрівки — на Щедрий вечір, під Новий рік або, як на західноукраїнських землях, у другий Святий вечір напередодні Водохрещ (Йордану). Змістові й формі народних колядок і щедрівок властиві ознаки глибокої давнини. У них виразно простежуються первісні уявлення людини, язичницькі вірування з обожнюванням небесних світил, сил природи і т. ін. Ось, наприклад, як уявляється в старовинній лемківській колядці початок світу:

Коли не було з нащада світа,
Тогди не було неба, ні землі,
А по лем було синює море,
А серед моря зелений явір,
На яворoньку три голубоньки,
Три голубоньки радоньку радять,
Радоньку радять, як світ новати.

З давніх-давен зберегли народні колядки і щедрівки свою магічно-побажальну сутність, величальний пафос. У них

бажані господарські успіхи, добробут, злагода і сімейне щастя подавалися як реальність. Господар «сидить собі в новій світлиці», «золото сіє», рахує «стада незліченії», у нього «воли все половії», «плуги все золотії», «двори все кедровії», «всі коні воронії», за столом — бажані гості, а на полі —

Будуть копойки, яко звіздойки,
Будуть стогойки, яко горойки.

Звичаєм народного обколядовування охоплювалися всі члени сім'ї. Окремі колядки адресувалися господареві, господині, хлопцеві, дівчині, малим дітям та ін. У колядках відлунюють часи Київської Русі з князівсько-дружинним побутом, походами хлопців-молодців на Чорномор'я, події епохи боротьби українського народу проти татаро-турецьких нападів і польсько-шляхетського поневолення тощо. У християнський час деякі язичницькі елементи народних колядок і щедрівок зазнали певних змін, особливо в напрямку приурочення до свята Різдва Христового. З'явилися колядки та щедрівки, які грунтувались на біблійних сюжетах. У них йшлося про народження, життя, муки і смерть, воскресіння Христа. Причому мотиви і образи зі Святого Письма нерідко переплітались з витворами народної фантазії. Але загалом народні колядки і щедрівки стійко зберігали і донесли до нашого часу притаманні їм архаїчний зміст і поетичну форму. За визначенням учених, саме в Україні найкраще і найповніше зберігся цей вид народної поетичної творчості.

Народні колядки і щедрівки не слід плутати з церковними колядами авторського, книжного походження, які тепер найчастіше виконуються у різдвяно-новорічні свята. Вони відомі з XVI—XVII ст. і через церкву та школу поширилися між народом, набули великої популярності. Церковні коляди («Бог предвічний», «Нова радість стала», «Бог ся рождає» та багато інших) хоч і відрізняються за змістом і формою від народних, але мають і чимало спільного з ними, доповнюють народний обрядово-пісенний репертуар різдвяно-новорічного циклу.

Народні звичаї і обряди, пов'язані з весняним пробудженням природи, супроводжувалися співом, іграми і хороводами,

що мають в Україні загальну назву *веснянки*. У Галичині їх називають *гаївки* («гагілки», «ягілки», «галагівки»).

Традиційно веснянки співалися (гралися) упродовж весни, починаючи від свята Благовіщення (7 квітня), подекуди від Стрітення (15 лютого), коли за народним календарем «зима з літом зустрічається». Гаївки приурочені до Великодніх свят. Виконавцями веснянок і гаївок скрізь в Україні були виключно дівчата і молоді жінки. За часів тоталітаризму, коли народні звичаї і обряди переслідувалися і насильно викорінювалися владою, веснянки, як й інші обрядові пісні, співали здебільшого в середовищі старших жінок. Саме вони в багатьох регіонах України виявилися берегинями народних традицій.

Своїми початками веснянки і гаївки сягають далекого доісторичного часу, коли наші предки з великими урочистостями зустрічали прихід весни. Разом з різними обрядами,
570 ворожіннями, магічними діями вони покликані були прискорити весняне оновлення природи, проганяти зиму, забезпечити добрий наступний врожай і добробут людей. Важливу роль відігравало возвеличення весни як пори кохання, початку майбутніх подруж. Давня магічна функціональність веснянок виявилась і в збережених до нашого часу визначеннях «гукати» чи «кликат» весну:

Благослови, мати,
Весну закликати!
Весну закликати,
Зиму проводжати.

Веснянки та гаївки зберегли давній хоровий та ігровий характер. Вони виконувалися разом з іграми, поділом на хори, які переспівувалися між собою; часто пісні хору переплітались прозовими діалогами, супроводжувалися багатою мімікою, жестами. Таке поєднання словесного тексту, гри, мелодії, танкових рухів, міміки, драматичної дії (тобто синкретизм) — також характерна ознака архаїчності веснянок і гаївок.

З часом веснянки і гаївки втратили свою ритуально-магічну функцію. Але завдяки своїй естетичній привабливості вони за-

лишилися улюбленими весняними іграми молоді. І сьогодні, «співаючи весну», граючи «Воротара», «Коструб онька», «Білоданчика», «Просо», «Мак», «Перепілки», «Мости», «Короля» тощо, лише дехто знає чи здогадується про їх колишній зв'язок з культом Сонця, «похоронами» зими, магічним заклинанням доброго врожаю, щасливого кохання і т. ін.

У деяких місцевостях України весняні обрядові пісні були пов'язані з великодніми обходами дворів, подібно до зимового колядування, — «риндзівки» (на Яворівщині), «райцювання» (на Лемківщині); «царинні пісні», що співалися під час весняного обходу полів; пастуші пісні під час першого вигону худоби на пашу, «пастуші ладканки» (на Бойківщині); юріївські пісні (до свята святого Юрія — 6 травня); троїцькі пісні (до Зелених свят). Усі вони становлять винятково багатий і різноманітний в українському фольклорі комплекс обрядових весняних пісень.

Обрядовість і обрядова пісенність до Зелених свят (Трійці, Клечальної неділі, Русальної неділі) завершують весняний цикл і водночас започатковують перехід до літнього. Такими є, зокрема, збережені подекуди на Поліссі так звані «кустові» обряди і пісні, «Тополя» на Полтавщині — залишки давнього культу зелені, дерева, і «Русалії» та *русальні пісні*, що відзначаються і співаються впродовж тижня після Клечальної неділі.

Русальний обрядовий цикл пов'язаний з народним віруванням у русалок — міфічних істот, що постають із мертвонароджених, умертвлених чи померлих нехрещених дітей і перебувають над водами, у полях та лісах. Особливо небезпечними стають вони русального тижня, коли можуть заманити до себе і залоскотати людей, особливо дівчат, чинять різні капості в полі. Тому обряди і пісні русального тижня спрямовані на задобрювання русалок чи вигнання («проводи») їх у такі місця, де вони не можуть завдати шкоди:

Проводили русалочки, проводили,
Щоб вони до нас не ходили.
Да нашого житечка не ломили,
Да наших дівочок не ловили.

Найкраще збереглися русальні обряди і пісні на Поліссі. З русаліями були пов'язані давні звичаї поминання померлих предків.

Купальські пісні були поєднані з обрядами, приуроченими до літнього повороту Сонця, розквіту природи, буяння зелені. З давнього часу вони передавали захоплення людини красою і величчю природи, оспівували її чарівну силу і вплив на все живе, культ всемогутнього Сонця («Заграло сонечко на Івана»). У купальських піснях йдеться про розпалювання обрядового вогнища і перестрибування через нього, сплітання вінків і пускання їх на воду, палення і топлення купальського деревця чи міфічної Мареночки, молодіжні ігри. Та більшість з них присвячена оспівуванню любові, мотивам сватання і одруження. Чимало серед них ігрових, веселих, жартівливих пісень.

Поряд з купальськими до групи літніх пісень належать
572 *петрівочні*, або *петрівчані*, що співалися в розпал літа (назва походить від свята Петра і Павла — 12 липня), *косарські* та *гребовицькі*, пов'язані з косінням, сушенням, згрібанням та стогуванням сіна. У них також домінуючими залишаються мотиви молодості, кохання, але відчувається вплив думок та переживань передшлюбної стадії взаємин молоді, очікування наступних заручин і весіль, прощання з безтурботним дівуванням («уже наша пісенька минає, половини літечка немає», «уже петрівочка минається, зозуля кувати забувається»). Вплітаються у зміст пісень і буденні мотиви важкого, найдовшого в році трудового дня, коли:

Малая пічка петрівочка,
Не виспалася наша дівочка.

Наступну велику групу літніх пісень становлять *жнивні*. Вони були поширені на всій Україні як поетичний супровід завершального етапу хліборобської праці — збору врожаю. В них, як і в косарських та гребовицьких піснях, значне місце посідає тема важкої праці, яка упродовж спекотного літнього дня виморює женців на ниві. Водночас дуже

виразні в них і обрядові мотиви: пов'язані з зажинками — похвала першому нажатому снопу, який величали «воєводою», а також із циклом обжинкових обрядів, що складалися з завивання «бороди» — залишеного при дожинанні ниви кущика збіжжя, який обв'язували стрічкою; сплітання обжинкового вінка або прикрашання обжинкового снопа і вручення їх господареві.

Обрядовим магічно-побажальним смислом позначені характерні для жнивних пісень мотиви оспівування золотої ниви, що «сто кіп жита зродила», трудівників-«женчиків», що «вижали жито на ниві», величання господаря і господині, які, як і в народних колядках, змальовані багатими, добрими і щедрими для своїх «женчиків» — радо приймають і пригощають їх у своєму дворі.

Сімейно-обрядові пісні — це поетичний супровід різних урочистостей і обрядів сімейного плану: народження дитини, одруження, весілля і смерті.

У деяких місцевостях України зафіксоване побутування пісень, пов'язаних з народженням, хрещенням дитини — пологові, хрестинні. У них висловлюються побажання немовляті та його батькам, возвеличуються такі основні персонажі актів народження і хрещення, як бабка-повитуха, куми.

Традиційний фольклор, що стосується смерті, похорону і поминок людини, представлений переважно голосіннями (заводи, плачі, йойкання). Це дуже давній вид народної поезії, що походить від первісних вірувань про перехід людини в інший світ, про можливість і потребу полегшити оплакуванням перебування покійного в тому світі, перепросити і улестити його магічним замовлянням від гніву і образи на живих. Цим зумовлювалася тривалість традиційної обрядової обов'язковості голосінь. Голосили жінки, близькі до померлої особи або наймані плакальниці, голосільниці. У змісті голосінь обов'язковими були мотиви звеличання справ померлого, вислови жалю за ним, оплакування від імені рідних тощо. У тексті голосінь траплялися різні поетичні образи, ласкаві, пестливі слова. Для їх поетики властива вільна речитативна форма — сполука нерівноскладових віршів і найчастіше дієслівна рима. Виконання голосінь має характер співаної

декламації — *рецитації*. Ось фрагмент одного із зразків плачу матері за дочкою:

Потіхо моя одненька,
Зазулько моя пишненька,
Душко моя срібненька!
Ти мені хатку веселила,
Ти мені подвірсчко украсила...

У родинно-обрядовій поезії найбільш розвиненою і багатою є *весільна пісенність*. Сучасний весільний обряд супроводжується різними піснями. Але традиційне українське народне весілля включало як обов'язкову його складову спеціальний обрядовий спів. Найбільш пісенними були обряди вінкоплетин, печення короваю — «коровайний цикл», благословення молодих, прощання молодої з дівоцтвом і подругами, прощання молодої з батьківською хатою та ін. На значній частині українських Карпат і Прикарпаття обрядові весільні пісні й досі зберігають свою давню назву — «ладканки», а на Гуцульщині й Покутті — «барвінкові».

У весільних піснях наголошується на важливості та урочистості акту одруження, чимало моментів відлунює давнім магічним замовлянням щастя, доброї долі, здоров'я, сімейної злагоди і добра, благанням небесних і космічних сил, а в християнський час — Бога і святих всіляко допомагати, сприяти молодій сім'ї.

Весільним пісням властиві своєрідна мелодика, урочистість, глибокий ліризм. Водночас немало серед них і веселих, жартівливих пісень, адресованих старості, дружбам, дружкам, музикам, кухаркам. Виконавцями весільних обрядових пісень були здебільшого жінки-свахи, дружки і тільки в окремих випадках — чоловіки.

До обрядового фольклору належать також різні приповідки, традиційні прозові формули, побажання, промови. Але основне його багатство становлять пісні. Український обрядовий фольклор зберіг чимало винятково цінних і рідкісних, а то й унікальних у своєму роді пам'яток давньої слов'янської народної поезії.

Необрядові пісні — це друга велика група поетичного фольклору. До них належать народні думи, історичні пісні,

балади, соціально-побутові, ліричні пісні з особистого і родинного життя, жартівливі й танкові пісні, колискові й дитячі, набожні, лірницькі пісні.

Думи — притаманний тільки українському фольклорові вид народної поезії. Вони відзначаються речитативною формою, властивою для голосінь, нерівноскладовістю вірша, відсутністю строфи і оповідним (епічним) способом викладу. Думи розвинулися на грунті лицарської історії козацтва і найбільшого розквіту набули в XVI—XVII ст., але своїм корінням сягають традицій епічної творчості доби Київської Русі.

Найдавнішу верству становлять думи, що оспівують боротьбу козаків з татарами і турками, про страшну турецьку неволю («Плач невольника», «Маруся Богуславка», «Утеча трьох братів із Азова»), про лицарську смерть козака («Іван Коновченко», «Федір Безрідний», «Самарські брати»), визволення з неволі, військовий похід («Самійло Кішка», «Олексій Попович») та ін. Низка народних дум присвячена визвольній боротьбі українського народу під проводом Богдана Хмельницького.

У думах оспівується героїзм і патріотизм у боротьбі проти тиранії й поневолення, утверджуються ідеали свободи, справедливості, честі, людської гідності, засуджуються зрадники, що «заради лакомства нещасного» зрікаються свого народу і віри. Поряд з героїчними мотивами у думах проголошуються принципи мирного, справедливого співіснування між людьми («людська кровця не водиця, проливати не годиться»), звеличується авторитет батька, матері, роду, людей старших.

Творцями і виконавцями дум були здебільшого самі ж козаки, зокрема талановиті співці, кобзарі, які брали участь у походах, були безпосередніми спостерігачами зображуваних подій. І згодом народні кобзарі залишалися основними носіями, виконавцями дум — цього складного виду народної поезії, який вимагає спеціальної підготовки, вміння супроводити спів грою на кобзі чи бандурі.

Близькі за змістом до дум *історичні пісні*, в яких оспівуються певні історичні події й особи, дається загальна характеристика конкретної епохи. Провідною в українській

історичній пісенності є тема захисту і визвольної боротьби українського народу з чужоземними поневолювачами. Особливо велику групу складають історичні пісні про захист рідної землі козаками від ординських татаро-турецьких нападників, польсько-шляхетського і московського поневолення. У цю добу народне пісенне слово створило цілу галерею яскравих образів козацьких героїв (Байда, Морозенко, Сулима, Павлюк, Сагайдачний, Нечай та ін.). У народних історичних піснях знайшли відображення події гайдамаччини, боротьба опришків Карпат і Прикарпаття проти соціального і національного поневолення, скасування кріпацтва, лихоліття першої і другої світових воєн. Найновішу верству українських історичних пісень становлять стрілецькі та повстанські пісні, які виникли на грунті визвольних змагань українського народу у XX ст.

Народні думи й історичні пісні — це справжній поетичний літопис українського народу.

Пісні-балади відзначаються тим, що в них розповідається про події побутового чи соціально-побутового характеру з трагічним кінцем. Значне місце посідає в баладних піснях тема нещасливих сімейних взаємин: мати хоче отруїти нелюбу невістку і отруює при цьому сина; чоловік убиває жінку через наговір матері чи з намови коханки; сестра отруює брата за намовою коханця; мандрівні хлопці-молодці обдурюють дівчину і топлять або спалюють її, прив'язану «до сосни косами»; пан убиває селянського хлопця, якого покохала пані.

Нерідко в сюжетах балад відіграють важливу роль фантастичний елемент, незвичайні перетворення (метаморфози): заклята свекрухою невістка перетворюється на тополю; проклятий матір'ю син стає явором; нещасливо видана заміж дочка пташкою прилітає до матері; дівчина чарами привертає милого; діти-сироти розмовляють з померлою матір'ю і т. ін.

У багатьох випадках сюжети і мотиви баладних пісень передаються від одного народу до іншого, тобто мають мандрівний характер (наприклад, пісні про розбійників). Водночас у складанні баладних пісень важливу роль відіграє і власний національний матеріал, в тому числі й історичний.

Так, на основі історичного буття українського народу складалися балади про татарський чи турецький полон, козацьку смерть у чистому полі, убивство паном дівчини, яка не схотіла йому покоритися (про Бондарівну), пісні про опришків та ін.

Народні пісні-балади часто використовують письменники у своїх творах. Вони послужили основою, зокрема, для балад Тараса Шевченка «Тополя», «Утоплена», для п'єси Михайла Старицького «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці», драми Івана Франка «Украдене щастя» та багатьох інших.

Ліричні пісні — це народнопоетичні твори, в яких основна увага спрямована на розкриття внутрішнього світу людини, її переживань і настроїв, зумовлених обставинами соціального чи побутового характеру. У змісті, мотивах, образах ліричних пісень відбилися різні аспекти і прояви як суспільного, так і приватного життя. Тому вони поділяються на дві великі групи: *суспільно-побутові* та *родинно-побутові*.

Перша група охоплює козацькі пісні — про звитягу, подвиги і смерть мужніх захисників Вітчизни, тугу за ними їх рідних, коханих; чумацькі — про тривалі і небезпечні мандрівки чумаків у Крим чи на Дон за сіллю і рибою, трагічні події в степу, недугу і смерть чумака; рекрутські, солдатські — насильне засилання молодих хлопців у солдати, їх поневіряння у казармах, військові походи, каліцтво і смерть за чужі інтереси; наймитські, бурлацькі, у яких оспівується недоля бідних наймитів і тих, що змушені шукати роботи, заробітків поза рідною домівкою; ремісницькі, в яких відображені заняття ремісників (шевців, ковалів, кравців, бондарів, купців та ін.) і ставлення до них селян; емігрантські — пісні тих і про тих, що змушені були через безземелля, злидні, переслідування полишати рідний край, родину і шукати кращої долі на чужині; робітничі, поява яких зумовлена формуванням робітничого класу і його боротьбою за свої соціальні права.

Групу родинно-побутових складають численні пісні про кохання, які відображають широкий спектр настроїв та переживань: від світлої радості першого кохання до гіркоти розчарувань, невірності, розлуки; про сімейне життя,

серед яких вирізняються пісні про жіночу недолю: нестерпне буття заміжньої жінки з нелюбим чоловіком, чоловіком-п'яницею, злою свекрухою, в умовах несправедливого ставлення до невістки в хаті чоловіка і т. ін. До цієї групи належать пісні про недолю дітей-сиріт, бідної вдови, самотньої матері, яка втратила дітей. Родинно-побутові ліричні пісні відзначаються глибиною почуття і драматизму. *Жартівливі й гумористичні пісні* складають значну частину народнопісенного репертуару. Вони належать до різних груп народних пісень, у тому числі й до обрядових. Але особливо насичені жартівливо-гумористичним елементом, молодечою безжурністю і веселістю короткі одно- і двострофові пісеньки-співанки, що нерідко виконуються як приспівки до танцю. Найбільш поширені з них *коломийки, козачки, шумки, частівки,* яким властивий танковий ритм.

Пісенний фольклор відображає традиційне піклування
578 людей про дітей, їх виховання. Воно виявляється в численних *колискових піснях* і забавлянках, які виконуються для дітей дорослими, а також у піснях і приспівках, що їх співають самі діти. Сюди ж належать і різні ігрові дитячі пісні та вірші (заклички, примовки, лічилки, скоромовки та ін.).

У репертуарі мандрівних народних співців — лірників і кобзарів — було багато пісень набожного змісту, основою для яких служили біблійні оповідання про Ісуса Христа, Божу Матір, святих, різні чуда, покару грішників і т. ін. Чимало таких *лірницьких пісень* і *псалмів* присвячено морально-етичним темам, взаєминам батьків і дітей тощо. Найчастіше їх складали самі співці та письменні люди, але немало їх переходило і в народне середовище, ставало фольклорними.

Могутній творчий геній народу яскраво виражений і в різних прозових жанрах усної словесності.

Прозовий фольклор. Це велика й вельми істотна складова народної творчості. Окрім своєї естетичної, розважальної функції, він служить і певним пізнавальним та інформативним чинником, роль якого в минулому була для людини особливо важливою. Прозові жанри фольклору утверджували гуманістичні принципи життя, людські чесноти.

Носіями і розповсюджувачами творів фольклорної прози були мандрівні веселуни-розважальники і скоморохи, які згадуються вже в давньоруських джерелах, а також талановиті дотепні оповідачі, яких і досі зустрічаємо в народному середовищі. Крім того, певний репертуар творів фольклорної прози завжди побутував у колі сім'ї, в більшому чи меншому гурті. Ним забавляли дітей, розважалася молодь на вечорницях і досвітках, він побутував і серед старших людей.

Однією з найважливіших складових фольклорної прози є *казки.* Вони сягають своїм корінням міфологічної свідомості давньої людини, себто того періоду, коли світ, природні явища, взаємини людини з природою уявлялися в надзвичайному, фантастичному світлі. Оповідання, які називаємо казковими, трактувалися нашими далекими предками так, як їх сьогодні сприймають діти,— вважалися реальністю. Згодом вони хоч і втратили для людини свою пізнавальну сутність, але все ж збереглися як захоплюючі художні оповіді. Упродовж століть казкові сюжети передавалися від народу до народу, набуваючи на конкретному національному грунті власного забарвлення і зазнаючи змін. На національному матеріалі творилися і оригінальні казки.

Народні казки поділяються на три групи:

казки про тварин, в яких головними дійовими особами виступають тварини. Вони мислять, розмовляють і часто наділені алегоричним (переносним) змістом, що відображає життя, характери і взаємини людей;

чарівні, героїко-фантастичні казки про надзвичайні події, предмети і уявних людей, велетнів, силачів (Вернигора, Вирвидуб, Загативода), їх своєрідне походження, пригоди, різні перетворення (у звірів, птахів, риб, камінь, перстень), крилатих змієв, бабу-ягу, морського царя, живу і мертву воду тощо;

побутові казки, присвячені різним подіям родинного і громадського побуту. Основний наголос у них робиться на засудженні, викритті негативних явищ життя, несправедливих соціальних взаємин (про пасербицю і злу мачуху, бідну сестру і багатого брата, лукаву жінку і чоловіка, ледарів, дурнів, витівки мандрівних солдат, циган, зажерливого багача та ін.).

Легенди і перекази становлять другу велику частину фольклорної прози. *Легенди* за змістом подібні до фантастичних казок; у них також головну роль відіграє чарівний, фантастичний елемент. Але сюжети легенд більше, ніж казкові, зорієнтовані на достовірність зображуваного. Багато легенд грунтується на біблійних сюжетах (про сотворення світу, перших людей, рай, пекло, Ісуса Христа, Божу Матір, апостолів, пророків, святих), значна частина сюжетів легенд походить від давніх міфологічних вірувань і уявлень (про переселення душ людей у тварин, перетворення людини на дерево, птицю, уособлення холери, чуми в образі страшної жінки чи тварини). Уже в давньоруських літописах зафіксовані легенди, пов'язані з історичним минулим нашого народу (про заснування Києва трьома братами — Києм, Щеком і Хоривом та сестрою Либіддю, славні походи князя Ігоря, київські Золоті Ворота та ін.). У народних
580 легендах відображені боротьба наших предків зі степовими кочовиками, татаро-монгольськими ордами, подвиги козацтва та інші моменти з історії визвольних змагань українського народу. Чимало легенд «прив'язано» до назв різних місцевостей (міст, сіл, гір, рік, озер, урочищ), які містять народне тлумачення їх незвичайного походження.

Перекази — це народні оповідання про історичні події й особи (Хмельницького, Палія, Мазепу, Залізняка, Довбуша). Від легенд вони відрізняються тим, що в них меншу роль відіграє фантастика і оповідь має здебільшого реалістичний характер, оперта на історичні факти. Значна частина переказів також пояснює місцеві назви.

До легенд близькі численні фантастичні народні оповідання, що грунтуються на давніх віруваннях у «нечисту силу», різних духів, демонів (домовиків, лісовиків, водяників, русалок, мавок, чортів, упирів), людей з надприродною силою (чарівників, відьом, хмарників тощо), незвичайних мерців, що ходять після смерті, людей, перетворених чарами на вовків (вовкулак), та ін. Це так звані *демонологічні оповідання.*

З переказами споріднені *усні народні оповідання* — короткі оповіді здебільшого у формі повідомлення, спостереження

оповідача, спогаду про незвичайну пригоду, зустріч, повчальну історію.

Як і в народній пісенності, у фольклорній прозі значне місце посідають *гумористичні твори* — різні сміховинки, веселі оповідання, жарти і найбільшою мірою *анекдоти*. В анекдотах виявляються багаті засоби української народної сміхової культури, невичерпного гумору. Вони оперативно відгукуються на насущні потреби буття, як суспільного, так і побутового. В цьому легко переконатися навіть на прикладі сьогодення, різні явища якого знаходять негайний відгук в анекдотах. Вони не тільки гумористично трактують, висміюють ті чи інші прояви дійсності, представників різних верств суспільства, а й не раз їдко, сатирично викривають істотні пороки, засуджують демагогів, бюрократів, брехунів, п'яниць, ледарів. Не обминають анекдоти навіть високопоставлених державних діячів, політиків тощо.

Проміжне місце між поетичним і прозовим фольклором займають короткі народні влучні вислови — *афоризми*, які в образній, зручній для запам'ятовування (часто віршованій чи напіввіршованій) формі передають глибокі й цікаві за змістом та яскраві за звучанням думки. До них належать прислів'я і приказки, загадки, прокльони, формули побажання, привітання і т. ін.

Прислів'я і приказки — стислі крилаті вислови, в яких сконцентровано житейську мудрість і філософію народу. Своїм мовним багатством і змістовим розмаїттям українські прислів'я і приказки охоплюють усі сторони життя людини, її погляди на світ, суспільні явища, громадські та родинні взаємини. В них узагальнено багатовіковий господарський досвід народу («Посієш вчасно — збереш рясно»; «Зима без снігу — літо без хліба»; «Літом хто гайнує, той зимою голодує»; «Як хочеш багацько жати, то треба мало спати»), звичаєво-правові й виховні настанови, повчання («Труд чоловіка годує, а лінь марнує»; «Хліб-сіль їж, а правду ріж»; «Не спитавши броду, не лізь у воду»; «Вірний приятель, що найліпший скарб»; «Добра жінка і лихого чоловіка направить»; «Хто матір забуває, того Бог карає»), засуджуються людські вади («Хитрого чоловіка, як потайного собаки, бережись»; «Лихий чоловік

у громаді, що вовк у отарі»; «Хто вино любить, той сам себе губить») та ін.

Провести чітку межу між прислів'ям і приказкою важко. Особливістю приказки є те, що вона звичайно додається до сказаного як афористична ілюстрація. Натомість прислів'я є певним узагальненням. Часто приказка є скороченим прислів'ям. Наприклад, з прислів'я «У чужому оці і порошинку помічає, а в своєму і сучка недобачає» як приказка вживається лише друга частина. У західних областях України прислів'я і приказки об'єднуються в одне поняття — «приповідки».

Загадки (від слова «гадати» — думати, розмірковувати) — дуже давній і розповсюджений вид народної творчості. Це стислий вислів віршем або ритмізованою прозою з дотепним запитанням, відповідь на яке міститься в образних натяках на нього: «Що іде вперед і не вертається?», «Що горить без полум'я?»,
582 «Що сходить без насіння?» (Сонце), «Що у світі найбагатше?» (Земля), «Хто співає, свище й плаче, а ніхто його не бачe?» (Вітер). Але частіше запитання висловлюється не у формі питального, а розповідного речення: «Без топора, без пили, а будує він мости» (Мороз); «Чорне сукно лізе в вікно» (Ніч); «Мовчить, а сто дурнів навчить» (Книжка); «Завжди їсть, а сита ніколи не буває» (Піч); «Чотири чотирнички, п'ятий Макарчик» (Пальці). Загадування і відгадування загадок було однією з форм народних розваг, засобом тренування розуму, пам'яті й кмітливості в дітей, вважалося ознакою мудрості й дотепності.

Образним художнім мисленням позначені різні словесні формули привітання, прощання, побажання, благословення, запросин, що здавна були неодмінним компонентом побуту, взаємин, звичаїв і обрядів українського народу, відбивали його морально-етичні засади і рівень духовності.

Таким чином, навіть побіжний огляд українського поетичного і прозового фольклору з точки зору його основних видів і жанрової структури свідчить якою по-справжньому безмежною, багатою і різноманітною є українська народна словесність.

§ 3. Побутування і розвиток фольклору в наш час

Від давнини до сучасності український фольклор пройшов складний багатовіковий шлях розвитку. Залежно від історичної долі народу, особливостей суспільних і політичних процесів, культурних впливів, зв'язків з фольклором інших народів народжувалися нові твори, зазнавали змін, збагачувалися новими темами, сюжетами, мотивами, образами або вилучалися з ужитку і забувалися попередні набутки усної народної словесності. Але колективна народна пам'ять стійко зберігала найбільш цінні надбання фольклору, все те, що було пов'язане із буденним життям, обрядовими і звичаєвими традиціями, що не переставало потішати і задовольняти естетичні потреби українського народу. Твори усної народної творчості передавалися від покоління до покоління, поширювалися на всій етнічній території і служили одним із важливих факторів єдності та етнічної особливості й самобутності народу.

У різних місцевостях етнографічної території України не в однаковій мірі поширювалися і збереглися ті чи інші види фольклору. Так, на західноукраїнських землях і на Поліссі розповсюджені обрядові й баладні народні пісні, в Карпатах і Закарпатті — казки і легенди. На Наддніпрянщині найкраще збереглася історична, особливо козацька, пісня, а на Лівобережній Україні — дума. Карпати і Прикарпаття — основний регіон творення і поширення коломийок. Тут виникали і побутували також опришківські пісні, легенди, перекази.

Однак, незважаючи на певні регіональні особливості фольклорної традиції та багатовікове політичне розчленування України чужоземними загарбниками, усна словесність українського народу здавна базувалася і розвивалася на спільній загальнонаціональній основі. Головними чинниками цієї спільноти є мовна і загальнокультурна єдність українського народу та його національна ментальність. Спільність фольклорної традиції, живий обмін її досягненнями між різними регіонами в системі органічного загальнонаціонального культурного обміну посилюється у процесі

формування української нації, консолідації українського народу. Це добре простежується в новітню добу, коли кращі фольклорні твори вільно долають межі регіонів свого виникнення та первісного побутування і стають надбанням усього народу.

Але наша сучасність внесла і вносить у фольклорний процес особливо відчутні зміни. Загальне поширення писемності, підвищення освітнього рівня населення, преса, радіо, телебачення, кіно, розвиток художньої самодіяльності, масової популярної культури істотно позначилися як на специфіці побутування і функціонування фольклору, так і на його творенні.

Винятково негативно вплинула на фольклорну ситуацію в Україні за останнє 70-річчя деспотична політика більшовицького тоталітаризму. Насильна руйнація усталених норм життя, традицій сімейного і громадського побуту, масові репресії, курс на русифікацію, викорінення
584 старих і насаджування штучних соціалістичних звичаїв і обрядів, переслідування носіїв народнопоетичних надбань і культивування зручних для режиму псевдофольклорних новотворів деструктивно впливали на всі ділянки побутування, поширення і функціонування усної народної словесності, принижували її роль і престиж, деформували і переривали природний процес успадкування фольклорної традиції.

І все ж розвиток фольклору не припинявся. Різними способами, в непоодиноких випадках таємно, підпільно, співалися чи переказувалися різні твори з традиційного народного репертуару, а також створювалися нові, що відгукувалися на насущні питання життя, виражали народні переживання, думки, настрої. Серед них і чимало таких, що критично, сатирично трактували соціалістичні перетворення в місті і селі. Це, зокрема, численні частівки, коломийки, анекдоти, приказки типу «Ні корови, ні свині — тільки Сталін на стіні», за поширення яких влада суворо карала.

В умовах поневолення Західної України панською Польщею в народі створювалися і розповсюджувалися пісні революційного підпілля. Активно відгукнулася народна муза на лихоліття боротьби з німецько-фашистськими

окупантами. О тій порі народилося багато пісень, народних переказів, оповідань, що таврували, викривали злочини загарбників, прославляли нескореність народу, героїзм його мужніх захисників, що боролися з ворогом на фронтах, у партизанських загонах і в підпіллі. В той час і в пізніші післявоєнні роки виникали і поширювалися фольклорні твори про Закарпатську Україну, боротьбу Української Повстанської Армії проти німецько-фашистських, московських, польських, румунських окупантів. Вони побутували підпільно, здебільшого на західноукраїнських землях, і досі ще, як належало б, не зібрані.

Народне поетичне слово своєрідно реагує на все, що діється в нашому житті, дає свою оцінку подіям, явищам і особам — нерідко відмінну від їх офіційного трактування. Це спостерігаємо і в наші дні, коли могутніми імпульсами національно-державного відродження українського народу великою мірою інтенсифікувалося і його фольклорне життя. Це знайшло своє втілення у поверненні, оновленні багатьох творів традиційного фольклору, зокрема обрядового і пов'язаного з національно-визвольною боротьбою українського народу, так і в творенні нових пісень, оповідань, анекдотів та інших видів усної народної словесності. Нині однією з головних у нашій народній творчості стала тема побудови вільної і незалежної Української держави, з якою пов'язуються найсокровенніші сподівання і мрії народу про утвердження в житті добра, свободи, людяності і справедливості. Отож, спадкоємність традиції усної народної творчості триває.

ЛІТЕРАТУРА

Грицай М. С., Бойко В. Г., Дунаєвська Л. Ф. Українська народно-поетична творчість. Київ, 1985.

Грушевський М. Історія української літератури: У 4 т. К., 1923—1925. Т. 1, 4.

Колесса Ф. Українська усна словесність. Львів, 1938.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Які основні ознаки усної народної творчості?
2. Що спільного і відмінного в усній творчості народу і літературі?

3. Назвіть основні групи поетичного фольклору.
4. Назвіть основні види прозового фольклору.
5. Запишіть народні пісні від своєї бабусі, матері або батька.
6. Як побутує фольклор у Вашій сім'ї (письмове завдання на тему «Фольклор у моєму рідному домі»).
7. Які характерні риси усної народної творчості нашого часу?

Народний іконопис

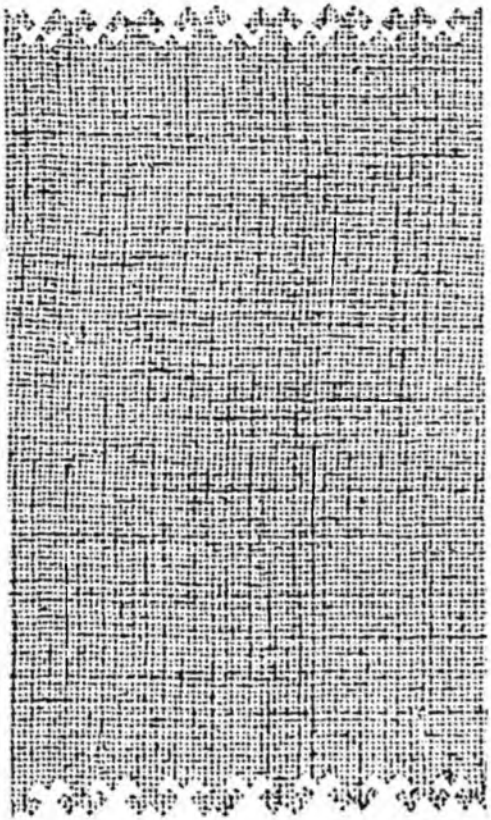

Народні традиції в образотворчому мистецтві України сягають часів Київської Русі. Вони виявилися у монументальному малярстві, іконописі на дереві, полотні та склі, народній картині. Протягом віків творчість народних митців була важливим компонентом духовної культури. Вона уособлювала багатий образний світ, етичні ідеали, гуманізм і демократичність, своєрідність естетичних запитів нашого народу — того, що робить мистецьку спадщину України оригінальною і неповторною.

Самобутні риси знаходимо у творчості майстрів, які брали участь в оздобленні фресками Софійського собору у Києві. Тут, як відзначають дослідники, співпраця візантійських художників з місцевими малярами сприяла формуванню митців з національного середовища, що наближало їх творчість до традицій народної культури. У фресках собору св. Софії, розміщених на стінах веж, виділяються персонажі у сюжетах на світські теми. У сценах іподрому

в обличчях глядачів проглядають риси, характерні для людей місцевого типу. Живі враження і спостережливе око авторів відчуваються у зображеннях скоморохів, музикантів, змаганнях борців.

Традиції монументального малярства наслідувалися у наступних століттях у кам'яних і дерев'яних храмах, зокрема Галичини і Закарпаття. Тут до нашого часу збереглися церкви з настінними розписами.

У розписах церкви існувала усталена схема розташування канонічних сюжетів. Вони займали центральну частину храму, південну і північну стіни, а також розміщалися у вівтарі й бабинці. До найбільш поширених належали «Страсті Христові», «Страшний суд», сцени біблійного та євангельського циклу. Майстрів для розмальовування храму наймали міщани, ремісники і прості селяни, священики. Про це дізнаємося з написів на стінах церкви. Наприклад, один з замовників розписів 1698 р. у церкві св. Миколая с. Дмитровичі на Львівщині, бажаючи залишити для нащадків не тільки своє ім'я, а й походження, зробив такий напис: «Дав змалювати раб Божий Григорій з Кульматич син козаків». Авторами церковних розписів були здебільшого анонімні народні майстри, які у своїй творчості відтворювали смаки, світобачення, думки і прагнення свого середовища. Створювані ними монументальні композиції на стінах храмів відлунюють реалії життя і є, за словами відомого мистецтвознавця Павла Жолтовського, справжніми шедеврами народного духу.

Серед багатої матеріальної та духовної спадщини чільне місце належить іконопису, в якому втілено душу українського народу, глибину сприйняття християнської віри, силу і мудрість традицій.

Ікони як вид малярства поширилися у Київській Русі з прийняттям 988 р. християнства від Візантії, звідки їх, на початках як взірці, привозили до Києва. Згодом навичок малювання ікон набули місцеві малярі, а вже наприкінці XI ст. у Києві працював славетний чернець-маляр Алімпій.

У подальші віки паралельно з професійним розвивається і щораз більше поширюється народний іконопис, в якому з другої половини XVI ст. окреслюються самобутні

«Страсті Христові» (перша половина XVII ст.)

стилістичні особливості та образна система. В іконописі, так само як і в літературних творах чи фольклорі, хоч і опосередковано, порушувалися проблеми суспільного життя. Народний іконопис був виразником національної свідомості народу. Тут у межах канонічної іконографії з'являються

паростки сприйняття образу людини з усіма її турботами, сповненої радістю і драматизмом. У таких складних за змістом і багатопланових за сюжетом іконах, як «Страсті Христові», «Страшний суд», «Різдво Христове», «Жертвоприношення Авраама», а також «Архангел Михаїл», «Юрій-змієборець», «Покрова» та ін., простежуються соціальні та світські мотиви.

На іконах *«Страсті Христові»* народні малярі зображали життя і діяння Христа, страждання і переслідування Сина Божого у доступній формі, підсвідомо акцентуючи на деталях, близьких до життєвих ситуацій. Подані на іконі в образній формі євангельські оповіді хвилювали, викликали співчуття, спонукали до роздумів про людяність, віру в своє божественне покликання.

Своєрідним кодексом християнської моралі були ікони *«Страшного суду»*. У цих масштабних, панорамних композиціях з енциклопедичною достовірністю відображали буття людини, її уявлення про потойбічний світ. Дидактичний зміст ікони тлумачив основну церковну доктрину — про прийдешній день світу праведного і неправедного. Пензель маляра на іконах «Страшного суду» вимальовував вражаючі сцени пекла та ідилічну картину раю. У пеклі зображали грішників, найчастіше розбійників, злодіїв, шинкарок, картярів, п'яниць, прелюбодіїв, несправедливих суддів і сільських старост. Глибокий моральний зміст мали на іконах «Страшного суду» епізоди про смерть бідного і багача. Душу багача забирає диявол; бідний помирає під мелодії музики, а душа його потрапляє до ангелів. Відповідні паралелі знаходимо у літературних творах та усній народній творчості. Наприклад, у поета XVII ст. Лазаря Барановича цій темі присвячений вірш «Багачеві, Лазареві», рядки якого мають еквівалентне до іконописної сцени звучання:

Полинув Лазар — янголи забрали,
Багач — у пеклі, мучиться немало,
На лоні вклався Лазар у Авраама,
А багачеві викопана яма.

Сцени пекла на іконах, де наочно зображено приречених на вічні муки, застерігали від вчинків, що суперечать християнським нормам земного життя, схиляли до роздумів про порядність, сумління, чистоту душі.

Популярним в українському народному іконописі XVII—XVIII ст. був сюжет *«Жертвоприношення Авраама»*. Біблійна сцена, в якій батько приносить у жертву Богові сина на знак глибокої віри, просякнута ідеєю відданості своїм переконанням, готовності до самопожертви. Ця тема імпонувала найширшому колу простих людей, яким доводилося терпіти приниження, відстоювати свою віру, мову, національну гідність.

З-під пензля іконописців виходили твори, співзвучні часові й середовищу, якому вони призначалися. Прикладом може бути культ *архангела Михаїла*, поширений на всій території України зі середини XVII ст. Його образ асоціювався з суспільними ідеями періоду національно-визвольної боротьби українського народу за свою державність. Святий воїн, або «воєвода», як його величали в народі, вважався покровителем усіх християн.

Іконографія архангела Михаїла має давнє походження в Україні. Цей персонаж зображували на княжих печатках XII—XIII ст. на повний зріст зі списом у правій руці. Згодом його образ стає гербовою емблемою Києва. У XVII ст. архангела Михаїла малювали сповненим сили воїном у лицарському вбранні. Саме такими рисами наділений цей образ на дияконських дверях іконостасів, виконаних видатними укра-

Богородиця (ікона на склі, XIX ст.)

їнськими малярами-іконописцями Іваном Рутковичем та Йовом Кондзелевичем, а також на іконостасах із Великих Сорочинців, Рогатина та ін.

Різні суспільні верстви по-різному сприймали образ архангела. На прапорах запорізьких козаків він був символом перемоги, на княжих гербах — християнським патроном, у народній уяві — благодійним заступником.

Особливою шаною і пієтетом сповнені ікони *Богородиці*. Її образ народні малярі наділяли зворушливою поетичною одухотвореністю, ліричним настроєм. Вони наслідували традиційну іконографію Богоматері й одночасно подавали власну інтерпретацію твору. Це виявлялося у типажі й духовній наповненості образу Марії, що випромінював теплоту, чарівність, земну материнську ніжність. Марія на іконах немов милується своїм дитям, погляд у неї щирий, відкритий, обличчя миловидне. Недаремно в народі говорили: «Матір божа така, наче молодиця з дитиною, тільки така ж гарна та чорнява, як намальована».

До пантеону улюблених святих в Україні належала *Параскева П'ятниця*. Свята Параскева виступала в ролі доброї, мудрої господині, яка приносить у хату добробут і щасливу долю. В усному фольклорі Параскеву пестливо називали «П'ятюнка», про неї казали: «Свята П'ятниця дари давала, бо господиня мудрая була».

Юрій-змієборець посідав чільне місце у фольклорі та образотворчому мистецтві України. Його образ тісно пов'язаний зі світоглядом хліборобів, з хліборобськими та скотарськими звичаями. На іконах святого Юрія зображали як великомученика за Христову віру і як змієборця. У народному іконописі набула поширення іконографія, де святого Юрія подавали в образі молодого лицаря, у військовому обладунку, верхи на здибленому коні. У правій руці він тримає спис, яким простромлює пащу дракона, що конвульсійно звивається під копитами коня. Поруч зображували навколішках царівну, яка скоріше нагадувала селянську дівчину у святковому вбранні. Вся увага на іконі акцентувалася на подвигу святого Юрія, який визволив молоду дівчину-царівну, що мала стати жертвою страшного змія. Народний іконопис XVI—XVIII ст., який мав переважно церковне спрямування, у XIX ст. входить у хатній інтер'єр.

Юрій-змієборець (іконописець Марко Шестакович, перша половина XVIII ст.)

Ікони, або образи (термін, що набув більшого поширення у народі), стали невід'ємним і органічним компонентом оздоблення інтер'єру української хати. Як витвір рук обдарованих народних малярів вони прикрашали оселю, надавали їй духовного піднесення. Цікавий опис світлиці подає Іван Нечуй-Левицький у повісті «Старосвітські батюшки та матушки»: «Дві стіни були суспіль завішані образами, неначе іконостас. В одному кутку висів під самою стелею здоровий образ Печерської богородиці, в другім кутку — Почаївської. Перед образами висіли лампадки, а на образах біліли довгі рушники, розкішно повишивані лапатими квітками та дрібними взорцями. Під самісінькою стелею висіли, суспіль один коло другого, великі образи, а під ними висів другий рядок трохи менших».

Образи у селянській хаті посідали чільне місце — на покуті. До них не тільки молилися, перед ними здійснювали важливі обрядові акти. Під образами сідали до вечері на Свят-вечір і до свяченого на Великдень, тут було місце молодого з молодою після церковного шлюбу, на лаві під образами укладали покійника, виряджаючи його в останню путь. За образи клали пучок або вінок колосків, що залишився від обжинок, лікувальне зілля, ставили свячену воду, перехову-

вали документи, але ні в якому разі не гроші, які вважалися спокусою диявола. Образом благословляли у рекрути, на чумацтво, його дарували при народженні дитини.

Хатні ікони малювалися на дошці, полотні чи на склі. Їх створювали на Київщині й Чернігівщині, Волині й Покутті, в Галичині і на Гуцульщині, Слобожанщині, в Закарпатті. Малярі ікон були здебільшого анонімні. Вони рідко залишали на творах своє ім'я. Про їхню діяльність дізнаємося з літературних та архівних джерел.

Осередками малювання ікон ставали окремі села, міста, монастирі. Малювали ікони на замовлення або на продаж. Збували образи на ярмарках і церковних відпустах, на храмових святах. Найбільш відомим центром народного іконопису у XIX ст. був Київ. Тут, на Подолі, у ремісничо-торговому районі міста, працювало безліч майстрів. Їхню малярську продукцію можна було придбати не тільки на ярмарках, але й у спеціально відкритих іконних крамницях Києва.

Характерною рисою народних ікон була наївна щирість і безпосередність у змалюванні образу. Малярі-самоуки вміли передати у тому чи іншому сюжеті найбільш суттєве і типове без зайвих подробиць. Хатні ікони не мали великих розмірів. Святих подавали переважно у доколінному або погрудному зображенні. Більшого формату були ікони на полотні, на яких малювали декілька персонажів у ряд по горизонталі. Митці з народу були наділені відчуттям кольору і вмінням скупими виражальними засобами наповнити свої твори глибиною почуттів і мажорним ладом. Популярністю і пошаною, як і в попередні віки, користувалися святі, канонічні діяння яких тісно переплітались з народними обрядами, з вірою у силу їх земного заступництва. Це, насамперед, святі Миколай, Юрій, Параскева, Варвара, Ілля. Окремого вшанування удостоювалися Спас і Богоматір, а також образ Покрови, що мав давню традицію в українському малярстві, особливо у XVII ст., в часи національно-визвольної боротьби українського народу під проводом Богдана Хмельницького.

Цікавим явищем в українському народному іконописі XIX ст. є образи, мальовані на склі. Якщо ікони на дереві чи полотні набули поширення по всій Україні,

то образи на склі мали локальне розповсюдження. Вони побутували у гірських районах Карпат, а також на Покутті, подекуди у Галичині й Західному Поділлі.

Техніка малювання на склі своїм корінням сягає Візантії та Риму. У Центральній Європі розвиток малярства на склі припадає на XVII—XVIII ст. Відомі осередки цього виду мистецтва у Румунії, Словаччині та Польщі.

Карпатські образи на склі, як на дереві та полотні з інших регіонів України, були призначені для духовних потреб селянських хат, їх можна було побачити у придорожніх каплицях. Тут домінували сюжети, генетично пов'язані з уявленням про добро і зло, з ідеєю заступництва, скотарськими обрядами.

Образи, мальовані на склі, мають свої художні особливості та специфіку у техніці та методиці виконання. Характерним для них є яскравий колорит, багата декоративність, визначальна роль лінії у творенні образу, заповнення
596 тла мотивами рослинного походження: тюльпанами, лілійми, дзвіночками, рожами.

Для ікон використовували гутне, а згодом і фабричне скло. Перед нанесенням контура рисунку скло грунтували тонким шаром желатини для кращого прилягання фарби до гладкої поверхні. Контурний рисунок наносився пером або пензлем. Після висихання контурів прокладали елементи декору, складки одягу, вимальовували дрібні деталі. Потім площини покривали відповідними кольорами — від найясніших до темних тонів.

На початку XX ст. народний іконопис поступово занепадає. Ярмарки, крамниці, церковні відпусти заполонюють образи, друковані у промисловій поліграфії способом олеографії. Олеографічні образи приваблювали новизною зображення, формували нові смаки і витісняли твори народних майстрів, які не витримували конкуренції з машинною продукцією.

Наступ атеїстичної ідеології після більшовицького перевороту 1917 р. у Східній Україні, прихід комуністичної влади на Західну Україну 1939 р. призвели до знищення багатих традицій релігійного малярства в Україні.

Однак іконопис не був єдиним видом творчості у давньому малярстві України. Талант народних майстрів яскраво

виявився у створенні картин світського змісту. Найоригінальнішим і самобутнім явищем в українському мистецтві XVIII—XIX ст. були картини *«Козак Мамай»*. Сюжет їх пов'язаний з історією Запорізької Січі. На тих картинах зображали узагальнений образ козака. Його наділяли рисами, які прекрасно передав письменник Олександр Ільченко у своєму романі «Козацькому роду нема переводу, або ж Мамай і чужа молодиця»: «...Козак Мамай — своєрідне втілення українського характеру, образ волелюбності, стійкості та невмирущості народу. Козак Мамай, котрий протягом століть, од нападників усяких одбиваючись, плекав одвічну мрію: не воювати, не гарбати, не ярмити нікого, а в себе вдома риштувати, мурувати, будувати. Козак Мамай — мандрівний запорожець, вояка і гультяй, жартун і філософ, бандурист і співак...».

У цьому образі втілено сутність українського характеру: відкритість душі, щирість, доброта, кмітливість, мудрість, почуття гумору і мужність. Він уособлював ідеал волі й незалежності і тому так імпонував усім верствам тогочасного суспільства. Козак Мамай став одним з символів нашого народу. У XVIII—XIX ст. картини «Козак Мамай» посідали чільне місце у світлиці священика, покоях дворянина, у селянській хаті. Популярність їх була надзвичайно великою.

Козака Мамая зображали сидячи «по-турецьки», підгорнувши ноги, біля розлогого дуба. Поряд завжди стояв вороний кінь, незмінними атрибутами були бандура, шабля, пістоль, люлька, келих з карафкою. Голова його не покрита, з пишним оселедцем. Вираз обличчя і погляд очей Мамая на кожній з картин передають різний стан його душі: від мелахолійно-задумливого, зосередженого до ледь помітної лукавої посмішки. Часто на картинах робився напис, який виконував роль своєрідного діалогу з глядачем: «Хоч ти на мене дивишся, та ба не вгадаєш, відкіль родом я і як зовуть, нічичирк не знаєш...». Сьогодні картини «Козак Мамай» є надбанням музейних збірок, вони є окрасою експозиційних залів.

З-під пензля народних малярів виходили твори на історичну і побутову тематику, пейзажі. Поширення набули картини *«Селянин-орач»*, *«Селянська біда»*, зображення історичних

постатей: Богдана Хмельницького, Максима Залізняка, Івана Гонти, Олекси Довбуша. Життя українського села, народні обряди передано на полотнах *«Чумаки»*, *«Пряля»*, *«Селянин і селянка»*, *«Сватання»*, *«Слухають ліцика»*, *«Гуляння»*. та ін.

Таким чином, народне малярство України — це цілий поетичний світ, віддзеркалення душі народу, його світобачення, мрій і сподівань, поєднання земних реалій з багатою фантазією.

ЛІТЕРАТУРА

Жолтовський П. М. Український живопис XVII—XVIII ст. К., 1978.

Откович В. П. Народна течія в українському живописі XVII—XVIII ст. К., 1990.

Свєщіцька В. І., Откович В. П. Українське народне малярство XIII—XX століть. Світ очима народних майстрів: Альбом. К., 1991.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Коли в Україні почали малювати ікони?
2. Назвіть найбільш популярні сюжети українського іконопису.
3. Розкажіть про роль і місце ікони у духовному житті людини.
4. Коли і де малювали ікони на склі?
5. Схарактеризуйте картини «Козак Мамай».

КОРОТКИЙ СЛОВНИК НАРОДОЗНАВЧИХ ТЕРМІНІВ

Аборигени, Автохтони — споконвічні, корінні мешканці даної місцевості чи держави.

Автохтони — див. «Аборигени».

Адаптація етнічна — пристосування людини або етнічної групи до кліматичних, соціально-історичних, культурно-побутових та інших умов життя.

Анімізми — загальне одухотворення природи, віра у наявність душі, духу в кожній речі, кожному явищі навколишнього світу.

Антропологія — наука про походження, еволюцію та особливості фізичного типу людини.

Асиміляція етнічна — злиття одного народу з іншим шляхом втрати своєї мови, культури, етнічної свідомості тощо, в результаті чого людський колектив припиняє своє існування як народ.

Війт — особа, яка очолювала місцеве самоуправління у середньовічній Німеччині, Великому князівстві Литовському, Польщі та в Україні протягом XV—XVIII ст. (у західних регіонах України — до початку XX ст.).

Віче — народне зібрання у Київській Русі, на якому вирішувались важливі громадські справи.

Громада — історично сформована територіальна спільнота мешканців одного населеного пункту для врегулювання виробничих, побутових, сімейних та інших стосунків між окремими родинами та в межах окремих родин.

Демонологія — система вірувань про духів (демонів).

Діаспора — розселення народу за межами своєї етнічної (тепер — державної) території.

Духовна культура — сукупність норм моралі, звичаїв, обрядів, вірувань, набутих людьми у процесі тривалої громадсько-історичної діяльності.

Екзогамія — норма, яка забороняла шлюб поміж членами однієї родової групи (родини).

Ендогамія — норма, яка дозволяла шлюб поміж членами однієї групи (родини).

Етнічна група, Національна меншина — частина етносу, що проживає за межами своєї етнічної території.

В Україні такими етнічними групами (національними меншинами) є росіяни, поляки, угорці, євреї, німці, білоруси, словаки, чехи та ін.

Етнічна педагогіка — система традиційних форм навчання і виховання дітей, притаманна даному народу.

Етнічна самосвідомість — усвідомлення людьми своєї причетності до певного народу; одна з основних етнічних прикмет.

Етнічна територія — історична територія розселення певного народу, з якою тісно пов'язаний його етногенез і етнічна історія.

Етнічні прикмети — комплекс характерних ознак, які вирізняють певний народ і його етнографічні групи з-поміж інших етносів; забезпечують його унікальність і стабільність розвитку.

Етногенез — сукупність історичних, соціально-культурних явищ і процесів, які спричинилися до утворення етносу. Охоплює значний історичний період становлення та існування етносу у різних етноісторичних формах (рід, плем'я, народ, нація).

Етнографічна група — локально-територіальна частина етносу, яка вирізняється особливостями традиційної матеріальної і духовної культури, побуту, інколи діалектом. Такими групами в Україні є гуцули, бойки, лемки, поліщуки, подоляни, волиняни та ін.

Етнографія, Народознавство — від грецьких слів *«ethnos»* (народ) і *«grapho»* (пишу). Дослівно — «народоопис». Наука про культуру, побут, звичаї того чи іншого народу. Див. також «Етнологія».

Етнокультурні процеси — зміни в культурі етносу, його розвиток.

Етнологія — від грецьких слів *«ethnos»* (народ) та *«logos»* (слово, наука). Дослівно — «наука про народ». У зарубіжній науковій літературі вживається на означення поняття «теоретична етнографія». Див. також «Етнографія».

Етнонім — назва народу, що передбачає психологічну сумісність, родинну здруженість, визнання єдиного пращура. Теперішня назва нашого народу — «українці» — остаточно сформувалася у XVIII—XIX., хоча виникла ще у XII ст. Раніше це були назви «руський», «русичі».

Етнопсихологія — наукова дисципліна, що розвивається на стику етнографії і психології. Досліджує психічний склад і поведінку людей, зумовлені приналежністю до того чи іншого етносу.

Етнос — стійке об'єднання людей, що історично склалося на певній території на грунті спільного походження. Характеризується єдиними мовою, культурою, побутом, психікою і самосвідомістю. Вживається у значенні «народ».

Звичай — повсякденний усталений спосіб (правило) поведінки, складений історично, на основі людських стосунків, у результаті багаторазового здійснення одних і тих же дій та усвідомлення їх суспільної значущості.

Історико-етнографічний регіон — територія, що вирізняється комплексом етнокультурних прикмет (народною архітектурою, одягом, господарськими заняттями тощо), сформувалась унаслідок ландшафтно-кліматичних, історичних особливостей тощо. Такий регіон може утворювати декілька етнографічних груп (Карпатський, Поліський регіони тощо).

Магія — забобонна дія або сукупність дій, які виконує людина (вождь, жрець, шаман, чаклун), щоби надприродним чином вплинути на той чи інший предмет або явище. Грунтується на вірі у можливість людини отримати надприродний результат.

Консолідація (внутрішньоетнічна) — різновид об'єднавчих етнічних процесів, який характеризується внутрішнім згуртуванням народу, створенням спільного етнокультурного середовища.

Майорат — 1) звичай, за яким титул, власність тощо успадковуються старшим у роді, сім'ї; 2) маєток, що передається на основі майорату.

Материзна — майно, що дісталось у спадок від матері.

Матеріальна культура — сукупність матеріальних цінностей, створюваних народом у процесі його історичної діяльності (знаряддя праці, одяг, їжа, транспортні засоби, житло, побутові речі тощо).

Міграція — масове переселення, переміщення народів, груп чи окремих осіб.

Мінорат — 1) звичай, за яким власність успадковується молодшим з синів, котрий після відокремлення старших братів бере на себе турботу про батьків; 2) майно, що передається за мінораторм.

Моногамія — одношлюбність, історична форма сім'ї і шлюбу, коли один мужчина бере шлюб з однією жінкою.

Народ — історично сформована спільність людей, яка характеризується спільними ознаками мови, культури, психічного складу, стійкими міжпоколінними зв'язками, усвідомленням свого спільного походження.

Народна медицина — сукупність набутих народом упродовж віків знань про лікувальні трави та гігієнічні навички, а також їх практичне застосування для збереження здоров'я і попередження хвороб.

Народна мораль — система усвідомлених і дотримуваних народом норм і правил поведінки між окремими людьми та ставлення їх до предметів і явищ.

Народний етикет — сукупність правил поведінки, ввічливості, котрі прийняті у певного народу.

Народний календар — «народна», чи «етнічна», хронологія як система визначення часу тієї чи іншої події в добі, господарському сезоні, порі року відповідно до явищ природи і важливих суспільно-сімейних подій, переважно традиційних свят. Термін «народний календар» помилково вживають як синонім до опису свят та обрядів у їх календарній послідовності.

Народні знання — знання, набуті народом упродовж його історичного розвитку.

Народність — 1) лексично похідний від терміна «народ»; 2) приналежність до певного народу.

Народознавство — див. «Етнографія».

Національна меншина — див. «Етнічна група».

Національність — 1) лексично похідний від термін «нація»; 2) приналежність до певної нації.

Нація — історично складена спільність людей, якій притаманні всі ознаки народу. Вона засвоює набуті віками етнокультурні цінності, розвиваючи їх; водночас виступає як консолідуюча сила усіх громадян, спонукає їх до політичного життя у межах самостійної держави.

«Неписане право» — див. «Право звичаєве».

Обряд — узвичаєне, обов'язкове символічне дійство, приурочене до відзначення найбільш важливих подій у житті людського колективу, родини чи навіть окремої особи.

Обрядовість — сукупність обрядів, усталених символічних дійств, якими супроводиться громадське чи сімейно-побутове життя.

Плем'я — сукупність певної кількості родів, пов'язаних між собою спільним походженням та віруваннями, однаковими звичаями та обрядами.

Політонім — назва держави. Первісна назва нашої держави — «Русь», «Русь — Україна».

Право звичаєве, «Неписане право» — норми поведінки, які діють у громаді внаслідок довготривалого застосування й переконання, що вони обов'язкові.

Ритуал — послідовне виконання обрядів, які супроводжують відзначення певного святкового дня чи релігійної відправи.

Рід — усі родичі, об'єднання кровно-споріднених осіб.

Субетнос — проміжна ланка між етнографічною групою і етносом (негри в США, донські козаки в Росії тощо). В Україні субетносів немає.

Традиція — все, що складалося у того чи іншого народу впродовж тривалого історичного періоду (способи виробництва і споживання, звичаї, обряди, норми поведінки, погляди, смаки і т. ін.), набуло сталої форми і у такому незмінному вигляді передається від покоління до покоління.

Толока — 1) давній народний звичай колективної допомоги під час виконання деяких господарських робіт; 2) громадське пасовище.

Тотемізм — одна з первісних форм вірувань, згідно якої існує родинний зв'язок між людиною і певним видом тварин. Походить від слова «о'тотем» племені оджибве. Дослівно — «його рід».

ЗМІСТ

У ЦЬОМУ СВІТІ МИ ЄДИНІ..... 5
ПЕРЕДМОВА..... 6

Глава 1

ПРЕДМЕТ І ЗАВДАННЯ ЕТНОГРАФІЇ..... 11

Глава 2

ПОХОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ..... 25

Глава 3

ЕТНІЧНА ТЕРИТОРІЯ УКРАЇНИ..... 49
§ 1. Етнографічне районування України..... 56
§ 2. Етнічний склад населення й сучасні етнічні процеси в Україні..... 71

Глава 4

СВІТОГЛЯДНІ УЯВЛЕННЯ ТА ВІРУВАННЯ..... 79
§ 1. Людина. Доля. Душа..... 81
§ 2. Демонологія..... 87
§ 3. Довколишній світ..... 89

Глава 5

РЕЛІГІЯ В ЖИТТІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ..... 97
§ 1. Передхристиянські вірування наших предків..... 99
§ 2. Християнізація духовного життя українського народу..... 109
§ 3. Етнічні архетипи в релігійному житті українців..... 112

Глава 6

ЗВИЧАЇ ТА ОБРЯДИ..... 121
§ 1. Календарно-побутова обрядовість: етапи формування..... 123
§ 2. Обрядовість зимового циклу..... 127
§ 3. Обрядовість весняного циклу..... 137
§ 4. Літні звичаї та обряди..... 149
§ 5. Осінні звичаї та обряди..... 158

Глава 7

НАРОДНІ ЗНАННЯ..... 169
§ 1. Народний календар..... 171
§2. Космогонія і астрономія..... 173

§3. Метрологія..... 175
§ 4. Ґрунтознавство..... 177
§ 5. Етноботаніка і зоологія..... 179
§ 6. Медицина і ветеринарія..... 182
§ 7. Метрологія і математика..... 185
§ 8. Мораль і етика..... 189
§ 9. Педагогіка..... 194

Глава 8

СІМ'Я ТА СІМЕЙНИЙ ПОБУТ..... 203
§ 1. Шлюб і шлюбні звичаї..... 204
§ 2. Історичні типи і форми української сім'ї..... 207
§ 3. Структура сім'ї..... 210
§ 4. Функції сім'ї..... 217
§ 5. Сімейні обряди та звичаї..... 226

Глава 9

ГРОМАДА І ГРОМАДСЬКИЙ ПОБУТ..... 241
§ 1. Громадське самоврядування..... 244
§ 2. Релікти звичаєвого права у громадському побуті..... 247
§ 3. Громадські функції соціального захисту селян..... 250
§ 4. Матеріальні засади та види господарської діяльності громад..... 255
§ 5. Громадські стосунки у позавиробничій сфері..... 259
§ 6. Морально-етичні стосунки в громаді..... 263

Глава 10

ТРАДИЦІЙНЕ ХЛІБОРОБСТВО..... 269
§ 1. Знаряддя оранки..... 273
§ 2. Вирощування злаків..... 282
§ 3. Удобрення поля..... 285
§ 4. Сівба та догляд за рослинами..... 289
§ 5. Жнива..... 291
§ 6. Молотьба. Очищення зерна..... 297
§ 7. Зберігання плодів..... 298
§ 8. Хліборобські обряди та трудові традиції..... 300

Глава 11

ТВАРИННИЦТВО..... 305
§ 1. Вівчарство..... 311
§ 2. Птахівництво..... 314

Глава 12

ДОПОМІЖНІ ЗАНЯТТЯ І ПРОМИСЛИ..... 317
§ 1. Бджільництво..... 318
§ 2. Мисливство..... 324
§ 3. Рибальство..... 330
§ 4. Збиральництво..... 336
§ 5. Чумацтво і візникування..... 339
§ 6. Лісорубство і лісосплав..... 343
§ 7. Виробництво вугілля, поташу, смоли і дьогтю..... 347
§ 8. Виготовлення драниці та гонту..... 349

Глава 13

ПРОМИСЛИ І РЕМЕСЛА..... 353
§ 1. Загальні відомості про промисли і ремесла..... 354
§ 2. Ткацтво..... 356
§ 3. Килимарство..... 367
§ 4. Вишивка..... 375
§ 5. В'язання..... 381
§ 6. Художня обробка шкіри..... 383
§ 7. Деревообробництво..... 386
§ 8. Художнє плетіння..... 392
§ 9. Гончарство..... 394
§ 10. Гутництво..... 398
§ 11. Художній метал..... 399
§ 12. Іграшки..... 402
§ 13. Писанкарство..... 404
§ 14. Витинанки..... 406

Глава 14

ТРАДИЦІЙНИЙ ТРАНСПОРТ..... 409
§ 1. Водний транспорт..... 417
§ 2. Сухопутні шляхи сполучення і транспорт..... 420

Глава 15

СІЛЬСЬКІ ПОСЕЛЕННЯ ТА СЕЛЯНСЬКИЙ ДВІР..... 437
§ 1. Типи сільських поселень..... 438
§ 2. Форми сільських поселень..... 441
§ 3. Селянський двір..... 449

Глава 16

НАРОДНА АРХІТЕКТУРА..... 455
§ 1. Народне житло..... 458
§ 2. Господарські будівлі..... 473
§ 3. Будівлі громадського центру..... 476
§ 4. Господарські виробничі споруди..... 484

Глава 17

УКРАЇНСЬКЕ НАЦІОНАЛЬНЕ ВБРАННЯ..... 489
§ 1. Загальні відомості про одяг..... 490
§ 2. Найдавніший одяг на теренах України..... 492
§ 3. Вбрання в Україні-Русі X—XIII ст..... 495
§ 4. Український народний стрій XIV—XVIII ст..... 500
§ 5. Регіональні риси традиційного вбрання українців XIX—початку XX ст..... 518

Глава 18

НАРОДНА ЇЖА..... 547
§ 1. Щоденна їжа..... 549
§ 2. Святкові страви..... 554

Глава 19

УСНА НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ..... 561
§ 1. Основні ознаки фольклору..... 563
§ 2. Структура, жанровий склад українського фольклору..... 566
§ 3. Побутування і розвиток фольклору в наш час..... 583

Глава 20

НАРОДНИЙ ІКОНОПИС..... 587

КОРОТКИЙ СЛОВНИК НАРОДОЗНАВЧИХ ТЕРМІНІВ.... 599